

ISSN 3134-9102 (Print)
ISSN 3134-9110 (Online)

EJH

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

Volume 31

Issue 2(122)

ISSN 3134–9102 (Print)
ISSN 3134–9110 (Online)

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

31-том • 2(122)-шығарылым
Том 31 • Выпуск 2(122)
Volume 31 • Issue 2(122)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2026

Баспагер: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ

Мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. Web-site: https://ejh.buketov.edu.kz/

Бас редакторы

PhD, қауымд. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Жауапты хатшы

тарих магистрі **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакциялық алқа

Пол У. Верт,
Хоуман А. Садри,
Томмазо Тревизани,
Даниэль Аньорве,
Игнасио Лиендо,
Сали К. Берг,
Дариуш Магер,
Мондира Дутта,
Ахмет Ташагыл
Сергей В. Любичанковский,
Дина А. Аманжолова,
Наталья Н. Аблажей,
Жибек С. Сыздыкова,
Аблет К. Камалов,
Рымбек М. Жумашев,

Зауреш Г. Сактаганова,

Игорь А. Кукушкин,

Ляззат К. Шотбакова,

Виктор В. Варфоломеев,

Эмма Р. Усманова,

Валерий Г. Ломан,

Кымбат К. Абдрахманова,

PhD, проф., Невада штаты университеті, Лас-Вегас, АҚШ;
PhD, проф., Орталық Флорида университеті, Орландо, АҚШ;
PhD, проф., Неаполь ориенталистика университеті, Неаполь, Италия;
PhD, проф., Гуанахуато университеті, Гуанахуато, Мексика;
PhD, проф., Кордова ұлттық университеті, Кордова, Аргентина;
PhD, проф., Жаңа Оңтүстік Уэльс университеті, Сидней, Австралия;
PhD, проф., Седльце университеті, Седльце, Польша;
PhD, проф., Дж.Неру университеті, Нью-Дели, Үндістан;
PhD, проф., Едитепе университеті, Стамбул, Түркия;
тар. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Новосибирск мемлекеттік университеті, Новосибирск, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Тұран университеті, Алматы, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

Атқарушы редактор

PhD д-ры **Ғалия Б. Саржанова**

Корректорлары

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерде беттеген

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — 31-т., 2(122)-шығ. — 265 б. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 30.01.2026 ж. № KZ66VPY00140946 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 33,12 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 78.

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Издатель: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Адрес: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. **Web-site:** https://ejh.buketov.edu.kz/

Главный редактор

PhD, ассоц. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Ответственный секретарь

магистр истории **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакционная коллегия

Пол У. Верг,	PhD, проф., Университет Невады, Лас-Вегас, США;
Хоуман А. Садри,	PhD, проф., Университет Центральной Флориды, Орlando, США;
Томмазо Тревизани,	PhD, проф., Университет Неаполя «L'Orientale», Неаполь, Италия;
Даниэль Аньорве,	PhD, проф., Университет Гуанахуато, Гуанахуато, Мексика;
Игнасио Лиендо,	PhD, проф., Национальный университет Кордовы, Кордова, Аргентина;
Салли К. Берг,	PhD, проф., Университет Нового Южного Уэльса, Сидней, Австралия;
Дариуш Магер,	PhD, проф., Университет Седльце, Седльце Польша;
Мондира Дутта,	PhD, проф., Университет Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия;
Ахмет Ташагыл,	д-р ист. наук, проф., Университет Едитепе, Стамбул, Турция;
Сергей В. Любичанковский,	д-р ист. наук, проф., Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург, Россия;
Дина А. Аманжолова	д-р ист. наук, проф., Институт российской истории РАН, Москва, Россия;
Наталья Н. Аблажей	д-р ист. наук, проф., Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия;
Жибек С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, проф., Институт стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия;
Аблет К. Камалов,	д-р ист. наук, проф., Университет «Туран», Алматы, Казахстан;
Рымбек М. Жумашев,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Зауреш Г. Сактаганова,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Игорь А. Кукушкин,	д-р ист. наук, ведущий научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Ляззат К. Шотбакова,	канд. ист. наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Виктор В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Эмма Р. Усманова,	научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Валерий Г. Ломан,	канд. ист. наук, старший научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Кымбат К. Абдрахманова,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

Исполнительный редактор

д-р PhD Галия. Б. Саржанова

Корректоры

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерная верстка

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — Т. 31, вып. 2(122). — 265 с. — ISSN 3134-9102 (Print). ISSN 3134-9110 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ66VPY00140946 от 30.01.2026 г.

Подписано в печать 30.06.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 33,12 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 78.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, 2026

Publisher: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”

Postal address: 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. *Web-site:* <https://ejh.buketov.edu.kz/>

Editor-in-Chief:

PhD, Assistant Professor **Serik B. Stambulov**

Executive Secretary:

Assistant Professor **Gulnur B. Orazbekova**

Editorial Board:

Paul W. Werth,	PhD, Professor, University of Nevada, Las Vegas, USA;
Houman A. Sadri,	PhD, Associate Professor, University of Central Florida, USA;
Tommaso Trevisani,	PhD, Associate Professor, University of Naples L'Orientale, Naples, Italy;
Daniel Añorve,	PhD, Research Professor, University of Guanajuato, Guanajuato, Mexico;
Ignacio Liendo,	PhD, Professor, National University of Cordoba, Cordoba Argentina;
Sally K. Burt,	PhD, Senior Lecturer, University of New South Wales, Sydney, Australia;
Dariusz Magier,	PhD, Professor, University of Siedlce, Siedlce, Poland;
Mondira Dutta,	PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India;
Ahmet Taşağıl,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Yeditepe University, Turkey, Istanbul;
Sergey V. Lyubichankovskiy,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Orenburg State Pedagogical University, Orenburg, Russia;
Dina A. Amanzholova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia;
Natalya N. Ablazhey,	Doctor of Historical Sciences, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia;
Zhibek S. Syzdykova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia;
Ablet K. Kamalov,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan;
Rymbek M. Zhumashev,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Zauresh G. Saktaganova,	Doctor of Historical Sciences, Research Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Igor A. Kukushkin,	Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Lyazzat K. Shotbakova,	Candidate of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Viktor V. Varfolomeev,	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Emma R. Usmanova,	Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Valeriy G. Loman,	Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Kymbat K. Abdrakhmanova,	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

Executive Editor

PhD **Galyia B. Sarzhanova**

Proofreaders

Saule S. Balkeyeva, Alan K. Shakishev, Milena M. Kirillova

Computer layout

Olzhas A. Kulov

Eurasian Journal of History. — 2026. — Vol. 31, Iss. 2(122). — 265 p. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ66VPY00140946 dated 30.01.2026.

Signed in print 30.06.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 33,12 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 78.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К.</i> Женщины в системе политических репрессий СССР (1918-1950-е гг.): нормативно-правовой анализ (1 и 2 этапы).....	7
<i>Алмагамбетова А.М.</i> Роль Бухары во внешних связях Караханидов	26
<i>Assytova D.B., Ybyraikhan M.Y., Yermekkaliyev A.U.</i> Lithuanians in the Kazakh SSR: Deportation Policy, Forced Settlement, and Rehabilitation (1940-1956)	36
<i>Артықбаев Ж.О., Каленова Т.С., Төлеубаев Ж.З.</i> Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті тарихи-этнографиялық құндылықтар негізінде нығайту мәселелері.....	47
<i>Байдалиева Э.А., Алдабергенова М.К., Калыбаева А.Ж., Арынбеков М.Т.</i> Батыс тарихнамасындағы Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесі: теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен олардың қолданылу мүмкіндігін салыстырмалы талдау	59
<i>Бейсембекова Г.Ж., Алтысбес М.А.</i> Шыңғыс қаған шежіресі: тарихи төл дереккөз мәселесіне.....	71
<i>Dadabayeva G., Kovaleva I.</i> Studying the Forgotten: A Bibliometric Analysis on Minorities in the Soviet Union.....	83
<i>Zhaksylyk Ye.Ye., Sakkulakova D.B.</i> Secularization Policy and the Transformation of Islam in Southern Kazakhstan (1920s–1980s).....	98
<i>Zipatolla S.K., Orazayeva Zh.Zh., Rakhmetullina M.A., Smakova T.S., Akzhunusova N.B.</i> Artificial intelligence and the “Coloniality of Knowledge”: Examining Western-Centric Narratives in Historical Outputs.....	109
<i>Ибраева Д.М., Абдрахманова К.К.</i> Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмірінің тарихнамасы: кеңестік және шетелдік тәсілдер.....	118
<i>Kalygulova Zh.A., Sholpankulova K.A.</i> Formation and Development of Medical Institutions in the Semirechye Oblast in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries.....	139
<i>Lapin N.S.</i> Ondan “Marksman”: Kazakh Sultan of the Second Half of the XVI Century.....	155
<i>Magier D.</i> Emotions Encoded in the Communist Party’s Telexes about the Rise and Development of the “Solidarity” Movement in the People’s Republic of Poland, 1980–1981. The Case of Southern Podlasie.....	166
<i>Мирзабаев Б.Б., Нарымбет Г.Б., Оспанова Д.К.</i> 1930–1950 жылдардағы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар: теориялық-әдіснамалық және өңірлік талдау ..	176
<i>Тастекова Г.Б., Байдалы Р.Ж., Бекмагамбетов Р.К.</i> Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі.....	190
<i>Тулеубаева С.А., Сабитов Ж.М., Ташкараева А.М.</i> «Зубдат әл-Фикра» еңбегі 1250 жылдардағы Хулагу Елханның өмірін зерттеудің дереккөзі ретінде.....	203
<i>Shabambayeva A.G., Abdrakhmanov B.N., Aitkenov Z.Sh.</i> The Scholarly Legacy of Akzhan Mashanov in Domestic Historiography.....	216
<i>Альдибаева А.Б., Сейтказина К.О.</i> XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы шарифат пен әдет нормаларының өзара ықпалының тарихи ерекшеліктері....	228
<i>Мұхамедиева Э.Ж., Байгапанова А.Б., Сайлаубаева Н.Е.</i> Тарих ғылымындағы ұлттық нарратив: теориялық-әдіснамалық ұстанымдар және өткенді репрезентациялау тәжірибелері.....	239

<i>Agulykova U.A., Isabek B.K., Akhmetshina G.U.</i> The 1928 Confiscation of Bai Households in Kazakhstan: Theoretical and Methodological Approaches to Studying the Social Transformation of Kazakh Society.....	254
--	-----

К.К. Абдрахманова*

*Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail kimbat_abd@mail.ru)*

Женщины в системе политических репрессий СССР (1918-1950-е гг.): нормативно-правовой анализ (1 и 2 этапы)

Статья посвящена анализу советской нормативно-правовой базы политических репрессий в 1918–1950-е гг. с акцентом на гендерный аспект. В работе рассматриваются ключевые этапы становления советского репрессивного законодательства, начиная с первых декретов революционного периода и заканчивая институционализацией репрессивных практик в сталинскую эпоху. Особое внимание уделяется выявлению механизмов, посредством которых государственное насилие приобретало легитимный характер и превращалось в устойчивый инструмент политического управления обществом. Автором проанализированы основные законы, кодексы, постановления, директивные документы, раскрывающие суть и масштабы репрессивной политики в отношении женщин. Источниковую базу исследования составили декреты СНК и ВЦИК, постановления ЦИК и СНК СССР, уголовные и исправительно-трудовые кодексы, а также ведомственные акты ОГПУ и НКВД, позволившие проследить эволюцию правового оформления репрессивной системы. Гендерный подход позволяет выявить специфику положения женщин в условиях советской репрессивной политики. Показано, что, несмотря на формально закреплённый принцип равноправия, женщины подвергались репрессиям как самостоятельные субъекты преследования, а также как члены семей «врагов народа». При этом подчёркивается, что женское население оказалось особо уязвимым в условиях расширения внесудебных практик, административной высылки, принудительного труда и коллективной ответственности по признаку семейной принадлежности. Систематизировав имеющуюся нормативную базу, автор выделяет 5 этапов с 1917 по 1958 гг., где основным критерием стали нормативные документы, направленные на ужесточение или смягчение репрессивной политики в отношении женского населения. В статье рассмотрены законодательные документы двух первых этапов с 1917 по август 1937 г. Установлено, что на первом этапе происходило формирование общей правовой базы советского террора, в рамках которой женщины ещё не выделялись как особая категория жертв, однако уже включились в репрессивную практику через механизмы классового и политического преследования. На втором этапе, в условиях коллективизации, раскулачивания и усиления позиции НКВД, женщины всё чаще становились объектами репрессий не только как родственницы обвиняемых, но и как участницы социальных протестов и носители «социально опасного» статуса. В заключении автор приходит к выводу, что нормативно-правовая база политических репрессий являлась важнейшим элементом государственной политики, направленной на институционализацию насилия, а гендерный аспект репрессий отражает глубинные противоречия советской социальной и правовой системы.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, политические репрессии, женщины ГУЛАГа, гендерный аспект, контрреволюционные преступления, «враги народа», внесудебные органы, СССР.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

Введение

Формирование государственной репрессивной политики являлось закономерным процессом, обусловленным спецификой становления советской власти, большевистской идеологией, а также задачами наращивания «всеобщего страха» и сохранения политического контроля в условиях социальных трансформаций и гражданского противостояния. С первых дней прихода большевиков к власти был заложен нормативно-правовой фундамент, который законодательно регламентировал применение репрессивных мер в отношении всех категорий населения.

Особое место в системе политических репрессий занимала категория женщин, вовлечение которых в репрессивную практику носило неслучайный характер. Нормативно-правовые документы репрессивной политики, декларируя принцип равноправия между мужчинами и женщинами, фактически не учитывали гендерную специфику и социальное положение женщин, что делало их особенно уязвимыми перед механизмами государственного насилия. Женщины были подвержены репрессиям не только по индивидуальным обвинениям, но и, начиная с 1937 г., в качестве «членов семей изменников Родины». Репрессивный механизм регламентировался различными постановлениями, инструкциями и приказами силовых органов.

Анализ советской нормативно-правовой базы 1918–1950-х гг. позволяет отследить основные этапы легитимизации правовых норм политических репрессий в отношении женщин, которые не только демонстрируют формы их обвинения, наказания, изоляции и заключения, но и отражают трансформацию социального статуса (места) женщин в обществе, ставших жертвами политических репрессий. В данном контексте женский аспект представляет собой важное исследовательское поле, позволяющее более глубоко понять весь механизм репрессивной политики в отношении женщин, а также исследовать морально-психологические, социальные и демографические последствия репрессий, отразившиеся как на судьбах самих репрессированных, так и на институтах семьи и общества в целом.

Объектом нашего исследования стали нормативно-правовые документы, охватившие все население СССР (в том числе и женщин), а также документы, которые были приняты преимущественно в отношении женского населения, обвиненного как члены семей изменников Родины (ЧСИР).

Предметом исследования являются нормативно-правовые документы первых двух этапов: 1) 1917–1929 гг. и 2) 1929 г. – 15 августа 1937 г. Основанием для выделения этих этапов послужили нормативные документы, позволяющие проследить эволюцию репрессивной политики советского государства в отношении женщин.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляет широкий круг документов. Особое место занимают нормативно-правовые акты советского государства, включая декреты СНК и ВЦИК, постановления ЦИК и СНК СССР, уголовные и исправительно-трудовые кодексы, а также ведомственные инструкции органов государственной безопасности (ОГПУ, НКВД). Данные источники позволяют проследить процесс формирования и эволюцию правовых основ репрессивной политики, а также выявить механизмы её институционализации. Существенное значение имеют опубликованные сборники документов по истории ГУЛАГа, коллективизации и уголовного законодательства СССР, а также труды и переписка политических деятелей, включая В. Ленина и Ю. Мартова, позволяющие раскрыть идеологические основания репрессивной политики.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности и системности, позволяющие рассматривать репрессивную политику как сложное и динамично развивающееся явление в контексте социально-политических трансформаций советского общества. В ходе исследования был использован ряд методов. В частности, историко-генетический метод позволил проследить эволюцию нормативно-правовой базы политических репрессий и выделить основные этапы её развития. Историко-сравнительный метод применялся для сопоставления различных этапов репрессивной политики и выявления изменений в правовом регулировании. Проблемно-хронологический метод обеспечил структурирование материала по этапам и ключевым проблемам. Системный анализ позволил рассмотреть репрессивную политику как целостный механизм, включающий правовые, политические и социальные элементы. Гендерный анализ позволил выявить специфику применения репрессивных мер в отношении женщин и особенности их правового положения. Историко-правовой метод был применён для анализа содержания нормативных актов и их роли в ин-

ституционализации репрессий. Комплексное применение указанных методов обеспечило объективный анализ обозначенной проблемы.

При написании научной статьи методологической базой послужили теоретические подходы и труды зарубежных ученых. В качестве одного из теоретико-методологических оснований исследования используется теория тоталитаризма, разработанная Х. Арендт [1], К. Фридрихом и З. Бжезинским [2]. Авторами данного подхода репрессивная политика рассматривается как системный и неотъемлемый элемент функционирования тоталитарного государства, направленный на установление всеобъемлющего контроля над обществом и подавление любых форм инакомыслия. Данная теория позволяет интерпретировать репрессии как целостный механизм политического управления, направленный на установление всеобщего контроля над обществом и поддержание устойчивости политического режима.

Также нами была использована теоретико-методологическая концепция политического насилия и государственного террора, представленная в трудах М. Фуко [3], Ч. Тилли [4] и Д. Гарланда [5]. В рамках данного подхода репрессии рассматриваются как легитимированный механизм удержания власти, а насилие — как один из ключевых инструментов функционирования государства. Указанная концепция позволяет анализировать репрессивную политику не только как реакцию на угрозы, но и как стратегию управления обществом через контроль, принуждение и дисциплинирование.

Важное место в методологической основе исследования занимает гендерная история, позволяющая выявить особенности положения женщин в условиях советской репрессивной системы и проанализировать их двойную уязвимость — как граждан и как носителей социальных ролей (материнство, семья). Теоретическая опора на работы Дж. Скотта [6], Л. Виолы [7] и Ш. Фицпатрик [8] позволяет рассматривать репрессивную политику сквозь призму повседневности, социальных практик и гендерных ролей. Это способствует более глубокому пониманию механизмов включения женщин в систему политических репрессий, а также выявлению специфики их опыта в условиях функционирования советского государства.

Таким образом, комплексное использование обозначенных методологических принципов, теоретических подходов и источниковой базы обеспечивает всесторонний и объективный анализ нормативно-правовой базы политических репрессий как системного инструмента функционирования советского государства с учётом её гендерной специфики.

Результаты

Проанализировав законодательные и иные нормативные документы, мы выделяем пять этапов формирования нормативно-правовой базы политических репрессий в отношении женского населения: 1) с 1917 г. по 1929 г.; 2) с 1929 г. по 15 августа 1937 г.; 3) с 15 августа 1937 г. по 18 января 1945 г.; 4) с 18 января 1945 г. по 24 марта 1956 г.; 5) с 24 марта 1956 г. по 25 декабря 1958 г. Главным критерием для нас послужили принятые нормативные документы, которые оказали влияние на изменение траектории (ужесточение/смягчение) репрессивной политики в отношении женщин.

Установлено, что на первом этапе (1917–1929 гг.) происходит формирование общей правовой базы советского террора. В этот период были закреплены чрезвычайные меры борьбы с «контрреволюцией», введены практики внесудебного преследования, высылки, расширены перечни политических преступлений. Женщины ещё не выделялись в самостоятельный объект репрессивной политики, но уже подпадали под действие общих репрессивных механизмов как представители «социально чуждых» групп и члены семей преследуемых лиц. Несмотря на наличие отдельных послаблений для беременных женщин и матерей малолетних детей, в целом законодательство сохранило выраженный репрессивный характер.

Выявлено, что на втором этапе (1929 г. — 15 августа 1937 г.) произошла институционализация репрессивной политики. В период коллективизации, раскулачивания и форсированной индустриализации женщины стали подвергаться репрессиям не только как члены семей «врагов народа», но и как самостоятельные участницы крестьянских протестов, обвиняемые в антисоветской деятельности, вредительстве и иных нарушениях законодательства. Качественный перелом был связан с принятием оперативного приказа НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 г., положившего начало новому этапу репрессивной политики в отношении жён и детей «изменников Родины».

Обсуждение

1 этап: 1917–1929 гг. Этот период связан с установлением советской власти и началом формирования нормативной базы репрессивной политики, в рамках которой под подозрение или преследование могли попасть все слои советского общества, уличённые в «неблагонадежности» или в антибольшевистских настроениях.

В.И. Ленин с первых дней прихода к власти в своем «Обращении к населению» от 5 ноября 1917 г. призывал предавать «революционному суду народа всякого, кто посмеет вредить народному делу, будет ли такой вред проявляться в саботировании (порче, торможении, подрыве) производства или в скрывании запасов хлеба и продуктов, или в задержании грузов хлеба, или в расстройстве железнодорожной, почтовой, телеграфной, телефонной деятельности и вообще в каком бы то ни было сопротивлении великому делу» [9; 65–67]. В декрете СНК от 28 ноября 1917 г. «Об аресте вождей гражданской войны против революции» официально был введён термин «враги народа». В частности, документ гласил: «Члены руководящих учреждений партии кадетов, как партии врагов народа, подлежат аресту и приданию суду революционных трибуналов» [10; 161]. В декабре 1917 г. в проекте Декрета «О проведении в жизнь национализации банков...» В.И. Лениным были предложены такие меры наказания, как «конфискация имущества, заключение в тюрьму, отправка на фронт и на принудительные работы всем ослушникам настоящего закона» [11; 174–177]. В феврале 1918 г. В.И. Ленин поручил Народному комиссариату юстиции принять меры к увеличению числа мест заключения, улучшению условий содержания и усилению уголовной репрессии [12; 174–177]. В марте 1918 г. на заседании VII экстренного съезда РКП (б) под председательством В.И. Ленина, где принималась резолюция «О войне и мире», было принято решение: «о принятии самых энергичных, беспощадно решительных и драконовских мер для повышения самодисциплины и дисциплины рабочих и крестьян» [13; 391].

Покушение Ф. Каплан 30 августа 1918 г. на жизнь В.И. Ленина стало поводом для ужесточения репрессивной политики. Исследователь А.Л. Литвин отмечал, что Ф. Каплан была расстреляна до завершения следствия, без суда, без решения Коллегии ВЧК, по устному указанию Председателя ВЦИК Я.М. Свердлова и даже без доказательств того, что стреляла именно она [14; 55]. Данный факт свидетельствует о том, что власти не были заинтересованы в выявлении личности покушавшегося. Для них был важен сам факт случившегося, чтобы перейти к тотальному истреблению тех, кого они считали «контрреволюционерами». После данного покушения ВЧК издала секретный приказ о «красном терроре» (2 сентября 1918 г.) [15; 14–15]. Согласно данному документу, аресту подлежали все враждебные советской власти элементы, в частности меньшевики, правые эсеры, представители буржуазии, помещики, торговцы и т.д. Немедленному расстрелу подлежали все лица, которые даже подозревались в контрреволюционных заговорах и восстаниях против советской власти. За разглашение данного приказа ВЧК вменялось привлекать к революционной ответственности.

Спустя три дня основные пункты приказа ВЧК были обнародованы и закреплены в постановлении СНК РСФСР о «красном терроре» (5 сентября 1918 г.). В частности, советская власть считала, что обеспечение тыла путём террора является прямой необходимостью. Для защиты Советской Республики от классовых врагов предлагалась их изоляция в концентрационные лагеря. Расстрелу подлежали все лица, имеющие отношение к белогвардейским организациям, заговорам и мятежам [14; 14–15.].

Таким образом, постановление СНК создавало легитимные основания для проведения репрессивной политики в отношении широкого круга лиц, которые попадали под категорию «классовых врагов». О масштабности террора свидетельствуют данные, приведенные в статье А.Л. Литвина. Так, только за сентябрь 1918 г. было расстреляно 6185 человек, заключено в тюрьмы — 14 829, в концлагеря — 6407, стали заложниками — 4068 [14; 53]. При этом автор отмечает, что это приблизительные цифры, так как подсчитать точное количество жертв практически невозможно. Также А.Л. Литвин приводит статистические данные по жертвам красного террора комиссии Деникина. Данная комиссия была создана в конце 1919 г. для расследования деяний большевиков в 1918–1919 годах. Комиссия огласила, что жертвами красного террора стали 1 700 000 человек. По данным М.И. Лациса (чекист, большевик), за два года число арестованных ВЧК составило 128 010 человек, из них расстреляно 8641 человек [14; 55]. По мнению Г.М. Ивановой, а также множества современных российских ученых, названное число жертв красного террора «не имеет никаких научных оснований», а «установить точные цифры погибших в ходе красного террора невозможно» [16; 68].

Применение красного террора в отношении так называемых «врагов народа» усиливало и внедрение такого наказания, как «объявление врагом революции и народа» в ст. 25 Постановления НКЮ РСФСР от 28 декабря 1919 г. «Руководящие начала по уголовному праву РСФСР» (№ 66) [17; 841–844]. Введение категории «враг революции и народа» узаконило внесудебные и чрезвычайные меры наказания в советской правовой системе.

К сожалению, красный террор имел продолжение и после окончания Гражданской войны. Об этом свидетельствует речь Ю.О. Мартова (меньшевик, противник В.И. Ленина) на конгрессе Германской независимой социалистической рабочей партии в Галле в 1920 г., который уличил большевиков в бессмысленном массовом терроре против невинных людей. Он отметил: «Один тот факт, что жёны политических противников, хотя бы контрреволюционеров, или сыновья их берутся заложниками и что много раз этих заложников расстреливали в отместку за поступки отцов и мужей, свидетельствует о том, до каких пределов доходит террор» [18; 706].

Еще одним фактом, подтверждающим насилие и террор в отношении жён противников советской власти, является расправа над тамбовскими крестьянами под руководством М.Н. Тухачевского, действовавшего по приказу В.И. Ленина и Л.Д. Троцкого. Приказ от 1 сентября 1920 г. был следующего содержания: «Провести к семьям восставших беспощадный красный террор. Арестовывать в таких семьях всех с восемнадцатилетнего возраста, не считаясь с полом, и, если бандиты будут продолжать выступления, расстрелять всех» [19; 174].

Исходя из вышеизложенного, следует, что заявления партийного руководства о вынужденном и временном характере применения террора как реакции на действия контрреволюционных сил не соответствовали действительности. Террор, репрессии и насильственное принуждение рассматривались советской властью как работающие и универсальные инструменты реализации политических и социально-экономических задач. Применение давления и насилия было закреплено в законодательной практике начала 1920-х годов.

Именно в этом контексте следует рассматривать принятие 1 июня 1922 г. первого Уголовного кодекса РСФСР, который стал результатом целенаправленной работы власти по институционализации репрессивных механизмов в стране. Ещё в период разработки кодекса В.И. Ленин вёл переписку с наркомом юстиции Д.И. Курским, где чётко указывал, что долг НКЮ — «перетряхнуть нарсуды и научить их карать беспощадно, вплоть до расстрела, это долг НКЮста. (...) карать не позорно-глупым, “коммунистически-тупоумным” штрафом в 100–200 миллионов, а расстрелом...» [20; 396–400].

В очередной переписке с Д.И. Курским от 15 мая 1922 г. В.И. Ленин рекомендовал ему расширить применение расстрела за контрреволюционные посягательства на советскую власть ещё по 6 статьям. Ранее расстрел вменялся по 7 статьям (57–63), когда люди обвинялись в «подрыве, свержении, в ослаблении советской власти» (ст. 57), в «организации в контрреволюционных целях вооружённых восстаний» (ст. 58), в «сношении с иностранными государствами» (ст. 59), в «участии в контрреволюционных организациях» (ст. 60), в «оказании помощи международной буржуазии» (ст. 61), в «организации волнений среди народных масс» (ст. 62), в «подрыве государственной промышленности, торговли и транспорта» (ст. 63). Теперь добавлены еще 6 статей (64–69), по которым могли применять высшую меру наказания — расстрел; его могли назначить за «организацию контрреволюционных террористических актов, направленных против представителей Советской власти» (ст. 64), «организацию разрушения или повреждения взрывом, поджогом или другим способом железнодорожных путей сообщения, средств народной связи, водопроводов, общественных складов» (ст. 65), «за участие в шпионаже» (ст. 66), «за активную борьбу против рабочего класса и революционного движения» (ст. 67), «за укрывательство и пособничество всякого рода преступлениям, предусмотренным в статьях 57–67» (ст. 68), «за пропаганду и агитацию в призыве к свержению власти Советов» (ст. 69) [21; 189].

17 мая 1922 г. В.И. Ленин направил Д.И. Курскому черновой вариант дополнительного параграфа уголовного кодекса, где предлагал ввести расстрел за пропаганду, агитацию или содействие международной буржуазии. Кроме того, основная идея В.И. Ленина заключалась в открытом закреплении сути и оправдании террора в правовом поле советского государства. Речь шла о признании террора как осознанного и оправданного инструмента государственной политики, призванного обеспечить устои советской власти. При этом подчёркивалось: «Суд должен не устранить террор, а обосновать и узаконить его принципиально, ясно, без фальши и без прикрас» [21; 190].

1 июня 1922 г. был принят первый Уголовный кодекс РСФСР, который являлся первым кодифицированным уголовно-правовым актом и состоял из общей и особенной частей. Особенная часть состояла из двух глав: «Государственные преступления» (глава 1) и «Должностные (служебные) преступления» (глава 2). Первая глава состояла из 2 разделов: «О контрреволюционных преступлениях» (статьи с 57 по 73) и «О преступлениях против порядка управления» (статьи с 74 по 104). В 57-й статье под контрреволюционными выступлениями понималось «всякое действие, направленное к свержению, подрыву или ослаблению власти» [22; 155]. Здесь же была включена дополнительная поправка, где к числу контрреволюционных преступлений также относилось «покушение на основные хозяйственные или политические завоевания революции», то есть действия, не будучи прямо направлены на свержение советской власти, тем не менее все же покушаются на основные завоевания пролетарской революции [22; 156]. К сожалению, данная поправка привела к существенному расширению понятия контрреволюционных преступлений. Теперь контрреволюцией становились не только прямые действия против советской власти (например, восстания, вооруженная борьба, заговор), но и любые действия или даже формы поведения, которые могли быть истолкованы как угроза политической или экономической системе советской власти. То есть любые экономические проступки, несогласие с хозяйственными мерами, критика политики власти, уклонение от повинностей, саботаж — всё это могло быть квалифицировано как контрреволюционные действия. Большевики создали для себя законный механизм подавления не только активной оппозиции, но и социально «чуждых» групп: зажиточных крестьян (кулаков), предпринимателей, лиц, обвиняемых в «вредительстве» или «саботаже». Таким образом, поправка позволяла наказывать не за совершенное свержение власти, а за потенциальную угрозу. Безусловно, это открывало путь к репрессиям и террору на последующие годы.

В Уголовном кодексе РСФСР 1922 г. были пояснения в отношении наказания женщин. В частности, в статье 33 УК РСФСР высшей мерой наказания был определен расстрел. Однако в примечании отмечалось, что «высшая мера наказания не может быть применена к лицам, не достигшим 18-летнего возраста, а также к женщинам, находящимся в состоянии беременности» [22; 84]. Согласно п. 6 ст. 34 УК РСФСР в отношении беременных и женщин, имеющих малолетних детей, осужденных судебными приговорами, допускалась отсрочка приведения приговора в исполнение до истечения двух месяцев [22; 92]. Согласно статье 78 (п. 25) были освобождены от трудовой повинности только беременные женщины на период времени за 8 недель до родов и роженицы в течение 8 недель после родов; женщины, кормящие грудью, а также женщины, имеющие детей до 8-летнего возраста, при отсутствии лица, ухаживающего за ними [22; 218]. Тогда как остальные женщины обязаны были выполнять общественно полезный труд в интересах советского государства, и любое уклонение могло повлечь административную или уголовную ответственность.

Таким образом, Уголовный кодекс РСФСР 1922 г., изменив содержание и перечень контрреволюционных преступлений, существенно расширил границы уголовной ответственности. Уголовный кодекс 1922 г., формально закрепляя отдельные послабления лишь для беременных женщин и матерей малолетних детей, в целом оставался инструментом репрессивной политики. Трудовая повинность, несмотря на ряд исключений, подчиняла женщин общему механизму социального и политического принуждения, что создавало правовую основу для массовых репрессий независимо от половой принадлежности.

Декрет ВЦИК «Об административной высылке» от 10 августа 1922 г. способствовал созданию системы, где государственная безопасность ставилась выше прав человека, а репрессии могли официально применяться без суда по административным нарушениям. Первый пункт декрета гласил: «В целях изоляции лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, в отношении которых испрашивается у Президиума ВЦИК разрешение на изоляцию свыше двух месяцев, в тех случаях, когда имеется возможность не прибегать к аресту, установить высылку за границу или в определенные местности РСФСР в административном порядке» [23; 147]. Последующие пункты декрета регламентировали, что процесс высылки возлагался на НКВД и НКЮ РСФСР. В постановлении о высылке на каждого человека должны были быть указаны причины высылки с обозначением места и срока ее проведения. Высланные лица лишались избирательного права [23; 147].

В дальнейшем данный декрет был существенно расширен. Так, в инструкции НКВД «О применении постановления ВЦИК об административной высылке», утвержденной 3 января 1923 г., отмечалось, что «административная высылка применяется к лицам, пребывание коих в данной местности (и в пределах РСФСР) по их деятельности, прошлому или связям с преступной средой с точки зрения охраны революционного порядка признается опасным» [23; 155]. То есть основанием к высылке при-

знавалась не установленная судом вина, а субъективная оценка «опасности» лица с точки зрения охраны революционного порядка. Кроме того, в инструкции были закреплены три формы высылки: «а) высылка из данной местности с воспрещением проживания в других определенных пунктах РСФСР; б) высылка из данной местности в определенный район РСФСР; в) высылка за пределы РСФСР, то есть за границу» [23; 156]. В последующие годы именно данные формы административной высылки (особенно вторая форма) получили наибольшее распространение и были широко использованы советской властью в период массовых депортаций целых народов. Нарушение режима высылки влекло за собой уголовную ответственность.

31 октября 1924 г. ЦИК СССР принял «Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик» [24]. Данный документ был первым общесоюзным актом в сфере уголовного права, заложившим основы единой общесоюзной уголовно-правовой системы. Он закрепил единые принципы для всех союзных республик, а также стал правовой базой для разработки и переработки республиканских уголовных кодексов. В данном правовом документе различали две категории преступлений: «а) направленные против основ советского строя, установленного в Союзе ССР волею рабочих и крестьян, и потому признаются наиболее опасными; б) все остальные преступления». В отличие от второй категории, за преступления первой категории, считавшиеся политическими, закон предписывал судам назначать строгие наказания в виде расстрела или заключения на длительный срок. Тем самым сама структура закона закладывала правовую основу для применения высшей меры наказания по политическим статьям, закрепляя приоритет охраны государственного строя над правами человека.

Также в этом документе прописывалось, что «задач возмездия и кары уголовное законодательство Союза ССР и Союзных Республик себе не ставит. Все меры социальной защиты должны быть целесообразны и не должны иметь целью причинение физического страдания и унижение человеческого достоинства» [24]. Несмотря на то, что закон провозглашал гуманное применение наказаний и запрет унижения человеческого достоинства, практика 1920-х и последующих годов показала, что меры «социальной защиты» применялись жестко и карательно.

В 1926 г. советской властью был принят новый Уголовный кодекс РСФСР, который вступил в силу с 1 января 1927 г. [25]. Данный кодекс был основным источником уголовного права для Казахской АССР, поскольку КазАССР до 1936 г. входила в состав РСФСР в качестве автономной республики. Однако несмотря на то, что по Конституции 1936 г. была образована новая союзная республика — Казахская ССР, на ее территории по-прежнему продолжал действовать УК РСФСР. Основная причина была связана со статьей 14 Конституции СССР, которая установила, что уголовное, а равно гражданское и процессуальное законодательство относятся к ведению СССР [26; 13].

В новом Уголовном кодексе РСФСР первая глава «Преступления государственные» состояла из двух подразделов — «Контрреволюционные преступления» (58-я ст.) и «Особо для СССР опасные преступления против порядка управления» (59-я ст.). По содержанию 58-я статья являлась политической, тогда как 59-я статья (1–13 пункты) имела административно-хозяйственный и организационный характер, хотя и могла косвенно использоваться в политическом преследовании. 59-я статья в основном охватывала действия против порядка управления, нарушения административных обязанностей и т.д.

6 июня 1927 г. в УК РСФСР были внесены небольшие редакционные изменения. Знаменитая 58-я статья, считавшаяся «политической», состояла из 14 пунктов: «Общее понятие контрреволюционного преступления», «Вооружённое восстание и захват власти», «Сношение с иностранными государствами в контрреволюционных целях», «Оказание помощи международной буржуазии», «Подстрекательство», «Шпионаж», «Вредительство», «Террор», «Диверсия», «Контрреволюционная пропаганда и агитация», «Саботаж», «Недонесение о контрреволюционном преступлении».

В отношении меры наказания беременных женщин по-прежнему действовала статья: «Не могут быть приговорены к расстрелу лица, не достигшие восемнадцатилетнего возраста в момент совершения преступления, и женщины, находящиеся в состоянии беременности» [25; 11].

Таким образом, Уголовный кодекс 1926 г. закреплял приоритет защиты советской власти над правами человека. Несмотря на формальное разделение на политические (ст. 58) и административно-хозяйственные (ст. 59) преступления, на практике обе статьи создавали широкие возможности для произвольного применения закона. Статья 58 стала основным инструментом политического преследования, а статья 59 использовалась для давления на граждан и организации, а также для косвенного

преследования по политическим мотивам. Всё это демонстрировало тесное сращивание уголовного и политического законодательства советского государства.

Хотелось бы отметить, что в 1920-е гг. был принят ряд нормативных актов, касающихся женщин. В частности, 29 января 1921 г. было принято Постановление НКЮ, НКТруда и Всероссийской чрезвычайной комиссии «О воспреещении заключения под стражу осужденных за трудовое дезертирство и прочие поступки против трудовой дисциплины женщин — беременных или имеющих при себе детей до трёхлетнего возраста» [23; 87]. Основной целью постановления было предотвращение чрезмерного наказания женщин (либо беременных, либо с малолетними детьми). Запрещалось заключать под стражу беременных женщин и матерей с детьми до трёх лет. Для матерей, имеющих детей в возрасте от 3 до 8 лет, предусматривались ограничительные меры, но только в случае отсутствия лиц, способных ухаживать за ребёнком.

В статье 42 Исправительно-трудового кодекса РСФСР от 16 октября 1924 г. было прописано: «Отбывающие принудительные работы без содержания под стражей женщины, начиная с пятого месяца беременности, не подлежат посылке на работы вне своего постоянного места жительства без их на то согласия» [23; 186]. Неоднократно применялись и амнистии в отношении женщин. В частности, Декрет ВЦИК от 5 марта 1923 г. «Об условно-досрочном освобождении заключенных женщин ко дню празднования интернационального дня работницы» [23; 157] был ориентирован на смягчение наказания для тех, чьи преступления были связаны с трудовыми и социальными условиями. Согласно данному документу, амнистия применялась только к тем женщинам, которые уже отбывали наказание. Амнистия не предполагала полного освобождения от наказания, а лишь предоставляла шанс на освобождение до половины срока наказания.

Декрет ЦИК СССР от 22 февраля 1924 г. «Об условно-досрочном освобождении заключенных женщин ко дню празднования дня работницы» [23; 199] расширил условия амнистии. Теперь амнистия распространялась на женщин, отбывших половину и более срока наказания. Были расширены полномочия распределительных комиссий, которые получили право возбуждать ходатайства об условно-досрочном освобождении женщин. Кроме того, в декрете указывалось, что амнистия 1923 г. показала свою эффективность, поскольку «освобожденные женщины вернулись к честному труду» [23; 199].

5 марта 1924 г. было принято Постановление НКЮ и НКВД «Инструкция по применению амнистии к Международному дню работниц» [23; 170]. Данный документ конкретизировал правила применения амнистии в отношении женщин. Амнистия распространялась на женщин, которые относились к трудовым слоям населения. Она применялась исключительно в форме условного досрочного освобождения от наказания в виде лишения свободы или в виде принудительных работ без содержания под стражей. На другие виды наказания амнистия не распространялась. Кроме того, в пунктах 3 и 4 было указано, что для женщин, отбывших половину или более срока, амнистия применялась по решению специальных комиссий в местах отбывания наказания. В случае же с женщинами, отбывшими менее половины срока, решение о применении амнистии принималось распределительной комиссией и судом.

Таким образом, на первом этапе (1917–1929 гг.) в советском государстве сформировалась система репрессивной политики, основанная на идеях жёсткого подавления «враждебных элементов». Террор, аресты, ссылки и лагеря стали обычной практикой, особенно в условиях Гражданской войны. Постепенно наказания начали распространяться не только на участников сопротивления, но и на их семьи, включая женщин. Хотя специальных законов против женщин не существовало и иногда предусматривались послабления, это не защищало их от преследований. В целом в 1920-е гг. была создана правовая и политическая база, которая узаконила репрессии и подготовила почву для ещё более масштабных преследований в дальнейшем.

2 этап: 1929 — август 1937 гг. В этот период советская власть ориентировалась на достижение ускоренного экономического роста за счёт подъёма народного хозяйства и политики форсированной индустриализации. Для реализации данных задач активно использовался потенциал карательно-репрессивной системы. Формирование системы принудительного труда стало для советской власти главным инструментом не только для устранения идеологических противников, но и для эксплуатации их бесплатного труда. Именно в этот период было принято значительное количество нормативно-правовых актов, чётко регламентировавших условия, формы и методы репрессивного воздействия в отношении «врагов советской власти» и членов их семей, включая лишение свободы, высылку,

ссылку и направление в специальные поселения. Принятые в этот период законодательные документы, безусловно, распространялись и на женское население.

Новый этап обострённой классовой борьбы начался в 1929 г. с провозглашением И. Сталиным политики «Великого перелома», в рамках которой репрессивные меры были в первую очередь направлены против крестьянства [27; 740–742]. Следует отметить, что государственная репрессивная политика не распространялась исключительно на мужчин. Женщины включались в категорию «классово чуждых элементов» как члены крестьянских и кулацких хозяйств, а, следовательно, также подвергались различным формам принудительного воздействия — высылке, лишению всего имущества, разрыву семейных связей и вовлечению в систему принудительного труда.

Если ранее в отношении крестьян использовали статьи 60 (неплатёж в установленный срок налогов и сборов), 61 (отказ о выполнения повинностей), 62 (сокрытие имущества) и 107 (спекуляция) УК РСФСР 1926 г., которые позволяли лишать «кулаков» свободы с конфискацией имущества на срок от 1 до 2 лет, то согласно директиве Политбюро ЦК ВКП (б) ОГПУ и НКЮОстам «Об усилении репрессий» от 3 октября 1929 г. разрешались репрессии против «кулаков» и контрреволюционеров с применением высшей меры наказания — расстрела [27; 714]. Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г. давало право на заключение осужденных «кулаков» в концлагеря [28; 126]. Важное место в нормативной базе при реализации сплошной коллективизации стало постановление ЦИК и СНК от 1 февраля 1930 г. «О мерах по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством» [29; 50–51]. Согласно данному постановлению, члены семей кулаков, высланных (вторая категория кулаков) и заключённых в концлагеря (первая категория кулаков), при согласии местных властей могли остаться в своем районе проживания [29; 50].

Однако уже на следующий день, 2 февраля 1930 г., вышел приказ ОГПУ «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса», который существенно ужесточал ранее принятые положения [28; 163–167]. Во-первых, было предписано «массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискация их имущества». Во-вторых, было отмечено, что «семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к высшей мере наказания, должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств». В-третьих — «имущество таких семейств конфискуется в том же порядке, что и у выселяемых семейств кулаков» [28; 163–167]. То есть, если в первом документе (от 1 февраля) семьям выселяемых и заключённых кулаков давалась возможность при согласии местных властей остаться на месте, то согласно второму документу (от 2 февраля) вопрос о высылке даже не подлежал обсуждению.

Об активном участии женщин в крестьянском сопротивлении свидетельствуют различные рапорты, отчётные документы и справки. Например, в Ростове-на-Дону в декабре 1929 г. главными инициаторами выступления против хлебозаготовки были женщины, собравшие «колокольным звоном более 1 тысячи человек» [28; 92]. В Ставрополе около 50 женщин «стали выгонять из кварталов комиссии по хлебозаготовкам, не давали забирать хлеб у индивидуально обложенных и оштрафованных. Женщины были вооружены дубинками, палками и топорами» [28; 95–96]. На Украине происходили аналогичные процессы: «В Белоцерковском и Коростенском округах группы женщин в 50 и 100 чел., сорганизованные кулаками, вышли в поле с требованием прекращения землеустроительных работ по нарезке земли колхозам, а в с. Щербатовке Малинского района толпа женщин в 100 человек в течение трех дней не давала приступить к вспашке земли, принадлежащей колхозу. Сагитированные кулачеством женщины нередко являются инициаторами срыва общих собраний по вопросу о коллективизации, зачинщиками и участниками массовых выступлений против коллективизации» [28; 157].

В некоторых документах были зафиксированы факты, когда женщин арестовывали вместе с малыми детьми: «За 12 дней в Анненском районе Центрально-Черноземной области было арестовано 114 человек. Среди арестованных имелись и женщины с грудными детьми» [28; 245].

Масштабность участия женщин в крестьянских выступлениях была немалая. К примеру, в Тамбовской области в январе 1930 г. было зафиксировано 29 выступлений с общим количеством участников до 20 тысяч человек. Из 29 выступлений 17 (59 %) были организованы женщинами, численность которых составляла 9370 человек, или 47 % [28; 249].

Общая ситуация была охарактеризована в докладной записке Секретно-политического отдела ОГПУ «О формах и динамике классовой борьбы в деревне в 1930 г.». Из документа следует, что в 1929 г. из 1307 массовых выступлений в 486 случаях они были исключительно женскими по составу участников, а в 67 массовых выступлениях женщины среди участников преобладали. В 1930 г., по неполным данным, было учтено свыше 3700 выступлений, почти исключительно женских по составу участников. В первой половине года массовые выступления с преобладанием женщин среди участников составляют 32 % к общему числу выступлений. Во втором полугодии процент женских выступлений поднимается до 40 %, достигая в сентябре и октябре 54-55 % [28; 793]. Основными причинами женских выступлений являлось противодействие хлебозаготовительным компаниям, прежде всего опиесям имущества и изъятию хлеба.

В этот период аналогичная репрессивная политика проводилась в Казахстане в отношении байства, то есть наиболее зажиточной прослойки казахского общества. Исследователь А.Р. Кукушкина в своей монографии приводит интересный документ из архива КНБ РК. В частности, это обвинительное заключение по обвинению баев Шетского района по ст. 58/2, 8, 10, 11 и 59/3 УК РСФСР от 17 июня 1931 г. в том, что они создали банду и готовили казахское население к откочёвке в Китай, вооружённое восстание в СССР и организацию автономного казахского ханства. Согласно данному документу к обвинению было представлено 113 человек, из них 7 женщин (жёны баев). Всё их имущество было конфисковано. 35 человек были приговорены к расстрелу, остальные — сосланы в лагеря на принудительные работы [30; 21].

Следует отметить, что во многих случаях данные выступления носили организованный характер, сопровождалось активным сопротивлением местным властям, нападениями на советских работников и активистов, а также разгромом сельских советов и других общественных учреждений. В условиях коллективизации женщины перестают рассматриваться советской властью исключительно как «социально нейтральная» группа и всё чаще включаются в репрессивный механизм как активные участницы «антисоветской деятельности». Это, в свою очередь, способствовало легитимизации применения к ним мер административного и уголовного воздействия, а также свидетельствует о гендерном расширении рамок классовой борьбы в конце 1920-х — начале 1930-х гг.

Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» [31; 453-454] было принято в период завершения сплошной коллективизации и нарастания социально-экономического кризиса в сельской местности, сопровождавшегося дезорганизацией сельскохозяйственного производства, неурожаем и массовым голодом. Согласно данному постановлению общественная (государственная, колхозная, кооперативная) собственность являлась основой советского строя и провозглашалась «священной и неприкосновенной». Соответственно, лица, покушавшиеся на общественную собственность, считались «врагами народа». Подобное идеологическое положение фактически переводило имущественные преступления из сферы уголовного права в политическую борьбу. К «врагам народа» власть законодательно регламентировала применение жёстких репрессивных мер. Использование размытых правовых понятий, таких как «хищение» и «противообщественные элементы», не закреплённых в виде конкретных составов преступления, создавало условия для увеличения правового бесправия. Данный нормативный документ получил в народе название «закон о трех (пяти) колосках», который предписывал расстрел с конфискацией всего имущества или при смягчающих обстоятельствах — лишение свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества. Даже незначительные хищения могли квалифицироваться как тяжёлые государственные преступления. Государство пренебрегало тем фактом, что люди были вынуждены совершать так называемые государственные преступления ради выживания. Жестокость данного закона выражалась в отсутствии амнистии в отношении осужденных лиц. Только после смерти И. Сталина появилась возможность реабилитации, но только в судебном порядке.

Для усиления законности применения данного постановления 19 сентября 1932 г. властями была принята инструкция по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 16 сентября 1932 г. [31; 477-479]. Будучи подзаконным актом с грифом «секретно», инструкция была адресована прежде всего судебным и прокурорским органам, а также ОГПУ, что подчёркивало её карательную направленность. Её особенностью стало закрепление социально-классового принципа ответственности: мера наказания зависела не только от характера преступления, но и от социальной принадлежности обвиняемого («кулак», «бывший торговец»,

«социально-чуждый элемент»). В отношении указанных категорий инструкция предписывала применять расстрел даже при единичных и незначительных хищениях. В целом инструкция стала одним из главных инструментов массовой реализации «закона о трёх колосках», закрепив репрессивный характер советской правовой системы начала 1930-х гг.

В этот же период ЦИК и СНК СССР приняли ещё одно не менее важное постановление — «О борьбе со спекуляцией» (22 августа 1932 г.), в котором ОГПУ, органы прокуратуры и органы местной власти обязывались «принять меры к искоренению спекуляции, применяя к спекулянтам и перекупщикам заключение в концентрационный лагерь сроком от 5 до 10 лет без права применения амнистии» [31; 912]. Принятый документ также носил выраженный карательно-репрессивный характер. Экономические правонарушения, связанные с торгово-посреднической деятельностью, фактически были приравнены к тяжким уголовным преступлениям.

Постановление ЦИК СССР от 14 марта 1933 г. «Об ответственности служащих в государственных учреждениях и предприятиях за вредительские акты» [32; 219-220] не содержало прямых указаний на репрессии в отношении женщин. Однако с учётом высокой активности властей по привлечению женщин в административный, хозяйственный и производственный аппарат в условиях форсированной индустриализации и сплошной коллективизации нельзя исключать, что действие данного нормативно-правового акта распространялось и на женщин-служащих, которые наравне с мужчинами привлекались к уголовной ответственности по обвинениям во вредительстве и контрреволюционной деятельности.

1 августа 1933 г. властями (ВЦИК и СНК РСФСР) был принят новый Исправительно-трудовой кодекс, заменивший Исправительно-трудовой кодекс РСФСР 1924 г., где по условиям приёма и содержания имелись существенные изменения: статья 46 «Женщины, лишённые свободы, могут иметь при себе детей в возрасте до четырёх лет. Для этих детей обязательно организуются ясли» и статья 47 «В местах лишения свободы женщины обязательно размещаются отдельно от мужчин, а несовершеннолетние — отдельно от взрослых» [15; 79]. В предыдущем кодексе (1924 г.) только в статье 109 прописывалось, что «При приёме в исправительно-трудовое учреждение заключённых женщин по их желанию принимаются и их грудные дети» [33; 28].

Сравнение статей показывает переход от ограничительного допуска пребывания при заключённых женщинах только грудных детей к институционализации присутствия детей в возрасте до 4 лет (то есть не только грудных, но и старшего возраста) в системе исправительно-трудовых учреждений. Данное нормативное нововведение отражает не гуманизацию пенитенциарной системы, а напротив, адаптацию репрессивного аппарата к массовому и длительному лишению свободы женщин, а также нормативное «оформление материнства» в условиях несвободы. Если по ИТК РСФСР 1924 г. ребёнок допускался при матери как исключение, то по ИТК РСФСР 1933 г. ребёнок был институционально включён в систему исправительно-трудовых учреждений, что выразилось, в частности, в обязательной организации яслей при лагерях. Сам факт создания яслей в системе исправительно-трудовых учреждений свидетельствовал о том, что ребёнок перестаёт рассматриваться как временное исключение и становится учётным элементом лагерной системы. Новый Исправительно-трудовой кодекс РСФСР, вступивший в силу 1 января 1934 г., тем самым создал нормативную основу для функционирования репрессивной системы в условиях массового лишения свободы, в том числе в отношении женщин. А также стал важным элементом правовой базы, который обеспечивал реализацию репрессивной кампании в последующие годы.

Логическим продолжением ужесточения уголовно-правовой политики явилось Постановление ЦИК СССР «О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) статьями об измене Родине» от 8 июня 1934 г. [34; 485-486].

Нормативный документ был направлен на юридическое закрепление понятия «измена Родине» как одного из ключевых политических преступлений. Согласно статье 1.1 под «изменой Родине» понимались действия советских граждан, наносящие ущерб военной мощи СССР, его государственной независимости или неприкосновенности территории. К таким действиям относились: шпионаж, выдача государственной или военной тайны, переход на сторону врага, бегство или перелёт за границу. Статья предусматривала высшую меру наказания в виде расстрела с конфискацией имущества, а при смягчающих обстоятельствах — лишение свободы сроком на 10 лет. Те же преступления, совершённые военнослужащими, карались исключительно расстрелом с конфискацией всего имущества. Новшеством данного документа в советской юридической практике явилось введение уголовной и адми-

нистративной ответственности членов семьи обвиняемого военнослужащего. Согласно статье 1.3 совершеннолетние члены семьи изменников Родины, осведомлённые о подготовке измены Родине, привлекались к уголовной ответственности в виде лишения свободы сроком от 5 до 10 лет с конфискацией имущества. При этом остальные члены семьи изменника, совместно с ним проживавшие или находившиеся на его иждивении на момент совершения преступления, подлежали лишению избирательных прав и ссылке в отдалённые районы Сибири на 5 лет. Статья 1.4 данного Постановления устанавливала уголовную ответственность для военнослужащих за недонесение о готовящейся измене с наказанием в виде лишения свободы сроком до 10 лет. Таким образом, доносительство оформлялось как юридическая обязанность, а молчание приравнивалось к соучастию в государственном преступлении.

Следует отметить, что, хотя документ формально не имел гендерной направленности, его статьи, особенно касающиеся членов семей военнослужащих, непропорционально затрагивали женщин (жён, матерей, сестёр) и детей, которые становились объектами репрессий по признаку родства, лишались гражданских прав и подвергались ссылке без прямого обвинения. В этом смысле постановление впервые в советской юридической практике не только закрепило понятие «измена Родине», но и стало важным инструментом косвенных репрессий в отношении женщин, встроенным в правовой механизм государственного террора.

Последствия Постановления «... об измене Родине» не заставили себя долго ждать. 20 июля 1934 г. СНК и ВЦИК РСФСР приняли постановление «О дополнении действующего Уголовного Кодекса РСФСР ст. 58-1а, 58-1б, 58-1в, 58-1г» [35; 234]. Все пункты постановления от 8 июня 1934 г. были включены в новый текст Уголовного кодекса 1926 г. в виде дополнительных статей, что придало им обязательную юридическую силу и обеспечило широкое применение на практике.

2 октября 1934 г. была принята Инструкция ЦИК СССР о выборах в Советы в 1934-1935 гг., которая чётко определила круг лиц, лишённых избирательных прав [34; 735–743]. В документе подробно были перечислены социальные, экономические и политические категории граждан, признанные социально чуждыми, включая эксплуататорские слои, торгово-ростовщические элементы, кулачество, бывших участников белых армий, служителей религиозных культов, а также административно высланных и осуждённых. Включение этих лиц в специальные списки, утверждаемые органами советской власти, с одной стороны, обеспечивало их административный учёт и контроль, а с другой — создавало правовые предпосылки в любой удобный момент применить к ним меры репрессивного характера.

Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 октября 1934 г. «О передаче исправительно-трудовых учреждений народных комиссариатов юстиции союзных республик в ведение НКВД СССР» [15; 93] юридически закрепило передачу системы исправительно-трудовых учреждений под тотальный контроль Народного комиссариата внутренних дел. НКВД, созданный в 1934 г., объединил в себе функции государственной безопасности, милиции и управления системой принудительного труда, что способствовало дальнейшей институционализации репрессивного механизма советского государства.

Постановление ЦИК и СНК СССР «Об особом совещании при НКВД СССР» от 5 ноября 1934 г. юридически закрепило внесудебный порядок применения наказаний в отношении лиц, признаваемых «общественно-опасными». Так, согласно статье 1, НКВД мог назначить ссылку или высылку сроком до 5 лет, включая запрет проживания в столицах и крупных промышленных центрах (ст. 1, п. «а»), «б»), а также заключение в исправительно-трудовые лагеря на аналогичный срок (ст. 1, п. «в»). Также постановление предусматривало возможность высылки за пределы СССР иностранных подданных, признанных опасными (ст. 1, п. «г»). Для реализации данных мер, согласно статье 2, при НКВД учреждалось Особое совещание, действовавшее под его председательством и состоявшее из представителей силовых структур [15; 94].

Таким образом, Особое совещание становилось специализированным административно-карательным органом, наделённым правом принимать решения о применении репрессивных мер без судебного разбирательства. Хотя в заседаниях должен был участвовать прокурор СССР или его заместитель, обладавший правом протеста (статья 3), сам механизм оставался внесудебным, что значительно расширило полномочия НКВД. Введение данного органа обеспечило правовую основу для оперативного применения ссылок, высылки и лагерного заключения в конце 1930-х гг.

Убийство члена Политбюро ЦК ВКП (б) и Президиума ЦИК СССР С.М. Кирова 1 декабря 1934 г. стало важным политическим поводом для резкого ужесточения репрессивных механизмов в СССР. Практически сразу после этого события были приняты нормативные акты, направленные на ускоре-

ние расследования и рассмотрения дел о «террористических актах», а также на расширение полномочий органов государственной безопасности. Складывается впечатление, что трагедия была использована как основание для узаконения заранее подготовленных мер, усиливающих репрессивный курс государства. В частности, Постановление ЦИК СССР «О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов» от 1 декабря 1934 г. закрепило ускоренный порядок ведения следствия дел (ст. 1), исключило возможность обжалования приговоров (ст. 2), предусматривало немедленное исполнение высшей меры наказания (ст. 3) [15; 95].

В этот же день было подписано Постановление ЦИК СССР «О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик». Постановление предписывало: «1. Следствие по этим делам заканчивать в срок не более десяти дней. 2. Обвинительное заключение вручать обвиняемым за одни сутки до рассмотрения дела в суде. 3. Дела слушать без участия сторон. 4. Кассационного обжалования приговоров, как и подачи ходатайств о помиловании, не допускать. 5. Приговор к высшей мере наказания приводить в исполнение немедленно по вынесении приговора» [15; 95]. Эти нормы существенно сократили процессуальные процедуры и фактически ликвидировали правовые гарантии обвиняемых, тем самым способствуя дальнейшему превращению законодательства в инструмент государственного террора.

30 июля 1937 г. под грифом «Совершенно секретно» за подписью народного комиссара внутренних дел СССР Н. Ежова был опубликован оперативный приказ № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» [15; 96–106]. Операцию планировалось начать во всех республиках, краях и областях с 5 августа 1937 г. Мероприятие должно было охватить широкие слои населения: кулаки (когда-то скрывшиеся от репрессий или бежавшие из лагерей, ссылки и трудпосёлков); церковники и сектанты как бывшие активные участники антисоветских выступлений; члены антисоветских политических партий (эсеры, грузмеки, дашнаки, муссаватисты, иттихадисты и др.); бывшие активные участники бандитских восстаний, белые, каратели, репатрианты; уголовники (бандиты, грабители, контрабандисты, аферисты-рецидивисты, скотоконокрады).

В рамках реализации данного приказа все указанные выше группы населения подлежали строгому разделению по степени «социальной опасности» и мере наказания. Все репрессируемые были поделены на две категории. К первой категории относились лица, признанные наиболее враждебными советской власти. В отношении них предусматривались немедленный арест с применением высшей меры наказания — расстрела. Ко второй категории относились лица, считавшиеся менее активными, но имевшие признаки «антисоветской» направленности. Они подлежали аресту и осуждению на длительный срок (от 8 до 10 лет) с отбыванием наказания в исправительно-трудовых лагерях [15; 98].

В этом же приказе была детально регламентирована судьба членов семьи репрессируемых. В документе прямо указывалось, что семьи лиц, отнесенных к первой и ко второй категориям, подлежат учёту и постоянному контролю со стороны органов НКВД. Тем самым формировалась система всеобщего надзора, направленная на предотвращение возможной «антисоветской активности» со стороны родственников репрессированных. Особо оговаривались случаи, подпадающие под более жёсткие меры воздействия. Так, семьи, члены которых рассматривались как потенциально способные к активным антисоветским действиям, по особому решению судов «троек» подлежали выселению в лагерь и трудпосёлки. Причем было уточнение: семьи лиц, репрессированных по первой категории и проживавших в пограничных зонах, подлежали принудительному переселению за пределы этих территорий. Аналогичные меры применялись в отношении семей, проживавших в крупнейших административных и стратегически значимых центрах страны (Москва, Ленинград, Киев, Тбилиси, Баку, Ростов-на-Дону, в районах Сочи, Гагры и др.). Они подлежали выселению с возможностью выбора нового места жительства, но с исключением приграничных районов [15; 100].

Продолжением данных мер стало решение высшего партийного органа — Политбюро ЦК ВКП (б) от 5 июля 1937 г., которым было одобрено предложение НКВД о заключении в лагеря сроком от 5 до 8 лет всех «жен изменников родины» — членов правотроцкистской шпионско-диверсионной организации. Одновременно было дано предписание организовать специальные лагеря на территории Нарымского края и Тургайского района Казахстана. Дети репрессированных родителей в возрасте до 15 лет подлежали передаче на государственное обеспечение в детские дома и закрытые интернаты. Вопрос с детьми старше 15 лет решался в индивидуальном порядке [36; 229–230]. Содержание документа свидетельствует о введении практики репрессий по признаку семейной принадлежности, что про-

тиворечило базовым принципам уголовного права. Женщины в данном случае выступают не как самостоятельные субъекты правовых отношений, а как производные от статуса своих мужей. Основным основанием для их репрессирования явилась их связь с «врагами народа». Это позволяет говорить о формировании категории так называемых «членов семей изменников родины» (ЧСИР), ставшей важным элементом репрессивной политики конца 1930-х гг. Кроме того, документ свидетельствует о создании специализированной лагерной инфраструктуры (в частности, в Нарымском крае и Тургайском районе Казахстана), что указывает на целенаправленную подготовку к массовому размещению репрессированных женщин. Это, в свою очередь, подтверждает заранее спланированный и системный характер репрессивной кампании. Логическим продолжением и нормативным закреплением данных процессов стал оперативный приказ НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 г. «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» [15; 234–238]. Его принятие ознаменовало качественный перелом в развитии репрессивной политики. Приказ стал одним из самых первых документов, регламентирующих наказание жён и детей «врагов народа» и заложивших основу для системного давления на семьи репрессированных. С этого документа начинается третий этап формирования нормативно-правовой базы репрессивной политики в отношении женского населения. Третий, четвертый и пятый этапы будут проанализированы в следующей статье.

Таким образом, период с 1929 по август 1937 г. стал переходным этапом институционализации советской репрессивной политики, когда наказания распространялись на женщин как на самостоятельных обвиняемых и членов семей «врагов народа», закрепляясь в нормативно-правовых документах и создавая основу для последующего ужесточения репрессий с августа 1937 г.

Заключение

Анализ нормативно-правовой базы двух этапов позволяет прийти к следующим выводам:

1. За период с 1917 г. по 1929 г. отслеживается институционализация репрессивной политики. Этот процесс был основан на идеях В.И. Ленина и его призывах к жестким мерам наказания для «враждебных элементов» (внедрение революционного суда, термина «враг народа», включение таких мер, как конфискация имущества, заключение в тюрьму, отправка на фронт и на принудительные работы, увеличение числа мест заключения и т.д.). Использование террора и репрессий (аресты, расстрелы, высылки, концентрационные лагеря) стало неотъемлемой частью политической практики большевистского государства. В условиях революции и гражданской войны террор воспринимался как необходимый инструмент для создания и защиты нового социалистического государства. Именно в ходе антисоветских восстаний начала 1920-х гг. впервые на практике советская власть начала наказывать не только мужчин — участников сопротивления, но и их жён и родственников, что привело к включению женщин в число отдельных объектов политических репрессий независимо от личной вины или её политической активности. Уголовные кодексы 1922 и 1926 гг. закрепили политическое преследование и наказание как главный инструмент борьбы с инакомыслием. Особое внимание стоит обратить на место женщины в этой репрессивной системе. В обозначенный хронологический период нами не было обнаружено специального репрессивного законодательства в отношении женщин. Были отмечены отдельные нормы, смягчающие наказание для женщин, включая исключение их из числа тех, кто может быть приговорён к расстрелу, или предоставление отсрочки для беременных и матерей. Но это не даёт нам права утверждать, что в целом женщины не подвергались репрессиям. Обобщая, следует отметить, что нормативно-правовые акты репрессивной политики 1920-х гг. не только обеспечивали стабильность советской власти за счет подавления оппозиции, но и создавали законодательную основу для массовых политических репрессий последующих лет.

2. Период с 1929 по август 1937 гг. представлял собой переходный этап в развитии советской репрессивной политики, когда репрессии институционализировались и распространялись на более широкий круг «социально опасных» категорий населения, включая членов семей репрессированных. Женщины в этих условиях оказались особо уязвимы, так как подвергались наказаниям не только как самостоятельные обвиняемые, но и как жёны, матери и родственницы «врагов народа». В правовой сфере был принят ряд документов, закреплявших нормативные основания для привлечения женщин к принудительному труду, высылке и ограничению имущественных прав. Эти меры создавали правовую и административную основу, подготовившую переход к более жёсткому этапу, начавшемуся с августа 1937 г., когда впервые были официально закреплены отдельные нормы, прямо регулирующие репрессии в отношении женщин как особой категории жертв политического террора. В целом данный этап характеризовался дальнейшей централизацией органов принуждения, усиления роли НКВД и

формированием устойчивых механизмов внесудебного преследования, закреплённых в нормативно-правовых документах первой половины 1930-х г., что обеспечивало возможность развертывания массовых репрессий в последующий период.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН AP26104679 «Женщины казахстанских лагерей ГУЛАГа: стратегии выживания, лагерная повседневность» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) на 2025–2027 гг.

Список литературы

- 1 Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт; под ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова; пер. с англ. — М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.
- 2 Friedrich C.J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski. — Cambridge: Harvard University Press, 1956. — 346 p.
- 3 Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы / М. Фуко. — М.: Ad Marginem, 1999. — 480 с.
- 4 Tilly C. The Politics of Collective Violence / C. Tilly. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 263 p.
- 5 Garland D. Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory / D. Garland. — Chicago: University of Chicago Press, 1990. — 303 p.
- 6 Scott J.W. Gender and the Politics of History / J.W. Scott. — New York: Columbia University Press, 1988. — 242 p.
- 7 Viola L. The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements / L. Viola. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — 296 p.
- 8 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 336 с.
- 9 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — Москва: Политиздат, 1974. — Т. 35. К населению. — 634 с.
- 10 Декреты Советской власти. — Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1957. — Том I. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — 623 с.
- 11 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — Москва: Политиздат, 1974. — Т. 35. Проект декрета о проведении в жизнь национализации банков и необходимости в связи с этим мерах. — 634 с.
- 12 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — Москва: Политиздат, 1974. — Т. 54. Дополнения к проекту Постановления СНК о разграничении функций ВЧК и следственной комиссии при Петроградском Совете. — 634 с.
- 13 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — Москва: Политиздат, 1975. — Т. 36. Резолюция о войне и мире. — 886 с.
- 14 Литвин А.Л. Красный и белый террор в России. 1917–1922 / А.Л. Литвин // Отечественная история. — 1993. — № 6. — С. 46–62.
- 15 ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — Москва: МФД, 2000. — 888 с.
- 16 Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. — Москва: Наука, 2006. — 438 с.
- 17 Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского Правительства за 1919 г. — Москва: Гос. издательство политической литературы, 1943. — 886 с.
- 18 Меньшевики в большевистской России. 1918–1924. Меньшевики в 1919–1920 гг. / отв. ред. З. Галили и А. Ненароков; отв. сост. Д. Павлов. — М.: РОССПЭН, 2000. — 936 с.
- 19 Авторханов А. Ленин в судьбах России: Главы из книги. Власть — все, идеи — ничто / А. Авторханов // Новый мир. — 1991. — № 1. — С. 165–179.
- 20 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — Москва: Политиздат, 1970. — Т. 44. Письмо Д.И. Курскому «О задачах Наркомюста в условиях НЭП, февраль 1922 г.». — 754 с.
- 21 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 45. Дополнение к проекту водного закона к Уголовному Кодексу РСФСР и письма Д.И. Курскому. — 762 с.
- 22 Уголовный кодекс РСФСР от 01.06.1922 г. с предисловием Д.И. Курского. — М.: Издание Военной коллегии Верховного трибунала ВЦИК, 1924 — 446 с.
- 23 Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. / сост.: проф. А.А. Герцензон. — Москва: Госюриздат, 1953. — 464 с.
- 24 Постановления Президиума ЦИК СССР «Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик» от 31 октября 1924 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm?utm_source
- 25 Уголовный кодекс РСФСР 1926 г. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. — Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. — 256 с.
- 26 Конституция СССР 1936 г. — Москва: Издание ЦИК СССР, 1937. — 37 с.

- 27 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: [в 5-ти т.] / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929. — 880 с.
- 28 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы [в 5-ти тт.] / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — Т. 2. — 927 с.
- 29 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: высылка, спецпоселение. 1930–1940: [в 2 книгах] / отв. ред. Н.Н. Покровский. — Москва: РОССПЭН, 2005. — Кн. 1. — 909 с.
- 30 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жён «изменников родины»: история и судьбы / А.Р. Кукушкина. — Караганда: Trade Елена и К, 2002. — 184 с.
- 31 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы [в 5-ти тт.] / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — Т. 3. Конец 1930–1933. — 1008 с.
- 32 Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1933 г. Отдел первый. — Москва, 1948. — 932 с.
- 33 Исправительно-трудовой кодекс РСФСР с дополнениями по 15 августа 1925 г. — Ленинград: Издательство «Рабочий суд», 1925. — 73 с.
- 34 Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1934 г. Отдел первый. — М., 1948. — 983 с.
- 35 Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1934 г. Отдел первый. — М., 1935. — 370 с.
- 36 Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. — Москва: МФД, 2002 — 631 с.

К.К. Абдрахманова

КСРО-дағы саяси қуғын-сүргін жүйесіндегі әйелдер (1918–1950 жж.): нормативтік-құқықтық талдау (1 және 2 кезеңдер)

Мақала 1918–1950 жылдардағы Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргіннің нормативтік-құқықтық базасын гендерлік аспект тұрғысынан талдауға арналған. Зерттеуде кеңестік репрессивтік заңнаманың қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады: революциялық кезеңнің алғашқы декреттерінен бастап сталиндік дәуірдегі репрессивтік тәжірибелердің институционалдануына дейін. Мемлекеттік зорлық-зомбылықтың легитимді сипатқа ие болып, қоғамды саяси басқарудың тұрақты құралына айналуына мүмкіндік берген тетіктерді айқындауға ерекше назар аударылған. Автор әйелдерге қатысты репрессивтік саясаттың мәні мен ауқымын ашып көрсететін негізгі заңдарды, кодекстерді, қаулылар мен директивалық құжаттарды талдайды. Зерттеудің дереккөздік базасын ХКК мен БОАК декреттері, КСРО ОАК мен ХКК қаулылары, қылмыстық және түзету-еңбек кодекстері, сондай-ақ ОГПУ мен НКВД-ның ведомстволық актілері құрайды, бұл репрессивтік жүйенің құқықтық рәсімделу эволюциясын қадағалауға мүмкіндік берді. Гендерлік тәсіл кеңестік репрессивтік саясат жағдайындағы әйелдер жағдайының ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік жасайды. Зерттеу нәтижесінде формальды түрде жарияланған теңдік қағидатына қарамастан, әйелдер қуғын-сүргінге дербес қудалау нысаны ретінде де, сондай-ақ «халық жауларының» отбасы мүшелері ретінде де ұшырағаны көрсетіледі. Сонымен қатар соттан тыс тәжірибелердің кеңеюі, әкімшілік жер аудару, мәжбүрлі еңбек және отбасылық тиесілігіне қарай ұжымдық жауапкершілік жағдайында әйелдердің ерекше осал топқа айналғаны айтылған. Қолданыстағы нормативтік базаны жүйелеу негізінде автор 1917–1958 жылдар аралығын қамтитын бес кезеңді бөліп көрсетеді. Бұл кезеңдер әйелдерге қатысты репрессивтік саясатты күшейту немесе жұмсартуға бағытталған нормативтік құжаттар негізінде айқындалған. Мақалада 1917 жылдан 1937 жылдың тамызына дейінгі алғашқы екі кезеңнің заңнамалық құжаттары зерделенген. Алғашқы кезеңде кеңестік террордың жалпы құқықтық базасының қалыптасқаны анықталды, оның аясында әйелдер әлі де жәбірленушілердің ерекше санаты ретінде бөлінбегенімен, таптық және саяси қудалау тетіктері арқылы репрессивтік практикаға тартылған. Екінші кезең, ұжымдастыру, кулактарды тәркілеу және НКВД-ның рөлінің күшеюі жағдайында, әйелдер репрессиялардың объектісіне жиі және тек айыпталғандардың туыстары ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік наразылықтарға қатысушылар әрі «әлеуметтік қауіпті» мәртебе иелері ретінде қарастырылды. Қорытындыда автор саяси қуғын-сүргіннің нормативтік-құқықтық базасы зорлық-зомбылықты институционалдандыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың маңызды элементі болғанын, ал қуғын-сүргіннің гендерлік қыры кеңестік әлеуметтік және құқықтық жүйенің терең қайшылықтарын көрсететінін атап өтеді.

Кілт сөздер: нормативтік-құқықтық база, саяси қуғын-сүргін, ГУЛАГ әйелдері, гендерлік аспект, контрреволюциялық қылмыстар, «халық жаулары», соттан тыс органдар, КСРО.

K.K. Abdrakhmanova

Women in the System of Political Repressions in the USSR (1918–1950s): A Legal and Regulatory Analysis (Stages 1 and 2)

The article is devoted to the analysis of the Soviet legal and regulatory framework of political repressions in the 1918–1950, with a focus on the gender aspect. The study examines the key stages in the formation of Soviet repressive legislation, beginning with the first decrees of the revolutionary period and concluding with the institutionalization of repressive practices during the Stalinist era. Particular attention is paid to identifying the mechanisms through which state violence acquired a legitimized character and became a stable instrument of political governance over society. The author analyzes the main laws, codes, resolutions, and directive documents that reveal the nature and scale of repressive policies toward women. The source base of the study consists of decrees of the Council of People's Commissars (Sovnarkom) and the All-Russian Central Executive Committee (VTsIK), resolutions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR, criminal and corrective labor codes, as well as departmental acts of the OGPU and NKVD, which made it possible to trace the evolution of the legal institutionalization of the repressive system. The gender approach makes it possible to identify the specific features of women's position under Soviet repressive policies. It is shown that, despite the formally proclaimed principle of equality, women were subjected to repression both as independent targets of persecution and as members of the families of "enemies of the people". It is emphasized that women proved to be particularly vulnerable in the context of the expansion of extrajudicial practices, administrative exile, forced labor, and collective responsibility based on family affiliation. By systematizing the existing legal framework, the author identifies five stages from 1917 to 1958, where the main criterion is the normative documents aimed at either tightening or easing repressive policies toward the female population. The article examines the legislative documents of the first two stages, covering the period from 1917 to August 1937. It has been established that during the first stage, a general legal framework of Soviet terror was formed, within which women were not yet singled out as a distinct category of victims; however, they were already incorporated into repressive practices through mechanisms of class-based and political persecution. During the second stage, in the context of collectivization, dekulakization, and the strengthening of the NKVD's role, women increasingly became targets of repression—not only as relatives of the accused, but also as participants in social protests and as bearers of a "socially dangerous" status. In conclusion, the author argues that the legal and regulatory framework of political repressions was a crucial element of state policy aimed at institutionalizing violence, while the gender dimension of repression reflects the deep contradictions of the Soviet social and legal system.

Keywords: legal and regulatory framework, political repressions, women of the Gulag, gender aspect, counterrevolutionary crimes, "enemies of the people", extrajudicial bodies, USSR.

References

- 1 Arendt, Kh. (1996). *Istoki totalitarizma* [The Origins of Totalitarianism]. M.S. Kovaleva, D.M. Nosova (Ed.). Moscow: TsentrKom [in Russian].
- 2 Friedrich, C.J., & Brzezinski, Z.K. (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- 3 Fuko, M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat: Rozhdenie tiurny* [Discipline and Punish: The Birth of the Prison]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 4 Tilly, C. (2003). *The Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 5 Garland, D. (1990). *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- 6 Scott, J.W. (1988). *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- 7 Viola, L. (2007). *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford: Oxford University Press.
- 8 Fitspatrik, Sh. (2008). *Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: gorod* [Everyday Stalinism: Ordinary Life in Soviet Russia in the 1930s: A Social History]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 9 Lenin, V.I. (1974). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete set of works]. Vol. 35. K naseleniiu [To the Population]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 (1957). *Dekrety Sovetskoi vlasti. Tom I. 25 oktiabria 1917 g. — 16 marta 1918 g.* [Decrees of Soviet Power. Vol. I. October 25, 1917 — March 16, 1918]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 11 Lenin, V.I. (1974). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete Works]. Vol. 35. Proekt dekreta o provedenii v zhizn natsionalizatsii bankov i neobkhodimosti v sviazi s etim merakh [Draft decree on the implementation of the nationalization of banks and the need for related measures]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 12 Lenin, V.I. (1974). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete Works]. Vol. 54. Dopolneniia k proektu Postanovleniia SNK o razgranichenii funktsii VChK i sledstvennoi komissii pri Petrogradskom Sovete [Amendments to the draft Council of People's Com-

missars Resolution on the delineation of the functions of the Cheka and the investigative commission under the Petrograd Soviet]. Moscow: Politizdat [in Russian].

13 Lenin V.I. (1975). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete Works]. Vol. 36. Rezoliutsiia o voine i mire [Resolution on War and Peace]. Moscow: Politizdat [in Russian].

14 Litvin, A.L. (1993). Krasnyi i belyi terror v Rossii. 1917–1922 [Red and white terror in Russia. 1917–1922]. *Otechestvennaia istoriia — National History*, (6), 46–62 [in Russian].

15 Yakovleva, A.N. (Ed.). (2000). *GULAG: Glavnoe upravlenie lagerei* [The Gulag: Main Administration of Camps, 1918–1960]. Moscow: MFD [in Russian].

16 Ivanova, G.M. (2006). *Istoriia GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoi aspekty* [History of the Gulag, 1918–1958: Socio-Economic and Political-Legal Aspects]. Moscow: Nauka [in Russian].

17 (1943). *Sobranie zakonov i rasporiazhenii rabocheho i krestianskogo Pravitelstva za 1919 g.* [Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government for 1919]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].

18 Galili, Z., & Nenarokov, A. (2000). *Mensheviki v bolshevistskoi Rossii. 1918–1924. Mensheviki v 1919–1920 gg.* [The Mensheviks in Bolshevik Russia, 1918–1924. The Mensheviks in 1919–1920]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

19 Avtorkhanov, A. (1991). Lenin v sudbakh Rossii: Glavy iz knigi. Vlast — vse, idei — ничто [Lenin in the Fate of Russia: Chapters from the Book 'Power Is Everything, Ideas Are Nothing']. *Novyi mir — A new world*, 1, 165–179 [in Russian].

20 Lenin, V.I. (1970). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete Works]. Vol. 44. Pismo D.I. Kurskomu «O zadachakh Narkomiusta v usloviakh NEP, fevral 1922 g» [Letter to D.I. Kursky "On the Tasks of the People's Commissariat of Justice under the NEP, February 1922"]. Moscow: Politizdat [in Russian].

21 Lenin, V.I. (1970). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete Works]. Vol. 45. Dopolnenie k projektu vodnogo zakona k Ugolovnomu Kodeksu RSFSR i pisma D.I. Kurskomu [Supplement to the draft water law to the Criminal Code of the RSFSR and letters to D.I. Kursky]. Moscow: Politizdat [in Russian].

22 Kurskogo, D.I. (1924 RSFSR). *Ugolovnyi kodeks ot 01.06.1922 g.* [The Criminal Code of the RSFSR of 01.06.1922]. Moscow: Izdanie Voennoi kollegii Verkhovnogo tribunala VtsIK [in Russian].

23 Gertsenzon, A.A. (1953). *Sbornik dokumentov po istorii ugolovnogo zakonodatelstva SSSR i RSFSR, 1917–1952 gg.* [Collection of Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR, 1917–1952]. Moscow: Gosizdat [in Russian].

24 Postanovleniia Prezidiuma TsIK SSSR «Osnovnye nachala ugolovnogo zakonodatelstva Soiuza SSR i Soiuznykh Respublik» [Resolutions of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR «Fundamental Principles of Criminal Legislation of the USSR and Union Republics». (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm?utm_source [in Russian].

25 (1926). *Ugolovnyi kodeks RSFSR: redaksii 1926 goda* [The Criminal Code of the RSFSR: editions of 1926]. Moscow: Yuridicheskoe izdatelstvovo NKYu RSFSR [in Russian].

26 (1937). *Konstitutsiia SSSR 1936 g.* [The Constitution of the USSR 1936]. Moscow: Izdanie TsIK SSSR [in Russian].

27 Danilov, V.R., Manning, R., & Violy, L. (Eds.). (1999). *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. Vol. 1. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].

28 Danilov, V.R., Manning, R., & Violy, L. (Eds.). (2000). *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. Vol. 2. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].

29 Pokrovskii, N.N. (Ed.). (2005). *Politbiuro i krestianstvo: vysylka, spetsposelenie. 1930–1940: vysylka, spetsposelenie. 1930–1940* [The Politburo and the Peasantry: expulsion, special settlement. 1930–1940: expulsion, special settlement. 1930–1940]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

30 Kukushkina, A.R. (2002). *Akmolinskii lager zhen «izmennikov rodiny»: istoriia i sudby* [Akmola Camp for Wives of «Traitors to the Motherland»: History and Fates]. Karaganda: Trade Elena i K [in Russian].

31 Danilov, V.R., Manning, R., & Violy, L. (Eds.). (2001). *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. Vol. 3. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].

32 (1948). *Sobranie zakonov i rasporiazhenii Raboche-krestianskogo pravitelstva SSSR za 1933 g.* [Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR for 1933]. Moscow: Politizdat [in Russian].

33 (1925). *Ispravitelno-trudovoi kodeks RSFSR s dopolnieniami po 15 avgusta 1925 g.* [Correctional Labor Code of the RSFSR with amendments up to August 15, 1925]. Leningrad: Izdatelstvo «Rabochii sud» [in Russian].

34 (1948). *Sobranie zakonov i rasporiazhenii Raboche-krestianskogo pravitelstva SSSR za 1934 g.* [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of the USSR for 1934. Section One]. Moscow: Politizdat [in Russian].

35 (1935). *Sobranie zakonov i rasporiazhenii Raboche-krestianskogo pravitelstva SSSR za 1934 g. Otdel pervyi* [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of the USSR for 1934. Section One]. Moscow: Politizdat [in Russian].

36 Yakovleva, A.N., & Vilenskii, S.S. (Eds.). (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the Gulag. 1918–1956]. Moscow: MFD [in Russian].

Сведение об авторе

Кымбат К. Абдрахманова — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Information about the author

Kymbat K. Abdrakhmanova — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

А.М. Алмагамбетова *

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: almagambetova2015@gmail.com)

Роль Бухары во внешних связях Караханидов

Присоединение Бухары к владениям Караханидов на рубеже X–XI веков стало переломным моментом, ознаменовавшим выход династии на международную арену исламского мира. В данной работе переосмысливается функциональное значение этого мегаполиса, который рассматривается не просто как административный центр, а как сложный инструмент реализации внешней и внутренней стратегии каганата. Здесь рассматриваются конкретные факты и примеры, четко доказывающие вышеприведенные аргументы. Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе того, как экономический потенциал и архитектурный облик Бухары конвертировались в политический престиж и дипломатическое влияние династии на региональном уровне. В ходе исследования применен междисциплинарный подход, сочетающий историко-аналитическое изучение арабо-персидских нарративных источников (ан-Наршахи, Ибн ал-Асир, ал-Утби) с нумизматическим и археологическим анализом. Автор опирается на данные о монетных чеканах (золотые динары 991–992 гг., фельсы 999 г.), которые служат первичным доказательством легитимации власти Караханидов и фиксации их вассальных отношений с Сельджукидами. В статье также приведены работы англоязычных и тюркоязычных ученых, что демонстрирует разносторонность и объективность изучения данной темы. Результаты исследования демонстрируют, что Бухара функционировала как ключевой экономический узел Великого шелкового пути. Выявлено, что производство и экспорт уникальных товаров, таких как ткань «занданиджи», обеспечивали государству устойчивые торговые связи с Ираком и Индией. Доказано, что караханидское монументальное строительство (минарет Калян, дворцы Шамсабад и Джуйбар) носило репрезентативный характер. Особое внимание уделено объекту Рабат-и Малик, который идентифицируется как «царская крепость» и место приема иностранных посольств, символизирующее синтез степных традиций и городской культуры. В статье аргументируется роль Бухары как «точки конфронтации и альянса» в многовекторных отношениях с Газневидами, Сельджукидами и Хорезмшахами. Установлено, что периоды строительного и экономического расцвета города (в правление Ибрахима ибн Насра и Арслан-хана Мухаммада) напрямую коррелировали с укреплением внешнеполитического суверенитета государства. В заключении делается вывод, что Бухара стала для Караханидов символом признания в мусульманском мире. Формирование «комплексной экономики», сочетающей земледелие, кочевое скотоводство и трансграничную торговлю, превратило город в важнейший фактор жизнеспособности каганата. Стратегическое обладание Бухарой оставалось решающим аргументом в борьбе за лидерство в Мавераннахре вплоть до начала XIII века.

Ключевые слова: Караханиды, внешние связи, Бухара, история, средние века, кочевая культура, ислам, Мавераннахр, многоуровневая экономика, мусульманская архитектура.

Введение

История Западного Караханидского каганата тесно переплетена с историей городов Мавераннахра: Бухары, Самарканда, Шаша, Ходжента и т.д. Средневековые города как отражение уровня развития и внутреннего положения в государстве всегда играли ключевую роль в формировании связей с соседними государствами. Развитие экономической, духовно-культурная и социальная системы городов служили не только визитной карточкой государства, но и точкой притяжения внешних сил для мирных отношений или же агрессии. Среди них Бухара занимает особое место в истории Караханидов, так как с этого города начинается полное завоевание Мавераннахра и адаптация традиционной кочевой культуры к условиям мусульманской городской цивилизации. Город, который в период Караханидов превратился в важный пункт, где внутригосударственная стратегия соприкасалась с внешними угрозами, всегда играл значимую роль в данном регионе. После караханидского завоевания Бухара, бывшая столицей Саманидов, остается одним из центров Центральной Азии, объединившим в себе свойства не только экономического, культурного, духовного и политического центра, но и местом синтеза оседлой и кочевой культур.

* Автор-корреспондент. E-mail: almagambetova2015@gmail.com

Целью данного исследования является определение места и функциональной роли Бухары в системе внешнеполитических, экономических и идеологических связей Караханидского государства на разных этапах его истории.

Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: а) проанализировать процесс интеграции Бухары в состав государства Караханидов и использование города как военно-дипломатического плацдарма во взаимоотношениях с южными соседями, в частности с Газневидами; б) оценить значение чеканки бухарской монеты в контексте «нумизматической истории» каганата как средства демонстрации суверенитета и укрепления международного престижа династии; в) исследовать роль благоустройства Бухары как идеологического центра и демонстрации Караханидами приверженности мусульманской культуре для позиционирования себя частью исламского мира; г) выявить специфику экономического влияния Бухары на внешние связи через анализ производства и экспорта престижных товаров, таких как ткань «занданиджи», востребованная далеко за пределами государства; д) рассмотреть Бухару как объект притязаний региональных держав (Сельджукидов и Хорезмшахов), что позволяло городу играть роль важного фактора в межгосударственной конкуренции XII – начала XIII вв.

Под внешними связями необходимо понимать дипломатические, экономические и военные взаимодействия Караханидов, в которых Бухара выступала как политический, экономический и символический центр.

Среди трудов, детально описавших средневековую Бухару, самым известным является работа В.В. Бартольда «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» [1]. В.В. Бартольд приводит сведения из работ Наршахи, Мукаддаси, аль-Самани и Истахри и в основном дает географическое и историческое описание города во время правления, в большей степени, Саманидов, так как Бухара была их столицей. Схожее исследование турецкого ученого Р. Шешена [2] приводится в исламской энциклопедии, но там описывается вся история города с древних времен и по сей день. С.Ф. Старр в своей интеллектуальной истории «Утраченное просвещение» [3] рассказывает о средневековых городах Центральной Азии с точки зрения их духовного и культурного значения в истории государств. Он в своем труде доказывает, что в караханидский период не было регресса в развитии культуры, как об этом утверждает В.В. Бартольд, а наоборот, это время способствовало процветанию этого региона. Д. Тошева [4] в исследовании об источнике по истории Бухары — Наршахи, на примере города Бухары приводит яркие примеры симбиотической городской культуры, возникшей из-за тесной связи кочевых народов с оседлыми. Археологическое исследование Н.Б. Немцевой о Рабат-и Малик [5] является одним из особых примеров, демонстрирующих расцвет городской культуры во время правления Караханидов. А топографическое исследование Ф. Максудова [6] является еще одним свидетельством того, что караханидский период сыграл огромную роль в развитии средневекового градостроительства, развивавшегося за счет комплексной разносторонней экономики. Все вышеперечисленные работы рассматривают Бухару в качестве экономического, культурного и духовного центра с развитой инфраструктурой, но ни в одной из этих работ не представлен аспект роли и места города во внешнеполитической деятельности государства.

Материалы и методы

Исследование роли городов средневековой Центральной Азии невозможно без изучения арабско-персидских источников, археологических и нумизматических материалов. Работы по истории Бухары, в особенности «История Бухары» Мухаммада ан-Наршахи [7], труды таких авторов, как Ибн аль-Асир [8-9], аль-Утби [10], и по географии — аль-Мукаддаси (Макдиси) [11], являются главными источниками. И несомненно, археологические и нумизматические материалы, которые свидетельствуют о богатой истории Бухары, занимают немаловажное место в данном исследовании. Особенно золотые динары, отчеканенные в Бухаре в 991-992 гг. в начале правления Караханидов, являются первым признаком того, что они становятся частью мусульманского мира и новыми правителями этого города. Бухарский фельс 999 г., найденный в Койчилитепинском кладе, на лицевой стороне которого фигурируют хан (Ахмад) и Илек (Наср), уже свидетельствует о втором, окончательном завоевании города Караханидами [12; 155]. В 1090-1091 гг. самаркандские динары с упоминанием Малик-шаха и его караханидского вассала Арслан-хана Мухаммада б. Ибрахима свидетельствуют о зависимом положении Бухары и других городов Мавераннахра от Сельджукидов. Недостаточное количество и фрагментарность письменных сведений об истории Караханидов частично восполняется нумизматическими данными.

В данной работе был применен междисциплинарный подход, сочетающий анализ письменных арабо-персидских источников с привлечением археологических и нумизматических материалов. Историко-аналитический метод применялся для глубокого изучения и интерпретации сведений из ключевых нарративных источников, таких как «История Бухары» ан-Наршахи, труды Ибн аль-Асира и аль-Утби, а также географические описания аль-Мукаддаси (Макдиси). Этот метод позволил обосновать роль Бухары в отношениях Караханидов с Саманидами, Газневидами, Сельджукидами и Хорезмшахами. Сравнительный метод использовался для сопоставления политической, культурной и экономической ситуации в Бухаре в разные исторические периоды, а также для анализа процесса адаптации кочевых традиций управления к условиям оседло-земледельческой мусульманской цивилизации. Метод историко-экономического моделирования задействован для реконструкции торговых и товарных потоков (в частности, производства и экспорта ткани «занданиджи») и оценки стратегической значимости города как ключевого пункта на Великом шелковом пути. Топографический и археологический методы частично были использованы при изучении данных исследований (в частности, работ Н.Б. Немцевой и Ф. Максудова) и позволили проанализировать динамику городского развития, фортификационную стратегию и вклад Караханидов в монументальную архитектуру региона.

Результаты

Присоединение Бухары к Караханидскому государству произошло не сразу, так как политическая ситуация в регионе была напряженной из-за ослабления династии Саманидов и попыток разных сил завладеть саманидским наследием. В это время ослабевшая из-за внутренних междоусобиц саманидская власть стала причиной эскалации захватнических настроений у многих сторон: могущественных военачальников Саманидов Абу Али Симджури и Фаика аль-Хасса, наместников Герата и Балха, Себук-Тегина (Газневиды) и Караханидов. В результате политических игр по ослаблению власти Саманидов и разделу их территории Караханиды начинают успешно захватывать некоторые земли в Мавераннахре. Но Бухару Караханиды не сразу смогли присоединить к своим владениям. В этом им помогли конфликты между Абу Али Симджури, Фаиком и саманидским правителем Нухом. Судя по данным Ибн аль-Асира, в первый раз Бухару захватил Харун Богра-хан в 992 году [8; 463], но, заболев, он решил вернуться в свои владения, назначив наместником саманидского принца Абд аль-Азиза ибн Нуха [1; 321]. Но он все же успевает отчеканить свою монету в Бухаре — факт, который свидетельствовал о том, что Караханиды стали частью мусульманского мира. Чеканка первого караханидского золотого динара Харуна Богра-хана в только что захваченной саманидской столице служила актом международной политической прокламации. Далее Харун Богра-хан не смог укрепить эту победу за собой, так как из-за болезни скончался в местности Кочкар-баши [1; 321, 13; 119], а Нух (саманидский правитель), воспользовавшись этим, возвращается в Бухару и восстанавливает свою власть. Бартольд и Караев утверждают, что Караханиды при захвате Бухары не столкнулись с сопротивлением со стороны жителей города, но по прошествии времени они захотели вернуть бывшую власть, и Харун Богра-хан, покидая город, был подвергнут гонениям, а Нух был встречен с радостью [8; 463], [10; 129], [1; 319], [13; 118]. Об этом свидетельствуют и нумизматические исследования, согласно которым после ухода Харуна Богра-хана из Бухары Караханиды потеряли и другие местности в Мавераннахре (Фергана, Ходжент, Шаш, Илак, Испиджаб), а Саманиды начали чеканить свои монеты [12; 153].

Во второй поход на Мавераннахр Караханиды отправляются в 996 году во главе с Илек Насром. По письменным источникам, одной из причин этого похода становятся все те же саманидские военачальники Абу Али Симджури и Фаик. После того как Нух вернулся в Бухару, он начал искать союзников в борьбе за власть и решил ослабить своих врагов, натравив их друг против друга. Так, он помиловал Абу Али Симджури и отправил его в Ургенч, а Фаику отказал в помиловании, и тот был вынужден отправиться в Мавераннахр к Караханидам [10; 168-169], [13; 119], [1; 323]. К тому же Саманиды обратились за помощью к Себук-Тегину и готовились к борьбе против бывших своих военачальников Фаика, Бектузуна и других. Абу Али Симджури, помилованный Нухом, был казнен вместе со своими подданными, и такая же участь ждала других вельмож, но саманидская династия уже не смогла оправиться после такого ослабления и предательства. В 999 году уровень внутренних конфликтов и междоусобиц достиг своего апогея, и саманидский правитель Мансур ибн Нух был свергнут. Воспользовавшись такой напряженной ситуацией, Газневиды захватили весь Хорасан, а Караханиды взяли Бухару без какого-либо сопротивления [8; 5]. Но это не значит, что население Бухары радостно приняло Караханидов; очевиден тот факт, что народ устал от конфликтов и войн, которые

приводили к упадку экономики и их благосостояния. Ведь Бухара еще издревле была важным экономическим и культурным центром региона, и для жителей имело большое значение обеспечение властями стабильности и безопасности в городе. По этой причине жители, в том числе городская аристократия, иногда спокойно относились к смене правящей династии.

Присоединение Бухары к Караханидскому государству стало не просто концом государства Саманидов и сменой правящей династии, но и началом установления тюркского контроля над одним из значимых культурных и религиозных центров мусульманского Востока. Это событие дало возможность Караханидам утвердиться в роли активного участника мусульманского мира, стремящегося к правовому признанию и авторитету в нем [14; 262], [15; 315]. К тому же Бухара была стратегически важным пунктом Шелкового пути, что обеспечивало экономически выгодное положение Караханидам в регионе.

Караханиды, являясь кочевым народом, имели свои города, которые существенно отличались от тех, которые находились в Мавераннахре. Бухара на тот момент была развитым городом с необходимой инфраструктурой, администрацией, системой налогообложения, с красивыми архитектурными строениями и т.д. Этот город был типичным образцом развитой оседло-земледельческой культуры. По этой причине Караханидам необходимо было адаптировать свои традиции управления и культурные устои под новый городской ритм. Переход от кочевого образа жизни к оседлому происходил постепенно, без отказа от прежних традиций и с учетом местных особенностей. Одним из ярких примеров является событие, описанное у Ауфи, когда Шамс аль-Мульк, кочевавший со своим войском в степях, зиму проводил в палатках в окрестностях Бухары и строго следил за тем, чтобы воины не оставались на ночь в городе и не беспокоили горожан [16; 191], [1; 378], [13; 204, 17].

Таким образом, завоевание Мавераннахра, в том числе Бухары, стало важной вехой в истории Караханидов, так как, получив экономически и культурно развитую область, они не только получили доступ к богатому ресурсу, но и столкнулись с проблемой адаптации к новому. Но тем не менее, Бухара стала не просто вновь завоеванной провинцией, а символом признания в исламском мире.

После прихода Караханидов Бухара стала развиваться по-новому, хотя довольно пессимистичным казался тот факт, что раздробленное управление сможет сплотить ресурсы и население и положительно повлиять на развитие такого благоустроенного города. Но политическая раздробленность не повлияла на экономический, культурный и духовный расцвет Бухары с отрицательной стороны. Об этом Стивен Фредерик Старр — автор интеллектуальной истории Центральной Азии в средние века — пишет, что Караханиды быстро адаптировались и смогли научиться управлять своим многогранным хозяйством [3; 416]. Более того, топографическое исследование Ф. Максудова свидетельствует о том, что в период Караханидов городское развитие было намного интенсивнее, чем во время правления Саманидов, так как экономика была многовекторной (земледелие, скотоводство, добыча полезных ископаемых и торговля) [6; 349]. Комплексная экономика, сочетающая в себе оседлое земледелие, кочевое скотоводство и трансграничную торговлю, дала тот результат, которого не было у других государств того периода, — универсализм. По этой причине многие народы предпочитали сотрудничать с Караханидами.

Обсуждение

Бухара издревле была экономически важным городом для региона, так как она являлась одним из пунктов Великого шелкового пути. Базары, часто устраиваемые ярмарки и поток товаров из разных стран и от местных ремесленников играли большую роль в экономике этого города. Наршахи, рассказывая о Бухаре и ее окрестностях, сообщает о некоторых базарах, которые работали в определенное время, и каждый из них отличался своей особенностью. К примеру, в местности Тавайис [11; 269], примерно в 43–45 километрах от Бухары, осенью устраивался базар, где продавались дефектные ткани, и продавцы с покупателями, зная об этом, продавали и приобретали товар, абсолютно не предъявляя претензий к его качеству. При этом этот базар посещали более десяти тысяч человек в год [7; 27]. Некоторые селения вблизи Бухары существовали только за счет торговли и базаров, так как земля там была неплодородной и земледелие не приносило никаких доходов. Искиджкат был одной из таких местностей, а его жители были купцами, которые вывозили отсюда местную хлопчатобумажную ткань. Очевидно, что каждое селение, где проходила ярмарка, славилось своими местными товарами, например, из местности Шарг вывозили ореховую халву, хлопчатобумажные ткани и медь [7; 29]. Местность Зандани [11; 269] была известна своей тканью «занданиджи», ее вывозили в другие страны, в том числе в Ирак и Индию. Это означает, что на ярмарки в это место съезжались из разных

стран. В таких селениях, как Варахша, Афшина, Рамтин, Байканд (Пайкенд), Фараб, каждый год проходили ярмарки, куда стекались купцы из многих стран и происходил взаимообмен товарами, новостями, новыми изобретениями, культурой и т.д. Особенно выделялось селение Байканд (Пайкенд), жители которого были купцами и совершали сделки с Китаем, вели морскую торговлю [7; 31]. Логично, что активная торговля, привлекавшая купцов из других стран, требовала создания инфраструктуры для приезжих. Караван-сараи служили не только пунктами международной торговли и заключения торговых соглашений, но и местом для отдыха и защиты постояльцев от разбойников и непогоды. Таким образом, торговля влияла на развитие экономической инфраструктуры со всеми вытекающими положительными и отрицательными последствиями для Бухары.

Бухара с развитой экономикой имела свою налоговую систему. Некоторые ее селения платили налог отдельно, а харадж* некоторых входил в общий налог самого города Бухары. С торговцев и купцов взимались налоги в государственную казну, которые впоследствии покрывали расходы на развитие городской инфраструктуры и обеспечение безопасности караванных путей. Отлаженная налоговая система позволяла властям контролировать и развивать торговую деятельность региона, что было немаловажно для стабильного внутреннего положения в государстве.

Активность Бухары во внешнеполитических и межрегиональных взаимодействиях обеспечивалась устойчивой материальной базой, которая создавалась высоким уровнем экономической организации города, включающим специализацию пригородных зон, институционализацию налогового контроля и многочисленные торговые потоки.

Строительство мечетей, медресе, минаретов, караван-сараев, монетных дворов и других институциональных сооружений стало еще одной особенностью политики Караханидов в управлении Бухарой и другими городами Мавераннахра. Это свидетельствует о стремлении Караханидов активно участвовать в развитии данных городов. Динамичное строительство является показателем не только поддержки развития города или стремления влиться в мусульманскую культуру, но и действием, демонстрирующим конкретное намерение. Старр утверждает, что строительство минаретов, наподобие минарета Калян в Бухаре, является своеобразным объявлением о победе над прежней династией и демонстрацией мощи Караханидов [3; 434].

Рабат-и Малик 1078 года, считавшийся раньше караван-сараям, а после археологических работ к концу XX века представший уже в виде «царской крепости», тоже является ярким примером караханидского вклада в благосостояние этой области. Согласно Н.Б. Немцевой, Рабат-и Малик стал уникальным дворцом в степи под Бухарой, объединяющим в себе городскую культуру со степным образом жизни. «Здесь было предусмотрено все, что требовал уклад жизни адаптированного к городской культуре знатного степняка: благоустроенные конюшни для дорогих коней, обширная баня с холодными и горячими помещениями, мечеть и комфортабельные, с естественным проветриванием, изысканно отделанные апартаменты» [5; 87]. Анализ архитектурного декора (переход от резного ганча к резной терракоте) и планировки (дворцовый тип, бани, мечеть) доказывает, что это был пункт приема посольств и временная ставка ханов, обеспечивающая связь между двумя столицами. Прием послов из других стран для правителей является частью демонстрации своей власти и мощи, по этой причине место и помещение для таких мероприятий отбирались очень тщательно.

Наршахи в своем труде сообщает о том, что Арслан-хан Мухаммад ибн Сулейман активно строил или реставрировал здания, каналы и архитектурные строения в Бухаре и ее окрестностях [7; 31]. Неоценимый вклад внес в свое время правления и Шамс аль-Мульк, построив у бухарских ворот Ибрахима Шамсабад, который славился своими роскошными садами, разными дикими животными, голубятником и дворцом — резиденцией правителя. Далее Ахмед ибн Хызыр-хан после разрушения Шамсабада построил рядом с Бухарой, в местности Джуйбар, дворец, в котором следующие тридцать лет останавливались правители Караханидов [7; 39]. Всего Караханидами в Бухаре было построено четыре дворца — в Шамсабаде, Джуйбаре, Дарвазаче и у ворот Садабад [7; 256].

Эти архитектурные памятники демонстрируют уровень вовлеченности Караханидов в обустройство и адаптацию к городской жизни, к тому же использование мусульманского строительного и архитектурного искусства служило символом государственного позиционирования. Так династия выставляла свою идентичность в региональном и международном пространстве, явно показывая свою мусульманскую принадлежность и тем самым заблаговременно выражая свой настрой во внешних связях.

* Государственный налог в мусульманских странах.

Наряду с этим строительство или же обновление стен города является частью внутренней политики, которая исходила из региональной ситуации, вынуждавшей принимать меры против возможной агрессии со стороны соседних государств. В караханидский период стены города не раз обновлялись или же строились другие взамен старых. К примеру, Арслан-хан построил стену перед старой стеной рабата, возведенной в 849 году одним из тахиридских правителей по просьбе жителей города [7; 43]. Таким образом, город был окружен двойной крепкой стеной, которая некоторое время защищала его от вражеских атак. Фортификация является индикатором внешних угроз, и по этой причине строительство многослойных укреплений и рибатов (крепостей-каля) вокруг таких центров, как Байканд (Пайкенд), свидетельствует о постоянной необходимости защиты города и торговых путей от внешних врагов.

Архитектурно-строительные решения Караханидов в Бухаре носили не только внутренний, но и внешнеполитический характер, направленный на защиту границ города, на облагораживание и строительство представительских пространств для дипломатических контактов, а также демонстрацию статуса династии на межгосударственной арене.

Бухара в караханидский период не была главным городом государства, но она, будучи развитым экономическим и культурным центром, была причиной для войн и союзов между странами. В борьбе за саманидское наследие Караханиды были в конфронтации с Газневидами и Хорезмшахами, и время от времени с их стороны осуществлялись территориальные захваты. В 1032 году сражение в Дабусии является одним из примеров попытки захвата Бухары, в которую были вовлечены Газневиды, Караханиды и Хорезмшахи. В борьбе за влияние в Мавераннахре Газневиды использовали силы Хорезмшахов, являвшихся их вассалами, против Караханидов. Войско Хорезмшаха, узнав о том, что караханидский правитель Али-Тегин покинул Бухару и готовится принять сражение в Дабусии, беспрепятственно заняло Бухару и разграбило ее. Затем в жестоком сражении в Дабусии обе стороны были ослаблены, хорезмшах Алтунташ скончался от ранения, и впоследствии участники договорились о мирном соглашении, которое было заключено между Газневидами и Караханидами [17; 419]. Бухара в это время была столицей Али-Тегина, но после сражения в Дабусии он перенес ее в Кутлук Орду, неподалеку от стратегически важной местности Дабусии [16; 182]. Владение Бухарой позволяло Караханидам (особенно Али-Тегину) совершать регулярные набеги на пограничные земли Газневидов, что вынуждало султана Махмуда предпринимать ответные военные походы.

Бухара также становилась местом политических союзов. Например, Али-Тегин объединился с Арсланом (Исраилом) б. Сельджуком, чтобы укрепить свою власть и противостоять другим караханидским претендентам. Об этом Б.Д. Кочнев пишет так: «В таком случае союз с сельджукидом мог быть заключен и после 411 г.х. Нумизматические материалы и здесь вносят ясность. Имеется в виду дирхам Бухары 411 г.х. с упоминанием Кадыр-хана и Йаган-тегина. Выпуском таких монет Йаган-тегин, т.е. ‘Али б. Хасан, официально отказался признавать себя вассалом Арслан-хана и объявил своим сюзереном Кадыр-хана. Так отразился на монетах тот акт, который Ибн аль-Асир определил словом «отложились», имея в виду, что ‘Али-тегин и Исра’ил отложились от Арслан-хана, чей сюзеренитет распространялся тогда на весь Мавара’аннахр, в том числе и на Бухарский оазис. Таким образом, имеются достаточные основания считать, что и захват Бухары, и заключение союза между ‘Али и Исра’илом, и разрыв с Арслан-ханом приходится на 411/1020-21 г.» [12; 175].

Очередным событием, демонстрирующим Бухару как точку конфронтации и альянса, является ее захват сельджукским правителем Маликшахом в 1089 году [9; 458]. По сведениям Ибн аль-Асира, караханидский хан Ахмед ибн Хызыр жестоко обращался со своими подданными, и жители Самарканда пожаловались Маликшаху, прося его возглавить их страну. Маликшах, воспользовавшись случаем, выступает с войском и занимает Бухару, а затем осаждает Самарканд, столицу Западного Караханидского государства [9; 45]. Данное событие ярко показало раздробленность внутри Караханидского государства: некоторая часть населения поддержала Маликшаха, а другая часть все еще находилась на стороне Караханидов. Ахмед ибн Хызыр лишается трона, Маликшах на его место назначает своего вельможу Абу Тахира, но он не справляется с правлением, затем назначается дядя Ахмеда ибн Хызыра Мухаммед ибн Ибрахим [16; 285]. Караханидское государство было раздроблено не только на уровне правящей верхушки, но и на уровне простого населения. В результате внутренней междоусобицы и восстания против власти Маликшах возвращает к власти Ахмеда ибн Хызыра. Об этом также свидетельствуют и монеты Бухары. Динары и дирхамы Бухары 1089-1090 гг. и 1120 г.

* Местность, находившаяся между Бухарой и Самаркандом.

содержат упоминания сельджукских султанов (Маликшаха и Санджара) как сюзеренов, что позволяет точно датировать периоды вассальной зависимости Бухары от Сельджукидов. Вышеприведенные события дают возможность сделать вывод, что Бухара занимала немаловажное место во внешнеполитической системе Караханидов, так как овладение ею и защита непосредственно влияли на отношения с Газневидами, Сельджуками и Хорезмшахами.

Бухара, не являясь столицей государства, подвергалась захвату и грабежу с вражеской стороны для ослабления внутренних государственных сил, так как она имела значительный вес в политической, экономической и культурной жизни Караханидов и других предшествовавших и последующих династий в Центральной Азии. Город неоднократно оказывался в центре конфликтов, вызванных внутренними и внешними силами, что демонстрирует стратегическое значение Бухары для укрепления позиций государства. Но и следует отметить, что все междоусобицы и внутренние конфликты не могли не подействовать отрицательно на развитие и статус Бухары как экономического и культурного центра. Они ослабляли авторитет караханидских правителей в глазах жителей города и способствовали потере кредита доверия им. По этой причине жители Бухары могли спокойно перейти на сторону противников караханидских правителей. Такое поведение значительно ухудшало и без того шаткое положение во внешнеполитической деятельности государства. Тем не менее, письменные источники и нумизматические данные свидетельствуют и о стабильности во время правления того или иного караханидского правителя. К примеру, время правления Ибрахим ибн Наср Тамгач-хана (1041–1068) и Арслан-хана Мухаммеда ибн Сулеймана (1102–1130) в источниках описывается как самое благополучное для процветания Западного Караханидского каганата. В это время правители смогли укрепить контроль над городом, развернуть реконструкцию и строительство общественных сооружений, что способствовало повышению престижа города и его экономической активности.

Заключение

В результате проведенного исследования было определено, что Бухара занимала важное место во внешнеполитической деятельности государства, выполняя несколько значимых задач, прямо или косвенно влияющих на нее. Город имел особое экономическое значение для государства, так как являлся одним из важных пунктов Великого шелкового пути, и по этой причине здесь круглогодично шла активная торговая деятельность, способствовавшая развитию трансрегиональной торговли и экономики Караханидов. Следующей задачей города было содействие адаптации кочевников к оседло-земледельческой культуре, немало отличавшейся от кочевого скотоводства. Несмотря на то, что эти две параллели всегда сопутствовали друг другу, Караханидам пришлось скорректировать свой образ жизни согласно новым реалиям. Как следствие данной адаптации, была сформирована комплексная экономика, сочетающая в себе оседлое земледелие, кочевое скотоводство и трансграничную торговлю. Бухара была культурным центром не только в духовном плане, но и в материальном, о чем свидетельствует вовлеченность караханидских правителей в мусульманскую архитектуру и строительство общественных зданий в виде медресе, минаретов, мечетей и бань. Хотя такое строительство, вероятнее всего, проводилось для демонстрации политической власти и позиционирования государства в международном пространстве. Еще одна важная функция Бухары во внешних связях Караханидов — это то, что она являлась точкой конфронтации и альянса во внутренних и региональных отношениях. В борьбе за власть над Мавераннахром между разными силами Бухара не раз находилась в самом ее эпицентре, и в зависимости от ситуации это отражалось на ее внешнем авторитете и привлекательности для внешних сил.

Таким образом, Бухара в эпоху Караханидов представляла собой не только экономический, культурный и духовный центр, но и важный элемент политического влияния государства в регионе. Караханиды, динамично используя экономические, культурные и духовные ресурсы этого города, пытались обеспечить внутреннюю стабильность в обществе и показать силу своей власти в регионе и за его пределами.

Внутренние конфликты и политическая нестабильность в государстве Караханидов подрывали внешнюю привлекательность Бухары; тем не менее она продолжала играть решающую роль в легитимации правящей династии и укреплении её авторитета.

Список литературы

- 1 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд. — М.: Изд-во вост. литературы, 1963. — Т. 1. — 760 с.
- 2 Şeşen R. Buhara [Electronic resource] / R. Şeşen // İslam ansiklopedisi. — Access mode: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhara>
- 3 Старр С.Ф. Утраченное Просвещение: Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана / С.Ф. Старр; пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2017. — 806 с.
- 4 Tosheva D. “The history of Bukhara” as the main source for the study of the symbiotic urban culture of Central Asia from the 8th to 12th century / D. Tosheva // Уральское востоковедение. — 2009. — Вып. 9. — С. 7–17.
- 5 Немцева Н.Б. Рабат-и Малик. XI – начало XVIII вв. / Н.Б. Немцева // Серия «Рабочие документы ИФЕАК». — Ташкент: Французский институт исследований Центральной Азии. — 2009. — 33-й выпуск. — февраль. — 136 с.
- 6 Maksudov F. Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine / F. Maksudov // IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal. International Congress on Culture and Society. Special Issue. — 2012. — No. 05. — P. 331–351.
- 7 Ан-Наршахи М. Та’рих-и Бухара. История Бухары / М. Ан-Наршахи; перевод, комментарии и примечания Ш.С. Камолитдина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. — Ташкент: SMIA-SIA, 2011. — 600 с.
- 8 Ибн аль-Асир А. Аль-Камиль фи т-тарих. Полный свод всеобщей истории / А. Ибн аль-Асир. — Бейрут: Дар аль-киتاب илмийа, 1987. — Т. 7. — 520 с.
- 9 Ибн аль-Асир А. Аль-Камиль фи т-тарих. Полный свод всеобщей истории / А. Ибн аль-Асир. — Бейрут: Дар аль-киتاب илмийа, 1987. — Т. 8. — 532 с.
- 10 Al-Utbi A. Kitab-i Yamini / A. Al-Utbi; translated by J. Reynolds. — London: Harrison and sons, 1866. — 555 p.
- 11 Аль-Мукаддаси Ш. Ахсан аль-такасим фи марифати аль-акалим / Ш. Аль-Мукаддаси. — Лейден: Брил, 1877. — 520 с.
- 12 Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.) / Б.Д. Кочнев. — М.: София, 2006. — 213 с.
- 13 Караев О. История Караханидского каганата. X — начало XIII вв. / О. Караев. — Фрунзе: Илим, 1983. — 301 с.
- 14 Yama A. Kazakh ethnogenesis and the formation of turkic identity in Central Asia: A Historical and Cultural Analysis / A. Yama // Paramita: Historical Studies Journal. — 2025. — No. 35(2). — P. 258–275.
- 15 Rajabi A.A. Turkestan in the Islamic Era. A Study of Historical Geography / A.A. Rajabi, H. Bayati // Pegem Journal of Education and Instruction. — 2025. — No. 3. — P. 306–319.
- 16 Hunkan Ö.S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar) / Ö.S. Hunkan. — İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık, 2011. — 504 s.
- 17 Байхаки А. История Масуда / А. Байхаки; пер. с персидского А.К. Арендс. — М.: Наука, 1969. — 1009 с.

А.М. Алмагамбетова

Карахандардың сыртқы байланыстарындағы Бұхараның рөлі

X–XI ғасырлар тоғысында Бұхараның карахандықтар иелігіне өтуі әулеттің ислам әлемінің халықаралық аренасына шығуын айқындаған бетбұрыс кезеңі болды. Мақалада мегаполистің функционалдық маңызы қайта пайымдалып, ол тек әкімшілік орталық емес, қағанаттың сыртқы және ішкі стратегиясын жүзеге асырудың күрделі құралы ретінде қарастырылады. Мұнда жоғарыда келтірілген дәйектерді нақты айқындайтын фактілер мен мысалдар келтірілген. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Бұхараның экономикалық әлеуеті мен сәулеттік бейнесінің әулеттің өмірлік деңгейдегі саяси беделі мен дипломатиялық ықпалына қалай айналғанын кешенді талдауда жатыр. Зерттеу барысында араб-парсы нарративтік дереккөздерін (ән-Наршахи, Ибн әл-Асир, әл-Утби) тарихи-аналитикалық зерделеуді нумизматикалық және археологиялық талдаумен ұштастыратын пәнаралық тәсіл қолданылды. Автор карахандықтар билігінің легитимділігін және олардың Селжүктермен вассалдық қарым-қатынасын бекітудің алғашқы дәлелі болып табылатын монета соғу деректеріне (991–992 жж. алтын динарлар, 999 ж. фельстер) сүйенеді. Мақалада сондай-ақ ағылшын тілді және түркі тілдес ғалымдардың еңбектері келтірілген, бұл тақырыптың жан-жақтылығы мен объективтілігін айқындайды. Зерттеу нәтижелері Бұхараның Ұлы Жібек жолының негізгі экономикалық торабы ретінде қызмет еткенін көрсетеді. «Занданиджи» матасы сияқты бірегей тауарларды өндіру мен экспорттау мемлекеттің Ирак және Үндістанмен тұрақты сауда байланыстарын қамтамасыз еткені анықталды. Карахандықтардың монументалды құрылысы (Қалян мұнарасы, Шамсабад және Жүйбар сарайлары) репрезентативті сипатта болғаны дәлелденді. Көшпелі дәстүрлер мен қала мәдениетінің синтезін бейнелейтін, «патша бекінісі» және шетелдік елшіліктерді қабылдау орны ретінде анықталған Рабат-и Мәлік нысанына ерекше назар аударылған. Мақалада Бұхараның Ғазнауилермен, Селжүктермен және Хорезмшахтармен көпвекторлы қарым-қатынастағы «текетірес пен одақ нүктесі» ретіндегі рөлі негізделді. Қаланың құрылыстық және экономикалық өркендеу кезеңдері (Ибраһим ибн Наср және Арслан хан Мұхаммед билігі) мемлекеттің сыртқы саяси

егемдігінің нығаюымен тікелей байланысты екені анықталды. Қорытындыда Бұхараның қарахандықтар үшін мұсылман әлеміне танылу символына айналғаны туралы тұжырым жасалады. Екіншілік, көшпелі мал шаруашылығы және трансшекаралық сауданы ұштастыратын «кешенді экономиканың» қалыптасуы қаланы қағанаттың өміршеңдігінің маңызды факторына айналдырды. Бұхараға стратегиялық иелік ету XIII ғасырдың басына дейін Мәуереннахрдағы көшбасшылық үшін күрестегі шешуші аргумент болып қала берді.

Кілт сөздер: қарахандықтар, сыртқы байланыстар, Бұхара, тарих, орта ғасырлар, көшпелілер мәдениеті, ислам, Мавераннахр, көп деңгейлі шаруашылық, мұсылман сәулеті.

A.M. Alamagambetova

The Role of Bukhara in the External Relations of the Qarakhanids

The annexation of Bukhara to the Qarakhanid possessions at the turn of the 10th and 11th centuries became a turning point, marking the dynasty's entry into the international arena of the Islamic world. This paper re-thinks the functional significance of this metropolis, which is viewed not merely as an administrative center, but as a complex tool for implementing the Khaganate's external and internal strategies. Concrete facts and examples are examined here, clearly proving the above arguments. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of how Bukhara's economic potential and architectural appearance were converted into the dynasty's political prestige and diplomatic influence at the regional level. An interdisciplinary approach was applied during the research, combining the historical-analytical study of Arab-Persian narrative sources (al-Narshakhi, Ibn al-Athir, al-Utbi) with numismatic and archaeological analysis. The author relies on coin minting data (gold dinars of 991–992, fells of 999), which serve as primary evidence for the legitimization of Qarakhanid power and the recording of their vassal relations with the Seljuks. The article also cites the works of English-speaking and Turkic-speaking scholars, demonstrating the versatility and objectivity of the study of this topic. The research results demonstrate that Bukhara functioned as a key economic hub of the Silk Road. It was revealed that the production and export of unique goods, such as “zandaniji” cloth, provided the state with stable trade links to Iraq and India. It is proved that Qarakhanid monumental construction (the Kalyan minaret, the Shamsabad and Juybar palaces) was representative in nature. Special attention is paid to the Rabat-i Malik site, which is identified as a “royal fortress” and a place for receiving foreign embassies, symbolizing the synthesis of steppe traditions and urban culture. The article argues for Bukhara's role as a “point of confrontation and alliance” in multi-vector relations with the Ghaznavids, Seljuks, and Khwarazmshahs. It was established that the periods of construction and economic prosperity of the city (during the reigns of Ibrahim ibn Nasr and Arslan Khan Muhammad) directly correlated with the strengthening of the state's foreign policy sovereignty. In conclusion, it is determined that Bukhara became a symbol of recognition in the Muslim world for the Qarakhanids. The formation of a “comprehensive economy,” combining agriculture, nomadic pastoralism, and transborder trade, turned the city into a crucial factor in the Khaganate's viability. Strategic possession of Bukhara remained a decisive argument in the struggle for leadership in Mawarannahr until the beginning of the 13th century.

Keywords: Qarakhanids, external relations, Bukhara, history, Middle Ages, nomadic culture, Islam, Mawarannahr, multi-level economy, Muslim architecture.

References

- 1 Bartold, V.V. (1963). *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestiia* [Turkestan during the Mongol invasion]. Vol. 1. Moscow: Izdatelstvo vostognnoi literatury [in Russian].
- 2 Şeşen, R. (1992). Buhara [Bukhara]. *İslam ansiklopedisi — The Encyclopaedia of Islam*. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhara> [in Turkish].
- 3 Starr, S.F. (2017). *Utrachennoe Prosveshchenie: Zolotoi vek Tsentralnoi Azii ot arabskogo zavoevaniia do vremen Tamerlana* [Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane]. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
- 4 Tosheva, D. (2009). “The history of Bukhara” as the main source for the study of the symbiotic urban culture of Central Asia from the 8th to 12th century. *Uralskoe vostokovedenie — Ural Oriental Studies*. Ekaterinburg, 9, 7–17.
- 5 Nemtseva, N.B. (2009). Rabat-i Malik. XI – nachalo XVIII vv. [Rabat-i Malik. 11th – early 18th centuries]. *Seriia «Rabochie dokumenty IFEAK» — Series “IFEAC Working Papers”*, Issue 33. Tashkent: Frantsuzskii Institut Issledovaniia Tsentralnoi Azii [in Russian].
- 6 Maksudov, F. (2012). Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine [On the development of Karakhanid cities in Western Turkestan]. *IİB International Refereed Academic Social Sciences Journal. International Congress on Culture and Society. Special Issue — IİB International Refereed Academic Social Sciences Journal. International Congress on Culture and Society. Special Issue*, 05, 331–351 [in Turkish].

- 7 An-Narshakhi, M. (2011). *Ta'rikh-i Bukhara. Istoriia Bukhary* [Ta'rikh-i Bukhara. History of Bukhara]. Tashkent: SMIA-SIA [in Russian].
- 8 Ibn al-Asir, A. (1987). *Al-Kamil fi t-tarikh. Polnyi svod vseobshchei istorii* [Al-Kamil fi t-tarikh. Complete collection of general history]. Beirut: Dar al-kitab ilmiia [in Russian].
- 9 Ibn al-Asir, A. (1987). *Al-Kamil fi t-tarikh. Polnyi svod vseobshchei istorii* [Al-Kamil fi t-tarikh. Complete collection of general history]. Beirut: Dar al-kitab ilmiia [in Russian].
- 10 Al-Utbi, A. (1866). *Kitab-i Yamini* [Kitab-i Yamini]. London: Harrison and sons.
- 11 Al-Mukaddasi, Sh. (1877). *Akhsan al-takasim fi marifati al-akalim* [Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim]. Leiden: Brill [in Russian].
- 12 Kochnev, B.D. (2006). *Numizmaticheskaya istoriia Karakhanidskogo kaganata (991–1209 gg.)* [Numismatic history of the Karakhanid Kaganate (991–1209)]. Moscow: Sofiia [in Russian].
- 13 Karaev, O. (1983). *Istoriia Karakhanidskogo kaganata. X — nachalo XIII vv.* [History of the Karakhanid Kaganate. 10th — early 13th centuries]. Frunze: Ilim [in Russian].
- 14 Yama, A. (2025). Kazakh ethnogenesis and the formation of turkic identity in Central Asia: A Historical and Cultural Analysis. *Paramita: Historical Studies Journal*, 35 (2), 258–275.
- 15 Rajabi, A.A., & Bayati, H. (2025). Turkestan in the Islamic Era. A Study of Historical Geography. *Pegem Journal of Education and Instruction*, 3, 306–319.
- 16 Hunkan, Ö.S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)* [Turkish Khanate (Karakhanids)]. İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık [in Turkish].
- 17 Baikhaki, A. (1969). *Istoriia Masuda* [History of Masud]. (A.K. Arends, Trans). Moscow: Nauka [in Russian].

Сведение об авторе

Алия М. Алмагамбетова — магистр гуманитарных наук, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3168-6610>

Information about the author

Aliya M. Almagambetova — Master of Humanities, PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3168-6610>

D.B. Assymova¹ , M.Y. Ybyraikhan² , A.U. Yermekkaliyev^{1*}

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: damu_kaznpu@mail.ru; marat_19.93@inbox.ru; ermekqali@gmail.com)

Lithuanians in the Kazakh SSR: Deportation Policy, Forced Settlement, and Rehabilitation (1940-1956)

This article examines the history of Lithuanian communities that ended up in the Kazakh SSR during the period from 1940 to 1956. Their presence on Kazakh soil predates the Stalinist deportations — a number of Lithuanian peasant families had already relocated to the steppe voluntarily under the Stolypin agrarian reforms. The forced chapter began with mass deportation operations of 1941 and continued through successive waves of 1944-1948, when tens of thousands of Lithuanian citizens were transported to Kazakhstan and placed in corrective labor camps, assigned to special settlements, or attached to collective farms in remote districts where they had no prior connection to the land. The research draws on materials from two principal archival repositories — the State Archive of the Russian Federation in Moscow and the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan in Astana — as well as published documentary collections, personal memoirs of survivors, and academic literature produced over the last thirty years by scholars working in Kazakhstan, Russia, Lithuania, and Western countries. These sources made it possible to establish more reliable figures for the total number of deportees, to identify the particular oblasts and raions to which they were directed, and to reconstruct the conditions of daily existence — including labor arrangements, food provisioning, medical care, and strategies through which displaced communities attempted to preserve elements of their cultural identity. The chronological framework encompasses six distinct periods. Special emphasis falls on three oblasts — Karaganda, Pavlodar, and East Kazakhstan — where Lithuanian deportees were settled in the greatest numbers. The study also addresses Lithuanian participation in the Kengir camp uprising of 1954 and devotes particular attention to a phenomenon that existing scholarship has largely overlooked: the remarkable solidarity demonstrated by ordinary Kazakh families, who voluntarily shared their own limited resources with deportees arriving in a condition of complete material deprivation. The methodological approach integrates four national scholarly traditions, each possessing its own archival base and analytical conventions. The findings underscore that this segment of Soviet deportation history remains insufficiently researched and that productive international cooperation — particularly between Kazakhstani and Lithuanian academic institutions — constitutes an urgent necessity for future progress in the field.

Keywords: Kazakh SSR, Lithuanians, deportation, special settlers, forced migration, GULAG, Karaganda, Kengir uprising, Stalinist repressions, Baltic states, memorialization, rehabilitation.

Introduction

The Soviet practice of forcibly uprooting entire populations remains, to this day, among the most contested and emotionally charged areas of twentieth-century historical inquiry. Lithuanians occupy an unusual place within this broader story. Their deportation cannot be understood apart from the disputed political process by which Lithuania became part of the USSR, nor apart from the years of armed partisan warfare that followed annexation. Kazakhstan — specifically the Kazakh SSR — received a substantial share of deported Lithuanians. Remarkably, though, scholars working inside Kazakhstan have devoted little sustained attention to this particular thread of the republic's deportation history.

The chronological scope of this study spans the period from 1940, when Lithuania was incorporated into the Soviet Union and the first deportation operations were prepared, to 1956, when the rehabilitation process gained momentum following the Twentieth Congress of the CPSU. Within this timeframe, the article also briefly addresses the pre-deportation period of voluntary Lithuanian peasant migration to Kazakhstan during the Stolypin agrarian reforms of 1906-1911, which forms the necessary historical background.

What accounts for this neglect? The answer is partly institutional. Textbooks in Kazakhstan continue, by and large, to treat deportation through a Soviet-era lens. Where specific ethnic groups are mentioned at all, the discussion tends toward the formulaic — and Lithuanians rarely feature. Archives, meanwhile, have opened. Russia and Kazakhstan both declassified significant holdings over the last thirty years. Fresh

* Corresponding author's e-mail: ermekqali@gmail.com

material exists. The Lithuanian case, however, has barely been touched. Add to this a widening scholarly conversation about transitional justice — a conversation that increasingly connects the Baltic and Central Asian regions — and the gap becomes harder to justify. There is, too, a dimension that resists abstraction. A Lithuanian community persists in Kazakhstan to this day. It is not large. But its members are carriers of firsthand and inherited memory, and what that memory reveals — about how strangers helped one another under repressive conditions, about cultural endurance in the face of systematic pressure — cannot be captured by numbers on a page.

Scholarship on Lithuanian deportations has grown at different rates in different countries. Under the Soviet regime, published work either ignored the deportations altogether or cast them as a legitimate security response aimed at “class enemies” and “nationalist elements.” The post-1991 period brought change, though unevenly. In Russia, M.I. Semiriaga and N.N. Platoshkin, working with newly accessible archival funds, produced more nuanced readings — without, however, resolving the ongoing disagreement about how Soviet actions in the Baltics should properly be classified: occupation, annexation, or voluntary incorporation [1], [2]. Lithuanian scholars and institutions — the Center for the Study of Genocide and Resistance of Lithuanian Residents in Vilnius, first and foremost — have built an extensive documentary and oral-historical record oriented around the lives of deportees and their descendants. A. Anušauskas, in particular, assembled a meticulous account of the repressive apparatus established during the initial Soviet occupation of 1940-1941 [3]. In the West, M. Solska, A. Steen, J. Bernier, and M. Keating situated Lithuanian deportation within wider theoretical debates on minority nationalism, citizenship policy, and post-Soviet identity construction [4], [5], [6], [7]. Kazakh researchers — Z.E. Kabuldinov, M.Ch. Kalybekova, T. Allaniyazov — have addressed deportation from the perspective of the territory that absorbed the deportees, documenting camp life and settlement administration [8], [9], [10].

A conspicuous gap persists nonetheless. No published study has attempted a continuous reconstruction of Lithuanian presence in Kazakhstan — tracing the path from voluntary pre-revolutionary migration through successive waves of forced resettlement to rehabilitation — while bringing together all four historiographical traditions. We set out to do precisely that.

The purpose of this study is to reconstruct the history of Lithuanian communities in the Kazakh SSR during the period 1940-1956, to identify the causes, stages, and scale of deportations, and to assess the conditions of life in places of forced settlement. The specific objectives include: analyzing the pre-deportation Lithuanian presence in Kazakhstan; proposing an original six-phase periodization of the deportation process and substantiating its methodological basis; documenting the geography and conditions of settlement through analysis of available statistical and narrative sources; examining instances of resistance, particularly the Kengir Uprising; and evaluating contemporary memorialization efforts as a basis for shared historical understanding between Kazakhstan and Lithuania.

Materials and Methods

We worked with several categories of source material. At the archival core are documents from the State Archive of the Russian Federation (GARF), above all Fond R-9401, Opis 2, Delo 187 — NKVD operational reports on deportation actions across the Baltic states in 1939-1941 [11]. From the Kazakh side, we drew on the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), Fond 708, Opis 1, Delo 56, List 12, which documents the reception and placement of special settlers within the Kazakh SSR [12]. Together, these two collections contain statistical summaries, administrative correspondence between Moscow and regional authorities, and operational directives governing transport and settlement of deportees.

Published documentary collections form a second layer. The multi-volume compilation “From the History of Deportations: Kazakhstan, 1939-1945” brings together transcribed archival materials on the bureaucratic management of deportation on Kazakh soil — transport schedules, demographic breakdowns, memoranda [13]. The volume “ALZHIR Prisoners,” compiled by V.M. Grinev and V.V. Goretsky, catalogues women held in the Akmola division of the Karaganda Corrective Labor Camp; Lithuanian nationals appear in those lists [14]. Documentary publications on the Steplag uprising in “Otechestvennye arkhivy” supply both eyewitness testimony and official records from the 1954 Kengir revolt [15], [16].

A third category consists of scholarly monographs and journal articles. We engaged with research by Kazakh historians on special settler regimes and wartime labor formations [8], [9], with T. Allaniyazov and O. Naimushina’s reconstruction of prisoner resistance in Steplag [10], with Western work on Baltic nationalism and Soviet nationality policy [4], [5], [6], [7], and with A. Statiev’s granular study of Soviet counterinsurgency in the western borderlands [17]. L. Viola’s monograph on Stalin’s special settlements

provided valuable comparative perspective from across the broader Soviet system [18]. We also consulted online resources maintained by memorial institutions — notably the ALZHIR Museum-Memorial Complex and the Lithuanian DELFI news portal [19], [20].

The methodological framework of this study is grounded in the following approaches. The comparative-historical method was applied to juxtapose the experiences of Lithuanian deportees across different periods and regions of Kazakhstan, and to compare Kazakh, Russian, and Lithuanian historiographical interpretations of the same events. Source criticism was employed to evaluate the reliability and completeness of archival documents, many of which were produced by Soviet security organs and therefore carry inherent institutional biases. The chronological method provided the basis for the original six-phase periodization proposed in this study; the boundaries of each phase are determined by a combination of three criteria: (1) changes in Soviet political decision-making regarding the Baltic states, (2) the timing and organizational character of individual deportation operations, and (3) shifts in the administrative regime governing deportees and special settlers. Statistical analysis was applied to demographic data on the numbers and geographic distribution of Lithuanian deportees. The method of synthesis was employed in the Discussion section to integrate findings from multiple national historiographical traditions into a coherent analytical framework.

Results

Lithuanian presence in Kazakhstan stretches across roughly half a century and encompasses migration processes that could scarcely be more different from one another: voluntary peasant resettlement, coerced mass deportation, incarceration in labor camps, and post-Stalinist rehabilitation. The analysis of available sources has led to the construction of an original six-phase periodization of this process. The periodization is based on a combination of three analytical criteria: changes in central Soviet policy toward Lithuania, the organizational structure of individual deportation operations, and transformations in the legal and administrative status of Lithuanians in Kazakhstan. Each phase represents a qualitatively distinct stage in the relationship between the Soviet state and Lithuanian deportees on Kazakh territory.

Pre-deportation period: Lithuanian peasants in Kazakhstan

The story begins well before the Soviet state came into existence. Under the Stolypin agrarian reforms of 1906-1911, the imperial government encouraged landless peasants from western provinces to move east. Lithuanian families — from the Kovno, Vilna, and Suvalki gubernias — joined this migration wave. The majority ended up in the Akmola and Semipalatinsk oblasts, taking up cereal farming and livestock-keeping. Regarding their numbers, the migration records of that era lumped all western-province settlers together, making it impossible to count Lithuanians separately. What we have are stray references in regional archives and census fragments, from which a rough estimate of several hundred families can be pieced together for the territory that would later form the Kazakh SSR. It was a small community, but a distinct one — Lithuanian was spoken at home, Catholicism practiced openly, cultural customs maintained. When, decades later, a very different wave of Lithuanian arrivals reached Kazakhstan, these older settlements served as geographic landmarks and, in a certain sense, social anchors [8; 15].

First period (1940-1941): Preparations and the first mass deportation

June 1940 marked the turning point. Under the terms secretly agreed in the 1939 Molotov-Ribbentrop Pact, Lithuania was absorbed into the Soviet Union. Sovietization followed immediately, and it was thorough. Private property — nationalized. Political parties — shut down. Civic organizations — disbanded. The NKVD began assembling lists of “unreliable” persons: former officials, military officers, members of nationalist groups, Catholic clergy, wealthy landowners, and — this part mattered — their families [1], [3].

On June 14-18, 1941, the first mass deportation took place. The date deserves attention — between this operation and the start of the German invasion of the USSR lay barely seven days. All three Baltic states were hit at once. In Lithuania, the operation swept up approximately 17,000 people. Families were separated by design. Working-age men were sent to forced labor camps in Siberia and elsewhere; women, children, and the elderly were classified as “special settlers” and put on trains bound for Siberia, the Altai, and Kazakhstan. GARF Fond R-9401 preserves the bureaucratic trail in chilling detail — district quotas, transport timetables, designated reception points [11]. The reality on the ground bore little resemblance to the tidy directives in the files. In many cases families were given no more than thirty minutes to collect their belongings before soldiers loaded them onto freight wagons. Then came weeks of travel under wretched conditions. Deaths in transit were numerous; children and old people accounted for a disproportionate share. According to NKVD operational reports, the mortality rate during transit in the June 1941 deportation

operations across the Baltic states reached several percent of the total deportee population, with conditions in freight cars — lacking adequate food, water, and sanitation — identified as the primary cause [11; 13].

Second period (1941-1944): Wartime conditions

Germany's occupation of Lithuania from mid-1941 through 1944 brought Soviet deportation operations to a halt — but only the operations. The people already deported stayed put. For them, nothing had paused. In Kazakhstan itself, the war made an already harsh situation markedly worse. The republic was at that moment taking in evacuated industrial plants from the western USSR, additional waves of deported nationalities — Volga Germans, Chechens, Ingush, Crimean Tatars, and others — plus prisoners of war. Everything was stretched thin, all at once.

Lithuanian deportees in the Karaganda, Pavlodar, and Akmola oblasts were put to compulsory labor — agriculture, construction, mining. Rations were meager. Medical care was essentially nonexistent. Leaving the settlement boundaries was prohibited. Available documentation from AP RK Fond 708 indicates that Lithuanian special settlers in Karaganda oblast received food allocations equivalent to those of other special settler categories, which fell significantly below subsistence levels, particularly during the winter months of 1942-1943 [12]. Despite these conditions, Lithuanian deportees found ways to hold their communities together. Informal gatherings took place. Catholic observances were maintained in secret. Parents made deliberate — sometimes remarkably persistent — efforts to teach their children the Lithuanian language and transmit what they could of their cultural heritage [13; 56].

Third period (1944-1947): Post-war repressions

When Soviet forces retook Lithuania in 1944, repression resumed — and on a scale that exceeded anything before the war. The returning authorities found themselves facing a serious armed insurgency: the Lithuanian partisan movement, known as the “Forest Brothers,” which would go on fighting until the early 1950s [17; 159]. The state security apparatus — first the NKVD, then the MGB — struck back with widespread arrests and forced removals. Their targets went far beyond suspected guerrilla fighters; family members, alleged sympathizers, and practically anyone who could be accused of “nationalist” leanings were swept up as well.

During these years, large numbers of Lithuanian citizens were convicted by military tribunals and sentenced to corrective labor camps across the USSR. On Kazakh territory, two camps received particularly significant Lithuanian contingents: KarLag — the Karaganda Corrective Labor Camp — and Steplag — the Steppe Camp — both in Karaganda oblast. The prisoners held there under Article 58 of the Soviet Criminal Code included intellectuals, schoolteachers, Catholic priests, former military officers, and members of various resistance networks. Some individual fates became emblematic. Archbishop Teofilius Matulionis and the monk Augustinas Dirvėla, both arrested for religious activity and alleged anti-Soviet attitudes, are now remembered as symbols of Lithuanian defiance. Their stories, preserved in church archives and postwar memorial projects, reveal how deliberately the Soviet apparatus targeted cultural and religious leadership — not incidentally, but as a calculated strategy of assimilation [21].

Fourth period (1948-1949): Mass family deportations — Operations “Vesna” and “Priboi”

The deportations of 1948-1949 marked a qualitative break with what had come before. Previous rounds of repression, for all their brutality, had at least maintained the pretense of targeting particular individuals or defined categories. In 1948-1949, that pretense was dropped. The goal now was wholesale: to uproot entire strata of Lithuanian rural society. Two operations carried out this shift.

Operation “Vesna” (Spring), carried out in May 1948, and Operation “Priboi” (Surf), executed on May 22-23, 1949, swept up kulaks and their families, relatives of active partisans, families of anyone already arrested or killed in anti-partisan sweeps, and individuals accused of aiding the resistance. “Priboi” stands alone in the scale of Lithuanian deportation history: nothing before or after matched it. According to figures compiled by the Center for the Study of Genocide and Resistance of Lithuanian Residents, somewhere between 28,000 and 33,000 people were deported in that single operation [22]. Sealed freight cars carried them east — to Siberia, the Altai, Central Asia.

In Kazakhstan, the deportees from these operations wound up mainly in Karaganda, Pavlodar, East Kazakhstan, and Kokchetav oblasts. Their legal status — “special settlers,” spetspereselentsy — meant compulsory registration with local MVD offices, strict limits on movement, and mandatory labor assignments. Housing was rudimentary: barracks, dugouts, or placement on collective farms alongside other deported nationalities. Statistical data from the published document collection “From the History of Deportations: Kazakhstan, 1939-1945” indicate that Karaganda oblast alone received several thousand special settlers of Baltic origin between 1948 and 1950; the precise disaggregation of Lithuanian nationals

from the broader “Baltic” category in Soviet records remains a methodological challenge, as Soviet statistical practice often grouped Baltic nationalities together [13; 278]. Available data suggest that mortality rates among Lithuanian deportees during the first two years of settlement in Kazakhstan ranged from five to ten percent of the newly arrived population, with children under five and elderly persons over sixty disproportionately represented among the deceased [13; 129]. Living conditions were severe: overcrowding, chronic hunger, clothing wholly unsuited to the extreme continental climate, and negligible medical provision all took their toll during the initial settlement months.

Fifth period (1950-1953): Final deportations and camp life

In the early 1950s, the armed Lithuanian resistance was, for all practical purposes, spent [17; 253]. The security services, however, did not stop. They continued running smaller operations aimed at anyone still suspected of nationalist sympathies.

Precise figures for the total number of Lithuanian deportees and prisoners in Kazakhstan during this period remain difficult to establish, primarily because Soviet administrative practice aggregated Baltic nationalities — Lithuanians, Latvians, and Estonians — into consolidated statistical categories rather than recording each nationality separately. This institutional practice, designed in part to obscure the scale of national-specific repression, accounts for the unavoidable imprecision in demographic estimates. The available data from archival sources and published collections point to approximately 4,000-5,000 Lithuanians who passed through some form of detention or forced settlement in the Kazakh SSR between 1941 and 1953. We treat this figure as a conservative lower bound.

Camp and settlement life ran on a single imperative: extract maximum labor under conditions of total political control. Lithuanian prisoners in Steplag and KarLag worked copper and coal mines, construction sites, and agricultural brigades. Political prisoners were nominally separated from common criminals, but their designation as “especially dangerous state criminals” frequently brought worse treatment in practice — not better. And yet communal life did not vanish. Religious services continued in secret. Educational circles were organized where circumstances allowed. Networks of mutual aid — sharing food, relaying information, providing moral support — kept people going through the worst stretches [10], [14], [16], [18].

Sixth period (1954-1956): Rehabilitation and post-deportation

March 1953 — Stalin’s death. The camps did not empty the next morning. Policy shifted, but fitfully, and with no clear direction at first. The sharpest expression of the tensions within this process was the Kengir revolt.

In May 1954, prisoners in Steplag rose up. The uprising lasted roughly forty days. It drew in inmates of multiple nationalities, but Lithuanians played a disproportionately active organizational role — a fact noted across multiple independent sources. The immediate trigger was a shooting: guards opened fire on prisoners. But deeper causes had been building for months. Conditions stayed harsh despite signals from Moscow that the worst of Stalinism was being reconsidered. Case reviews moved at an agonizing pace.

The rebels managed something remarkable. They established self-government inside the compound. They organized food distribution. They maintained internal order. They drew up a list of specific demands — sentence reviews, decent treatment, contact with outside authorities. On June 26, 1954, the authorities sent in soldiers backed by tanks. The death toll is still debated — dozens is the lower estimate, with a considerably larger number wounded. In the scholarly literature that has accumulated since, Kengir is routinely cited as among the most consequential acts of prisoner resistance in GULAG history; in Lithuania specifically, its memorial resonance runs deep [10], [15], [16], [23]. After the Twentieth Party Congress in February 1956 — where Khrushchev publicly denounced Stalinist crimes — rehabilitation picked up speed. Special settlers began having their restricted status lifted. Sentences were reopened. Lithuanian deportees gradually received permission to return home, though “gradually” is the operative word. The process was neither fast nor consistent. Some people were denied outright. Others — and this is a point easy to overlook — had spent more than a decade in Kazakhstan. They had families there. Social ties. A life, however involuntary its origins. Complete legal recognition of their victimhood came, for a great many, only once Lithuania restored its independence in 1990.

One thread in this story deserves separate emphasis: the behavior of ordinary Kazakhs. Oral histories — collected from both Lithuanian and Kazakh informants — consistently describe personal kindness. Kazakh families shared food. They supplied warm clothing. They showed deportees how to manage on the steppe — where to find water, how to insulate a dwelling, what to expect from the climate. What makes this solidarity particularly noteworthy is the fact that the Kazakh people were themselves still recovering from a catastrophe: the collectivization famine of 1931-1933, which had destroyed a vast portion of the population.

Shared exposure to state-inflicted suffering, it appears, created bonds that official propaganda — which actively stoked suspicion toward “enemies of the people” — could not break [24].

Discussion

The story we have pieced together touches several ongoing debates at once — debates about the mechanics of Soviet nationality policy, about whether Baltic incorporation into the USSR should properly be called occupation, and about the legacy of Stalinist repression in the collective memory of affected peoples. None of the national scholarly traditions, taken by itself, has a complete account.

Consider Russian historiography first. The shift since the Soviet collapse has been real, but it has not settled fundamental disagreements. M.I. Semiriaga’s research on Stalinist diplomacy made a persuasive case that the Soviet approach to the Baltics was deliberate and premeditated — the Molotov-Ribbentrop Pact, the secret protocols, the annexation that followed were not accidental but calculated [1; 79]. N.N. Platoshkin, writing about Lithuania’s later turn toward European integration, concedes the traumatic legacy of Soviet rule but questions what he sees as oversimplification in contemporary Lithuanian accounts of 1939-1940 [2]. This is a recognizable pattern in Russian scholarship more broadly: a readiness to document suffering, combined with an insistence that Soviet decisions be read against the geopolitical backdrop of the late 1930s — without, it should be said, necessarily denying the damage done to civilians.

Lithuanian scholars, naturally enough, come at the same events from a different direction entirely. Occupation, resistance, national survival — these are the organizing categories. The Genocide and Resistance Center in Vilnius has been central to this effort, not just as a documentation hub but as an institution shaping how Lithuania remembers. Anušauskas’s meticulous reconstruction of the 1940-1941 terror apparatus remains foundational [3; 56]. Lithuanian historiography as a whole stresses the illegality of the Soviet annexation under international law, the targeted elimination of cultural and intellectual elites, and the lasting demographic and psychological scars of mass deportation. From this vantage point, deportations were not punishment — they were instruments of colonial domination, designed to shatter national cohesion and accelerate cultural assimilation.

Western researchers have added yet another dimension — chiefly theoretical and comparative. Solska traced the downstream demographic consequences of Soviet-era population displacement in the Baltic states [4]. Steen helped explain why the three countries adopted such different minority-rights frameworks after 1991 [5]. Bernier developed a framework for thinking about ethnic identity as simultaneously a tool of resistance and a target of Soviet manipulation [6], [7; 81]. Statiev situated deportations within a broader counterinsurgency toolkit, showing how population removal complemented military operations against the Forest Brothers [17; 46]. Viola’s study of the special settlement system across the USSR gave the Lithuanian case essential comparative depth [18; 93]. And Rahi-Tamm’s demographic work on losses in Estonia offered methodological approaches directly transferable to Lithuanian data [22; 25].

Kazakhstani historiography brings a distinctive perspective — that of the receiving territory, an involuntary participant in Soviet deportation policies. Z.E. Kabuldinov’s study provides contextual data on the reception of deported nationalities and their integration into the Kazakh SSR’s demographic and economic structures [8; 163]. M.Ch. Kalybekova’s research details the administrative mechanisms through which deported populations were managed and exploited [9]. T. Allaniyazov and O. Naimushina’s monograph on the Kengir Uprising offers a detailed reconstruction of prisoner resistance in Steplag, highlighting the multinational character of the revolt and the significant role of Lithuanian prisoners [10; 121]. M.D. Bolat’s conference paper examines the Kengir events from a Kazakh historiographical perspective [23]. N. Dulatbekov’s publications draw attention to the human dimensions of deportation experiences in the Karaganda region [24]. In addition, it is worth paying attention to the publications of Z.G. Saktaganova, which highlight the problems of holding European prisoners in camps in Kazakhstan [25]. These Kazakhstani studies share a common emphasis: Kazakhstan bore the consequences of decisions made in Moscow, and they increasingly frame the deportation experience as a shared historical legacy connecting Kazakh and Baltic peoples.

If we now attempt to read these four bodies of scholarship as parts of one conversation — what do they, taken together, actually tell us? At the level of established fact, the convergence is substantial. Deportations happened. They ruined lives on an enormous scale. Their consequences outlasted the Soviet system itself. Where scholars part ways is on the question of framing — occupation or incorporation, security measure or ethnic cleansing, and how to apportion historical responsibility. We do not claim to resolve these debates in the present article. What we do argue is that the most productive starting point — for this specific case — is

documented human experience. We believe the voices that matter most here belong to the people themselves — the ones put on freight trains, the ones who carved out shelters on the open steppe, the ones who held secret prayer services behind barracks walls. Their experiences need to be placed inside the larger framework of Soviet totalitarian rule, but they should not be turned into footnotes for somebody else's theory.

One thing that stands out across every national tradition we surveyed is how little scholarship there is that treats the Lithuanian community in Kazakhstan as a subject in its own right. Lithuanian deportations are well documented from the perspective of the sending territory. Kazakhstani scholarship has examined the broader phenomenon of special settlement. However, the specific experiences, adaptive strategies, and cultural preservation practices of Lithuanian deportees on Kazakh soil remain understudied. This gap is compounded by the methodological difficulty of disaggregating Lithuanian deportees from aggregate "Baltic" statistical categories in Soviet records — a challenge that future archival research, including cross-referencing GARF and AP RK holdings with Lithuanian memorial databases, could begin to address. This constitutes a promising direction for future collaborative research between Kazakhstani and Lithuanian scholars.

Conclusions

We have followed the Lithuanian presence in the Kazakh SSR across the chronological range from 1940 to 1956, from the mass deportations of the Stalinist era to the post-1956 rehabilitation period, with reference also to the pre-revolutionary peasant migrations that form the historical backdrop. The analysis, built around six chronological periods defined by changes in Soviet policy, the organizational character of deportation operations, and shifts in the administrative regime governing deportees, shows that the forced transfer of Lithuanian citizens to Kazakhstan was not a single event but a sustained process — one driven by evolving political calculations: the elimination of perceived opponents, the dismantling of independent social structures, the suppression of national identity.

Our findings confirm that the Kazakh SSR received several thousand Lithuanian deportees and political prisoners between 1941 and 1953, settled primarily in the Karaganda, Pavlodar, East Kazakhstan, and Kokchetav oblasts. The imprecision of available demographic figures — a consequence of Soviet statistical practices that aggregated Baltic nationalities — constitutes a recognized limitation of the present study and points to the need for targeted archival research. These deportees lived through forced labor, movement restrictions, and cultural suppression — and yet they held on. Language survived. Catholic worship retreated into secrecy — yet it persisted. Community ties endured. The role of Lithuanian prisoners in the 1954 Kengir revolt has come to hold a particular place in this history — it is now recognized both as a landmark in the chronicle of GULAG defiance and as a shared point of reference for Lithuanian and Kazakhstani public memory.

Reading the scholarship from Russian, Lithuanian, Western, and Kazakhstani traditions side by side makes one thing clear: no single perspective captures the full complexity of what happened. Each fills gaps the others leave open — archival documentation here, demographic analysis there, survivor testimony, theoretical tools. The picture becomes whole only when these traditions speak to one another.

On a practical level, this research underscores an overdue necessity: updating domestic history textbooks. Many still reproduce Soviet-era accounts of deportation without incorporating the substantial body of new evidence that has come out of declassified archives over the past thirty years. This is not a marginal concern; it bears directly on the accuracy of the historical record being handed to the next generation. The scientific contribution of this study consists in the original six-phase periodization of Lithuanian deportations to Kazakhstan, grounded in explicit methodological criteria, and the comparative analysis of multiple historiographical traditions applied to this specific case.

Contemporary memorialization efforts in both countries — monuments at former camp sites, the activities of Lithuanian cultural associations, the work of the ALZHIR Museum-Memorial Complex, research programs at the Center for the Study of Genocide and Resistance — represent a shared commitment to preserving the memory of what happened. They also function as bridges. The peoples of Kazakhstan and Lithuania share a difficult history. Understanding it more fully — through continued archival research, oral history collection, and the comparative analysis that remains to be done — is both a scholarly obligation and a form of respect for the people who lived through it.

References

- 1 Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941 / М.И. Семиряга. — Москва: Высшая школа, 1992. — 302 с.
- 2 Платошкин Н.Н. Увидеть Евросоюз... или Литва как зеркало евроинтеграции / Н.Н. Платошкин // Международная жизнь. — 2014. — № 2. — С. 62–72.
- 3 Anušauskas A. Terror and Crimes against Humanity: The First Soviet Occupation (1940-1941) / A. Anušauskas. — Vilnius: Margi raštai, 2006. — 232 p.
- 4 Solska M. Citizenship, Collective Identity and the International Impact on Integration Policy in Estonia, Latvia and Lithuania / M. Solska // Europe-Asia Studies. — 2011. — Vol. 63, № 6. — P. 1089–1108.
- 5 Steen A. Accessioning Liberal Compliance? Baltic Elites and Ethnic Politics under New International Conditions / A. Steen // International Journal on Minority and Group Rights. — 2006. — No. 13:2-3. — P. 187–207.
- 6 Bernier J. Nationalism in Transition: Nationalizing Impulses and International Counter-weights in Latvia and Estonia / J. Bernier // Minority Nationalism and the Changing International Order. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — P. 343–347.
- 7 Keating M. Minority Nationalism and the Changing International Order / M. Keating, J. McGarry (Ed.). — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 370 p.
- 8 Кабульдинов З.Е. Народ Казахстана: история и современность / З.Е. Кабульдинов. — Астана: Арман-ПВ, 2007. — 200 с.
- 9 Калыбекова М.Ч. Спецпереселенцы Казахстана: трудовые армии, рабочие колонны, батальоны 1941–1945 гг. / М.Ч. Калыбекова // Российские регионы: взгляд в будущее. — 2015. — № 2 (3). — С. 56–61.
- 10 Алланиязов Т. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая — 26 июня 1954 года) / Т. Алланиязов, О. Наймушина. — Алматы: Фонд XXI век, 2004. — 158 с.
- 11 Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). — Ф. Р-9401. — Оп. 2. — Д. 187. — 1939–1941 гг.
- 12 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 56. — Л. 12.
- 13 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: Сборник документов. — Алматы: LEM, 2019. — Т. 3. — 708 с.
- 14 Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений КарЛАГа / сост. В.М. Гринев, В.В. Горещкий и др. — Москва: Звенья, 2003. — 568 с.
- 15 Восстание в Степлге (май-июнь 1954 г.) // Отечественные архивы. — 1994. — № 4. — С. 63–77.
- 16 Кокурин А.И. Восстание в Степлге / А.И. Кокурин // Отечественные архивы. — 1994. — № 4. — С. 33–82.
- 17 Statiev A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands / A. Statiev. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010. — 352 p.
- 18 Viola L. The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements / L. Viola. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — 278 p.
- 19 Литовки. Сайт Музейно-мемориального комплекса «АЛЖИР». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.museum-alzhir.kz/ru/2-uncategorised/68-litovki>
- 20 В Казахстане увековечена память о литовских ссыльных. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/v-kazahstane-uekovechena-pamyat-o-litovskih-ssylnyh-50460556>
- 21 Петерс И. Кресты и судьбы [Электронный ресурс] / И. Петерс // Радио Свобода. — 25 сентября 2017. — Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/28755714.html>
- 22 Rahi-Tamm A. Human Losses. The White Book: Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991 / A. Rahi-Tamm. — Tallinn: Estonian Encyclopaedia Publishers, 2005. — P. 25–48.
- 23 Болат М.Д. Степлгағы Кеңгір көтерілісі / М.Д. Болат // Қазақстан — менің Отаным: Республикалық ғылыми конференция материалдары. — Қарағанды, 2021. — 165–168-б.
- 24 Дулатбеков Н. Нәубет жылдардың жазылмас жарасы / Н. Дулатбеков // Абай-ақпарат. — 2012. — 31 мамыр.
- 25 Сактаганова З.Г. Лагеря ГУЛАГа в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования / З.Г. Сактаганова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2022. — № 1(105). — С. 144–154.

Д.Б. Асымова, М.Ы. Ыбырайхан, А.У. Еремеккалиев

Қазақ КСР-дегі литвалықтар: депортация саясаты, мәжбүрлі қоныстандыру және реабилитация (1940–1956 жж.)

Мақалада 1940–1956 жылдардағы Қазақ КСР-дегі литва қоғамдастықтарының тарихи тағдыры зерделенген. Литвалықтардың қазақ жеріне келуі сталиндік депортациядан бұрын басталғанын атап өту керек, яғни XX ғасырдың басында Столыпин аграрлық реформасы кезеңінде литвалық шаруа отбасыларының белгілі бір бөлігі өз еркімен қоныс аударған болатын. Алайда мәжбүрлі кезең 1941 жылғы жаппай депортация операцияларымен басталып, 1944–1948 жылдардағы кезекті толқынмен

жалғасты. Мындаған литва азаматтары Қазақстанға тасымалданып, еңбекпен түзеу лагерьлеріне жіберілді, арнайы қоныстарға орналастырылды немесе жерімен де, адамдарымен де ешқандай байланысы жоқ шалғай аудандардағы колхоздарға жіберілді. Зерттеудің негізгі өзегі — жылдар бойғы шектеулі жүріс-тұрыс, ауыр дене еңбегі, Сталин қайтыс болғаннан кейін басталған баяу әрі біркелкі емес ақтау процесін зерделеу. Жұмыс екі негізгі мұрағат қорына, яғни Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағатына және Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатына сүйенеді. Оларға қоса жарияланған құжаттар жинақтары, аман қалғандар мен олардың ұрпақтарының жеке естеліктері, сондай-ақ Қазақстан, Ресей, Литва мен Батыс елдерінде соңғы отыз жылда жинақталған ғылыми еңбектер пайдаланылды. Аталған дереккөздерді өзара салыстыру депортацияланғандардың жалпы санын бұрынғы тұжырымдардан нақтырақ белгілеуге, олардың бағытталған облыстары мен аудандарын анықтауға, күнделікті тіршілік жағдайларын — еңбек, азық-түлікпен қамтамасыз етілуін, медициналық көмекті, жер аударылған адамдардың мәдени болмысын сақтау жолдарын егжей-тегжейлі қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Хронологиялық құрылым алты дербес кезеңді қамтиды. Депортацияланған литвалықтар ең көп шоғырланған үш облысқа — Қарағанды, Павлодар және Шығыс Қазақстанға ерекше мән берілді. Зерттеуде литвалықтардың 1954 жылғы Кеңгір лагерлік көтерілісіне қатысуы да қарастырылып, нақты литвалықтар тарапынан бұл оқиғаның әлі жеткіліксіз зерттелгені айтылады. Алайда бүкіл мақала арқылы қарастырылатын басты мәселенің бірі — қалыптасқан тарихнамада назардан тыс қалып келген құбылыс — қарапайым қазақ отбасыларының өздерінің қиын жағдайына қарамастан мүлдем жоқшылықпен келген адамдарға өз еріктерімен аз-кем тамағын, киімін, қару-жарақтарын бөліскен таңғажайып ізгілігі. Әдіснамалық тәсіл төрт ұлттық зерттеу дәстүрін — қазақстандық, ресейлік, литвалық және батыстықты, яғни әрқайсысының өзіндік мұрағаттық базасы мен талдау тұғырнамасын біріктіреді. Қорытындылай айтсақ, кеңестік депортация тарихының осы тарауы әлі жеткіліксіз зерттелген, сақталған мұрағат қорының аз ғана бөлігі цифрландырылған және бір-бірін тікелей толықтыратын жинақтарға ие Қазақстан мен Литва академиялық мекемелері арасындағы мазмұнды ғылыми ынтымақтастықтың іс жүзінде әлі басталмағаны байқалады.

Кілт сөздер: Қазақ КСР, литвалықтар, депортация, арнайы қоныс аударушылар, мәжбүрлі көші-қон, ГУЛАГ, Қарағанды, Кеңгір көтерілісі, сталиндік репрессиялар, Балтық елдері, мемориализация, реабилитация.

Д.Б. Асымова, М.Ы. Ыбырайхан, А.У. Ермеккалиев

Литовцы в Казахской ССР: политика депортации, принудительное переселение и реабилитация (1940–1956 гг.)

В статье прослеживается судьба литовских общин, оказавшихся на территории Казахской ССР в 1940–1956 годах. Присутствие литовцев в казахской степи началось раньше сталинских депортаций: еще в начале XX века определенное число литовских крестьянских семей переселилось в казахские земли добровольно, в рамках столыпинской аграрной реформы. Принудительная же страница открылась депортационными операциями 1941 года и продолжилась волнами 1944–1948 годов, когда десятки тысяч граждан Литвы были этапированы в Казахстан: одни попали в исправительно-трудовые лагеря, другие оказались в спецпоселениях, третьих приписали к колхозам в глухих районах, где у них не было ни родственников, ни малейшего представления о местных условиях. Основной предмет исследования: годы ограничения в правах, изнурительный физический труд, а затем непоследовательная, растянувшаяся на годы реабилитация после смерти Сталина. Источниковую базу образуют фонды двух архивохранилищ — Государственного архива Российской Федерации и Архива Президента Республики Казахстан. Помимо них привлекались опубликованные подборки рассекреченных документов, мемуарные свидетельства депортированных и их потомков, а также научные работы казахстанских, российских, литовских и западных исследователей, накопившиеся за последние три десятилетия. Сопоставление этого корпуса источников дало возможность уточнить общую численность депортированных, определить конкретные области и районы их расселения, восстановить картину повседневного быта — от трудовых норм и продовольственного обеспечения до медицинского обслуживания и способов, которыми переселенцы пытались сохранить элементы собственной культурной идентичности. Хронологически материал распределен по шести самостоятельным периодам. Наиболее детально рассмотрены Карагандинская, Павлодарская и Восточно-Казахстанская области — именно там литовские депортированные были сосредоточены плотнее всего. Отдельный сюжет посвящен участию литовцев в Кенгирском лагерном восстании 1954 года, которое с литовской стороны по-прежнему остается малоизученным. Однако, пожалуй, центральная тема всей статьи — это негромкое, будничное сострадание рядовых казахских семей, по собственной воле деливших с прибывшими в полной нищете людьми последнее: еду, одежду, крышу над головой, — притом что собственное их положение было далеко не благополучным. В методологическом отношении работа объединяет четыре национальные историографические традиции, каждая из которых располагает собственной архивной базой и аналитическим инструментарием. Выводы исследования подтверждают, что данный пласт советской депортационной

истории остается изученным явно недостаточно, а плодотворное международное сотрудничество — прежде всего между казахстанскими и литовскими академическими учреждениями — по-прежнему ждет своего начала.

Ключевые слова: Казахская ССР, литовцы, депортация, спецпереселенцы, принудительная миграция, ГУЛАГ, Караганда, Кенгирское восстание, сталинские репрессии, Прибалтика, мемориализация, реабилитация.

References

- 1 Semiriaga, M.I. (1992). *Tainy stalinskoi diplomatii. 1939–1941* [Secrets of Stalin's diplomacy. 1939–1941]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 2 Platoshkin, N.N. (2014). Uvidet Evrosoiuz... ili Litva kak zerkalo evrointegratsii [To see the EU, or Lithuania as a mirror of eurointegration]. *Mezhdunarodnaia zhizn — International life*, 2, 62–72 [in Russian].
- 3 Anušauskas, A. (2006). *Terror and Crimes against Humanity: The First Soviet Occupation (1940-1941)*. Vilnius: Margi raštai.
- 4 Solska, M. (2011). Citizenship, Collective Identity and the International Impact on Integration Policy in Estonia, Latvia and Lithuania. *Europe-Asia Studies*, 63(6), 1089–1108.
- 5 Steen, A. (2006). Accessioning Liberal Compliance? Baltic Elites and Ethnic Politics under New International Conditions. *International Journal on Minority and Group Rights*, 13(2-3), 187–207.
- 6 Bernier, J. (2001). Nationalism in Transition: Nationalizing Impulses and International Counter-weights in Latvia and Estonia. *Minority Nationalism and the Changing International Order* (pp. 343–347). Oxford: Oxford University Press.
- 7 Keating, M., & McGarry, J. (Eds.). (2001). *Minority Nationalism and the Changing International Order*. Oxford: Oxford University Press.
- 8 Kabul'dinov, Z.E. (2007). *Narod Kazakhstana: istoriia i sovremennost* [People of Kazakhstan: history and modernity]. Astana: Arman-PV [in Russian].
- 9 Kalybekova, M.Ch. (2015). Spetspereselentsy Kazakhstana: trudovye armii, rabochie kolonny, batalony 1941–1945 gg. [Special settlers of Kazakhstan: labor armies, working columns, battalions 1941–1945]. *Rossiiskie regiony: vzgliad v budushchee — Russian Regions: A Look into the Future*, 2(3), 56–61 [in Russian].
- 10 Allaniiazov, T., & Naimushina, O. (2004). «...Nepovinoenie nado presech». K istorii vosstaniia zakliuchennykh 3-go otdeleniia Stepnogo lageria MVD SSSR (16 maia — 26 iunია 1954 goda). *Dokumenty. Fakty. Suzhdeniia* [“Disobedience must be stopped”. On the history of the uprising of prisoners of the 3rd division of the Steppe Camp of the MVD USSR (May 16 — June 26, 1954). Documents. Facts. Judgments]. Almaty: Fond XXI vek [in Russian].
- 11 GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-9401. — Op. 2. — D. 187. — 1939–1941 [in Russian].
- 12 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 56. — L. 12 [in Russian].
- 13 (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg.: Sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945: Collection of documents]. Vol. 3. Almaty: LEM [in Russian].
- 14 Grinev, V.M., & Goretskii, V.V. (2003). *Uznitsy «ALZHIRa»: Spisok zhenshchin-zakliuchonnykh Akmolinskogo i drugikh otdelenii KarLAGa* [“ALZHIR” prisoners: List of women prisoners of the Akmolinsk and other divisions of KarLAG]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 15 (1994). Vosstanie v Steplage (mai — iun 1954 g.). [The uprising in Steplag (May — June 1954)]. *Otechestvennye arkhivy — Domestic archives*, 4, 63–77 [in Russian].
- 16 Kokurin, A.I. (1994). Vosstanie v Steplage [The uprising in Steplag]. *Otechestvennye arkhivy — Domestic archives*, 4, 33–82 [in Russian].
- 17 Statiev, A. (2010). *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 18 Viola, L. (2007). *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford: Oxford University Press.
- 19 Litovki. Sait Muzeino-memorialnogo kompleksa zhertv politicheskikh repressii i totalitarizma «ALZHIR» [Lithuanian women — site of the “ALZHIR” Museum-Memorial Complex of victims of political repression and totalitarianism]. *museum-alzhir.kz*. Retrieved from <https://www.museum-alzhir.kz/ru/2-uncategorised/68-litovki> [in Russian].
- 20 V Kazakhstane uvekovechena pamiat o litovskikh ssyl'nykh [Memory of Lithuanian exiles perpetuated in Kazakhstan]. *www.delfi.lt*. Retrieved from <https://www.delfi.lt/ru/news/live/v-kazakhstane-uvekovechena-pamyat-o-litovskikh-ssyl'nykh-50460556>
- 21 Peters, I. (2017). Kresty i sudby [Crosses and destinies]. *Radio Svoboda — Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/28755714.html>
- 22 Rahi-Tamm, A. (2005). *Human Losses. The White Book: Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991* (pp. 25–48). Tallinn: Estonian Encyclopaedia Publishers.
- 23 Bolat, M.D. (2021). Steplagtagy Kengir koterilisi [Kengir uprising in Steplag]. *Qazaqstan — menin Otany: Respublikalyq gylymi konferentsiia materialdary — Kazakhstan — My Motherland: Proceedings of the Republican Scientific Conference* (pp. 165–168). Karaganda [in Kazakh].

24 Dulatbekov, N. (2012). Näubet zhyldardyń zhazylmas zharasy [Unhealed wound of the tragic years]. *Abai-aqparat — Abai-information*, 31 May [in Kazakh].

25 Saktaganova, Z.G. (2022). Lageria GULAGa v Kazakhstane: ob etapakh istorii sozdaniia i funktsionirovaniia [GULAG camps in Kazakhstan: on the stages of the history of establishment and functioning]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiia — Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy*, 1(105), 144–154 [in Russian].

Information about the authors

Daria B. Assymova — Senior Lecturer, PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4322-4584>

Marat Y. Ybyraikhan — PhD, Assistant Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

Aibar U. Yermekkaliyev — PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-0910-8208>

Ж.О. Артықбаев¹ , Т.С. Каленова¹ , Ж.З. Төлеубаев^{1*}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: socantropology@mail.ru; kalenovats@mail.ru; janiko86@mail.ru)

Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті тарихи-этнографиялық құндылықтар негізінде нығайту мәселелері

Мақалада жаһандану дәуіріндегі ұлттық бірегейліктің өзектілігі, оның Қазақстан үшін маңыздылығы қарастырылады. Авторлар ұлт пен этнос ұғымдарының айырмашылықтарын, қазақ халқының ұлттық бірегейлігінің тарихи даму жолдарын талдайды. Қазақстанның көпэтносты құрылымы мен ұлт құру процесінің күрделілігіне тоқталады. Және ұлттық бірегейлікті зерттеудегі теорияларға шолу жасалынған. Мақала ұлттық бірегейліктің адамдардың ортақ сенімдері, символдары және тіршілік ережелері арқылы қалыптасатын динамикалық процесс екенін көрсетеді. Этнос пен ұлт арасындағы айырмашылықтар талданған, яғни этнос — тарихи, мәдени және биологиялық негіздегі қауымдастық, ал ұлт — саяси орталықтанған, азаматтық бірегейлікке негізделген құрылым. Қазақ ұлты этнос ретінде қалыптасып, мемлекет құрушы ұлтқа айналғандығы және Қазақстан көпэтносты ел болғандықтан, ұлт құру процесі күрделі әрі тарихи-әлеуметтік алғышарттарға сүйеніп, ұлт этникалық тегіне емес, азаматтық бірегейлікке негізделуі тиіс деген қорытынды жасалады. Сондай-ақ мақалада ұлттық бірегейлікті зерттеуде этнографиялық, конструктивистік және этно-символизм әдістері қолданылады. Бұл зерттеу ұлттық бірегейлікті нығайтудағы мемлекеттік саясаттың рөлін, оның ішінде тілдік саясат, мәдениетті қолдау және білім беру жүйесінің маңыздылығын ашып көрсетеді. Авторлар ұлттық бірегейліктің тек тарихи және мәдени факторлармен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен де тығыз байланысты екенін атап өтеді. Жаһанданудың ықпалымен туындайтын жаһандық мәдениет пен жергілікті дәстүрлер арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың маңыздылығына ерекше назар аударылады. Мақалада ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы бұқаралық ақпарат құралдарының, әлеуметтік желілердің және жастардың рөлі де қарастырылады. Ұлттық бірегейліктің тұрақты дамуы үшін азаматтық қоғамның белсенділігі мен әртүрлі этностар арасындағы өзара сыйластық пен түсіністіктің қажеттілігі баса айтылады. Мақала ұлттық бірегейлік пен ұлт құру мәселелеріне кешенді ғылыми талдау жасау арқылы, Қазақстанның болашақ дамуына бағытталған маңызды қорытындылар мен ұсыныстар жасалынады.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, жаһандану, ұлт, этнос, рухани жаңғыру, мемлекеттік саясат, мәдениет, тіл, азаматтық қоғам, этнография.

Kipicne

Әлемдегі үлкенді-кішілі елдердің бәрі үшін маңызды мәселелердің бірі ұлттық бірегейлік (*national identity*). Бүгінгі жаһандану кезеңінде әлемнің кез келген мемлекеті үшін бірегейлік өте өзекті. Адамзат тіршілігін бүгінгі күні ұлттық, этникалық шекараны мойындамайтын трансұлттық экономикалық кеңістік деп айтуға болады. Жаһандану процесі ерекше (*uniqueness*) мәдени құндылықтарға негізделген ұлттық, этникалық ерекшеліктерге үлкен соққы. Әлем бойынша технологиялық революция жүріп жатыр және оның салдары ауыр. Әрине, әлемдік трансұлттық компаниялар этникалық құндылықтарды жоюды арнайы мақсат тұтпайды, бірақ өмір ағымы объективті түрде ұлттық бірегейлікті әлсіретпей қоймайды.

Осы жағдайда өзге де елдер сияқты Қазақстан Республикасы ұлттық және мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру және дамыту мәселесіне мемлекеттік деңгейде мән береді. Бұл мәселе мемлекеттік билік тарапынан да, қоғам жағынан да қашанда қолдауды талап етеді. Ұлттық бірегейлік пен мемлекет тұрақтылығы бір-бірімен тығыз байланысты. Әрине, адамзат тарихынан ұлттық бірегейлігі жоқ, бірақ мықты мемлекеттік құрылымды кездестіруге болады. Бұл әдетте тоталитарлы идеологияға бағынған немесе авторитарлық билікті мойындаған қоғамдарға тән, бірақ бұл жағдайда мемлекеттің мықтылығы уақытша құбылыс. Сонымен бірге мемлекеті жоқ, бірақ бірегейлігі жоғары этникалық қауымдарды кездестіруге болады. Тарих бұл жағдайдың да уақытша екендігін, этникалық және мәдени бірегейліктің түбі саяси бірегейленуге, яғни мемлекет құруға алып келетінін көрсетеді.

Қазақстан өз мемлекеттік тәуелсіздігіне 35 жыл бұрын қол жеткізді. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл үдеріс Кеңес Одағы сияқты ірі саяси-экономикалық жүйенің ыдырауымен тікелей байланысты.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: binazarova76@mail.ru

Осы контексте посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің тәуелсіздік алуы жүйелік трансформацияның нәтижесі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар тәуелсіздікті тек формалды-саяси құбылыс ретінде емес, кешенді әлеуметтік-экономикалық және мәдени процесс ретінде бағалау қажет. Бұл тұрғыда тәуелсіздіктің мазмұны экономикалық дербестік, әлеуметтік тұрақтылық және мәдени тұтастық деңгейімен айқындалады. Аталған аспектілер толық институционалданды деп айту әлі ерте, сондықтан тәуелсіздік белгілі бір дәрежеде динамикалық және қалыптасу үстіндегі құбылыс ретінде сипатталады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы жағдайында ұлттық бірегейлікті нығайту стратегиялық маңызға ие. Ұлттық бірегейлік әлеуметтік интеграцияның және мемлекеттік тұрақтылықтың негізгі факторы ретінде қарастырылады. Оның іргетасы болып табылатын рухани мәдениетті жаңғырту мен қайта құрылымдау үдерістері қоғамдық сананы трансформациялаумен тығыз байланысты. Бұл бағытта халық шығармашылығын, мәдени мұраны және дәстүрлі құндылықтарды қазіргі заман талаптарына бейімдей отырып, қоғамдық дамудың ресурсы ретінде пайдалану өзекті. Осылайша, рухани-мәдени жаңғыру ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың және нығайтудың маңызды тетігі ретінде ғылыми тұрғыда негізделеді.

Материалдар және әдістер

Жұмыстың дереккөздік негізін ұлттық бірегейлік, ұлт және этнос мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, сондай-ақ қазақ халқының тарихи жады мен этнографиялық мұрасына қатысты материалдар құрайды. Зерттеу материалы ретінде қазақтың ауызша тарихи дәстүрі, мифологиялық және эпикалық сюжеттері, этномәдени символдары, сондай-ақ өмірлік циклге қатысты әдет-ғұрыптар мен той мәдениеті қарастырылды. Атап айтқанда, тұсау кесер, қыз ұзату, беташар сияқты рәсімдер қазіргі қоғамдағы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени тетіктері ретінде талданды. Сонымен бірге киіз үй, домбыра, қобыз, сәукеле, алаша сияқты материалдық мәдениет элементтері этномәдени символдар жүйесі ретінде зерттеуге енгізілді.

Зерттеу әдіснамасы ұлттық бірегейлік феноменін кешенді қарастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық ұстанымға негізделеді. Жұмыста тарихи-этнографиялық материалдарды талдау мен интерпретациялауға бағытталған бірнеше өзара байланысты әдістер қолданылды. Ең алдымен, ұлттық бірегейліктің тарихи негіздерін айқындау мақсатында салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс қазақ халқының этногенезі, мемлекеттілік тарихы және этносаяси үдерістерді басқа тарихи кеңістіктермен салыстыра отырып, ұлт пен этнос ұғымдарының эволюциясын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Этномәдени құндылықтар мен дәстүрлі институттардың қазіргі қоғамдағы қызметін талдауда этнографиялық сипаттау және интерпретациялау әдістері қолданылды. Осы тәсіл арқылы қазақтың той мәдениеті, өмірлік циклге қатысты әдет-ғұрыптар, халық шығармашылығы және этномәдени символдар ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени механизмдері ретінде қарастырылды.

Ұлт пен этнос арақатынасын теориялық тұрғыдан түсіндіруде конструктивистік әдіс негізге алынды. Бұл тәсіл ұлтты тарихи қалыптасқан өзгермейтін құбылыс емес, әлеуметтік және мәдени тәжірибелер нәтижесінде қалыптасатын құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар дәстүрлі құндылықтардың сабақтастығын көрсету мақсатында примордиалистік көзқарас элементтері ескерілді.

Зерттеу барысында ұғымдық аппаратты нақтылау үшін ұғымдық-теориялық талдау әдісі пайдаланылды. Аталған әдіс «ұлт» және «этнос» категорияларының мазмұндық айырмашылықтарын айқындауға және олардың ғылыми дискурста қолданылу ерекшеліктерін жүйелеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Ұлттық бірегейлік мәселесін зерттеу үшін этнос пен ұлт арасындағы айырмашылық пен ортақ белгілерді алдын ала анықтап алған жөн. Қазақ халқы бір жағынан этнос, яғни ғасырлар бойы қалыптасқан, түп негізі мыңжылдық этникалық үрдістердің негізінде пайда болған, туыстық жүйе арқылы бір-біріне байланған әлеуметтік-биологиялық құбылыс. Екінші жағынан қазіргі күні қазақ ұлты Қазақстан Республикасы атты мемлекеттің негізін қалаған, тарихи санасында мыңдаған жылдардағы мемлекеттік жады бар, мемлекет халқына ұйытқы болып отырғаны өзекті.

Әрине, қазақ халқының жүздеген жылдар бойы, алдымен Ресей империясының, одан кейін КСРО құрамында болуы біздің өзіндік ұлттық санамызға кері әсер еткені мәлім. Қазақ халқының

ұлттық бірегейлігінің әлсіздігі отаршылдық кезеңдегі дәстүрлі саяси, әлеуметтік, мәдени құндылықтардың құлдырауымен, бастан өткерген ауыр демографиялық апаттардың салдарымен анықталады. Екінші жағынан Қазақстан Республикасы — тек қана қазақ этносы ғана емес, сонымен бірге өзге де ондаған этникалық топтардың отаны. Ресей империясы кезінде және одан кейінгі жетпіс жылға созылған кеңестік «қарабайыр социалистік» эксперименттер заманында қазақ жеріне ондаған-жүздеген этнос өкілдері қоныстанды. Әр этностың өзіндік мәдени ерекшеліктері болуы заңды, бұл мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан табиғи құбылыс. Бүгінгі күні Қазақстанға көшірілген этникалық топтардың кеңестік кезеңнен қалған жарақаттары немесе «кеңестік құндылықтарына» бой үйретіп қалғандары бар. Осы себептерден Қазақстанда тәуелсіздік идеясына сәйкес жанарған ұлт құру процесі оңайлықпен жүретін үрдіс емес. Бұл саясат белгілі дәрежеде біздің елімізде қалыптасқан тарихи, әлеуметтік, мәдени, демографиялық алғышарттарға сүйенеді. Әрине, үкімет және қазақ қоғамы Қазақстанды мекендеген этникалық топтардың біржолата ассимиляцияға түсіп, өзіндік тарихи-мәдени құндылықтарын жоғалтқанын қаламайды. Ұлт этникалық тегіне қарап емес, азаматтық бірегейлігіне қарап құралатын қауым. Егер біз қазақ ұлтын мемлекет құрушы негізгі өзек ретінде қарастырсақ, ҚР-да өмір сүретін елдің бәрі де қазақ ұлтының негізгі құндылықтарын қабылдауы тиіс. Бұл алдымен мемлекеттік тілге және өмірлік циклға жататын этнографиялық институттарға қатысты. Иә, олар этникалық жағынан орыс, украин, өзбек т.б. болуы мүмкін, бірақ азамат ретінде міндетті түрде қазақ ұлтының өкілі.

Батыстық және отандық гуманитариядағы ұлт аграрлық мәдениеттен индустриалды мәдениетке өту нәтижесінде қалыптасады деген квазитұжырым үстем. Бұл әлеуметтік ғылымдардың еуразиялық кеңістіктің ортаңғы бөлігін, яғни хартлендты (*heartland*) алып жатқан біздің тарихымызға және этнографиямызға қатысты материалдарды игермеуіне байланысты пайда болған қате пікір. Дегенмен саяси антропологияның негізін салған Э. Эванс Причард еңбектерінде, XX ғасыр басындағы саяси дербес африкандық тайпалар да ұлт аталатынын ескеру керек: «*The Nuer political system includes all the peoples with whom they come into contact. By «people» we mean all persons who speak the same language and have, in other respects, the same culture, and consider themselves to be distinct from like aggregates. The Nuer, the Shilluk, and the Anuak each occupy a continuous territory, but a people may be distributed in widely separate areas, e.g. the Dinka. When a people is, like the Shilluk, politically centralized, we may speak of a «nation»*» [1; 5] Жоғарыда келтірілген мәтіннен «ұлт» ұғымының басты қолданылу шарты этникалық топтың саяси орталықтануы екенін аңғарамыз. Мәселе «ұлт» деген ұғымның мемлекетпен тікелей байланыстылығында, ұлт — азаматтық сәйкестік негізінде құралған мемлекет халқы. Ұлт тек бір ғана этностан құралады, – деген пікір ұлт мәселесіндегі түсінбеушіліктің негізгі көзі.

«Ұлт» пен «этностың» арасын айыра алмау біздің қоғамдық ғылымдардың үлкен мәселесі. Біз кеңестік анықтамаларды мұраға алып қалдық және соған сүйеніп, әлі де «ғылым жасап» келе жатқан елміз. Мәселен, И. Сталин «Марксизм и национальный вопрос» еңбегінде «*Нация есть исторически сложившаяся устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психологического склада, проявляющаяся в общности культуры*» [2; 12] дейді. Шын мәнінде бұл ұлттың емес, этностың анықтамасы, яғни мәдениеттен көрініс табатын тіл бірлігі, ортақ қонысы, шаруашылығы, мінез-құлқы — этносты өзгелерден оқшаулайтын белгілер.

Ұлт — этностан әлденеше есе күрделі құрылым. Қазақ хандығы шеңберінде қазақ ұлтының қалыптасуы бірнеше ғасырға созылған этносаяси және әлеуметтік үрдістердің жемісі. Бірнеше жүздеген жылдар бойы Қазақ хандығы туының астына жиналған ондаған-жүздеген этникалық және әлеуметтік топтар мемлекеттілік қазанында қайнады. Алтын Орда мен Шағатай ұлысы құрамында болған, ұлы босуды бастан өткеріп барып қазақ құрамына кірген көптеген ру-тайпалардың жадында өз мемлекеттік тарихы бар еді. Осының бәрін қорытып, рулардың күрделі конгломератынан бір ұлт жасап шығару оңай болған жоқ. Қазір біздің алдымызда тағы да ауыр мәселе тұр. Ол — Қазақстанды ежелден мекендеген және ерікті-еріксіз осы өлкеге келіп қалған ондаған-жүздеген этникалық-әлеуметтік топтардан *nation-state* құру.

Талқылау

Ұлт құру және бірегейлік: зерттеулер. Қазақстанда ұлттық бірегейлік мәселелеріне байланысты жазылған арнайы монографиялық еңбектер көп емес. Осы себепті ұлттық бірегейлік мәселелерін зерттеу және оны қалыптастырудағы әртүрлі көзқарастарды сараптау үшін біз әлемдік ғылым жетістіктерін пайдаланамыз. Қазақстан қоғамындағы ұлттық бірегейлік реперлік нүктелерін

айқындау, ұлттық бірегейлікті дамытудағы тілдің, тарихтың және этномәдени символдардың, афсаналық және тарихи тұлғалардың, этнографиялық институттардың қызметін анықтау үшін өте маңызды.

Көптеген тарихи-этнографиялық зерттеулер сияқты мәселенің этнология мен әлеуметтануға т.б. ғылым бағыттарына байланысты болуы себепті біз де бұл мақалада бірнеше таным жолдары мен әдістемеге сүйенеміз. Әдетте, этнографиялық зерттеулер примордиалистік көзқарасты ұстанады, яғни дәстүрлі құндылықтардың басымдығы, кез келген құбылыстың негізінде тарихи негіз тұрады деген ұстаным. Екіншіден, мәселе ұлт құруға байланысты болғандықтан конструктивистік әдіс-тәсіл міндетті түрде қолданыста болуы керек. Қоғамдық санадағы ұлт пен этнос арақатынасын анықтау үшін этносимволизмді ескеріп отыру қажет.

Жалпы бұл жоба аясында біздің алдымен жасағанымыз этнографиялық зерттеу бағдарламасы мен сұрақнама және соны пайдалана отырып, әлеуметтік сауалнама жүргізу. Болашақта осы жұмыстар барысында жиналған мәліметтерді салыстырмалы-тарихи тұрғыда контент-талдау жоспарлануда.

Бізде «ұлт» ұғымының ғылыми орта қабылдаған анықтамасы жоқ. Сол себепті ағылшын әлеуметтік антропологи Э. Геллнердің ұлт туралы анықтамасына көңіл аударған дұрыс. «*Nations maketh man; nations are the artefacts of mens convictions and loyalties and solidarities*» [3], яғни ғалым «Ұлтты адам жасайды, яғни ұлт — адамның сенім-нанымдарының, құмарлығы мен ынтызарлығының, бейімділігі мен дағдыларының жемісі», – дейді. Бұл анықтамада «ұлт бір тілде сөйлеуі керек, ортақ экономикасы немесе ортақ мәдениеті болуы керек» деген жалпылама сөздер жоқ. Бір территорияда өмір сүретін, бір тілде сөйлейтін адамдар тобы егер олардың арасында ортақ құқық және міндеттер, бірін-бірі бір ұлт өкілі ретінде мойындау болмаса, ұлт болып ұйыса алмайды. Мәселе сенім-наным ортақтығында, оның ең бастысы — өзара сенімділік. Мәселе, ортақ қызығушылықта дейді, яғни мемлекет халқының басым көпшілігінің этикалық-эстетикалық құндылықтары бір болуы керек.

Э. Геллнер бойынша ұлт мәдениеті «*two men of the same nation if and only if they share the same culture, where culture in turn means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communicating*» [3; 7]. Э. Геллнер ұлт идеялардың, шартты белгілердің, өзара байланыстардың, мінез-құлық пен әдептің және өзара араласу ережелерінің біртұтас жүйесі деген анықтама береді. Егер жоғарыдағы анықтаманы тікелей түсіндіретін болсақ, ұлт болу үшін адамдарға ортақ шығу тегі міндетті емес, бастысы — сол қауымға ортақ символдарды және тіршілік ережелерін қабылдауы. Міне, осы жүйе қалыптасқан уақытта ұлт пайда болады.

Сонымен Э. Геллнер тұжырымдамасы бойынша ұлттық бірегейлік адамның тумысынан өзгерместен қатып қалатын қасиет емес. Қарапайым тілмен айтсақ ұлтты адамдар жасайды, ұлт — адамдардың мінез-құлық, әдеп пен өзара араласу ережелерінің жиынтығына бағынады. Қашан адамдар тобы ортақ сенімдерге келеді, қашан олардың ортақ символдары пайда болады, солай ұлт қалыптасады. Бұл жерде адамдар тобының ортақ құқықтық көзқарастары, ортақ мәдениеті, тіл-табысу құралдарының ортақтығы маңызды.

Ұлттық бірегейлік тақырыбында әлемдік ғылымда толып жатқан зерттеулер бар. Олардың бәрі бірдей этнографиялық-антропологиялық алаңда жұмыс жасамайды, көбінесе біз көтеріп отырған мәселелерге философиялық, психологиялық, экономикалық тұрғыда келеді. Дегенмен де тақырыпқа терең бойлау қажет болғанда Б. Андерсон [4], Э. Смит [5], Э. Хобсбаум [6], А. Коэн [7], С. Хантингтон [8], Р. Брубейкер [9], М. Биллиг [10], С. Мок [11] еңбектерін сарапқа салған дұрыс болар еді. Сондай-ақ отандық зерттеулер қатарында — М.С. Шайкемелевтің «Қоғамды жаңғырту контексіндегі қазақстандық бірегейлік» [12] монографиясы мен осы тақырыптағы зерттеулерінде қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-саяси дамуындағы этноұлттық және азаматтық бірегейліктің өзара байланысы талданады. Еңбекте тарих пен қазіргі заманғы жаңғыру жағдайында қазақ халқының өзіндік санасы қалай қалыптасқаны туралы терең әлеуметтік-философиялық талдау ұсынылған. Қолданбалы этносаяси зерттеулер институтының авторлар ұжымы дайындаған «Қазақстанның ұлттық бірлігі: тарих, қазіргі заман және жаңа үрдістер» [13] монографиясы жалпыазаматтық бірегейлікті қалыптастыру, этностарды интеграциялау және этносаралық қатынастар тарихы жөніндегі мемлекеттік саясаттың теориялық және практикалық аспектілерін ашады. Р.Қ. Қадыржановтың «Қазақстанның этномәдени символизмі және ұлттық бірегейлігі» [14] атты монографиясында автор Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселелерін этномәдени символизм және конструктивизм тұрғысынан зерттейді.

Біз осы ғалымдардың ішінен біреуін таңдап, ұлт құру және бірегейлікке көзқарасын талдап көреміз, барлық ғалымдарды бір мақала көлемінде сарапқа салу мүмкін емес. Осы тұрғыдан бізге Бенедикт Андерсонның «Imagined Communities» (Reflections on the Origin and Spread of Nationalism) [4] еңбегі аса маңызды. Кітап атауын орысша «Воображаемое сообщество» деп аударған, түпнұсқаға келе қоймайды. Бұл жерде тақырып «қауымдастықты елестету» емес, ұлт құруға қатысты, яғни әңгіме инженерия (building) туралы.

Б. Андерсонның пікірінше, жаһандану (оны ол «transnationalism» деп атады) және флюидті бірегейлік (адам санасында жыныстық ерекшеліктердің және соған байланысты дәстүрлердің жоғалуы, не еркек емес, не қатын емес) заманында тек ұлтшылдық қазіргі уақытта мемлекетке өмір мағынасын сақтауға мүмкіндік беретін, мобилизациялық қуаты күшті бағдарлама ғана емес, сонымен бірге ынтымақты өмір сүруге қажетті моральдық күш. Ол ұлтшылдықты құбыжық қылып суреттейтін космополит интеллектуалдарды сынайды, оның ойынша ұлтшылдық ұлт құндылықтарына, яғни махаббатқа жетелейді. Ең бастысы бұл махаббаттың мың түрлі мәдени жемісі — поэзия, проза, музыка, пластикалық өнер түрлері маңызды. Осы жерде біз Э. Геллнер мен Б. Андерсон көзқарастарының бір-біріне жақындағанын көреміз. Әрине, олардың ұлтшылдыққа қатысты негізгі тезистері қарама-қарсы, бірақ ұлтты анықтайтын белгілерге қатысты көзқарастары бір-біріне келеді.

Ұлт мәселесінде Б. Андерсон конструктивист екенін, оның ұлтшылдық адамдар арасындағы қалыптасқан түпкілікті көзқарастардан емес, керісінше құрылымнан туындайды деген пікірі көрсетеді. Бұл құрылым қауымдастық өкілдері өзін соның құрамында сезінген себепті қалыптасады. Бұл жерде тіпті қоғам, мемлекет деген ұғымдар жоқ, мәселе ішкі бірлігі бар қауымдастықта. Қауымдастық қоғамнан, «ұлт-мемлекеттен» бөлек, ол ұғымдардың шекарасы бар, ал қауымдастық ондай шартты шекаралармен шектелмейді. Осы қауымдастық ұстанған ұлтшылдық қазіргі рационализм жеңген қоғамда ұлт-мемлекетке құндылықтар тұрғысында мотивация береді.

Б. Андерсон ұлтшылдық пен ұлтты әмбебап мәдени жүйелердегі (дін, тіл, империя) түсініктерді әлемнің жаңаша қабылдауымен түсінеді. Ұлт қазіргі қоғамдарға тән уақыт, кеңістік және адамдар арасындағы ынтымақтастықтың бір нүктеде байланысқан сипаты. Бұл күрделі құбылыс көзге бадырайып көріне қоймайды, осы себептен оны елестету керек. Б. Андерсон өз кітабын «Imagined Communities» атау себебі де осы болуға тиіс. Біз үшін маңыздысы Бенедикт Андерсонның бұл ұғымды XX ғасырда отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлтшылдықты зерттеу барысында қолданғаны, яғни жаңа ғана отарлық жүйеден шыққан Қазақстан Республикасында бұл кітапта баяндалған үрдістер жүріп жатыр.

КСРО қирандыларының орнында жаңадан пайда болған ұлттық мемлекеттерде ұлттық және мемлекеттік құрылыс жүріп жатыр. Бұл құрылымдар белгілі дәрежеде ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға өте маңыз беруі заңды. Посткеңестік елдерде ұлттық мемлекеттің қалыптасуы тіл, тарих мәселелерімен тығыз байланысты. Бұл жағдайда азаматтық бірегейлік және ұлттық идея тіл және тарих сияқты іргелі ұғымдардың туындысы. Қазіргі этнографиялық-антропологиялық ғылыми зерттеулерге қарағанда этнос та, олардың негізінде қалыптасатын ұлтта тірі ағза ретінде қашанда эволюциялық өзгерістер үстінде. Осы жағдайда Қазақстан Республикасында ұлт құру барысында этникалық топтардың қазақ халқының маңына топтасып, белгілі бір мәдени құндылықтарды қабылдап, тіршілік барысында ұлттық бірегейліктің жаңа моделін құрастыруы заңды құбылыс.

Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңызды нүктелер: мәдениетті жаңғырту және қайта құру. Жалпы әлемде орын алып отырған жаһандану үрдістерден Қазақстан дербес ел ретінде тыс қала алмайтыны белгілі. Посткеңестік елдерде туындаған үрдістер Қазақстандағы ұлттық мәселелерге жаңаша көзқараспен қарау қажет екенін көрсетті. Ұлт өзінен өзі, табиғи қалыптаспайды, кез келген адамдар тобының ұлт болуына қажетті алғышарттармен бірге инженерия да керек. Мүмкін осы себептерге байланысты болар, ортағасырлық мемлекеттердің көпшілігі билеуші әулеттердің атымен аталады. Мемлекет билеуші әулеттік интеллектуалдық инженериясының нәтижесі.

Біздің жағдайымызда жеткілікті дәрежеде ұлттық бірегейлігі жоқ Қазақстан сияқты жас мемлекеттер ұлт және мемлекетін құру үрдісінде бірнеше реперлі нүктелерге көңіл бөледі және соларды жандандыру арқылы мәдениетті жаңғырту және қайта құруға мүмкіндік алады. Біздің мақсатымыз бірегейлік сүйенетін нүктелерді оқырманға мүмкіндігінше жан-жақты барлық қырынан ашып көрсету.

Тарихи білім. Ұлттық бірегейлік реперлі нүктелерінің ішінде тарихи білім алдыңғы орында тұрады және халық шығармашылығы оның қайнар көзі. Себебі ұлт құру процесінде тарих халықтың басын мемлекеттік идея төңірегінде басын қосатын идеология қызметін атқарады. Тарихи құнды

материалдар қазіргі таңдағы ұлттық бірегейлікті жасаушылар немесе ұлттық зиялы қауымның ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы құралы болып есептеледі. Олар оны тауып, оған символикалық мән беріп және оларды өздерінің мақсатына қолданады. Осы сияқты ұлттық бірегейлікті құрастырушы материалдармен, яғни символдармен, мәдениетпен, құндылықтармен ұлттың өзара тығыз байланысы орнығады. Сол арқылы ұлттық бірегейлікті құрастырушылар ұлттың ортақ құндылықтарын алға тарта және оны насихаттай отырып, ортақ ядроға топтасу мен жұмылдырылу сезімін оятады. «Біз» туралы ұғымды қалыптастыру мен қоғамды біріктіруге бағытталған «бірегейлік саясатын» жүргізеді.

Қазақ тарихы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық бірегейлігін нығыз бекітетін шикізат бере алады. Мысалы, мемлекет құрушы титулды ұлттың екі атауы бар. Оның бірі әуел баста эндоэтноним болған — қазақ сөзі. Қазақ Еуразия халықтарының көпшілігінің тілдерінде — еркін адам деген ұғым береді. Бұл атауды тіпті Ресей империясы да пайдаланғанын орыс-казачествосы мысалынан да көруге болады. Еуразияның орталық бөлігін мекендеген елдерде Қазақ атану қашанда мәртебелі болған. Ұлттық бірегейлікті күшейту үшін рухани тарихи символдардың бірі қазақ сөзі еркін адам, ержүрек, сөзінде тұратын рыцарь мағынасында халық шығармашылығы арқылы кеңінен дәріптелуі маңызды. Бастысы дәл осы мағынада «қазақ» атауын ҚР этникалық топтары қабылдайды.

Қазақ этносының екінші атауы Алаш, бұл да әфсаналық, әмбебап ұғым. Бұл этноним тек қазақтың ғана меншігі емес, ол ежелгі замандағы жылқышылықпен, Ботай мәдениеті аталатын энеолиттік дәуірмен байланысты. Біз бұл атауды үндіеуропа халықтарында «пегас» түріндегі кездестіреміз. Славян халықтарында ол тікелей көне түрік тілінен алынған нұсқасында қолданылады, яғни лошадь — алаша ат. В.В. Радлов бойынша «лошадь» на русском и древнеславянском языках от «алаша» — мерин в тюркском языке. В ряде языков маленькая, низкорослая лошадь и т.д. [15; 136]. «Начало слова лошадь есть «лошя», уменьшительное от турецкого «алаша» — низкий, мелкая порода лошадей, казан, мерин» [16; 43]. «Русское слово лошадь, вероятно, произошло из комбинации «алаша-ат» — /мерин-лошадь/, причем первое «а» татарского оригинала отпало...» [17; 223].

Қазақ этникалық мәдениетінде Алаш атауынан туындайтын толып жатқан ұғымдар (алаша, алашық т.б.) бар. Қазіргі күні жылқышылық мәдениеті туралы айтылады, бірақ халық шығармашылығы арқылы кеңінен насихаттау жетіспейді. Еуропаға тараған қанатты ат (пегас) образы, немесе керегесіз үй (алашық) Қазақстанда неге халық шығармашылығына арқау болмайды?! Алаша тоқу мәдениеті де бізді көне тарихпен байланыстырады және ұлттық бірегейлікке жақсы әсер етеді.

Қазақ тарихының көне қабаттары тарихи мифтерге барып негізделетіні белгілі. Бұл жоғарыда айтылған Алаша хан туралы цикл, Ер Төстік туралы ертегі, Оғыз хан туралы ғажап аңыздар. Бұл әфсаналар Еуразия халықтары жіктелмей тұрғанда пайда болды, сол себепті еуразиялықтарға ортақ. Әфсаналар әуел бастан «құдайлар мен батырлар туралы аңыз» деген мағынада айтылады, ал құдайлар мен батырларға белгілі бір этнос меншік жасай алмайды. Ұлттық бірегейлік үшін еуразиялық тарихта жетекші қызмет атқарған сақ, ғұн, түрік дәуірлерінің маңызы зор. Бұл кезеңдердің бәрі де белгілі. Бұл бағытта да көптеген жұмыстар атқарылып жатыр, бірақ осы дәуірлердің негізгі құндылықтарын халыққа қарапайым және әдемі форматта жеткізуді ойлану керек.

Этномәдени символдар. ҚР ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда қазақ халқының этномәдени символдарын зерттеу, оларды қайта жаңғырту, күнделікті қолданысқа енгізуге аса маңызды. Бұл орайда қоғам аз жұмыс жасап жатқан жоқ, дегенмен халық шығармашылығы орталықтарына билік тарапынан назар аудару керек. Қазақ қоғамының этномәдени символдарға деген ықыласын билік экономикалық тұрғыдан қолдап отырса дұрыс. Қазіргі уақытта ҚР көп жерлерінде этномәдени сипаттағы өнімдер шығаратын, мысалы кілем тоқитын, шағын қолөнер орталықтары жұмыс жасайды. Қазақтың дәстүрлі кілемін қайта орнына келтіру оңай емес, бұрынғыдай көшпелі мал шаруашылығы. Осы орайда мемлекет тарапынан шағын шеберханаларды қолдау қазақ ұлттық санасын оятуға және қазақстандықтарға бұл өнімдерді қабылдауға жол ашар еді.

Этномәдени символдар тек қана қазақтың ерекше белгісі ғана емес, сонымен бірге ондаған этникалық топтар мен жүздеген этнос өкілдерінен құралған ҚР халқын біртұтас ұлт ретінде басын қосатын құнды дүниелер. Қазақстан этномәдени символдарының қайнар көзі ретінде қазақ этнографиясының маңызы орасан зор екендігін айта кету қажет. Қазақстанда жүргізіліп отырған ұлттық саясат этнографиялық білімдерге сүйенуі және зерттеу әдістері мен тұжырымдарын кеңінен қолданғаны жақсы болар еді. Қазақстан халқын біріктіре алатын халық шығармашылығы институттары, этникалық символдар мен құндылықтар жүйесі ҚР-ның бір тұтас жүйе ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні қазақ халқының кең тараған этномәдени символдары киіз үй, домбыра, қобыз т.б. Шын мәнінде қазақтың дәстүрлі мәдениетінің кез келген заты этномәдени символ қатарына жатады және өзге этнос өкілдеріне оларды ортақ құндылық ретінде ұсынуға болады. Мәселен, жоғарыда аталған алаша немесе түскиіз, кебеже-сандық т.б. Бұл жерде біз материалдық құндылықтар туралы айтып отырмыз, ал рухани этносимволдар олардан бірнеше есе бай. Біз тіл туралы жеке тоқталамыз, ал қазақ халқының ән-жыр өнері, қазақ күйлері, салт-дәстүр фольклоры әлі де этносимвол дәрежесінде дәріптелмей жүр.

Мәселен қазіргі заманның әлем таныған таңдаулы әншісі Димаш Құдайберген өнеріне сүйсінген шет елдіктер, сонау Латын Америкасынан, Еуропадан, Қытайдан қазақ домбырасына арнайы тапсырыс беріп, қазақ әндерін айтып, қазақ тілін үйреніп жатады, яғни қазақ халқының этномәдени символдарына шет елдерде қызығушылық үлкен. Ал осы потенциал ҚР мысалында неге толыққанды жұмыс істемейді? Бұл ҚР тұрғындарының әлі де кеңестік «аға ұлт, кіші ұлт» дәстүрлермен, немесе Ресей идеологиясы ықпалымен өнерді тек орыс тілімен ғана байланыстыруында болуы мүмкін. Рухани құндылықтар ҚР тұрғындарының ортақ қазынасына айналмай ұлттық бірегейлік туралы айту өте қиын, себебі этномәдениеттің негізі саналатын өнер мен ұлттық бірегейлік өзара тығыз байланысты.

Қазақ этномәдени құндылықтары ұзақ уақыт бойында Еуразияның орталық аймағында жинақталған және қалыптасқан дәстүрлерден тұрады. Осыған байланысты біз алдымен этномәдени құндылықтарды концептуалды түрде хартланд (heartland) ұғымымен бекітуіміз керек. Қазақ даласы бұл — Heartland — Еуразияның жүрек аймағы бірнеше мың жыл бойы алып құрлықтың орталық алаңы болды, осы жерге пайда болған құндылықтар ескі әлемге тарады. Осындай түсінік ҚР құрамындағы қазақтар мен өзге этникалық топтарды, билік және бизнес элиталар мен қара халықты байланыстыратын ұлттық бірегейлік платформасы болады.

Тіл. Кез келген мемлекет үшін азаматтық бірегейлік деңгейінің бірнеше көрсеткіші бар. Соның ішіндегі ең бастысы азаматтардың мемлекет тілінде сөйлеуі, екінші мемлекет заңдарын қабылдауы, үшінші дәстүр-салттан хабардар болуы т.б. Өкінішке орай тәуелсіздіктің 30 жылында қазақ тілі мемлекеттік коммуникация құралы ретінде әлі өзінің биік орнына көтерілген жоқ. Бұл тілдің негізгі жоқшысы қазақ халқының отаршылдық, бағыныштылық комплексінен әлі шықпағанын көрсетеді.

Азаматтық бірегейлік өзінен өзі қалыптаспайды, ол үшін мемлекет азаматтары алдымен ұлт есебінде өзін сезінуі керек. Осы жерде біз азаматтық және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тіл саясатына тікелей байланысты екенін көреміз. Әрбір жас мемлекеттің алдында толып жатқан мәселелер бар, ол экономика, әлеуметтік өмірді үйлестіру, мәдениет т.б. Бірақ осы контексте тіл ерекше тұрады, себебі тіл экономиканы жасайтын, қоғамдық мәселелерді талқылайтын, мәдениетті дамытатын коммуникация құралы. Посткеңестік елдер бұл мәселені өз этникалық құрамына, постметрополияның позициясына қарай әртүрлі деңгейде шешті. Белгілі дәрежеде метрополия советтік коммуникация, маргинализация мен ассимиляция құралы болған орыс тілін қорғайды және жаңа республикалардың өзінің ұлттық тілін орнықтыру саясатын ұлтшылдық ретінде қабылдайды. Бұл туралы ұлттық бірегейлік туралы ілімнің негізін қалаушылардың бірі Энтони Смит: «ұлтшылдық тарихы — кім ол тақырыпта баяндама жасаса, соның тарихы», – деп жазады [5; 95].

Тіл бірегейлігін қалыптастырудың ең нәтижелі жолы — халық шығармашылығын кеңінен насихаттау. Әрине, оқулықтар, мультфильмдер, балалар кітапшалары да тілді насихаттауда үлкен қызмет атқарады, бірақ тіл алдымен коммуникация құралы және оны үйренуге қажеттілік және мүмкіндік тілді пайдаланушылармен араласу барысында іске асады. Мұны біз қазіргі күні жалпы қазақстандық сипат алған той мәдениетінен, сонымен бірге қоғамдық іс-шаралар кезінде көреміз. Қазақ тілінің азаматтық, ұлттық бірегейлік құралына айналуы саяси-экономикалық өмірде емес, мәдени кеңістікте белсенді жүріп жатыр.

Тұлғалар. Мемлекетке ортақ ұлттық бірегейлік символдарының маңыздыларының бірі тұлғалар. Көп заман бұл мәселемен қазақ ауызша дәстүрі өте нәтижелі айналысты. Оның мысалдарын қазақ тарихи аңыздары мен жырларынан көптеп табуға болады. Мысалы XVIII ғасырдың символына айналған Абылай хан және оның батырларының бейнесі. XIX ғасырды біз Кенесары хан тұлғасы арқылы сезінеміз. Осы сияқты мысалдарды әр ғасырдан тауып алуға болады. Қазақ ауызша дәстүрі ғасыр деген сөзді көп қолданбайды, біздің тарихымыз персонификацияланған тарих, яғни тұлғаларға байланған тарих. Қаһарман тұлғалар отан сүюдің, азаматтық қасиеттің, өнердің жақсы үлгілерінің жаршысы.

Өкінішке орай Кеңес кезеңінде «тарихты халық жасайды» деген желеумен бізге тұлғалар туралы айтуға, жазуға болмады. Біз оларды тұқыртып, жаман жағын іздеуге мәжбүр болдық.

Бүгінгі күні тұлғаларды сомдаған, жақсы өнегелі қырларын көрсетуге ұмтылған, олардың бейнелерін кеңінен танытуға ұмтылған халық шығармашылығы пайда болып келеді. Бұл Әзіреті Сұлтан, Ахмет Яссауи, бұл түрік абызы Күлтегін, бұл күні кешегі Алаш Орда тұлғалары. Қазақ тарихының ежелгі кезеңдерінен бастап қазіргі күнге дейін ұлт үшін күрескен әрбір тұлғалар, сол кездегі орын алған тарихи оқиғалар ұлттық символға айналу керек. Ұлттық бірегейліктің қайнар көздерінің бірі ұлыларды ұлықтау. Тұлғаларды ұлықтау және мақтаныш арқылы қазақстандық қоғамда «өзіміз» және «басқалар» деген мәдени топтасу сезімі қалыптасады.

Сонымен қатар ұлттың бірегейлік қазақ тарихындағы зұлмат кезеңдерді еске түсіру, аруақтарға дұға оқу, ескерткіштер орнату арқылы да күшейеді. Қазақ халқының басынан өткен ауыр оқиғалар, әсіресе 1930-шы жылдардағы ашаршылықты, репрессияларды жауып тастауға болмайды. Бүгінгі күні ҚР халқының бір бөлігі өзін «қазақ» деп, басқа бөлігі өзін «қазақстандық» деп, ал бір бөлігі өзін «советтік» деп сәйкестендіріп отыру өте қауіпті тенденция. Бұл мәселе ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тетіктерінің нашар жұмысын көрсетеді, осы жағдайда ортақ тарих жүйесі болашаққа бастайтын жалғыз күре жол.

Этнографиялық құндылықтар. Қазақ этнографиялық құндылықтары өз тамырын мыңдаған жылдар бұрын қалыптасқан өмір сүру жүйесінен алады. Бұл алдымен көшпелі мал шаруашылығын жүргізуге ыңғайланған дәстүрлер. Оның негізгі элементтері киіз үй, дала жағдайына ыңғайлы киім, суық пен ыстықтың контрастында адамға күш беретін ас-тағам т.б. Екіншіден, даланың экстремалды жағдайында ынтымақты ұжым ретінде өмір сүруге мүмкіндік беретін туыстық жүйеге негізделген рулық құрылым, оның ішіндегі үлкен патриархалды отбасылар, ру мен отбасының қарым-қатынасын реттейтін әдет-ғұрыптар. Осы экономикалық және әлеуметтік негіздер тиісінше біз «этнографиялық құндылықтар» деп атап отырған мәдени құбылысты қалыптастырды.

Жоғарыда сипатталған шаруашылыққа және әлеуметтік өмірге байланысты қалыптасқан этнографиялық құндылықтардың көпшілігі қазір толыққанды өмір сүруін тоқтатты немесе музейлердің экспозициясына айналды. Дегенмен қазақ этнографиялық бұйымдарының офистерде, мектеп және ЖОО кабинеттерінде, кафе, ресторандарда тұруы белгілі дәрежеде олар өз функцияларын жалғастырып жатқанын көрсетеді. Қазіргі уақытта да өзінің қызметін жалғастырып жатқан институттардың ішінде біз қазақ тойларын ерекше атап өтеміз. Себебі қазақ той мәдениеті қазіргі күні этникалық шығу тегіне қарамастан жалпы қазақтандықтарға да, сонымен бірге шет елдердегі қазақ диаспорасына да қызмет жасайды, яғни ұлттық бірегейліктің басты тетіктерінің бірі.

Бүгінгі күні жалпы қазақстандық сипат алған және ұлттық бірегейлікке қазмет жасап жатқан этнографиялық құндылықтардың бірі — тұсау кесер тойы. Бұл той бір жағынан қазақ ортасында тым ерте пайда болған, бала аяғын тапыл-тапыл басып жүре бастағанда жүргізілетін салт-дәстүр, екінші жағынан дастарханы, рәсімі, сыйлықтары т.б. қазіргі заманға тән. Тұсау кесер ҚР этникалық топтарының бәріне ортақ дәстүрге айналды. Қандай жағдайда болмасын тұсау кесер тойы әдетте осы тойға арналған қазақ ән-күйлерімен әдіптелді. Бұл болашақта тіл т.б. мәселелер тұсау кесер сияқты шағын отбасылық тойлар арқылы шешілетінін көрсетеді.

Қазақ тойының елге танымал, күнделікті өмірде кең тараған түрі — үйлену тойы екені белгілі. Бұл той рәсімдері әдетте құда түсуден, одан қыз ұзату тойынан, содан кейін жігіт жағында өткізілетін беташар тойынан тұрады. Қазақ халқының дәстүрлі үйлену тойының рәсімдері өте көп, әлеуметтік және символдық мәні зор болады. Бүгінгі күні ол дәстүрлерді түгел сақтау немесе жаңғырту мүмкін емес, дегенмен үйлену тойының кейбір кілт элементтері сақталған. Мысалы, қалыңдыққа арнап сәукеле дайындау. Ертеде қалыңдық жігіт жағына аттанарда жеңгелері оның басындағы тақиясын шешіп сәукелені кигізеді, ол кезде рәсім бойынша қыз қарсыласады т.б.

Сәукеле ҚР үйлену тойларының басты символдарына айналып келе жатқаны, оны өзге этнос шеберлері де дайындап, өзге этнос қалыңдықтары киіп жүргені ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контекстінде аса маңызды. Бұл қалыңдықтың бешпент (камзол, кәжекей), көйлек сияқты өзге киімдеріне де қатысты. Соңғы кезде шет ел қазақтары да сәукелеге арнайы тапсырыс беретін болды (Түркия).

Үйлену тойына қатысты тағы бір кең тараған байырғы дәстүр — беташар. Әдетте беташар жаңа түскен келінге қайын жұртын таныстыруды мақсат тұтады, яғни қызметі маңызды. Бүгінгі күні беташарды ҚР-да өзге этнос өкілдері де қабылдап, той рәсімдеріне енгізе бастады. Сонымен бірге той

дастарханы — табақ тарту, жылқы еті, қазақ дәмділері ҚР-да той мәдениетінде жоғары деңгейде бірегейлену жүріп жатқанын көрсетеді.

Қазақтың өмірлік циклдағы әдет-ғұрыптарының ішінде адамды о дүниеге шығарып салу өзінің консервативті негізімен белгілі. Бұл жалпы әлем халықтарына ортақ ерекшелік, материалдық мәдениет өзгереді, әдет-ғұрыптардың біразы трансформацияға ұшырайды, ал адамды жерлеу дәстүрлері бәз қалпынша қалады.

ҚР-да адам қайтыс болғанда жақын-жуық, көрші-қолаңның келіп көңіл айтуы моралдық тұрғыдан міндетті болып саналады. Бұған қазақтар да, өзге этнос өкілдері де бағынады. Сонымен бірге көп жағдайда жерлеу іс-шараларының ішінде өзара көмек керек болғанда ешкім де тартынбауға міндетті. Бүгінгі күні жаңа қалыптасып келе жатқан ортақ дәстүрлердің бірі өзге этнос өкілдерінің дұғаға қол жаюы.

Қорытынды

Қазақстандағы ұлттық бірегейлік феномені және оның қалыптасуындағы ерекшеліктерді сараптай келе біз мынадай қорытындыға келдік:

Біріншіден, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда халық шығармашылығы жақсы нәтижелерге жетіп келеді және рухани жаңғырудың негізін салуда;

Екіншіден, халық шығармашылығы тарихи санадағы ақпаратты елге кеңінен тарату бағытында көп жұмыстар тындырды. Бұл бұрын айту мүмкін болмаған тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғалар, XX ғасырда қазақ халқының, өзге де халықтардың көрген азабы туралы білімнің кең тарауы;

Үшіншіден, халық шығармашылығында этномәдени символдар кеңінен орын алуда, бұл тек қана музейлер мен галлерейларда ғана емес, көпшілік орындарда көрініс табуда;

Төртіншіден, мемлекеттің тіл саясаты көбіне қоғам белсенділерінің күшімен іске асып жатқанын және осы арқылы ұлттық бірегейліктің коммуникациялық негізі жасалып жатқанын айту керек;

Бесіншіден, халық шығармашылығы біз этнографиялық білімдерді тарату алаңы деп есептеп отырған той мәдениетінде өте белсенді. Қазақ той мәдениетінің негізінде құралып жатқан қазіргі той мәдениеті ұлттық бірегейлікке тұрмыстық деңгейде өте үлкен қолдау жасайтыны анық.

Осы көрсетілген бес нәтиже өзара қосыла келе халқымыздың рухани мәдениетін қайта жаңғыртуға, жаңа форматта қалыптастыруға мүмкіндік береді. Халық шығармашылығы кеңістігінде жүріп жатқан үрдістерді ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталған қозғалыс ретінде қабылдаймыз. ҚР ұлттық бірегейлік қоғамдағы әр түрлі этнос өкілдерінің белсенді қатысуы арқылы қалыптасып келеді. Бұл жерде біз ұлт руханияты республика халқының бәріне ортақ идеологиялық майдан екенін байқаймыз. Әрине, бұл процестердің негізгі ұйытқысы қазақ халқына тән толеранттылық, кеңдік, патриоттық қасиеттері. Бұл қазақ халқына тарихи тән қасиеттер екенін, сол арқылы өзге этнос өкілдері де бұл қазақшылықты қабылдайтынын XX ғасыр басында жазылған «Тауарих хамса шарқи» атты кітаптың авторы, өзі шалақазақ, «еліміз – Найман, жеріміз – Аягөз» дейтін Құрбанғали Халид қазақ халқының өзге ұлттарды өзіне тез баурап, сіңіріп алатын ерекше қасиеті бар және қазақ ортасына түскен кез келген адам елу жылға жетпей-ақ толықтай қазақ болып кететіндігі, небәрі бір-екі ұрпақ алмасқанда, олардың тілі, сөйлеу мәнері мен әдет-ғұрпы жергілікті халықтан еш айырмасы болмай қалатындығын атап кеткен. Басқа халықтарда мұндай процесс жүздеген жылдарға созылса да, адамның тегін мұншалықты тез әрі түбегейлі өзгерте алмайды. Бұл сол кезеңдегі қазақ мәдениетінің ассимиляциялық қуатын және оның өміршеңдігін көрсетеді.

Болашақта мемлекетте өмір сүретін азаматтардың көпшілігі Қ. Халид «қазақшылық» атаған қасиеттерді қабылдайды және сол арқылы ұлттық бірегейліктің қалыптасуына өз еңбегін сіңіреді. Қоғамдық келісім ұйымдары және биліктің Ішкі саясат басқармалары тарапынан жақсы нәтижелер бере бастаған бірегейлену процесіне қолдау көрсетілгені абзал болар еді. Бұл әсіресе қазақ боламын деген өзге этнос өкілдерін қолдау бағытында «Баталасу» институтын кеңінен насихаттау және іске асыру. Біз өз тарапымыздан ҚР-дағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу барысын анықтайтындай зерттеу бағдарламасы мен сұрақнамасын жасадық және баталасу сценарийін ұсындық.

ҚР қазіргі жаһандану дәуірінде өзінің мемлекеттік тәуелсіздігіне, территориялық тұтастығына, экономикалық тұрақтылығына үлкен көңіл бөледі. Қазақстан билігі үшін бүгінгі аласапыран заманда сыртқы елдермен достық қарым-қатынасты ұстау аса маңызды. Сонымен бірге қоғамды тұрақты ұстап, жарқын болашаққа ірге тас жасау үшін ұлттық бірегейлікті дамыту басты шарт. Мемлекеттің басты заңы — Конституция негізінде этникалық топтар арасында жік түсірмей, оларды ұлт ретінде топтастыру тек ұлттық бірегейлікті қалыптастыру саясаты арқылы іске асады. Өз кезегінде ұлттық

бірегейлікті дамыту тетіктері рухани мәдениетпен тығыз байланысты. Осы себептен біз ұлттық бірегейліктің бірнеше реперлі нүктелерін талдауға және олардың мүмкіндігін көрсетуге күш салдық. Бұл нұсқалған құндылықтар қоғамдағы толеранттылықпен, төзімділік, Отанға деген махаббатпен қатар Қазақстан елінің жарқын болашағының кепілі.

Алғыс білдіру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR28713029 «Қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы халық шығармашылығының әлеуметтік рөлін зерттеу: рухани мәдениетті өзгерту және қайта құру» атты ғылыми бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Evans-Pritchard E.E. The Nuer: a description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people / E.E. Evans-Pritchard. — Oxford: Clarendon Press, 1940. — 271 p.
- 2 Сталин И. Марксизм и национальный вопрос / И. Сталин. — М., Госполиздат, 1950 — 50 с.
- 3 Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. — Oxford: Blackwell Publishers, 1983. — 150 p.
- 4 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / B. Anderson. — London: Verso, 1983. — 160 p.
- 5 Smith A.D. National Identity / A.D. Smith. — London: Penguin Books, 1991. — 226 p.
- 6 Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality / E. Hobsbawm. — Cambridge, 1990. — 214 p.
- 7 Cohen A.P. The Symbolic Construction of Community / A.P. Cohen. — London and New York: Routledge, 1985. — 128 p.
- 8 Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон: пер. с англ. А. Башкирова. — М.: АСТ: Люкс, 2004. — 635 с.
- 9 Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер: пер. с англ. И. Борисовой. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — 408 с.
- 10 Billig M. Banal Nationalism / M. Billig. — Updated ed. — London: SAGE Publications Ltd, 2023. — 216 p.
- 11 Mock S. Symbols of Defeat in the Construction of National Identity / S. Mock. — Cambridge: Cambridge University Press, 2017. — 262 p.
- 12 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества: монография / М.С. Шайкемелев. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2020. — 230 с.
- 13 Козырева Т.В. Национальное единство Казахстана: история, современность и новые тенденции: коллективная монография / Т.В. Козырева и др. — Астана: Изд-во ИПЭИ, 2026. — 352 с.
- 14 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Р.К. Кадыржанов: отв. ред. З.К. Шаукенова. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. — 168 с.
- 15 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: [в 4 т-х.] / В.В. Радлов. — Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893. — Том 1. — 968 с.
- 16 Корш Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен / Ф.Е. Корш // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. — Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1909. — Т. 19, вып. 1 (1908). — С. 139–167.
- 17 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Е.Н. Шипова. — Алма-Ата: Наука, 1976. — 444 с.

Ж.О. Артықбаев, Т.С. Каленова, Ж.З. Тулеубаев

Проблемы укрепления национальной идентичности в Казахстане на основе историко-этнографических ценностей

В статье рассматривается актуальность национальной идентичности в эпоху глобализации и ее значение для Казахстана. Авторы анализируют различия между понятиями «нация» и «этнос», а также исторические пути развития национальной идентичности казахского народа. Поднимается вопрос о сложности многоэтнического состава Казахстана и процесса формирования нации. Кроме того, представлен обзор теорий, изучающих национальную идентичность. Статья демонстрирует, что национальная идентичность является динамичным процессом, формирующимся через общие убеждения, символы и правила жизни людей. В статье анализируются различия между этносом и нацией: этнос — это сообщество, основанное на исторических, культурных и биологических факторах, а нация — это структура, основанная на политической централизации и гражданской идентичности. Делается вывод,

что казахская нация, сформировавшись как этнос, стала государствообразующей, и поскольку Казахстан является многоэтнической страной, процесс формирования нации сложен и опирается на историко-социальные предпосылки, при этом нация должна основываться на гражданской идентичности, а не на этническом происхождении. Также в статье применяются этнографический, конструктивистский и этносимволический методы исследования национальной идентичности. Данное исследование раскрывает роль государственной политики в укреплении национальной идентичности, в том числе важность языковой политики, поддержки культуры и системы образования. Авторы отмечают, что национальная идентичность тесно связана не только с историческими и культурными факторами, но и с социально-экономическими условиями. Особое внимание уделяется важности сохранения баланса между глобальной культурой, возникающей под влиянием глобализации, и местными традициями. В статье также рассматривается роль средств массовой информации, социальных сетей и молодежи в формировании национальной идентичности. Подчеркивается необходимость активного участия гражданского общества и взаимного уважения и понимания между различными этносами для устойчивого развития национальной идентичности. Статья предлагает важные выводы и рекомендации, направленные на будущее развитие Казахстана путем комплексного научного анализа вопросов национальной идентичности и формирования нации.

Ключевые слова: национальная идентичность, глобализация, нация, этнос, духовное возрождение, государственная политика, культура, язык, гражданское общество.

Zh.O. Artykbayev, T.S. Kalenova, Zh.Z. Tuleubayev

Problems of Strengthening National Identity in Kazakhstan Based on Historical and Ethnographic Values

The article examines the relevance of national identity in the era of globalization and its significance for Kazakhstan. The authors analyze the differences between the concepts of «nation» and «ethnos,» as well as the historical paths of development of the national identity of the Kazakh people. The issue of the complexity of Kazakhstan's multi-ethnic composition and the process of nation-building is raised. Furthermore, an overview of theories studying national identity is presented. The article demonstrates that national identity is a dynamic process, formed through shared beliefs, symbols, and ways of life of people. The article analyzes the differences between ethnos and nation: an ethnos is a community based on historical, cultural, and biological factors, while a nation is a structure based on political centralization and civic identity. It is concluded that the Kazakh nation, having formed as an ethnos, became state-forming, and since Kazakhstan is a multi-ethnic country, the process of nation-building is complex and relies on historical and social prerequisites. At the same time, the nation should be based on civic identity, not ethnic origin. The article also employs ethnographic, constructivist, and ethnosymbolic research methods for national identity. This study reveals the role of state policy in strengthening national identity, including the importance of language policy, cultural support, and the education system. The authors note that national identity is closely linked not only to historical and cultural factors but also to socio-economic conditions. Special attention is paid to the importance of maintaining a balance between global culture, arising under the influence of globalization, and local traditions. The article also examines the role of mass media, social networks, and youth in shaping national identity. The necessity of active participation of civil society and mutual respect and understanding between different ethnic groups for the sustainable development of national identity is emphasized. The article offers important conclusions and recommendations aimed at the future development of Kazakhstan through a comprehensive scientific analysis of issues of national identity and nation-building.

Keywords: national identity, globalization, nation, ethnicity, spiritual revival, state policy, culture, language, civil society.

References

- 1 Evans-Pritchard, E.E. (1940). *The Nuer: a description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford: Clarendon Press.
- 2 Stalin, I. (1950). *Marksizm i natsionalnyi vopros* [Marxism and the National Question]. Moscow: Gospolizdat [in Russian].
- 3 Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- 4 Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- 5 Smith, A.D. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.
- 6 Hobsbawm, E. (1990). *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Cohen, A.P. (1985). *The Symbolic Construction of Community*. London and New York: Routledge.

- 8 Khantington, S. (2004). *Kto my?: Vyzovy amerikanskoi natsionalnoi identichnosti* [Who Are We? The Challenges to America's National Identity]. Moscow: AST: Liuks [in Russian].
- 9 Brubeiker, R. (2012). *Etnichnost bez grupp* [Ethnicity without Groups]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 10 Billig, M. (2023). *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications Ltd.
- 11 Mock, S. (2017). *Symbols of Defeat in the Construction of National Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 Shaikemelev, M.S. (2020). *Kazakhskaiia identichnost v kontekste modernizatsii obshchestva: monografiia* [Kazakh Identity in the Context of Society Modernization: Monograph]. Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 13 Kozyreva, T.V. (2026). *Natsionalnoe edinstvo Kazakhstana: istoriia, sovremennost i novye tendentsii: kollektivnaia monografiia* [National Unity of Kazakhstan: History, Modernity and New Trends: Collective Monograph]. Astana: Izdatelstvo IPEI [in Russian].
- 14 Kadyrzhanov, R.K. (2014). *Etnokulturnyi simvolizm i natsionalnaia identichnost Kazakhstana* [Ethnocultural Symbolism and National Identity of Kazakhstan]. Z.K. Shaukenova (Ed.). Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 15 Radlov, V.V. (1893). *Opyt slovaria tiurkskikh narechii* [Experience of a Dictionary of Turkic Dialects]. Vols. 1-4. Vol. 1. Sankt Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk [in Russian].
- 16 Korsh, F.E. (1909). *Drevneishii narodnyi stikh turetskikh plemen* [The Ancient Folk Verse of the Turkish Tribes]. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva — Notes of the Oriental Branch of the Imperial Russian Archaeological Society*, 19 (1), 139–167 [in Russian].
- 17 Shipova, E.N. (1976). *Slovar tiurkizmov v russkom yazyke* [Dictionary of Turkisms in the Russian Language]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Жамбыл О. Артықбаев — т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3621-4820>

Тенгеш С. Каленова — т.ғ.к., саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>

Жәнібек З. Төлеубаев — тарих магистрі, «Ортағасырлық деректану» Орталығының ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, <https://orcid.org/0009-0006-1865-7125>

Information about the authors

Zhambyl O. Artykbayev — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3621-4820>

Tengesh S. Kalenova — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Political science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>

Janibek Z. Tuleubayev — Master of History, Research Fellow of the Center “Medieval Source Studies”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-1865-7125>

Э.А. Байдалиева^{1*} , М.К. Алдабергенова¹ , А.Ж. Калыбаева² , М.Т. Арынбеков³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

³Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: emmat333@inbox.ru; mol-nur_an@mail.ru; kalybayeva.a888@mail.ru, mur80art@mail.ru)

Батыс тарихнамасындағы Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесі: теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен олардың қолданылу мүмкіндігін салыстырмалы талдау

Мақалада Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесінің Батыс тарихнамасында түсіндірілу ерекшеліктеріне талдау жасалады. Зерттеудің басты нысаны ұжымдастыру үдерісінің нақты тарихи барысы емес, осы мәселеге қатысты батыстық ғылыми әдебиетте қалыптасқан теориялық-әдіснамалық ұстанымдар мен интерпретациялық модельдер. Осы тұрғыдан мақалада кеңестік аграрлық саясатты түсіндіруге бағытталған тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдердің мазмұны, олардың өзара айырмашылықтары және Қазақстан материалына қатысты қолданылу мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен қатар Батыс тарихнамасындағы ұжымдастыру туралы көзқарастардың біртекті болмағаны көрсетіледі. Өртүрлі зерттеу бағыттары бұл мәселені кеңестік мемлекеттің табиғаты, билік пен қоғам арақатынасы, зорлық-зомбылықтың сипаты, әлеуметтік агенттік, аймақтық ерекшелік және империялық басқару логикасы тұрғысынан түсіндіреді. Мақалада аталған тәсілдер дайын тарихи тұжырымдар ретінде емес, ұжымдастыру мәселесін пайымдаудың өртүрлі әдіснамалық құралдары ретінде қарастырылады. Қазақстанға қатысты батыстық зерттеулер ұжымдастыру тарихнамасын жалпыкеңестік үлгілер шеңберінен кеңейтіп, оны аймақтық ерекшелік, көшпелі шаруашылық, отырықшыландыру және империялық басқару мәселелерімен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл еңбектер арқылы Қазақстандағы ұжымдастыру Батыс тарихнамасында кеңестік аграрлық саясатты түсіндірудің маңызды аймақтық бағыты ретінде көрінеді. Авторлар тарихнамалық талдау және салыстырмалы әдістерді қолданып, Батыс авторларының тұжырымдарын олардың теориялық негіздері, деректік мүмкіндіктері және зерттеу акценттері тұрғысынан жүйелейді. Мұндай тәсілдер әрбір бағыттың Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесін түсіндірудегі артықшылықтары мен шектеулерін анықтауға жағдай жасайды. Сонымен бірге зерттеу ұжымдастыру тарихнамасындағы өзгерістердің тек жаңа деректердің пайда болуымен ғана емес, кеңестік тарихты түсіндірудегі жалпы әдіснамалық ізденістермен де байланысты екенін көрсетеді. Мақаланың ғылыми маңызы Батыс тарихнамасындағы негізгі бағыттарды Қазақстан контекстінде жүйелі түрде салыстырып, олардың әдіснамалық әлеуетін бағалауымен айқындалады. Зерттеу негізінен батыстық еңбектердегі Қазақстанға қатысты интерпретациялардың уақыт өте қалай өзгергенін, ертеректегі жалпыкеңестік түсіндірулерден қазіргі аймақтық, империялық және пәнаралық талдауларға қарай ойысқанын көрсетуге бағытталады. Бұл тарихнамалық өзгеріс Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесінің Батыс ғылымында дербес әрі күрделі зерттеу нысаны ретінде орныға бастағанын аңғартады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесін Батыс тарихнамасы аясында түсіндіру үшін бір ғана теориялық модельге сүйену жеткіліксіз екені негізделеді. Ең тиімді ұстаным ретінде тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдердің мүмкіндіктерін өзара байланыстыра қарастыратын кешенді тарихнамалық талдау ұсынылады.

Кілт сөздер: Батыс тарихнамасы, ұжымдастыру, Қазақстан, тарихнамалық талдау, тоталитарлық тәсіл, ревизионизм, постревизионизм, әдіснамалық модельдер.

Kipicne

Кеңес Одағындағы ұжымдастыру мәселесі XX ғасыр тарихындағы ең күрделі әрі көпқырлы құбылыстардың бірі ретінде қазіргі тарих ғылымында ерекше орын алады. Аталған үдеріс ауыл шаруашылығы саласындағы ұйымдастыру формаларын өзгертумен ғана шектелмей, кеңестік қоғамның әлеуметтік құрылымына, экономикалық қатынастарына, саяси басқару жүйесіне және күнделікті өмір салтына терең ықпал етті. 1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың басында жүргізілген ұжымдастыру кеңестік биліктің аграрлық кеңістікті түбегейлі қайта құруға бағытталған саясатының маңызды бөлігі болды. Осы себепті ол тек экономикалық реформа ретінде емес,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: emmat333@inbox.ru

мемлекеттің қоғамды қайта ұйымдастыруға ұмтылған кең ауқымды тарихи жобасы ретінде қарастырылады.

Ұжымдастыруды зерттеу барысында оның жалпыодақтық сипаты мен өңірлік ерекшеліктерін қатар қарастыру маңызды. Кеңестік билік бұл саясатты бүкілодақ көлемінде біртұтас идеологиялық және әкімшілік бағдар негізінде жүзеге асырғанымен, оның нақты аймақтардағы көрінісі бірдей болған жоқ. Әр өңірдің шаруашылық құрылымы, әлеуметтік құрамы, мәдени дәстүрлері және тарихи даму ерекшеліктері ұжымдастырудың барысы мен салдарына тікелей әсер етті. Сондықтан ұжымдастыруды тек орталық биліктің шешімдері арқылы түсіндіру жеткіліксіз, оны нақты тарихи ортада, жергілікті қоғамның ерекшеліктерімен байланыстыра талдау қажет.

Қазақстан жағдайында бұл мәселе ерекше маңызға ие. Себебі Қазақстандағы аграрлық қатынастардың негізін ұзақ уақыт бойы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы құрады. Қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылық жүйесі табиғи ортаға, маусымдық көші-қонға, мал басының қозғалысына және рулық-қауымдық байланыстарға негізделді. Осындай жағдайда ұжымдастыру саясаты қалыптасқан өмір салтына, шаруашылық тәжірибесіне және әлеуметтік қатынастарға түбегейлі өзгеріс әкелді. Күштеп отырықшыландыру, мал шаруашылығының күйреуі, халықтың жаппай қоныс аударуы және демографиялық апат Қазақстандағы ұжымдастырудың өзіндік сипатын айқындайтын негізгі факторларға айналды. Дәл осы ерекшеліктер Қазақстандағы ұжымдастыруды тек әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар оны әртүрлі ғылыми түсіндірулер арқылы қарастыруды қажет ететін күрделі тарихнамалық мәселе ретінде бағалауға негіз болады.

Бұл мәселені зерттеуде тарихнамалық талдаудың маңызы зор. Ұжымдастыруға қатысты ғылыми түсініктер әр кезеңде әртүрлі теориялық және әдіснамалық негіздерге сүйене отырып қалыптасты. Әсіресе батыстық тарихнамада кеңестік қоғамды, сталиндік саясатты және аграрлық трансформацияны түсіндіруге бағытталған бірнеше ықпалды зерттеу бағыты орнықты. Олардың ішінде тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдер ерекше назар аударады. Бұл бағыттар ұжымдастыруды әртүрлі қырынан қарастырып, мемлекеттің рөлі, қоғамның әрекеті, зорлық-зомбылықтың сипаты және жергілікті деңгейдегі үдерістер туралы түрлі түсіндіру үлгілерін ұсынады. Мысалы, тоталитарлық бағыт ұжымдастыруды ең алдымен орталықтандырылған биліктің күштеп жүргізген саясаты ретінде түсіндіруге бейім. Бұл тәсіл кеңестік мемлекеттің әкімшілік-әміршіл тетіктеріне, репрессиялық тәжірибелеріне және қоғамды бақылау механизмдеріне басымдық береді. Ревизионистік бағыт, керісінше, әлеуметтік үдерістерге, жергілікті тәжірибелерге, ауыл халқының бейімделу және қарсылық көрсету формаларына көбірек назар аударады. Ал постревизионистік көзқарас осы екі бағыттың шектеулерін ескере отырып, ұжымдастыруды мемлекет саясаты, әлеуметтік қатынастар, идеологиялық ұстанымдар және жергілікті ерекшеліктер тоғысқан күрделі тарихи үдеріс ретінде түсіндіруге ұмтылады.

Алайда бұл теориялық модельдердің барлығы Қазақстандағы ұжымдастыру тәжірибесін толық ашып бере алады деп айту қиын. Батыстық зерттеулердің едәуір бөлігі кеңестік аграрлық саясатты жалпыодақтық немесе көбіне Ресей аймақтарының материалдары негізінде түсіндіреді. Мұндай жағдайда көшпелі қоғамдарға тән шаруашылық және әлеуметтік құрылымдардың ерекшеліктері кейде екінші қатарда қалып қояды. Қазақстандағы ұжымдастыруды талдау осы модельдердің түсіндірушілік мүмкіндіктерін нақтылауға және олардың шектеулерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, батыстық тарихнамалық тәсілдерді өңірлік материал негізінде қайта бағалаудың қажеттігін көрсетеді.

Тақырыптық зерттеудің өзектілігі ұжымдастырудың батыстық тарихнамасын Қазақстан тарихының нақты тәжірибесімен байланыстыра қарастыру қажеттілігінен туындайды. Мұндай талдау бір жағынан, батыстық ғылыми дәстүрде қалыптасқан теориялық-әдіснамалық бағыттардың мазмұнын ашуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, олардың қазақстандық материалға қаншалықты сәйкес келетінін анықтауға жағдай жасайды. Бұл мәселе кеңестік модернизацияны біртұтас әрі біркелкі үдеріс ретінде емес, әртүрлі өңірлерде өзіндік сипат алған күрделі тарихи құбылыс ретінде түсінуге жол ашады.

Мақаланың мақсаты — батыстық тарихнамадағы ұжымдастыруды түсіндіруге арналған негізгі ғылыми тәсілдерді жүйелі түрде талдау және олардың Қазақстандағы ұжымдастыру үдерісін зерттеуге қаншалықты қолдануға болатынын анықтау. Осы мақсатта мақалада тоталитарлық,

ревизионистік және постревизионистік бағыттардың мазмұны ашылып, олардың кеңестік аграрлық саясатты түсіндірудегі басты ерекшеліктері көрсетіледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы — ұжымдастыру туралы батыстық тарихнамадағы негізгі теориялық-әдіснамалық тәсілдердің Қазақстан тарихы контекстінде арнайы талданумен байланысты. Атап айтқанда, мақалада тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік бағыттардың тек жалпы теориялық мазмұны ғана емес, олардың Қазақстандағы ұжымдастыруды түсіндірудегі нақты мүмкіндіктері де қарастырылады.

Материалдар және әдістер

Мақаланың материалдары кешенін кеңестік аграрлық саясат, сталинизм, ауыл қоғамының трансформациясы және кеңестік модернизация, ұжымдастыру мәселелерін қарастырған Батыс зерттеушілерінің еңбектері құрайды. Соның ішінде тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік бағыттарды көрсететін классикалық және қазіргі ғылыми еңбектер бар. Бұл материалдарды іріктеу барысында ұжымдастырудың себептері, кеңестік мемлекеттің аграрлық саясаты, ауыл қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер, мемлекет пен қоғам арасындағы өзара қатынас, шаруалардың қарсылығы мен бейімделуі, сондай-ақ зорлық-зомбылық пен модернизация мәселелерін қарастырған батыстық авторлардың еңбектеріне басымдық берілді. Мұндай таңдалған материалдар батыстық тарихнамадағы негізгі бағыттардың мазмұнын ашуға, олардың түсіндірушілік мүмкіндіктерін бағалауға және Қазақстандағы ұжымдастыруды зерттеуге қатысты қолданылу шекараларын анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырыпты зерттеу барысында біріншіден, тарихнамалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс ұжымдастыру мәселесінің батыстық ғылыми әдебиетте қалай қарастырылғанын, қандай бағыттар мен тұжырымдар қалыптасқанын және олардың уақыт өте қалай өзгергенін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге осы әдіс арқылы тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік бағыттардың қалыптасу ерекшеліктері мен зерттеу логикасы қарастырылды.

Екіншіден, салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс аталған үш бағыттың ұжымдастыруды түсіндірудегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Салыстыру барысында әр бағыттың мемлекеттің рөліне, қоғамның әрекетіне, зорлық-зомбылықтың сипатына, жергілікті акторлардың қатысуына және ұжымдастырудың салдарына берген бағасы назарға алынды.

Ұжымдастыруды зерттеудегі теориялық-әдіснамалық тәсілдердің салыстырмалы сипаттамасы аталатын кестені құрастыру барысында жіктеу және салыстыру әдістері пайдаланылды. Алдымен Батыс тарихнамасындағы негізгі теориялық бағыттар анықталып, кейін олардың ұжымдастыру мәселесін түсіндірудегі айырмашылықтары нақты өлшемдер бойынша салыстырылды. Бұл тәсіл мен құрастырылған кесте зерттеліп отырған мәселені бір ғана интерпретациялық модель шеңберінде емес, бірнеше теориялық парадигманың өзара байланысы мен айырмашылығы арқылы қарастыруға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Кеңес Одағындағы ұжымдастыру мәселесінің батыстық тарихнамасы бірнеше теориялық-әдіснамалық парадигма аясында қалыптасты. Олардың әрқайсысы кеңестік жүйенің табиғатын, биліктің қызмет ету механизмдерін және мемлекет пен қоғам арасындағы өзара қатынастың сипатын әртүрлі тұрғыдан түсіндіреді. Аталған бағыттардың ішінде тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдер ерекше ықпалға ие болып, тарихи ғылымда ұжымдастыру үдерісін түсіндірудің негізгі үлгілерін қалыптастырды.

Тоталитарлық парадигма XX ғасырдың ортасында батыстық тарихнамада басым бағыттардың бірі ретінде орнықты. Бұл бағыт Х. Арентс [1], К. Фридрих және З. Бжезинский [2] еңбектерінде теориялық тұрғыдан негізделді. Аталған тәсіл аясында Кеңес Одағы қоғамды толық бақылауға ұмтылған орталықтандырылған саяси жүйе ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, ұжымдастыру жоғары биліктің мақсатты саясатының нәтижесі, аграрлық секторды жедел қайта құру және ауыл қоғамын мемлекеттік бақылауға бағындыру құралы ретінде түсіндіріледі. Тоталитарлық мектеп өкілдері ұжымдастыруды талдауда идеологиялық ұстанымдарға, әкімшілік-әміршіл басқару жүйесіне және репрессиялық механизмдерге ерекше мән береді.

Ал 1970-1980-жылдардан бастап батыстық кеңестану ғылымында тоталитарлық модельге балама ретінде ревизионистік бағыт қалыптасты. Бұл бағыт Ш. Фицпатрик [3], Л. Виола [4] және М. Левин [5] зерттеулерімен тығыз байланысты. Ревизионистік тарихшылар кеңестік қоғамды тек мемлекеттің пассивті объектісі ретінде емес, әртүрлі әлеуметтік топтар мен жергілікті акторлар әрекет еткен күрделі әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырды. Осыған байланысты ұжымдастыру тек жоғарыдан жүргізілген мемлекеттік саясат ретінде ғана емес, мемлекет пен қоғам арасындағы қайшылықты өзара әрекеттестіктің нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Бұл тәсілде ауыл халқының бейімделу стратегиялары, қарсылық формалары, жергілікті тәжірибелер және күнделікті өмір деңгейіндегі әлеуметтік динамика маңызды орын алады.

Кейін келе, XX ғ. аяғы — XXI ғ. басында тоталитарлық және ревизионистік тәсілдердің шектеулерін еңсеруге бағытталған зерттеу бағыты ретінде постревизионистік парадигма қалыптасқан болатын. Бұл бағыт Дж. Арч Гетти [6], С. Коткин [7] және Т. Мартин [8] еңбектерінде көрініс тапты. Постревизионистік зерттеулерде ұжымдастыру институционалдық, әлеуметтік, идеологиялық және мәдени факторлардың өзара байланысы арқылы түсіндіріледі. Бұл тәсіл мемлекет рөлін жоққа шығармайды, бірақ оны жергілікті тәжірибелермен, әлеуметтік қатынастармен және кеңестік модернизацияның нақты тарихи жағдайларымен байланыстыра қарастырады.

Зерттеудің нәтижесінде, жоғарыда аталған бағыттарды салыстырмалы түрде талдау олардың ұжымдастыруды түсіндірудегі айырмашылықтары ең алдымен билік, зорлық-зомбылық, модернизация және әлеуметтік агенттік сияқты негізгі категорияларды пайымдауынан көрінетінін көрсетеді. Тоталитарлық модель мемлекеттің шешуші рөлін және саяси мәжбүрлеу механизмдерін алдыңғы орынға шығарса, ревизионистік тәсіл қоғамның белсенділігіне, әлеуметтік бейімделу мен қарсылық формаларына назар аударады. Ал постревизионистік бағыт бұл екі ұстанымды өзара байланыстырып, ұжымдастыруды мемлекет саясаты мен әлеуметтік үдерістер тоғысындағы күрделі тарихи құбылыс ретінде түсіндіреді (1-інші кестеде толықберілген).

1 - к е с т е

Ұжымдастыруды зерттеудегі теориялық-әдіснамалық тәсілдердің салыстырмалы сипаттамасы

Салыстыру критерийі	Тоталитарлық тәсіл	Ревизионистік тәсіл	Постревизионистік тәсіл
1	2	3	4
Мемлекетті түсіну	Мемлекет қоғамдық дамудың негізгі бағыттарын айқындайтын орталықтандырылған және үстем билік институты ретінде қарастырылады	Мемлекет тарихи үдерістің қоғаммен, жергілікті элиталармен және әлеуметтік топтармен қатар әрекет ететін акторларының бірі ретінде түсіндіріледі	Мемлекет саяси, әлеуметтік және жергілікті факторлардың күрделі өзара әрекеттесуіндегі негізгі, бірақ жалғыз емес қатысушы ретінде қарастырылады
Қоғамның рөлі	Қоғам негізінен мемлекеттік саясат ықпалының пассивті нысаны ретінде түсіндіріледі	Қоғам бейімделу, қарсылық көрсету және дербес тәжірибелер қалыптастыру қабілеті бар белсенді қатысушы ретінде қарастырылады	Қоғам мен мемлекет өзара байланыста, ықпалдасу, қақтығыс және өзара әсер ету тетіктері арқылы талданады
Ұжымдастырудың сипаты	Ұжымдастыру «жоғарыдан» жүргізілген және әкімшілік-мәжбүрлеу әдістері арқылы қоғамға таңылған саясат ретінде түсіндіріледі	Ұжымдастыру жергілікті тәжірибелер мен халықтың күнделікті стратегиялары маңызды рөл атқарған күрделі әлеуметтік үдеріс ретінде қарастырылады	Ұжымдастыру мемлекеттік саясаттың, жергілікті жағдайлардың, әлеуметтік құрылымдардың және халықтың мінез-құлық стратегияларының өзара әрекеттесу нәтижесі ретінде түсіндіріледі

1	2	3	4
Зорлық-зомбылықты түсіндіру	Зорлық-зомбылық мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде қарастырылады	Зорлық-зомбылық тек орталық шешімдерінің нәтижесі ғана емес, сондай-ақ жергілікті жағдайлар мен жергілікті акторлардың әрекеттерімен ішінара байланысты құбылыс ретінде түсіндіріледі	Зорлық-зомбылық орталықтандырылған қысымның, жергілікті бастамалардың, әлеуметтік қақтығыстардың және институционалдық тәжірибелердің тоғысуынан туындаған көпқабатты нәтиже ретінде қарастырылады
Әдіснамалық негізі	Саяси тарих, билік институттарын, идеологияны және репрессиялық аппаратты талдау	Әлеуметтік тарих, микротарих, күнделікті өмір тарихы, жергілікті тәжірибелерді талдау	Саяси, әлеуметтік, мәдени және жергілікті тарихты ұштастыратын интегративті тәсіл
Күшті жақтары	Мемлекеттің, идеологияның, партиялық-әкімшілік аппараттың және репрессиялық механизмдердің рөлін айқындауға мүмкіндік береді	Әлеуметтік үдерістердің күрделілігін, жергілікті тәжірибелердің алуан түрлілігін және халықтың белсенділігін көрсетеді	Ұжымдастыруды мемлекеттік қысым мен қоғамдық реакцияларды қатар ескере отырып, кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді
Шектеулері	Әлеуметтік динамиканы, жергілікті ерекшеліктерді және халықтың субъектілігін жеткілікті бағаламауға бейім	Мемлекеттік мәжбүрлеу мен орталықтандырылған зорлық-зомбылық деңгейін төмен бағалауы мүмкін	Әдіснамалық тұрғыдан шекарасы көмескілеу және зерттеу категорияларын нақтылауды талап етеді
Қазақстан тарихына қолданылуы	Ұжымдастырудың зорлықшыл сипатын, репрессияларды, тәркілеуді және әкімшілік қысымды түсіндіруге мүмкіндік береді	Қазақ халқының жергілікті тәжірибелерін, өмір сүру стратегияларын, қарсылығын және бейімделуін талдауға бағыттайды	Қазақстандағы ұжымдастыруды кеңестік саясаттың, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жүйесінің, жергілікті жағдайлардың және әлеуметтік салдардың өзара әрекеттесуі ретінде талдауда ең өнімді тәсіл
Негізгі өкілдері	Х. Арндт, К. Фридрих, З. Бжезинский	Ш. Фицпатрик, Л. Виола, М. Левин	Дж. Гетти, С. Коткин, Т. Мартин

Ескертпе. 1920–1930-жылдардағы кеңестік ұжымдастыру мен қоғамның трансформациясын зерттеудегі Батыс тарихнамасындағы тәсілдердің салыстырмалы талдау кестесін құрған — авторлар.

Кестеде Батыс тарихнамасындағы ұжымдастыруды түсіндіретін негізгі теориялық бағыттардың өзара айырмашылықтары көрсетілді. Мұнда басты назар жекелеген авторлардың тұжырымдарын қайталауға емес, әр парадигманың тарихи үдерісті қалай түсіндіретінін айқындауға бағытталды. Кестеден көріп отырғанымыздай, әрбір тәсіл ұжымдастырудың белгілі бір қырын тереңірек ашуға мүмкіндік береді, бірақ олардың ешқайсысы мәселені толық әрі біржақты түсіндіре алмайды. Сондықтан бұл парадигмалар дайын қорытынды ретінде емес, зерттеу нысанын әртүрлі деңгейде талдауға мүмкіндік беретін әдіснамалық құралдар жүйесі ретінде қарастырылуы тиіс.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы ұжымдастыру үдерісін талдау үшін батыстық тарихнамалық тәсілдердің бірқатар маңызды аспектілерді түсіндіруге мүмкіндік беретінін көрсетті. Атап айтқанда, олар орталық биліктің аграрлық саясаттағы рөлін, мемлекеттік мәжбүрлеу механизмдерін, ауыл

қоғамының өзгерісін және әлеуметтік қарсылық формаларын талдауға теориялық негіз береді. Сонымен қатар бұл тәсілдер ұжымдастыруды кеңестік модернизацияның құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік жасап, оның саяси, әлеуметтік және экономикалық салдарын өзара байланыста түсіндіруге жол ашады.

Бірақ Қазақстандағы ұжымдастыруды зерттеу үшін бұл теориялық тәсілдердің маңызы зор болғанымен, оларды өңірлік ерекшеліктерді ескермей тікелей қолдану жеткіліксіз екені байқалады. Өйткені батыстық тарихнамада қалыптасқан модельдер көбіне отырықшы немесе егіншілік басым аймақтардың тәжірибесіне негізделгендіктен, көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдарға тән шаруашылық жүйесін, әлеуметтік байланыстарды және өмір салтын жеткілікті дәрежеде ескере бермейді. Ал Қазақстан жағдайында көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтың басымдығы, күштеп отырықшыландыру, дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың бұзылуы және демографиялық апат ұжымдастырудың өзіндік сипатын айқындайды. Сондықтан батыстық тарихнамалық модельдерді қазақстандық материалға қолдану олардың түсіндірушілік мүмкіндіктерін ғана емес, сонымен бірге шектеулерін де анықтауды талап етеді.

Талқылау

Кеңестік ұжымдастыру мәселесі Батыс тарихнамасында біртұтас әрі бірізді зерттеу бағыты ретінде емес, ұзақ уақыт бойы әртүрлі теориялық және әдіснамалық ұстанымдар негізінде дамыған пікірталас алаңы ретінде қалыптасты. Бұл пікірталастың өзегінде ұжымдастырудың себептері мен салдарын бағалау ғана емес, кеңестік биліктің табиғатын, мемлекеттік зорлықтың шегін, қоғамның дербестік деңгейін және тарихи үдерістегі әлеуметтік агенттіктің рөлін түсіндіру мәселелері тұрды. Сондықтан ұжымдастыру туралы батыстық тарихнаманы жекелеген авторлар арасындағы көзқарас айырмашылығы ретінде ғана емес, тарихи түсіндіру модельдерінің өзара байланысы мен әдіснамалық алшақтығы тұрғысынан қарастыру қажет. Батыс тарихнамасындағы әдіснамалық айырмашылықтардың бірінші маңызды қыры кеңестік ұжымдастыру саясатының табиғатын түсіндірумен байланысты.

Тоталитарлық парадигма өкілдері ұжымдастыруды кеңестік мемлекеттің саналы түрде ұйымдастырған, жоғарыдан жүргізілген және күштеу тетіктеріне сүйенген саяси жобасы ретінде бағалайды. Мысалы, Р. Конквест ұжымдастыруды шаруаларды экономикалық дербестігінен айыру, ауыл шаруашылығын мемлекет бақылауына бағындыру және ауылдық қоғамды әкімшілік-командалық жүйеге кіріктіру құралы ретінде түсіндіреді [9]. Осы тұрғыдан алғанда, тәркілеу, қуғындау, күштеп ұжымдастыру және ашаршылық кездейсоқ салдар емес, сталиндік саясаттың құрылымдық элементтері ретінде қарастырылады. Осыған жақын ұстаным Р. Пайпс еңбектерінде де көрініс табады. Оның пайымдауынша, большевиктік билік меншік қатынастарын, әлеуметтік құрылымдарды және саяси билік тетіктерін толық бақылауға алуға ұмтылды [10]. Біздің ойымызша, Р. Пайпстің түсіндіруінде мемлекет тарихи үдерістің басты әрі шешуші субъектісі ретінде көрінеді, ал қоғам негізінен мемлекеттік ықпалдың нысаны ретінде сипатталады. Демек тоталитарлық бағытта ұжымдастырудың мәні ең алдымен биліктің ниеті, идеологиялық бағдар және орталықтандырылған мәжбүрлеу арқылы түсіндіріледі.

Алайда бұл түсіндіру моделі ревизионистік тарихнама тарапынан елеулі сынға ұшырады. Әлеуметтік тарих өкілдері ұжымдастырудың зорлықшыл сипатын жоққа шығармайды, бірақ оны тек орталық биліктің еркіне немесе репрессиялық аппараттың әрекетіне телу тарихи шындықты тым қарапайымдандырады деп есептейді. Мысалы Ш. Фицпатрик ұжымдастыруды билік пен ауылдық қоғам арасындағы күрделі әлеуметтік қақтығыс ретінде қарастырып, жергілікті тәжірибелерге, күнделікті өмір стратегияларына, бейімделу мен қарсылық формаларына назар аударады [3]. Бұл көзқарас ұжымдастыруды тек саяси кампания емес, сонымен бірге әлеуметтік қатынастарды қайта құру үдерісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Л. Виоланың зерттеулері осы полемиканы одан әрі тереңдетті. Ол шаруалар қарсылығын кең мағынада қарастырып, көтерілістерді, колхозға кіруден бас тартуды, малды жасыруды немесе союды, көші-қонды, іріткі салуды және күнделікті қарсылық түрлерін ауылдық қоғамның тарихи субъектілігінің көрінісі ретінде талдайды [4]. Осы арқылы ревизионистік тарихнама ауылды пассивті объект ретінде емес, кеңестік саясаттың жүзеге асу барысына ықпал еткен белсенді әлеуметтік орта ретінде көрсетеді. Мұнда ұжымдастыру толық басқарылатын, жоғарыдан біржақты іске асырылған үдеріс емес, билік, жергілікті әкімшілік және қоғам арасындағы қақтығысты өзара әрекет алаңы ретінде түсіндіріледі. Ал М. Левин бұл сынның тағы бір маңызды қырын ашады. Ол кеңестік жүйенің

ішкі қайшылықтарына, орталық шешімдері мен жергілікті орындау тәжірибесінің арасындағы алшақтыққа назар аударады [5]. Бұл тұжырым тоталитарлық модельдегі мемлекетті тұтас, монолитті және барлық үдерісті толық бақылайтын құрылым ретінде сипаттауға қарсы қойылады. М. Левин үшін кеңестік билік қуатты болғанымен, оның саясаты жергілікті деңгейде бұрмаланып, өзгеріп, кейде күтпеген әлеуметтік салдарға әкеліп отырды. Осылайша ревизионистік бағыт ұжымдастыруды тек мемлекеттік ниет арқылы емес, оның нақты орындалу механизмі арқылы түсіндіруге ұмтылады. Бұл әдіснамалық айырмашылықтар зерттеушілердің пайдаланған деректік базасымен де байланысты болды. Ертеректегі Батыс еңбектері көбіне кеңестік ресми жарияланымдарға, эмигранттық куәліктерге, баспасөз материалдарына және шектеулі статистикалық мәліметтерге сүйенсе, кейінгі зерттеулер партиялық құжаттарды, жергілікті әкімшілік есептерді, қауіпсіздік органдарының мәліметтерін, демографиялық деректерді және аймақтық архив материалдарын кеңінен пайдалана бастады. Осыған байланысты ұжымдастыруды түсіндіру де біртіндеп жалпы саяси-идеологиялық бағалаудан әлеуметтік, институционалдық және аймақтық талдау деңгейіне көтерілді.

Осы тұрғыдан алғанда, Батыс тарихнамасындағы негізгі әдіснамалық айырмашылықты «мемлекеттік ниет» пен «әлеуметтік үдеріс» арақатынасын түсіндіру тәсілінен көруге болады. Тоталитарлық мектеп үшін басты сұрақ: кеңестік билік не мақсат етті және оған қандай күштеу құралдары арқылы жетті? Ревизионистік бағыт үшін негізгі мәселе: бұл саясат нақты өмірде қалай іске асты, жергілікті қоғам оны қалай қабылдады, өзгертті немесе оған қалай қарсы тұрды? Осы екі сұрақтың айырмашылығы ұжымдастыру тарихын түсіндірудегі әдіснамалық шекараны айқындайды.

Пікірталастың екінші маңызды бағыты қоғамның тарихи агенттігі мәселесіне қатысты. Тоталитарлық интерпретация қоғамды көбіне зорлықтың құрбаны және мемлекеттік ықпалдың объектісі ретінде көрсетеді. Бұл тәсіл ұжымдастырудың репрессиялық сипатын, күштеу механизмдерін және мемлекеттік саясаттың апатты салдарын ашуда тиімді. Алайда оның әлсіз тұсы — халықтың әртүрлі реакцияларын, жергілікті айырмашылықтарды және әлеуметтік топтардың оқиғалар барысына ықпал ету мүмкіндігін жеткілікті дәрежеде түсіндіре алмауында. Ал ревизионистік тарихнама қоғамның белсенділігін алға шығара отырып, кей жағдайда мемлекеттік зорлықтың жүйелік сипатын жұмсартып жіберу қаупіне ұшырайды. Осы екі шектің арасында постревизионистік бағыт синтез жасауға тырысты. Дж. Арч Гетти кеңестік билікті барлық нәрсені толық бақылайтын монолитті аппарат ретінде түсіндіруді қайта қарастырып, партиялық жүйенің ішкі қайшылықтарына, институционалдық шектеулерге және бюрократиялық механизмдерге назар аударды [6]. Ал, С. Коткин сталинизмді мемлекет пен қоғамның өзара тәуелділігі, идеология, әлеуметтік мобилизация және күнделікті тәжірибе тоғысқан күрделі өркениеттік жүйе ретінде талдайды [7]. Біздің пікірімізше, бұл бағыт мемлекеттік зорлықты жоққа шығармайды, бірақ оны жалғыз түсіндіруші фактор ретінде қарастырудан бас тартады.

Сонымен бірге постревизионизм тарихнамадағы қайшылықтарды толық шешпейді. Керісінше, ол қайшылықты жаңа деңгейге шығарады. Егер бұрынғы пікірталас «мемлекет пе, әлде қоғам ба?» деген бинарлық оппозицияға негізделсе, постревизионистік талдауда мәселе орталықтандырылған мәжбүрлеу, жергілікті бастама, институционалдық логика, әлеуметтік қатысу және кездейсоқтықтың арақатынасына ауысады. Бұл тәсілдің артықшылығы — күрделілікті көрсетуінде, ал әлсіздігі — кейде теориялық шекарасының көмескіленіп кетуінде.

Қазақстандағы ұжымдастыру тәжірибесі Батыс тарихнамасында қалыптасқан теориялық модельдердің мүмкіндіктері мен шектеулерін нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Себебі Қазақстандағы жағдайды тек КСРО-ның орталық аймақтары негізінде қалыптасқан әмбебап модельдер арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Себебі Қазақстанда ұжымдастыру ауыл шаруашылығын колхоздық жүйеге енгізумен ғана шектелген жоқ, ол көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жүйені күйрету, малды жаппай тәркілеу, күштеп отырықшыландыру, әлеуметтік құрылымды бұзу және демографиялық апатқа әкелу үдерісімен қатар жүрді.

Мысалы С. Камерон Қазақстандағы ашаршылықты тек жалпыкеңестік ұжымдастыру саясатының салдары ретінде емес, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ қоғамының шаруашылық жүйесін күшпен бұзудың нәтижесі ретінде түсіндіреді [11]. Оның көзқарасы бойынша, Қазақстандағы трагедияның ерекшелігі мемлекеттік мәжбүрлеу, мал шаруашылығына негізделген өмір салты, күштеп отырықшыландыру және жергілікті әкімшілік тәжірибелерінің тоғысуынан туындады. Сондықтан С. Камерон ұжымдастыруды тек экономикалық немесе саяси науқан емес, қазақ қоғамын кеңестік үлгіге зорлықпен бейімдеуге бағытталған әлеуметтік трансформация ретінде қарастырады. Бұл көзқарас бір ғана факторға сүйенген түсіндірудің жеткіліксіздігін көрсетеді. Мемлекеттік саясат

зорлықшыл және жойқын сипатта болды, бірақ оның салдары экологиялық ортаға, мал шаруашылығының ерекшелігіне, халықтың мобильділігіне, жергілікті әкімшіліктің іс-әрекетіне және орталық пен шет аймақ арасындағы қатынасқа байланысты күрделене түсті.

Р. Киндлер Қазақстандағы ұжымдастыруды билік пен ашаршылықтың өзара байланысы арқылы талдай отырып, зорлықты әлеуметтік трансформацияның жүйелік құралы ретінде түсіндіреді [12]. Оның еңбегінде Қазақстандағы ашаршылық басқарудағы қателік немесе модернизацияның күтпеген салдары ретінде ғана емес, кеңестік биліктің шет аймақтарда орнығу тәсілі ретінде қарастырылады. Бұл тұжырым тоталитарлық модельдің кейбір тезистерін күшейткендей көрінгенімен, оны механикалық түрде қайталамайды, өйткені ол зорлықтың нақты аймақтық формаларын, жергілікті орындаушыларды және қазақ қоғамының ішкі өзгерістерін бірге талдайды.

Ал Н. Пьянчола ұжымдастыруды түсіндіру барысында экологиялық, демографиялық және империялық факторларды алға тартады [13]. Оның зерттеулері қазақ ашаршылығын тек «мемлекет — қоғам» оппозициясы арқылы түсіндіру мүмкін еместігін көрсетеді. Қазақстандағы ұжымдастыру кеңестік мемлекеттің көшпелі кеңістікті қайта ұйымдастыруы, дәстүрлі шаруашылық жүйелерін бұзуы және отарлық-империялық басқару логикасын социалистік модернизациямен ұштастыруы ретінде көрінеді. Осы арқылы пікірталас классикалық тоталитарлық және ревизионистік шеңберден шығып, кеңірек аймақтық және империялық талдау деңгейіне көтеріледі. М.Б. Олкоттың Қазақстандағы ұжымдастыру науқаны туралы ертеректегі зерттеуі де бұл мәселенің аймақтық ерекшелігін көрсетуге маңызды үлес қосты [14]. Кеңестік архивтердің толық ашылмаған кезеңінде жазылғанына қарамастан, бұл еңбек Қазақстандағы ұжымдастыруды жалпыодақтық саясаттың жай ғана бір бөлігі емес, өзіндік әлеуметтік, ұлттық және шаруашылық ерекшеліктері бар күрделі үдеріс ретінде қарастыруға жол ашты.

Ал И. Оайонның еңбектері Қазақстандағы ұжымдастыруды күштеп отырықшыландыру мәселесімен тығыз байланыста қарастыруымен ерекшеленеді. Ол қазақ қоғамын отырықшы өмір салтына көшіру кеңестік билік үшін тек шаруашылық реформасы емес, көшпелі халықты басқарудың жаңа әкімшілік-саяси формасы болғанын көрсетеді [15]. И. Оайонның көзқарасы бойынша, отырықшыландыру қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, кеңістікпен байланысын және шаруашылық мәдениетін түбегейлі өзгертті. Бұл тұжырым Қазақстандағы ұжымдастыруды тек аграрлық саясат емес, көшпелі қоғамды бақылауға алу тетігі ретінде түсіндіруге жол ашады. М. Камп Орталық Азиядағы ұжымдастыруды жалпы аймақтық контексте қарастырып, Қазақстандағы апатты кеңестік аграрлық саясаттың Орталық Азиядағы әртүрлі нұсқаларымен салыстырады [16]. Оның пайымдауынша, Кеңес өкіметінің басты мақсаты ауыл халқының еңбегін, өндірісін және қозғалысын бақылауға алу болды. Бірақ бұл саясат әр аймақта бірдей нәтиже берген жоқ: мақта өсіретін отырықшы аймақтарда, егіншілік аудандарда және қазақтың мал шаруашылығына негізделген көшпелі кеңістігінде ұжымдастырудың салдары әртүрлі сипат алды. Осы тұрғыда М. Камп Қазақстандағы ашаршылықты Орталық Азиядағы кеңестік модернизацияның ең қайғылы және шектен шыққан көріністерінің бірі ретінде қарастырады.

Сонымен бірге Дж. Рихтер соңғы жылдардағы Батыс зерттеулерінде ашаршылықтың тарихи жадтағы орнына назар аударады. Ол Украинадағы Голодомор мен Қазақстандағы ашаршылықты салыстыра отырып, екі елдегі еске алу саясатының әртүрлі қалыптасқанын көрсетеді [17]. Дж. Рихтердің пікірінше, Украинада ашаршылық ұлттық жадтың орталық элементіне айналса, Қазақстанда бұл тақырып ұзақ уақыт бойы қоғамдық-саяси кеңістікте шектеулі деңгейде көрініс тапты. Бұл зерттеу Батыс тарихнамасындағы пікірталасты жаңа арнаға бұрады: мәселе енді тек ұжымдастырудың себептері мен салдары туралы емес, оның кейінгі қоғамда қалай есте сақталғаны, қалай түсіндірілгені және саяси дискурста қалай қолданылғаны туралы да болып отыр.

Осы авторлардың еңбектерін жинақтай қарағанда, соңғы жылдардағы Батыс тарихнамасында бірнеше маңызды үрдіс байқалады. Біріншіден, Қазақстандағы ұжымдастыру енді тек жалпыкеңестік аграрлық саясаттың бір бөлігі ретінде емес, көшпелі қоғамды зорлықпен қайта құрудың аймақтық үлгісі ретінде қарастырылады. Екіншіден, зерттеушілер мемлекеттік зорлықты мойындай отырып, оның салдарын жергілікті әлеуметтік құрылымдар, экологиялық орта, мал шаруашылығының ерекшелігі және империялық басқару логикасы арқылы түсіндіруге ұмтылады. Үшіншіден, ашаршылық мәселесі саяси тарих шеңберінен шығып, тарихи жад, аймақтық тарих және экологиялық тарих бағыттарымен байланыса бастады.

Демек кейінгі жылдардағы Батыс зерттеулері бұрынғы тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік пікірталастарды жоққа шығармайды, керісінше оларды тереңдетеді. С. Камерон

мен Р. Киндлер мемлекеттік зорлық пен аймақтық ерекшеліктің байланысын күшейтсе, Н. Пьянчола мен И. Оайон экологиялық, империялық және отырықшыландыру факторларын алға шығарады. М. Камп Қазақстан тәжірибесін Орталық Азия кеңістігінде салыстырмалы түрде қарастырса, Дж. Рихтер ашаршылықтың кейінгі тарихи жадтағы орнына назар аударады. Осылайша қазіргі Батыс тарихнамасы Қазақстандағы ұжымдастыруды бір ғана теориялық модельмен түсіндіру мүмкін емес екенін көрсетеді.

Қазақстандағы ұжымдастыруды Батыс тарихнамасы аясында зерттеу тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдерді бір-біріне қарсы қоюмен ғана шектелмеуі тиіс. Бұл бағыттардың әрқайсысы мәселенің белгілі бір қырын ашуға мүмкіндік береді: тоталитарлық тәсіл мемлекеттік зорлық пен әкімшілік қысымды түсіндіреді, ревизионистік бағыт жергілікті қоғамның әрекеті мен бейімделу стратегияларын көрсетеді, ал постревизионистік және қазіргі аймақтық зерттеулер ұжымдастыруды әлеуметтік, экологиялық, империялық және мәдени факторлардың тоғысында қарастыруға жол ашады. Сондықтан Қазақстандағы ұжымдастыруды түсіндіруде ең тиімді әдіснамалық ұстаным — осы бағыттардың мүмкіндіктерін біріктіретін кешенді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде кеңестік ұжымдастыру мәселесінің Батыс тарихнамасында бір ғана түсіндіру үлгісімен шектелмейтіні анықталды. Әртүрлі ғылыми бағыттар бұл үдерісті мемлекеттің саяси мақсаты, қоғамның жауап әрекеті, жергілікті тәжірибелердің ықпалы және кеңестік модернизацияның күрделі салдары тұрғысынан қарастырады. Сондықтан ұжымдастыру тарихы батыстық зерттеулерде тек өткен оқиғаларды сипаттау нысаны емес, кеңестік жүйенің табиғатын түсіндіруге мүмкіндік беретін маңызды әдіснамалық мәселе ретінде көрінеді.

Талдау көрсеткендей, тоталитарлық, ревизионистік және постревизионистік тәсілдердің әрқайсысы ұжымдастыруды түсіндіруде белгілі бір ғылыми мүмкіндікке ие. Бірі мемлекеттік мәжбүрлеу мен билік механизмдерін ашуға көмектессе, екіншісі ауыл қоғамының ішкі динамикасын көрсетуге бағытталады, ал үшіншісі осы факторларды өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Алайда бұл бағыттардың ешқайсысы Қазақстандағы ұжымдастыру тәжірибесін жеке-дара толық түсіндіре алмайды. Осы себепті оларды бір-біріне қарсы қойылатын дайын тұжырымдар ретінде емес, мәселені әртүрлі қырынан ашатын талдау құралдары ретінде пайдалану қажет.

Мысалы Қазақстан батыстық тарихнамалық модельдердің қолданылу шекарасын нақты көрсетеді. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылыққа негізделген қоғамда жүргізілген ұжымдастыру жалпыодақтық саясаттың аймақтық жағдайда мүлде өзгеше сипат алуы мүмкін екенін дәлелдейді. Бұл жағдай Қазақстан тарихын кеңестік аграрлық саясаттың қосымша немесе шеткері көрінісі ретінде емес, ұжымдастырудың мәнін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік беретін дербес зерттеу кеңістігі ретінде қарастыруды талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Батыс тарихнамасындағы Қазақстанға қатысты зерттеулер ұжымдастыру мәселесін жаңа деңгейде пайымдауға жол ашады. Олар мемлекеттік саясат пен жергілікті қоғам арасындағы байланысты, отырықшыландырудың салдарын, шаруашылық жүйесінің күйреуін, аймақтық ерекшеліктерді және тарихи жад мәселесін өзара сабақтастықта қарастырудың маңызын көрсетеді. Бұл бағыттағы еңбектер ұжымдастыруды тек саяси шешімдердің нәтижесі ретінде емес, қоғамның өмір сүру кеңістігін, әлеуметтік байланыстарын және тарихи даму бағытын өзгерткен күрделі үдеріс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы ұжымдастыруды Батыс тарихнамасы аясында зерттеудің ең тиімді жолы — әртүрлі теориялық тәсілдердің мүмкіндіктерін кешенді түрде пайдалану. Мұндай ұстаным ұжымдастырудың зорлықшыл сипатын да, жергілікті қоғамның әрекетін де, көшпелі шаруашылықтың ерекшелігін де, кеңестік басқару жүйесінің аймақтық салдарын да қатар ескеруге мүмкіндік береді. Өйткені Қазақстан тәжірибесі Батыс тарихнамасындағы ұжымдастыру туралы түсініктерді толықтырып қана қоймай, оларды қайта бағалауға негіз болатын маңызды ғылыми мәселе.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company.

- 2 Friedrich, C.J., & Brzezinski, Z.K. (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- 3 Fitzpatrick, S. (1994). *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York: Oxford University Press.
- 4 Viola, L. (1996). *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York: Oxford University Press.
- 5 Lewin, M. (1996). *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*. Evanston: Northwestern University Press.
- 6 Getty, J.A. (1985). *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press.
- 8 Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca; London: Cornell University Press.
- 9 Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press.
- 10 Pipes, R. (1994). *Russia under the Bolshevik Regime*. New York: Alfred A. Knopf.
- 11 Cameron, S. (2018). *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. Ithaca; London: Cornell University Press.
- 12 Kindler, R. (2018). *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- 13 Pianciola, N. (2021). Environment, Empire, and the Great Famine in Stalin's Kazakhstan. *Journal of Genocide Research*, 23 (4), 588–592.
- 14 Olcott, M.B. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan. *The Russian Review*, 40 (2), 122–142.
- 15 Ohayon, I. (2013). The Kazakh Famine: The Beginnings of Sedentarization. *Mass Violence & Résistance*. Retrieved from <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/kazakh-famine-beginnings-sedentarization.html>
- 16 Kamp, M. (2022). Soviet Collectivization in Central Asia. In D. Ludden (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press.
- 17 Richter, J. (2020). Famine, Memory, and Politics in the Post-Soviet Space: Contrasting Echoes of Collectivization in Ukraine and Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 48 (3), 476–491.

Э.А. Байдалиева, М.К. Алдабергенова, А.Ж. Калыбаева, М.Т. Арынбеков

Проблема коллективизации в Казахстане в западной историографии: сравнительный анализ теоретико-методологических подходов и их применимости

В статье анализируются особенности интерпретации проблемы коллективизации в Казахстане в западной историографии. Главным объектом исследования является не конкретный исторический ход процесса коллективизации, а теоретико-методологические подходы и интерпретационные модели, сложившиеся в западной научной литературе по данной проблеме. В этом контексте в статье рассматриваются содержание тоталитарного, ревизионистского и постревизионистского подходов, направленных на объяснение советской аграрной политики, их взаимные различия, а также возможности их применения к материалам, связанным с Казахстаном. В статье показывается, что взгляды на коллективизацию в западной историографии не были единообразными. Различные исследовательские направления объясняют данную проблему с точки зрения природы советского государства, соотношения власти и общества, характера насилия, социальной агентности, региональной специфики и логики имперского управления. Указанные подходы рассматриваются не как готовые исторические выводы, а как различные методологические инструменты осмысления проблемы коллективизации. Западные исследования, посвящённые Казахстану, позволяют расширить историографию коллективизации за пределы общесоветских моделей и рассматривать её в связи с региональной спецификой, кочевым хозяйством, седентаризацией и вопросами имперского управления. Посредством этих трудов коллективизация в Казахстане в западной историографии предстает как важное региональное направление в объяснении советской аграрной политики. В статье с опорой на историографический анализ и сравнительный подход систематизируются концепции западных авторов с точки зрения их теоретических оснований, источниковых возможностей и исследовательских акцентов. Такой подход создает условия для определения преимуществ и ограничений каждого направления в объяснении проблемы коллективизации в Казахстане. Вместе с тем исследование показывает, что изменения в историографии коллективизации связаны не только с появлением новых источников, но и с общими методологическими поисками в понимании советской истории. Научная значимость статьи определяется системным сравнением основных направлений

западной историографии и оценкой их методологического потенциала. Кроме того, исследование направлено на выявление того, как с течением времени менялись интерпретации, связанные с Казахстаном, в западных трудах: от ранних общесоветских объяснений к современным региональным, имперским и междисциплинарным анализам. Эти историографические изменения позволяют увидеть, что проблема коллективизации в Казахстане постепенно начинает утверждаться в западной науке как самостоятельный и сложный объект исследования. В результате исследования обосновывается, что для интерпретации проблемы коллективизации в Казахстане в рамках западной историографии недостаточно опираться только на одну теоретическую модель. В качестве наиболее продуктивной позиции предлагается комплексный историографический анализ, рассматривающий во взаимосвязи возможности тоталитарного, ревизионистского и постревизионистского подходов.

Ключевые слова: западная историография, коллективизация, Казахстан, историографический анализ, тоталитарный подход, ревизионизм, постревизионизм, методологические модели.

E.A. Baidaliev, M.K. Aldabergenova, A.Zh. Kalybayeva, M.T. Arynbekov

The Problem of Collectivization in Kazakhstan in Western Historiography: A Comparative Analysis of Theoretical and Methodological Approaches and Their Applicability

The article analyzes the specific features of the interpretation of the problem of collectivization in Kazakhstan in Western historiography. The main object of the study is not the reconstruction of the concrete historical course of collectivization itself, but the theoretical and methodological approaches, interpretive models, and research perspectives that have developed in Western scholarly literature on this issue. In this context, the article examines the content of the totalitarian, revisionist, and post-revisionist approaches aimed at explaining Soviet agrarian policy, their main differences, and the extent to which these approaches can be applied to materials related to Kazakhstan. The study shows that interpretations of collectivization in Western historiography have not been uniform or linear. Different research traditions explain this problem through the nature of the Soviet state, the relationship between state power and society, the character and limits of violence, the role of social agency, regional specificity, and the logic of imperial governance. In the article, these approaches are considered not as fixed historical conclusions, but as different methodological tools that make it possible to understand the problem of collectivization from several analytical perspectives. Western studies devoted to Kazakhstan make it possible to expand the historiography of collectivization beyond general Soviet models and to examine it in connection with regional specificity, the nomadic and semi-nomadic economy, sedentarization, the transformation of traditional social structures, and questions of imperial governance. Through these works, collectivization in Kazakhstan appears in Western historiography not merely as a local example of Soviet agrarian policy, but as an important regional direction that helps clarify the broader mechanisms and consequences of Soviet modernization. Drawing on historiographical analysis and a comparative approach, the article systematizes the concepts of Western authors in terms of their theoretical foundations, source base, and research emphases. This approach makes it possible to identify the advantages and limitations of each historiographical direction in explaining the problem of collectivization in Kazakhstan. At the same time, the study emphasizes that changes in the historiography of collectivization were connected not only with the emergence of new sources, but also with broader methodological searches in the study and interpretation of Soviet history. The scholarly significance of the article is determined by a systematic comparison of the main directions of Western historiography in the context of Kazakhstan and by an assessment of their methodological potential. In addition, the study aims to reveal how interpretations related to Kazakhstan have changed over time in Western scholarship: from early all-Union explanations to contemporary regional, imperial, and interdisciplinary analyses. These historiographical changes demonstrate that the problem of collectivization in Kazakhstan is gradually becoming established in Western scholarship as an independent, complex, and analytically significant object of study. As a result, the study substantiates that, within the framework of Western historiography, the interpretation of the problem of collectivization in Kazakhstan cannot rely on only one theoretical model. The most productive position is a comprehensive historiographical analysis that considers the possibilities of the totalitarian, revisionist, and post-revisionist approaches in their interrelation and uses them as complementary tools for understanding the complexity of the issue.

Keywords: Western historiography, collectivization, Kazakhstan, historiographical analysis, totalitarian approach, revisionism, post-revisionism, methodological models.

Авторлар туралы мәліметтер

Эльмира А. Байдалиева — PhD докторант, Әлем тарихы және дінтану кафедрасы, Ә.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Молдир К. Алдабергенова — PhD, қауымдастырылған профессор, Ә.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Айнур Ж. Калыбаева — тарих магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>

Мұрат Т. Арынбеков — тарих магистрі, аға оқытушы, Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-9369-8878>

Information about the authors

Elmira A. Baidalieva — PhD student, Department of World History and Religious Studies, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Moldir K. Aldabergenova — PhD, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Ainur Zh. Kalybayeva — Master of History, Zhubanov University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>

Murat T. Arynbekov — Master of History, Senior Lecturer, A. Kuatbekov Peoples' Friendship University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-9369-8878>

Г.Ж. Бейсембекова^{*} , М.А. Алпысбес

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: gulbagira_26@mail.ru; alpysbes@gmail.com)

Шыңғыс қаған шежіресі: тарихи төл дереккөз мәселесіне

Мақала тарихта есімі кеңінен танылған Шыңғыс қағанның тұлғасына қатысты ғылыми әдебиеттер мен деректер негізінде оның тарихи рөлі мен бейнесіне байланысты мәселелерді талдау жасауға арналған. Ортағасырлық тарихи дереккөз — ғылымда шартты түрде «Моңғолдың құпия шежіресі» деп аталып жүрген туындының жазылуы мен зерттелуі туралы тұжырымдар жасауға бағытталады. Туындының ғылыми айналымға ену үдерісі, сондай-ақ әр кезеңдегі түрлі тілдерге аударылу ерекшеліктері мен аударма нұсқаларының ғылыми құндылығы қарастырылған. Авторлар Кеңестер Одағы кезеңіндегі Б.И. Панкратов, С.А. Козин және Б.Я. Владимирцов сынды ғалымдардың еңбектері мәтінінің тілдік, тарихи және құрылымдық ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеу, ғылыми аудармалар мен түсіндірмелер жасау арқылы кеңестік моңғолтану мектебінің қалыптасуына негіз болғандығына талдау жасаған. Еуразия кеңістігінде XIII–XIV ғасырларда көшпенділік өмір салтын ұстанған, төрт түлік мал өсірумен және жылқы шаруашылығымен айналысқан түркі-моңғол ру-тайпаларының тұрмыс-тіршілігі мен тарихи болмысы жекелеген сюжеттік үзінділер арқылы сипатталады. Сол далалық ортада Шыңғыс қағанның дүниеге келуі, шығу тегі, өмір жолы мен төре әулетінің саяси тұрғыдан қалыптасу үдерісін баяндайтын бұл тарихи дереккөз тарихи шындықты тануға қызмет ететін маңызды материал ретінде қарастырылады. Шыңғыс қаған әулетінің арғы тегі мен ұрпақ жалғастығы жүйелі түрде сараланып, олардың арасындағы туыстық қатынастар құрылымдық негізде баяндалады. Мақаланың әдістемелік бөлімінде «Моңғолдың құпия шежіресінде» бейнеленген Шыңғыс қағанның «нұрдан жаратылған» ата-бабаларына қатысты деректер талданған. Сонымен қатар аталған туындының мазмұны Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» тарихи шығармаларымен салыстырылып, ортақ сюжеттер мен тарихи мотивтердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталған. Түркі халықтарының шежірелік дәстүрі негізінде қалыптасқан бұл мәдени-тарихи мұралар халықтың ұжымдық тарихи жадын сақтауда және жекелеген тарихи тұлғаларға қатысты деректерді жүйелеуде маңызды рөл атқарады. Тарихи сюжеттер Шыңғыс қаған дәуіріндегі қоғамдық қатынастарды, билік құрылымын және рухани дүниетанымды түсінуге негіз болады. Зерттеу барысында дереккөздердің өзара байланысы, тарихи шындықты бейнелеу ерекшеліктері және авторлық ұстаным мәселелері ғылыми тұрғыдан қарастырылды. Салыстырмалы талдау авторларға бұл дереккөздің ғылыми құндылығы мен танымдық маңызының айрықша екенін айқындауға, оны тарихи деректерді сараптауда маңызды теориялық-әдіснамалық негіз ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: «Құпия шежіре», Шыңғыс қаған, түркілер, моңғол, тайпа, нируун, шежіре, деректанулық талдау, тарихнама, көшпелі қоғам.

Kipicne

Түркілік кезеңдегі Орталық Азия далалық және таулы аймақтарын мекендеген ру-тайпаларының құрылымын, ретін, аға жолы мен ата салты тарихын, өзара әлеуметтік-тарихи қарым-қатынасын баяндайтын маңызды туындылардың бірі — «Моңғолдың құпия шежіресі». Шыңғыс қағанның ата-тегінің шежіресі, өскен ортасы, жүргізген әскери саясаты, ел билеу ісі, жорықтары, өмірінің соңында тақты мұрагері, ұлы Өгедейдің жалғастыруы туралы қысқаша қара сөзбен және жырмен баяндалған шығарма.

Бұл туындыда түрік-моңғол жерінде болған оқиғалар тарихи тұрғыдан шынайы көрініс тапқандықтан, өз заманының ерекше құжаты. Тарихи дереккөзінің шынайы болуын көрсететін басты белгілерге, әдеттегідей құжаттың сыртқы, ішкі қалпы, мәтіні, мәтін тілі және тіл ерекшеліктері, жазу дәстүрі, құрылымы, күн, ай, жыл мезгілдері сияқты хронологиялық белгілері, терминдік аппарат жүйесі мен тарихи кезеңге қатысты лексикалық сәйкестігі, фразеологиялық түсініктер жүйесі, шаруашылық-тұрмыстық сөздердің ұғымдық табиғаты т.б. жатады. Жалпы, кез келген тарихи шығарманың басты құндылығы — оның шындыққа негізделуі, өйткені уақыт өте келе ондағы деректер тарихқа айналады.

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulbagira_26@mail.ru

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі кезеңде тарихи сананы жаңғырту, ұлттық мұраларды қайта зерделеу және түрік-моңғол өркениеттерінің өзара байланысын терең түсіну қажеттілігімен айқындалады. Жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау мен тарихи тамырларды тану мәселесі күн тәртібінде тұр. Осы тұрғыдан алғанда, «Моңғолдың құпия шежіресін» кешенді зерттеу — өткен мен бүгіннің сабақтастығын анықтауда маңызды рөл атқарады.

Дереккөз мәтінін кешенді талдау, ондағы генеалогиялық жүйенің мәнін айқындау және оның түркі дәуірімен тарихи-мәдени байланысын көрсету, сондай-ақ хронологиялық мәліметтерді нақтылап, оқиғалардың тарихи контекстін сипаттау зерттеудің басты мақсаты.

Туынды мазмұны қытай, түрік және көне моңғол тілдері мамандары тарапынан қайта қарастырылып, оның тілдік, тарихи және мәдени қырлары қазіргі гуманитарлық ғылымдар тұрғысынан кешенді талдауды қажет етеді.

Шежірелер бастапқыда ғылым мағынасындағы тарихи дерек болу мақсатында емес, асыл бабалардың өмірлік тәжірибесін ұрпаққа жеткізу мақсатында жасалғандығын ескеруіміз керек. Шежірелер осындай тәжірибе мен рухани сабақтастық негізінде, жазба дәстүрі әлі қалыптаспаған көне дәуірлерде пайда болып, біртіндеп дамыды. Бүгінде шежірелер тарихнама, таным және деректану салаларының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады [1; 4]. Көшпелі халықтар үшін шежіре — тек ата-тек шежіресі емес, сонымен қатар қоршаған ортаны тану, әлемдегі өз орнын анықтау, ұлттық болмыс пен тарихи жадыны сақтау тәсілі болды.

«Моңғолдың құпия шежіресі» дереккөзімен тікелей жұмыс жасап, оны өз тілдеріне аударып, ғылыми тұрғыда саралаған алғашқы зерттеушілердің бірі — ресейлік шығыстанушы П.И. Кафаров [2]. Ол қытай жылнамалары мен деректерін негізге ала отырып, мәтінді салыстырмалы талдау арқылы зерттеп, оны еуропалық ғылыми айналымға енгізуге елеулі үлес қосты. Кеңестер Одағы кезеңінде бұл мұраны зерттеу ісі жүйелі сипат алды. Атап айтқанда, Б.И. Панкратов [3], С.А. Козин [4] және Б.Я. Владимирцов [5] сынды ғалымдар мәтіннің лингвистикалық, тарихи және текстологиялық қырларын терең талдап, ғылыми аудармалар жасап, түсіндірмелер берді. Олардың еңбектері кеңестік моңғолтану мектебінің қалыптасуына негіз болды.

Қазақ зерттеушілері М. Сұлтанияұлы [6], Н. Базылхан [7], Т. Әбенайұлы [8] және басқалары бұл туындыны ұлттық тарих пен тіл тұрғысынан қарастырып, іргелі зерттеулер жүргізді. Олар мәтіндегі этнонимдер, антропонимдер, тарихи топонимдер мен көне лексиканы талдау арқылы қазақ халқының этногенезі мен тарихына қатысты тың тұжырымдар ұсынған.

Туындыны зерттеу барысында тарихи тұлғалар мен оқиғаларды заманауи ғылыми концепциялар негізінде қайта бағалау зерттеудің жаңашыл сипатын айқындайды.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің деректік негізін Шыңғыс қаған әулетіне қатысты тарихи материалдар, оның өмірбаяны, мемлекет құру стратегиялары мен әскери құрылымын сипаттайтын жазбаша деректер құрайды. Атап айтқанда, Әбілғазының «Түрік шежіресі», Рашид-ад-диннің «Жамиғ ат-тауарихы» және түпдерек ретінде қарастырылатын «Құпия шежіре» еңбектері ортағасырлық тарихи үдерістерді, саяси-әлеуметтік құрылымды және билік жүйесінің қалыптасуын зерделеуде аса маңызды деректік құндылыққа ие.

Зерттеу барысында деректерді талдаудың кешенді әдіснамалық ұстанымдары қолданылды. Деректанулық талдау әдісі жазба ескерткіштердің пайда болу уақыты мен тарихи контекстін, авторлық ұстанымын, мақсат-мүддесін және идеологиялық бағдарын анықтауға бағытталды. Бұл тәсіл пайдаланылған дереккөздердің мазмұнын сыни тұрғыда саралап, олардың ғылыми құндылығын айқындауға жол ашты.

Сонымен қатар генеалогиялық (шежірелік) әдіс Шыңғыс қаған әулетінің шығу тегін, ұрпақтар сабақтастығын және ру-тайпалық құрылымдағы орнын жүйелеуде маңызды рөл атқарды. Аталған әдіс арқылы биліктің мұрагерлік сипаты мен әулеттік легитимділіктің қалыптасу тетіктері нақтыланды.

Зерттеуде тарихи-салыстырмалы әдіс те кеңінен қолданылды. Бұл әдіс негізінде «Моңғолдың құпия шежіресі», «Жамиғ ат-тауарихы», «Түрік шежіресі» сияқты негізгі дереккөздердегі мәліметтер өзара салыстырылып, олардың мазмұндық ерекшеліктері мен интерпретациялық айырмашылықтары айқындалды. Нәтижесінде әрбір дереккөздің тарихи шынайылығы мен сенімділік деңгейі бағаланды.

Аталған еңбектердің ішінде «Моңғолдың құпия шежіресі» Шыңғыс қаған әулетінің шығу тегін мифологиялық әрі шежірелік сипатта баяндайтын маңызды дерек ретінде қарастырылады. Онда Бөрте Чыну мен Қоғай Маралдан бастау алатын тектік желі, сондай-ақ Алұн сұлуға қатысты нұрдан жаралу мотиві ерекше орын алады. Бұл сюжет билеуші әулеттің тылсым сипаттағы бастауын көрсететін идеологиялық құрал ретінде көрінеді.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде нұрдан жаралу мотивінің барлық қарастырылған дереккөздерде сақталғаны анықталды, алайда оның түсіндірілуінде елеулі айырмашылықтар бар. «Моңғолдың құпия шежіресінде» бұл құбылыс тәңірлік дүниетаным аясында берілсе, «Жамиғ атауарихта» исламдық таныммен ұштастырылады, ал «Түрік шежіресінде» тарихи-генеалогиялық жүйелеуге бейімделіп, біршама рационалдандырылған сипатта ұсынылады.

Сондай-ақ шығармалардың аударылуы мен ғылыми айналымға ену үдерісі кеңестік кезеңдегі идеологиялық ұстанымдармен байланысты қарастырылып, бұл мәселеде де деректанулық талдау әдісі қолданылды. Бұл өз кезегінде мәтіндердің интерпретациясына сыртқы факторлардың ықпалын бағалауға мүмкіндік берді.

Осылайша қолданылған әдістер жүйесі зерттеу нысанын жан-жақты қарастырып, Шыңғыс қаған әулетінің тарихи-мәдени болмысын кешенді түрде талдауға негіз қалады.

Нәтижелері

Қарастырылып отырған тарихи-хроникалық туындының бізге жетудегі жолдары өзге тілдер арқылы болғанын айту қажет, яғни біз қытай тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне аударылған мәтіндерді зерттеудеміз. Бұл жерде орыс тіліндегі шығарманың «Сокровенное сказание монголов» аталуындағы «сказание» ұғымы түрік тілінде «әпсана», «аңыз», «шежіре» түсініктеріне сай келеді. Сонымен қатар кейбір зерттеушілер тарапынан бұл туындының атын «Секретная история монголов» деп қолданатынын байқаймыз. Осы атаулар бір біріне ұқсас болып көрінгенімен, олардың мағынасында едәуір өзгешелік бар. Мәселен орыс тіліндегі «секретное» сөзінің қазақша мағынасы «жасырын», «құпия» немесе «бүркемеленген» сияқты мәндерде болуы мүмкін.

Зерттеу деректері көрсеткендей, туынды түпнұсқа емес, бірнеше деңгейлі аударма арқылы жеткендіктен, оның мазмұны мен құрылымы белгілі дәрежеде өзгеріске ұшыраған. Аударма кезінде кейбір ұғымдардың семантикалық трансформацияға түскені, ал терминдердің интерпретациялық мәнге ие болғаны анықталған. Осыған байланысты, көпсатылы аударма арқылы жеткен мәтіндермен жұмыс жүргізу олардың мазмұнын бірден қабылдаудан гөрі, деректанулық талдау және сыни бағалауды қажет етеді.

Зерттеуші синолог Б.И. Панкратовтың қытайшасындағы «Юань-чао би-ши» деп аталатын шығарманың шығуы туралы өзінің жасаған болжамына сай, «Бейжіндегі моңғол сарайында әрбір император (Шилудың) істерінің сипаттамалары бар тарихи мұрағат болған», оны моңғол тілінде тобчиян (ши) деп атаған және олар «патша отбасына жатпайтын адамдар үшін қолжетімді емес еді, яғни құпия болған» [3; 41]. Сондықтан «Юань-чао би-ши» деп аталатын қытай тіліндегі нұсқасы орыс тіліне «Тайная история династии Юань» сияқты аударылады. Демек туындының қытай тіліндегі нұсқасы қазақ тіліне «Юань әулетінің жасырын тарихы» деп аударылатынын байқаймыз. Алайда, еңбектің аталуында «моңғол» деген термин жоқ, тек «юань» термині бар. Сонымен қатар зерттеуші Б.И. Панкратов өз кезінде үлкен ғылыми зерттеу жасап, айналымға тың жаңалық енгізді.

Бұл ескерткішке берілген анықтамалар П. Кафаровтан бастау алады. Ол алғашында еңбекті «Шыңғыс хан туралы көне моңғол хикаясы», ал кейінірек — «Шыңғыс хан туралы анекдоттық хикаялар» деген атау ұсынған. И.Н. Березин, академик В.В. Бартольдтің пікірінше, ескерткішті «Моңғол-қытай жылнамасы» деп атаған. Ал В.В. Бартольдтің өзі бұл туындыға «хикая» атауын сақтап, оны батырлық эпос үлгілеріне жатқызуды жөн көрген [4; 30].

Б.Я. Владимирцов бастапқы кезеңде осы болжамдардың барлығын толық қолдағанымен, ескерткішті «эпикалық шежіре» ретінде қарастыру ұстанымында қалып, оның атауын «Құпия шежіре» деп аударуды ерекше табандылықпен жақтаған. Оның пікірінше: Шыңғыс қаған әулетінің қасиетті мұрасы тарихи жадыға айналды, өйткені бұл баяндау бір рудың немесе әулеттің ішінде болған маңызды оқиғаларды сақтаған дереккөз [4; 31].

Қытайша мәтіннің басында «Юань-чао ми ши», «Чинкиси кахан-ну кужаур» деген сөздер бар. «Чинкиси кахан-ну кужаур» қазақша Шыңғыс қағанның түп-тұқиянын, өмірбаянын егжей-тегжейлі баяндайтын шығарма деген сөз. Яғни, ғұмырнамасы деген мағына береді. Әрине ғұмырнамада тұлғаның ата-тегі, өміріндегі елеулі оқиғалар мен істеген ұлағатты істері және ол істердің жалғасын

табуы қатарлы мазмұндар қамтылады. Осынау тарихи еңбекте де дәл сондай баяндау тәсілі қолданылған» [5; 9], – дейді қытайтанушы Тілеуберді Әбенәйұлы. Аталған зерттеушінің тұжырымы негізді деп бағалауға болады. Дегенмен Тілеуберді Әбенәйұлы еңбегі ғылыми ортадан гөрі қоғамдық кеңістікте көбірек қызығушылық тудырғаны байқалады.

«Жамиғ ат-тауарих» еңбегі әлемдік ғылыми қауымдастыққа тек XIX ғасырда ғана кеңінен таныла бастады. Алғашында шығарма француз және ағылшын тілдеріне аударылды. Кейін 1858-1888 жылдар аралығында орыс зерттеушісі И.Н. Березин «История монголов» және «История Чингиз хана» [9] атты еңбектерінде «Жамиғ ат-тауарихтан» орыс тіліндегі үзінділерді жариялады. Еңбектің тарихи маңыздылығын ескере отырып, 1936–1952 жылдары КСРО Ғылым академиясы Шығыстану институтының ғалымдары бұл шығарманы толық көлемде орыс тіліне аударды.

Бұл кезеңде Б. Панкратов арнайы деректік және тілдік ресурстарға сүйенген полиглот-зерттеуші ретінде ғылыми қызметін жүйелі түрде жалғастырды. Ол Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағы» («Жамиғ ат-тауарих») атты іргелі еңбегінің 1952 және 1960 жылдары жарық көрген екі томына ғылыми ескертпелер дайындап, мәтіндік талдау мен деректанулық салыстырулар жүргізді. Зерттеуші еңбегінде Қытай, Моңғолия, Маньчжурия және Тибет тарихына қатысты мәліметтерді қайта қарастырып, бұған дейін бұрмаланған немесе көмескіленген деректерді қалпына келтірді. Сонымен қатар моңғол, түрік, қытай және өзге де антропонимдер мен топонимдердің транскрипциясын нақтылап, олардың тарихи-лингвистикалық негіздемесін ұсынды [3; 103]. Бұл зерттеулер ортағасырлық Шығыс тарихының күрделі мәселелерін жан-жақты зерделеуге, тарихи процестерді тереңірек түсінуге елеулі үлес қосты.

Шыңғыс қаған әулетінің өкілі Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» (Шежіре-и түрк, 1665) атты еңбегінде де аталған тарихи үдерістер мен тұлғалар кеңінен көрініс тапқан. Бұл шығарма ғасырлар бойы тарихи маңызын жоймаған, түркі халықтарының тарихи жадын сақтауда айрықша рөл атқаратын рухани-тарихи мұра ретінде бағаланады.

Темүжіннің (кейінгі Шыңғыс қаған) туған жылы туралы тарих ғылымы әлі күнге дейін нақты бір тоқтамға келген жоқ. Зерттеушілер арасында негізінен екі түрлі болжам қалыптасқан: бір тобы оны 1155 жылы дүниеге келді десе, екіншілері 1162 жылды негізге алады. Бірқатар авторлардың пікірінше, Темүжін 1155 жылы Есукей батырдың отбасында дүниеге келген. Оның есімі — Темүжін, көне моңғол тілінде «темірші» [10; 7] деген мағынаны білдіреді. Бұл атау түрік-моңғол дүниетанымындағы темірдің киелі әрі берік күштің символы ретіндегі мәнімен сабақтасып жатыр.

Ортағасырлық шежірелік мәліметтерде: «Хижраның бес жүз тоқсан тоғызыншы (жаңа есеппен 1202 жылы) доңыз жылында қырық жасында Шыңғысты хан көтерді. Найман кіре деген жерде үлкен той жасап, ас берді» [11; 7], – деген дерек келтіріледі. Егер осы деректі негізге алсақ, 1202 жылы қырық жаста болған Темүжін шамамен 1162 жылы туған болып шығады. Бұл тұжырымды XVII ғасырдағы белгілі тарихшы Әбілғазы Баһадүр де қолдайды.

Ғұлама ғалым Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде Шыңғыс қағанның жасы 72-ге келген, 23 жыл тақта отырған деген мәлімет бар [12; 27]. Ғылыми зерттеулер нәтижесінде жазылған дереккөздерде Шыңғыс қаған 1227 жылы қайтыс болды делінген. Демек ғалымның пікірі бойынша Темүжін 1155 жылы өмірге келіп, 72 жасында 1227 жылы қайтыс болған. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс қағанның доңыз жылы, яғни 1227 жылдың жетінші айының он екісінде Дөрмегей кентінде дүниеден өткені туралы айтылады [6; 188].

Темүжіннің әкесі — Есукей батыр қият руынан шыққан. Қият мұғұлдан тарайды. «Рашид ад-дин де «мұғұлдар мен түркілер бір ғана Яфестен тараған» дегенді алға тарта келіп, өз еңбегін «Қазіргі уақытта мұғұл» деп аталып келе жатқан түркі тайпалары туралы» деген тақырыппен баяндайды. Түркі тайпаларының жалпылама татар аталғаны да осы бөлімде айтылады. «Түркі және мұғұл тайпалары мен руларының бәрі бірі-біріне ұқсас және олардың тілдерінің негізі, яғни шығу тегі де түгелдей бір, мұғұлдар тек түркілердің бір сыныпы (тобы) ғана болып табылады...» [12; 56]. Белгілі тарихшы Е. Кычанов Шыңғыс қағанның ататек шежіресіне қатысты зерттеулерінде Рашид ад-диннің мәліметтерін қолдай отырып, нируун тайпасынан тараған ұрпақтардың өзін «қият» [10; 13], – деп атағанын атап көрсетеді.

Түрік-моңғол тайпаларының шығуы, ата-бабалары туралы аңыздар тарихта жиі кездеседі. Шыңғыс қағанның құзар тегі Дергей жоғары Тәңірден жарасты туған Бөрте-Чынұ екен. Кербезі (әйелі) Қоғай Марал сұлумен бірге Онон өзені басталатын Бұрхан-Қалдун тауына көшіп келеді. Ұлының есімі — Бата-Чықан деп баяндалады [7; 57]. Міне осы кезеңнен бастап Шыңғыс қағанның

өзіне дейінгі жиырма екінші атасынан бастау алатын шежіре өрбиді. Добун мерген — Темүжіннің он бірінші атасы, ал оның жұбайы Алұн сұлу ретінде белгілі.

Моңғол тарихшысы А. Амар өзінің «Көшпенділердің қысқа тарихы» атты еңбегінде Бөрте Чыну, Қоғай Марал екеуін тотемизмнен туған наным кейіпкерлері деген болжамдарға қарсы болады. Бұлар — тарихи адамдар. Олар — күллі моңғол этносының ата тегі емес, моңғол хандарының бір үлкен тайпасының түп атасы» [13; 8], — деп түсініктеме береді.

Туындының «Темүжіннің тегі мен балалық шағы» деп аталатын алғашқы бөлімінде Шыңғыс қағанның ата-бабасы туралы жазылып, оның арғы атасы «нұрдан жаратылған» делінеді. Шежіреде бұл ұғым «нируун» деп берілген, бұл сөз «аруақты тұқым», «таза текті ру» деген мағына береді. Нируундардың тарихы туралы «Моңғолдың құпия шежіренің» 20-бабында: «Содан соң Алун сұлу бүй дейді: «Белгінүтей мен Бүгінүтей, екеуің мына үшеуі қайдан туды?», — деп күмәндандыңдар ғой. Күмәнданудың да жөні бар шығар», — деп, шығарманың 21-бабында оған түсінік береді: «Бірақ сендер бұл жайдың мәнін түсінген жоқсыңдар. Түн сайын бір ақсары адам біздің үйдің шаңырағын жап-жарық қып кіріп келіп, менің құрсағымды сипағанда, оның нұры жатырыма сіңіп кететін, Ол адам (шығар) күн мен (батар) айдың арасында сары итше еркелеп шығып кететін. Бұл жайды білмей жатып неменеге күмәнданасыңдар? Алланың асасынан берген ұлдар ғой бұлар. Оларды тобырларға теңеуге бола ма? Қарапайым адам хаған болса ғана оның мәнін түсінер» [6; 28]. Шыңғыс қағанның шығу тегін ерекше, тылсым сипатта көрсету — оның билікке лайықты тұлға екенін дәлелдеуге бағытталған дәстүрлі мифологиялық тәсіл. «Нұрдан жаратылу» концепциясы — билеушіні қарапайым халықтан жоғары, текті және киелі күш иесі ретінде сипаттауға мүмкіндік беретін архетиптік бейнемен байланысты болды. Сайын үйге еніп, жарық шашатын ақсары бейненің құрсағына нұр түрінде енуі — исламдағы, христиандықтағы және көне түркілік дүниетанымдағы киелі тектің пайда болу мифтерімен үндеседі. Мұндағы нұр — рухани белгі, яғни құдірет иесінің нышаны ретінде сипатталады. Бұл бейне арқылы Шыңғыс қағанның өмірге келуі кездейсоқ емес, киелі жоспардың бір бөлігі ретінде көрініс табады.

Әбілғазының «Түрік шежіресінде» бұл әңгіме Алаңқо жайлы аңызда көркем әрі егжей-тегжейлі баяндалады. «Алаңқоның таңғажайып хикаясы» деп аталатын тараушада: «Алаңқоның күйеуі Дубун Баян өлгеннен кейін атасы Жұлдыз ханның аға-інілерінің балалары, нөкерлері әрқайсысы бізге күйеуге шық деп ұсыныс жасады. Алаңқо олардың бәріне де: «Мен өлгенімше ешкімге тұрмысқа шықпаймын, ұлдарым жігіт болғанша елді өзім басқарамын, одан соң ұлдарыма тапсырамын» деп жауап берді. Бұдан бірнеше жыл өткенде бір кеште ұйықтап жатып оянды. Таң сәріде түндіктен бір жарық түсті, жарықтың ішінде түсі шикіл сары, көзі көкшіл адам елестеді. Алаңқо шошып, қасында жатқан әйелдерді тұрғызбақ болып айғайлайын деп еді, дауысы шықпай, тілі байланып қалды, тұрайын деп еді, аяқ-қолының жаны кетіп барады, бірақ ақылын жоғалтқан жоқ. Ол адам жайлап қасына келді, мұнымен қосылысқаннан кейін түндіктен шығып кетті. Жұрт бәрібір сенбес деп, бұл жағдайды ешкімге айтпады. Бес-алты күннен соң әлгі адам тағы келді, бірнеше күнде келіп тұратын болды. Бірінші келген күннен кейін Алаңқо екіқабат болды. Төрт-бес айлық болғаннан соң туысқандары жиылып келіп, жүкті болғанының жағдайын сұрады. Алаңқо жиылғандарға барлық оқиғаны баяндап берді» [10; 46]. Шындығында, бұл аңыздық көрініс туындыда Алұн сұлу мен нұрдан жаралған ұлдарға қатысты эпизодпен мазмұндас әрі идеялық үндестікке ие. Мұнда да баланың әкесі ретінде құпия, құдіретті бір бейне көрсетіледі, ал баланың өмірге келуі — әдеттегі биологиялық жолмен емес, қасиетті, тылсым күш арқылы жүзеге асады. Яғни, Әбілғазы бұл аңызды тек тарихи дерек ретінде емес, рухани сабақтастықтың бір нышаны ретінде көрсетеді. Осылайша, көркем әрі символикалық бейнелеу арқылы ол Шыңғыс қағанның ата-тегін адамзаттан жоғары, қасиетті сипатқа ие тұлға ретінде көрсетуге тырысады.

Рашид ад-дин де өзінің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде Шыңғыс қағанның ата-тегі туралы баяндау барысында Алан Куа бейнесін ерекше сипаттайды. Шығарманың екінші бөліміндегі «Дубун Баян мен оның әйелі Алан Куаның бейнесі, олардың ұлдарының тармақтары жайлы» әңгімесінде: «Жоғарыда аты аталған Дубун Баянның қоралас руынан шыққан өте пәк (инабатты, жақсы мінез-құлықты) Алан Куа атты әйелі бар еді. Одан оның екі ұлы бар болатын, бірінің аты — Билгунутай (Білгенетай), екіншісі — Бугунутай (Бөгенетай). Олардың ұрпағынан екі мұғұл руы тарайды. Кейбіреулер олардың анасы Алан Куа болғандықтан нируун руына жатқызса, басқалар дүрліккен руына (жатқызады). Себебі нируун руы үзілді-кесілді түрде Алан Куаның күйеуі дүниеден өткен соң туылған үш ұлынан тарайды деп есептейді. Бұл мәселеге қатысты көптеген келіспеушіліктер бар. Дегенмен ол (жағдай туралы айтылғанның) екінші нұсқасы (адамдарға) көбірек белгілі және

киястағанға (салыстырып қарағанда шындыққа) жақындау» [12; 215], – деп жазды. Рашид ад-дин бұл мәселеде екі түрлі көзқарас барын атап көрсетіп, екіншісін — яғни «нұрдан жаратылған» ұғымына негізделген нұсканы кең таралған әрі тарихи шындыққа біршама жақынырақ нұсқа ретінде сипаттайды. Бұл — сол дәуірдегі тарихи және аңыздық танымның өзара араласқанын көрсетеді.

Одан әрі әңгімені жалғастырып, былай дейді: «Бұл жағдайға Алан Қуа қатты таңданып, шошынды, содан бұл жайлы ешкімге айтпады. Біраз уақыт өткен соң ол өзінің жүкті болып қалғанын түсінді. Алан Қуаның жүгінен босануының уақыты келген кезде, оның күйеуінің бауырлары мен туыстары жиналып келіп Алан Қуаға: «Қалайша күйеуі жоқ әйел өзіне жасырын күйеу тауып алмай тұрып жүкті болып қалуы мүмкін?!», – дейді. Алан Қуа оларға жауап беріп: «Осылайша менің күйеуім жоқ бола тұра (жүкті болып) бала босағандығымнан сіздердің ойлаған болжауларыңыз әділетті және айтып тұрған күдіктеріңіз де сырттай (қараса) дұрыс. Алайда ешбір шүбә жоқ расында, кейбір күдіктер күнә болып табылады». Қалайша мен (мұндай) сөуге лайық (арсыз) істі (ол мен бүкіл қауым алдында) ұятқа қалдыратынын (біле тұра, істей алатын едім?! Ия, мен әр күні түнде (ұйықтап жатқанымда), түсімде бір сарылау түсті, көзі көк кісінің маған ақырын-ақырын жақындап келіп, содан соң жайлап кері қайтатынын көремін. Мен оны өз көзіммен (анық) көремін. Мен жайлы сендердің әрқандай ойлаған (ойларың мен) күдіктерің дұрыс емес. Мен дүниеге алып келген бұл балалар, (адамдардың) ерекше тобына жатады. Олар (бұл балалар) өсіп, ұлғайып, бүкіл халықтың патшалары мен хандарына айналған кезінде сендерге де және қараша қауымның барлығына да менің жағдайымның (расында) қандай болғаны анық ақиқат болады» [12; 224]. Бұл үзіндідегі Рашид ад-диннің Алан Қуа туралы баяндауы терең мифологиялық, символикалық және әлеуметтік мәнге ие. Осы әңгіме арқылы автор Шыңғыс қағанның арғы тегін тек тарихи дерекпен емес, қасиетті, тылсым сипаттағы оқиға арқылы сипаттауға тырысады.

Шыңғыс қағанның ататек шежіресі мен руы туралы басқа әдебиеттерде кездесе бермейтін құнды мәліметтер бар. Сондай-ақ, автор Алан Қуаның ұлдарына берген тәрбиесі мен айтқан өсиетін де шебер жеткізе білген. Бұл тәрбиелік мазмұн — кейін Шыңғыс қағанның саяси тұлға болып қалыптасуына негіз болған рухани іргетастың көрінісі іспеттес. Алан Қуа балаларына бірлік пен ынтымақтың маңызын түсіндіріп, оларды текті ұрпақ ретінде өсіруге тырысады. Бұл арқылы ол көшпелі қоғамдағы әйел-ананың тек тәрбиеші ғана емес, рухани ұстаз әрі болашақ көсемдердің тұлғасын қалыптастырушы екенін аңғартады.

Аталған дереккөзде тайпалар арасындағы ішкі оқиғалар кең қамтылғанымен, Шыңғыс қағанның әскерінің басқа мемлекеттерге жасаған жорықтары қысқа әрі жалпылама түрде баяндалған. Ал осы кезеңдегі әскери-саяси оқиғалардың толық әрі жүйеленген нұсқасын Рашид ад-диннің еңбегінен кездестіруге болады. Бұл шығармада империяның құрылуы, оның әкімшілік жүйесі, жорықтардың географиясы мен кезеңдері егжей-тегжейлі сипатталған.

Халқымыздың би-шешендері мен ақын-жыраулары әрқашан өсиетті сөздері мен ғибратты өлең-жырларында әрдайым бірлікті насихаттап отырған.

«Бірлігі бар елдің белін ешкім сындырмас» деген халық даналығы мен Төле бидің «Бірлік болмай, тірлік болмас» деген сөзі — ел тұтастығының маңызын терең ұғындырған тағылымды тұжырымдар. Осындай өсиетті сөздер ұрпақтан-ұрпаққа өнеге ретінде жалғасып келеді. Бірлік, ынтымақ және татулық идеясы — шығарманың басты рухани өзегін құрайды. «Құпия шежіренің» 19-бабында: «Көктемнің бір күні Алұн сұлу қойдың сүр етін асып, Белгінүтей, Бүгінүтей, Бұқа-қатық, Бұқаты-салжы, Бодыншар-мәжнүн бесеуіне береді де, қатарласып отырған оларға бір-бір шыбықтан «сындыр» деп ұсынады. Олар бырт-бырт еткізіп сындырады. Онан соң әлгіндей бес шыбық ағашты біріктіріп буады да: «Ал, енді сындырыңдар», – дейді. Бірақ оны ешкім сындыра алмайды» [4; 80], – деп баяндайды. Дереккөздің 22-бабында бұл істің түсіндірмесін келтіреді: «Онан соң Алұн сұлу тағы да тәлім сөзін жалғайды: «Бесеуің де менен тудыңдар емес пе? Егер сендер жеке-жеке кетсеңдер, мына жалғыз шыбық сияқты бөгде біреулер тез бырт еткізеді. Егер бірлік ынтымақта болсаңдар, мына бұған шыбық сияқты берік боласыңдар. Сендерге ешкімнің әлі жетпейді», – дейді. Алұн ананың ұлдарын бірлікке шақыруы дереккөздің басқа тараулары мен баптарында (23-37) баяндалады. Ал 39-бабында: «Сол жерден ағайынды бесеуі әлгі елге шабуыл жасап, жылқысын тартып алып, халқын малай етеді», – деп автор өсиеттің жемісін баяндайды [6; 29-30]. Бұл әңгімеде Алұн сұлу балаларына қарапайым мысал арқылы бірліктің мәнін терең жеткізеді. Жекелеген шыбықтар оңай сынғанымен, оларды біріктіргенде мызғымас күшке айналатыны секілді, ағайынды бес ұл да тек бірлікте болса ғана мықты болатынын ұғындырады. Бұл тәлім сөз кейінгі оқиғалармен өз дәлелін табады: ағайындылардың бірігіп елге шабуыл жасап, жеңіске жеткені — бірліктің нақты жемісі ретінде

көрініс табады. Ал, Алұн ананың бейнесі — тек ана емес, ұлтты ұйыстыратын кеменгер тұлғаның үлгісі ретінде берілген. Оның ұрпақтары бірлесіп, ауызбіршілікпен күшті империяның негізін қалайды.

Шыңғыс қаған өміріндегі жеткен жетістіктерінің астарында осы «бірігу» ұстанымы қалыптасқан. «Моңғолдың құпия шежіресі» мен кейінгі тарихи шежірелерде Шыңғыс қаған тұлғасы тек әскери-саяси көшбасшы ретінде ғана емес, рухани-тарихи мұраның өзегі ретінде көрініс табады. Бұл көзқарас тек тарихи еңбектермен шектелмей, әдебиетте де өз жалғасын тапты.

«Тұмайды адамзатта Шыңғыстай ер,
Данышпан, тұңғық ой, болат жігер.
Шыңғыстай арыстанның құр аты да
Адамның жүрегіне жігер берер.
Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы,
Төле атаға тартып туған бәрі бөрі.
Шыңғыстың қол бастаған екі көзі —
Жолбарыс Сұпытай мен көкжал Жебе.
Тұранның билері бар Тарағайдай,

Сол биден Темір туған от боп ойнай» [14; 175], – деген ақын Мағжан Жұмабаевтың өлең жолдары Шыңғысты ерекше ерлік пен терең парасаттың, болаттай жігердің иесі ретінде сипаттайды. Оны Тұран даласының билеушілерімен, Темірмен сабақтастыра отырып, ұлттық мақтаныш деңгейінде көрсетеді.

Шыңғыс қағанның ататек шежіресіне қатысты деректердің молдығы зерттеушілер үшін ерекше қызығушылық тудырады. Бұл мәліметтер корпусын сыни тұрғыдан талдау олардың бірқатарының тарихи шындыққа едәуір жақын екендігін, әсіресе «Құпия шежіре» деректерімен мазмұндық және құрылымдық тұрғыдан үндесетінін көрсетеді. Аталған дереккөздер арасындағы сәйкестіктер Шыңғыс әулетінің шығу тегі мен генеалогиялық желісін реконструкциялауда маңызды рөл атқарады. Дегенмен әрбір дереккөздің жазылу уақыты, идеологиялық контексті және баяндау дәстүрі ескеріледі. Зерттеу деректері мен Рашид ад-дин тұжырымдары ірі тайпалық бірлестіктердің тарихи қалыптасуы ортақ негізден бастау алатынын көрсетіп, түрік этносының көптеген дала халықтарының түпкі өзегі болғанын айқындайды. Сонымен қатар «Моңғолдың құпия шежіресінде» кездесетін моңғол, татар, найман, керей, қоңырат, меркіт, жалайыр, нирун, қият т.б. тайпалардың өз алдына мемлекет, ұлыс болып өмір сүргендігін көрсетеді.

Талқылау

Дереккөзді аудару ісімен белгілі кеңестік моңғолтанушы әрі қытайтанушы Б.И. Панкратов та айналысқан, алайда оның еңбегі аяқталмай қалған. Ал жазылған бөлігі әлі күнге дейін жарияланбаған және Ресей ғылым академиясының Шығыстану институтының шығыстанушылар архивінде (Санкт-Петербург) сақтаулы [15; 6]. Оның еңбегі ХІІІ ғасырдағы осы ескерткіштің ғылыми реконструкциясы мен лингвистикалық дәлдігінің эталоны болып саналады. Түпнұсқа моңғол тілінде сақталмай, мәтін қытай иероглифтік транскрипциясы түрінде жеткендіктен, Б.И. Панкратов орта моңғол тілінің бастапқы дыбысталуын қалпына келтірді. Ол ескерткіштің алғашқы атауы «Юань би-ши» болған деген болжам ұсынды, ал «чао» (әулет) сөзі кейінірек қосылған деп есептейді.

1962 жылы ол 15 тараудан тұратын, бұған дейін П.И. Кафаров сатып алған бірегей қолжазбаның факсимилесін қамтитын «Юань-чао би-ши: Моңғолдардың құпия тарихы» еңбегінің бірінші томын жариялады. Автордың көзі тірісінде толық аудармасы мен түсіндірмелері жарық көрген жоқ, оның материалдарының бір бөлігі мен аударма үзінділері тек 1990 жылдары ғана «Mongolica» жинағында және басқа басылымдарда жарияланған.

Бөрте Чыңу мен Қоғай Маралдан туған ұлдың есімі көптеген аудармаларда Бата-Чиган, Батшаған түрінде берілсе, ал Б.И. Панкратовтың аудармасындағы Батачи-хан шындыққа барынша жақын деп пайымдауға болады. Қазақ тіліндегі баламасы Баташы-хан түрінде қолданылады. Синолог ғалым қолданған жалқы есімдердің формалары әртүрлі себептерге байланысты өзге аудармашылар пайдаланған нұсқалармен сәйкес келе бермейді.

Моңғол және түркі дереккөздерінде бір тарихи тұлғаның есімі әртүрлі нұсқада кездеседі. Мәселен «Моңғолдың құпия шежіресінде» ол Алун сұлу деп аталады. Ал Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде бұл есім Алан Қуа түрінде берілсе, Әбілғазы Баһадүр ханның шежіресінде

Алаңқо нұсқасы кездеседі. Бұл айырмашылықтар әр дәуірдегі тілдік ерекшеліктермен, сондай-ақ дереккөздердің аударылу және жазылу дәстүрімен байланысты болуы мүмкін.

Б.Я. Владимирцев өзінің 1934 жылы шыққан «Моңғолдардың қоғамдық құрылысы» атты классикалық еңбегінде бұл туындының деректерін «көшпелі феодализм» теориясын негіздеу мақсатында кеңінен пайдаланған. Академиктің моңғол тіл білімі мен әдебиетіне қатысты жүргізген іргелі зерттеулері 1941 жылы «Құпия шежіренің» тұңғыш толық орыс тіліндегі аудармасын дайындау барысында С.А. Козин үшін маңызды ғылыми-әдіснамалық негіз қызметін атқарды [5; 27]. Зерттеуші ғалым Шыңғыс қағанның тұлғасын «Құпия шежіре» тұрғысынан талдап, оны кездейсоқ жаулап алушы ретінде емес, өз дәуірі мен халқының тарихи-әлеуметтік дамуының жемісі ретінде қарастырған.

Дереккөздің ғылыми атауы болып табылатын «Юань-чао би-ши»-дің толық мәтіні мен аудармасының жарық көруі шығыстану саласындағы жетістіктің бірі. «Юань-чао би-ши» мәтінімен көптеген елдердің ғалымдары тарапынан тоқтаған емес, әлі де жүргізілуде. Осындай монументалды еңбектің жүзеге асуына себепкер болған кеңестік ғалым екендігін біз орынды түрде мақтан тұтуымыз керек. Бұл — біздің кеңестік шығыстану ғылымының жетістігі [4; 77]. Мұнда автор кеңестік кезеңдегі сыншыл идеологиялық саясат аясында мәдени тұрғыдан талдауға ұшыраған С. Козиннің 1941 жылы «Сокровенное сказание монголов» атауымен жарық көрген еңбегіне ғылыми тұрғыда сипаттама береді.

Көрнекті моңғол ғалымы Ц. Дамдинсүрэннің пайымдауынша, «Моңғолдардың құпия шежіресі» тікелей моңғолдық төл жазба дәстүрінің өнімі емес, тарихи жағдайларға байланысты Мин дәуірінде қытайлық тарихнамалық ортада жүйеленген шығарма ретінде қарастырылады [2; 28]. Ғалымның пікірінше, еңбектің тілдік ерекшеліктері оның бастапқы нұсқасының сақталмауын немесе мүлде болмауын да жоққа шығармайды. Бұл тұжырым аталған дереккөздің қалыптасуы мен бізге жету жолын қайта пайымдауды талап етіп, оны зерттеуде деректанулық және тілдік талдаудың маңыздылығын айқындайды.

Жоғарыда талданған үш дереккөзде баяндалатын оқиға желісінің мазмұндық тұрғыдан өзара сәйкестігі олардың деректік үндестігін айғақтайды. Мұндай сәйкестік келтірілген мәліметтердің шындыққа жақын екенін көрсетеді. Шежірені баяндау арқылы авторлар Шыңғыс қаған тегінің тылсым мен ақиқаттың тоғысынан тарайтынын дәлелдейді. Бұл мәліметтердің барлығы билеуші әулеттің ерекше жаратылысын, киелілігін, көктен түскен нұр арқылы дүниеге келуін халық санасында бекітуге бағытталғандығы байқалады.

XIII ғасырда Шыңғыс хан негізін қалаған Моңғол империясы Еуразияның елеулі бөлігін қамтыған ірі саяси-әскери құрылым болды. Оның жорықтары Шығыс Азиядан Орталық Азияға, Таяу Шығыс пен Шығыс Еуропаға дейін таралып, сол дәуірдегі саяси картаны түбегейлі өзгертті. Империя қатаң әскери тәртіпке, орталықтандырылған басқаруға және жылдам қозғалатын атты әскер жүйесіне сүйенді. Бұл оның кең аумақтарды қысқа мерзімде бағындыруына мүмкіндік берді және Еуразиядағы саяси-экономикалық байланыстардың қайта құрылуына әсер етті. Еуразия даласында ерте дәуірден бастап сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік, түргеш, оғыз, қыпшақ және қимақ сияқты көптеген тайпалық бірлестіктер өмір сүрді. Ең соңында Мұғұл (түркі) деген атаумен бір шаңырақтың астына біріге отырып, дүниені дүр сілкіндіріп, осы атты барша түркі баласының атауына айналдырып кетті. Бұл қауымдастықтар аймақтың этникалық және мәдени дамуына елеулі ықпал етті. Одан кейін Мұғұл (түркі) атауы үнсіз өшіп барып, Шыңғысхан құрған алып империяның атауы болып бір-ақ шықты. Әлемге танылған бұл атау — бізге естілмеген, білмеген термин ретінде тарих сахнасында осылайша пайда болды [16; 8]. Тарихшы-деректанушы ғалымдар «Мұғұл» (түркі) атауын Ұлы далада өмір сүрген тайпалардың ортақ атауы ретінде қарастырады. Бұл атаудың алғаш рет IX ғасырда Алтай өңірін мекендеген тайпаларға қатысты қолданылғаны жөнінде деректер, атап айтқанда, Тибет және Алтай түркілері арасындағы келісімге байланысты тас жазбаларда «мұғұлдар» атауы кездесетінін айтады. Осы мәліметтер мұғұл тайпаларының тарихи болмысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар аталған деректер жоғарыда ұсынып отырған тұжырымдарды толықтырып, олардың ғылыми негізділігін айқындай түседі.

1930–1940 жылдары КСРО-да «пантүркизмге» қарсы күрес жүргізіліп, түркі мұрасына қатысты деректердің көпшілігі ғылыми айналымнан әдейі ығыстырылды. Соның салдарынан «Құпия шежіренің» аудармасы саяси бақылау жағдайында жасалды [17; 570]. Кеңес өкіметінің идеологиялық

қысымы туынды мәтінінің ғылыми аудармасына саяси сүзгі арқылы ықпал етіп, оның мазмұндық объективтілігіне кері әсер етуі мүмкін жағдай қалыптастырған.

«Моңғолдың құпия шежіресі» деген атаумен ғылымда кеңінен танылған бұл туынды кеңестік кезеңде бірқатар зерттеушілер тарапынан аударылып, ғылыми айналымға енгізілген. Аталған еңбектің мәтіндік нұсқаларында және атау жүйесінде кездесетін кейбір сәйкессіздіктер мен ықтимал бұрмалауларға қарамастан, оның тарихи деректік және мәдени-танымдық құндылығы жоғары екендігі ғылыми ортада мойындалған. Сонымен қатар әлемдік ғылыми кеңістікте бұл туындының атауының шарттылығы мен жасандылығы жөнінде пікір білдіріп жүрген зерттеушілер бар. Осыған байланысты аталған туындының тарихи-мәдени контекстіне неғұрлым сәйкес келетін түпнұсқалық атауын қалпына келтіру қажеттілігі бүгінгі күннің талабы деп білеміз.

Қорытынды

«Моңғолдың құпия шежіресінің» бізге жеткен нұсқасы 282 баптан тұрады. Негізінен «Юань-чао би-ши» — Шыңғыс ханның іс-әрекеттерін сипаттайтын шежіре іспеттес. Кітап 282 бапқа бөлінген, оның алғашқы 68-і алдыңғы дәуір оқиғаларына, келесі 200-і Шыңғыс ханға, ал 14-і Үгедейге арналған. Немесе 12 тараудың (әрқайсысы 50 парақтан тұратын тараулар) 10 тарауы Шыңғысқа, ал 2 тарауы қалған барлық оқиғаларға арналады.

Рашид ад-дин, Әбілғазы баһадүр хан еңбектерінде көрсетілгендей, Шыңғыс қаған құрған мемлекеттің этникалық құрамы мен әскери құрылымы негізінен түрік-моңғол тайпалық бірлестіктерінен құралғанын пайымдайды. Бұл тұжырым ортағасырлық деректемелердің маңызды үлгілерінің бірі саналатын «Құпия шежіре» мәліметтерімен де сабақтасып, өзара толықтырыла түседі. Аталған дереккөздерде мемлекет құрамындағы тайпалардың шығу тегі, олардың саяси-әлеуметтік ұйымдасу ерекшеліктері және әскери жүйедегі орны жан-жақты сипатталады.

Жалпы алғанда, бұл шежірелік мұраның ғылыми айналымдағы маңызы оның көпқырлы мазмұнымен айқындалады: онда тарихи деректермен қатар, әртүрлі ғылым салалары үшін құнды мәліметтер тоғысқан. Осыған байланысты бұл еңбек ұзақ уақыт бойы зерттеушілер назарынан тыс қалмай, кешенді түрде зерделеніп, көптеген ғылыми тұжырымдардың қалыптасуына негіз болды. Шығармадағы аңыздық баяндаулар мен нақты тарихи оқиғалардың өзара сабақтастығы халықтың дүниетанымы мен тарихи жадын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Демек шежірені зерттеу тек өткен кезеңдерді қайта қарастырумен шектелмей, ұлттық болмысты терең түсінуге, тарихи сананы жаңғыртуға және рухани мұраны сақтауға бағытталған маңызды ғылыми-танымдық үдеріс ретінде бағалануы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография / М.А. Алпысбес. — Астана, 2013. — 380 б.
- 2 Аяган Б.Г. Сюжеты по истории древних ойрато-тюркских сообществ в тексте «Сокровенного сказания монголов» в русскоязычном переводе С.А. Козина / Б.Г. Аяган // Nomadic civilisation: historical research. — 2023. — № 4. — С. 22–36.
- 3 Панкратов Б.И. Образцы переводов из «Юань-чао би-ши» (подготовка к печати и предисловие Ю.Л. Кроля) / Б.И. Панкратов. — Москва: «Наука». Издательская фирма «Восточная литература», 1993. — 343 с.
- 4 Козин С.А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. Под названием Mongolun niyusa tobciyan Юань Чао Би Ши: Обыденный сборник / С.А. Козин. — Москва, 1941. — Т. 1. — 619 с.
- 5 Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов / Б.Я. Владимирцов. — Москва: Изд. фирма «Восточная литература», 2002. — 557 с.
- 6 Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпенділер шежіресі). — Ауд. М. Сұлтаняұлы. — Алматы: Өнер, 1998. — 224 б.
- 7 Базылхан Б. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері / Б. Базылхан, М. Әбусейітова. — Алматы: Дайк-Пресс баспасы, 2006. — 477 б.
- 8 Әбенайұлы Т. Құпия шежіренің құпиясы / Т. Әбенайұлы. — Алматы: «Шапағат-Нұр», 2013. — 686 б.
- 9 Рашид-ад-дин. История монголов: история Чингиз-Хана от восшествия его на престол до кончины / Рашид-ад-дин; пер. на русс. И.Н. Березина. — Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1888. — 262 с.
- 10 Кычанов Е. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир / Е. Кычанов. — Алма-Ата: Жалын, 1992. — 128 с.
- 11 Әбілғазы Б. Түрік шежіресі / Б. Әбілғазы. — Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1991. — 208 б.
- 12 Рашид ад-дин. Жамиғ ат-тауарих / Рашид ад-дин. — Астана: Фолиант, 2018. — 1-т. — 596 б.

- 13 Амар А. Көшпенділердің қысқа тарихы / А. Амар; моңғол тілінен қазақ тіліне ауд., түсінікт., көрсеткіш. жасаған Ж. Хамай. — Алматы: Атажұрт, 2011. — 216 б.
- 14 Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, кара сөздер / М. Жұмабаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 448 б.
- 15 Кроль Ю.Л. О работе Б.И. Панкратова над «Юань-чао би-ши» / Ю.Л. Кроль // Страны и народы Востока. — Вып. XXIX. — СПб.: «Петербургское востоковедение», 1998. — 336 с.
- 16 Дулати А. Мұғұлдар (түркілер) деген кімдер? / А. Дулати // Шыңғысхан. — 2023. — № 1(42). — Б. 7–34.
- 17 Ayagan B.G. On the history of the translation of “The secret history of the mongols” by S.A. Kozin / B.G. Ayagan // Otan tarikhy. — 2025. — № 3. — P. 563–572.

Г.Ж. Бейсембекова, М.А. Алпысбес

Родословная Чингиз кагана: к вопросу исторического источника

Статья посвящена научно-академическому анализу проблем, связанных с исторической ролью и образом Чингисхана, на основе научной литературы и источников, относящихся к его личности. Средневековый исторический источник в науке ориентирован на выводы о написании и изучении произведения, условно известного как «Сокровенное сказание монголов». В статье анализируется, что в период Советского Союза труды таких ученых, как Б.И. Панкратов, С.А. Козин и Б.Я. Владимирцов, легли в основу формирования советской школы монголоведения путем комплексного изучения языковых, исторических и структурных особенностей текста, создания научных переводов и объяснений. На просторах Евразии отдельные сюжетные фрагменты характеризуют быт и историческую идентичность тюркско-монгольских племен, ведущих кочевой образ жизни в XIII–XIV веках, занимавшихся четырехплодным скотоводством и коневодством. В этой же полевой среде этот исторический источник, рассказывающий о рождении, происхождении, образе жизни и процессе политического становления династии Торе, рассматривается как важный материал, служащий признанию исторической реальности. Родословная и преемственность поколений династии Чингисхана систематически дифференцируются, а родственные отношения между ними излагаются на структурной основе. В методической части статьи анализируются данные, относящиеся к «сотворённым из света» предкам Чингисхана, представленным в «Сокровенном сказании монголов». Кроме того, содержание данного произведения сопоставляется с историческими трудами Рашид ад-дина «Жами ат-таварих» и Абулгази Бахадур-хан «Туркская родословная», в результате чего выявляются сходства и различия общих сюжетов и исторических мотивов. Данные культурно-исторические памятники, сформированные в русле летописной традиции тюркских народов, играют важную роль в сохранении коллективной исторической памяти и систематизации сведений об отдельных исторических личностях. Исторические сюжеты выступают основой для осмысления общественных отношений, структуры власти и духовного мировоззрения эпохи Чингисхана. В ходе исследования в научном ключе рассматриваются вопросы взаимосвязи источников, специфика отражения исторической действительности и авторской позиции. Проведённый сравнительный анализ позволяет сделать вывод о высокой научной ценности и познавательной значимости данного источника, а также рассматривать его в качестве важной теоретико-методологической основы при интерпретации исторических данных.

Ключевые слова: «Сокровенное сказание монголов», Чингис каган, тюрки, монголы, племя, нируун, шежире, источниковедческий анализ, историография, кочевое общество.

G.J. Beissembekova, M.A. Alpysbes

The Genealogy of Chinggis Khan: On the Question of the Historical Source

The article is devoted to an analysis of issues related to the historical role and image of Chinggis Khan, based on scholarly literature and sources concerning his historical persona. It focuses on the conclusions regarding the composition and study of the medieval historical source conventionally known in scholarship as the “*Secret History of the Mongols*”. The study examines the process of the work’s integration into academic circulation, as well as the features of its translation into different languages at various stages, along with the scholarly value of different translation versions. The article also analyzes how, during the Soviet period, the works of scholars such as Boris Pankratov, Sergey Kozin, and Boris Vladimirtsov contributed to the formation of the Soviet school of Mongolian studies through a comprehensive examination of the linguistic, historical, and structural features of the text, as well as through the production of scholarly translations and commentaries. Within the Eurasian context, the everyday life and historical identity of Turkic–Mongolic tribal groups who led a nomadic lifestyle and engaged in livestock breeding and horse husbandry during the 13th–14th centuries are depicted through individual narrative fragments. In this steppe milieu, the historical source describing the birth, origins, life trajectory, and the political formation of the ruling Töre dynasty is regarded as an important material for reconstructing historical reality. The genealogy and generational continuity of the Chinggisid lin-

eage are systematically analyzed, and kinship relations among its members are presented in a structured manner. The methodological section of the article examines data concerning the ancestors of Chinggis Khan described in the “*Secret History of the Mongols*” as “born from light.” Furthermore, the content of this work is compared with the historical writings of Rashid al-Din, *Jāmi‘ al-Tawārikh*, and Abulgazi Bahadur Khan, *Shajara-i Turk (The Genealogy of the Turks)*, in order to identify similarities and differences in shared narrative plots and historical motifs. These cultural and historical legacies, formed within the framework of Turkic genealogical traditions, play an important role in preserving collective historical memory and systematizing data related to individual historical figures. Historical narratives provide a basis for understanding the social relations, structures of power, and spiritual worldview of the Chinggisid era. The study scientifically addresses issues of intertextual relationships between sources, the specifics of representing historical reality, and authorial perspectives. The comparative analysis enables the authors to demonstrate the exceptional scholarly and cognitive significance of this source, positioning it as an important theoretical and methodological foundation for the analysis of historical data.

Keywords: The Secret History of the Mongols, Chinggis Khan, Turks, Mongols, tribe, Nirun, genealogy, source criticism, historiography, nomadic society.

References

- 1 Alpysbes, M.A. (2013). *Qazaq shezhiresi: tarikhnamalyq-derektanulyq zertteu: monografiia* [Kazakh Genealogy: Historiographic and Source Study: Monograph]. Astana [in Kazakh].
- 2 Aiagan, B.G. (2023). Siuzhety po istorii drevnikh oirato-tiurkskikh soobshchestv v tekste «Sokrovennogo skazaniia mongolov» v russkoiazychnom perevode S.A. Kozina [Narratives on the history of ancient Oirat–Turkic communities in the text of the «Secret History of the Mongols» in the Russian translation by S.A. Kozin]. *Nomadic Civilization: Historical Research*, 4, 22–36 [in Russian].
- 3 Pankratov, B.I. (1993). *Obraztsy perevodov iz «Yuan-chao bi-shi» (podgotovka k pechati i predislovie Iu.L.Krolia)* [Samples of Translations from “Yuan-chao Bi-shi” (Preparation for Publication and Foreword by Y.L. Krol)]. Moscow: Nauka. Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» [in Russian].
- 4 Kozin, S.A. (1941). *Sokrovennoe skazanie: Mongolskaia khronika 1240 g. Pod nazvaniem Mongolun niyuca tobciyan Iuan Chao Bi Shi: Obydennyi izbornik* [The Secret Chronicle: Mongolian Chronicle of 1240 under the title Mongolun Niyuca Tobciyan, Yuan Chao Bi Shi: Mong. Common Anthology]. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 5 Vladimirtsov, B.Ya. (2002). *Raboty po istorii i etnografii mongolskikh narodov* [Works on the History and Ethnography of the Mongolian People’s]. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» [in Russian].
- 6 (1998). *Mongoldyn qupiia shezhiresi (XII–XIII gasyrlardagy koshpendiler shezhiresi)* [The Secret History of the Mongols (Nomadic Genealogy of the 12th–13th Centuries)]. M. Sultaniiuly (Trans). Almaty: Oner [in Kazakh].
- 7 Bazylkhan, B., & Abuseitova, M. (2006). *Qazaqstan tarikhy turaly mongol derektemeleri* [Mongol Sources on the History of Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 8 Abenaiuly, T. (2013). *Qupii shezhirenin qupiiasy* [The Secret of the Secret Chronicle]. Almaty: Shapagat-Nur [in Kazakh].
- 9 Rashid-ad-Din. (1888). *Istoriia mongolov: istoriia Chingiz-Khana ot vosshestviia ego na prestol do konchiny* [The History of the Mongols: The history of Genghis Khan from his accession to the throne to his death]. Saint Petersburg: Tipografiia Imperatskoi Akademii nauk [in Russian].
- 10 Kychanov, E. (1992). *Zhizn Temuchzhina, dumavshego pokorit mir* [The Life of Temüjin, Who Thought to Conquer the World]. Alma-Ata: Zhalyin [in Russian].
- 11 Abilgazy, B. (1991). *Turik shezhiresi* [Turkic Genealogy]. Almaty: «Ana tili» baspasy [in Kazakh].
- 12 Rashid ad-Din. (2018). *Zhamig at-tauarikh* [Jami‘ al-Tawarikh]. Vol. 1. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 13 Amar, A. A. (2011). *Koshpendilerdin qysqa tarikhy* [Short History of the Nomads]. Zh. Khamai (Trans.). Almaty: Atazhurt [in Kazakh].
- 14 Zhumabayev, M. (1989). *Shygarmalary: Olender, poemalar, qara sozder* [Works: Poems, Epics, Prose]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Krol, Y.L. (1998). Pankratova nad «Yuan-chao bi-shi» [On B.I. Pankratov’s Work on “Yuan-chao Bi-shi”]. *Strany i narody Vostoka — Countries and Peoples of the East*, Issue XXIX. Saint Petersburg «Petersburgskoe vostokovedenie» [in Russian].
- 16 Dulati, A. (2023). Muguldar (turkiler) degen kim [Who Are the Mughuls (Turks)?]. *Shyngyskan — Genghis Khan*, 1 (42), 7–34 [in Kazakh].
- 17 Ayagan, V.G. (2025). On the History of the Translation of “The Secret History of the Mongols” by S.A. Kozin. *Otan Tarikhy*, 3, 563–572.

Авторлар туралы мәліметтер

Бейсембекова Гульбагира — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-5542-8041>

Алпысбес Мақсат — тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

Information about the authors

Gulbagira Beissembekova — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-5542-8041>

Maksat Alpysbes — Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of the History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

G. Dadabayeva , I. Kovaleva*

KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: dgulnara@kimep.kz; irina.kovaleva@kimep.kz)

Studying the Forgotten: A Bibliometric Analysis on Minorities in the Soviet Union

This article presents a comprehensive bibliometric analysis of scholarly research on ethnic minorities in the Soviet Union over the period 2001–2025. The study is based on 484 peer-reviewed articles indexed in the Web of Science Core Collection, reflecting the expansion of structured academic metadata and the increasing scholarly interest in post-Soviet studies over the past two decades. The primary aim is to identify key thematic developments, patterns of international collaboration, and the intellectual structure of this interdisciplinary research field. The analysis employs VOSviewer software and integrates several bibliometric techniques, including keyword co-occurrence analysis, co-authorship network mapping, and bibliographic coupling. The dataset was carefully cleaned and standardized using a thesaurus approach to ensure consistency in keywords and author affiliations. This methodological framework allows for a systematic visualization of relationships between research topics, authors, and countries. The results reveal four major thematic clusters that define the field: (1) migration, diaspora, and identity transformation, focusing on acculturation and integration processes; (2) state governance, nationalism, and minority rights, emphasizing language policy and ethno-political dynamics; (3) public health, demographic inequality, and socioeconomic outcomes, highlighting disparities in well-being and population trends; and (4) localized case studies, particularly in the Baltic region, addressing religion, education, and minority integration at the regional level. The findings demonstrate a steady increase in academic output, particularly after 2015, indicating a growing global interest in Soviet minority issues. The United States, Israel, Russia, and Germany emerge as the leading contributors, while post-Soviet countries such as Ukraine, Estonia, and Georgia show increasing research activity and integration into international academic networks. The co-authorship and bibliographic coupling analyses further reveal strong transnational collaboration patterns and shared intellectual foundations across national research communities. Overall, the study provides a systematic overview of Soviet minority research, offering new insights into its thematic composition, geographic distribution, and interdisciplinary nature. It contributes to a deeper understanding of how academic discourse on minorities has evolved and highlights key directions for future research in post-Soviet and comparative studies.

Keywords: Soviet Union, ethnic minorities, bibliometric analysis, post-Soviet studies, migration, identity, ethnicity, academic networks, VOSviewer, historiography

Introduction

Academic discussions about Soviet Union research on ethnic, religious, and national minorities have developed through multiple stages. The Soviet government presented internationalism and ethnic equality as official principles, but its actual policies led to extensive minority group surveillance, forced assimilation, deportation, and cultural destruction. The post-Soviet era revived questions about historical injustice, identity politics, and interethnic relations, sparking new scholarly interest in history, political science, sociology, and international relations.

Academic publications about Soviet minority experiences have surged in the last twenty years due to rising geopolitical tensions and ongoing debates about national memory and ethnic hierarchies in post-Soviet societies. The research field requires systematic analysis to study its structure and development, although individual studies have focused on these topics separately.

This research analyzes 484 peer-reviewed articles from the Web of Science Core Collection, published between 2001 and 2025, to investigate the bibliometric data. The paper employs VOSviewer software to display and interpret the intellectual structure of the field by analyzing keyword co-occurrence, citation, and co-authorship networks. The research methodology enables the identification of key themes alongside prominent authors and their institutional partnerships, as well as geographic research locations.

The main goals of this research include (1) presenting quantitative data about Soviet minority scholarship, (2) identifying thematic clusters and temporal patterns in the literature, and (3) revealing research gaps that future interdisciplinary studies can address. This article enhances post-Soviet studies research by pre-

* Corresponding author's e-mail: irina.kovaleva@kimep.kz

senting a method to analyze how memory and identity studies are represented in contemporary academic scholarship.

The research period spans from 2001 to 2025, as it combines methodological requirements with historical significance. The Web of Science Core Collection indexes peer-reviewed publications from the early 2000s because it provides consistent and reliable indexing. The database lacks sufficient metadata for Soviet minority studies conducted prior to 2001, rendering bibliometric analysis impossible for this period. The post-2000 period introduced significant changes to academic research methods. The combination of technological advancements, expanded archival access, and shifting worldwide priorities has led to the development of themes such as digitalization, diaspora network analysis, and health inequality among displaced people. The humanities and social sciences experience broader changes by integrating data-driven approaches with interdisciplinary studies and policy-relevant frameworks into traditional historical narratives. The chosen timeframe allows researchers to study both the persistent elements and new developments within the field.

Unlike existing qualitative and case-based studies, this article provides a systematic, data-driven mapping of the intellectual structure of Soviet minority research. By combining multiple bibliometric techniques, it not only identifies dominant themes but also reveals transnational collaboration patterns and interdisciplinary linkages. This approach contributes to a more comprehensive understanding of how scholarly discourse on minorities has evolved over time.

Materials and Methods

The bibliometric evaluation used Web of Science Core Collection data, a well-established multidisciplinary citation database, as its source. A Boolean search string was created to retrieve all academic publications about minorities in the Soviet Union that appeared in the database fields of titles, abstracts, and keywords.

The study focused on peer-reviewed articles published between 2001 and 2025, which appeared in at least one of the Web of Science indexes: SSCI, A&HCI, ESCI, and SCI-Expanded. The analysis included 484 documents that resulted from removing duplicates and non-relevant entries after applying filters to the dataset.

The metadata contained in titles, abstracts, authors affiliations, keywords, citations, and source journals were exported into BibTeX format. A BibTeX file containing author name and keyword terminology inconsistencies underwent cleaning before preprocessing for standardization. VOSviewer used a thesaurus file to merge synonyms while standardizing keyword variants such as “USSR” and “Soviet Union.”

The cleaned dataset underwent analysis using VOSviewer, a bibliometric mapping tool designed to display scientific landscapes. The research applied four different analytical approaches to the data. The keyword co-occurrence analysis revealed the dominant research themes using complete counting with a threshold of ≥ 7 occurrences. This threshold was selected to balance network density and interpretability, ensuring that only the most significant and recurring terms were included in the analysis. The study revealed fundamental thematic areas in the literature.

The tool displayed connections between authors and countries through co-authorship analysis while highlighting the main centers of international academic collaboration. The bibliographic coupling analysis measured the similarity of reference lists between countries to detect shared intellectual foundations and citation practices. The research investigated publication sources, Web of Science categories, and index databases that contributed to the field.

The VOSviewer modularity-based clustering algorithm generated clusters of keywords, along with the corresponding countries. To support qualitative assessment, the researcher performed manual cluster interpretation and thematic coding of clusters into categories (migration, integration, state policy, and public health).

While bibliometric analysis provides valuable insights into the structure and evolution of a research field, it also has methodological limitations. In particular, VOSviewer-based analyses rely on co-occurrence and citation patterns, which reflect the frequency of terms and relationships rather than their contextual meaning. As a result, important nuances in how concepts such as identity, inequality, or minority rights are interpreted across different studies may not be fully captured.

Additionally, the clustering algorithm used in VOSviewer groups keywords based on statistical proximity, which may not always correspond to clearly defined theoretical or disciplinary boundaries. This can lead to the merging of conceptually distinct themes or, conversely, the fragmentation of closely related topics

across clusters. Therefore, the interpretation of clusters requires careful qualitative assessment and domain knowledge.

Despite these limitations, VOSviewer remains a widely accepted and robust tool for mapping scientific knowledge, particularly in large datasets where manual analysis is not feasible. Its use in this study enables a systematic and reproducible overview of the intellectual structure of Soviet minority research.

Results

The annual number of publications about minorities in the Soviet Union from 2001 to 2025 shows a steady increase in scholarly attention to this topic over time (Fig. 1). The number of publications increased from just two articles in 2001 to a peak of 35 articles in both 2021 and 2022. A polynomial trend line shows a consistent upward trend in the number of publications over 25 years, indicating a growing academic interest in the subject.

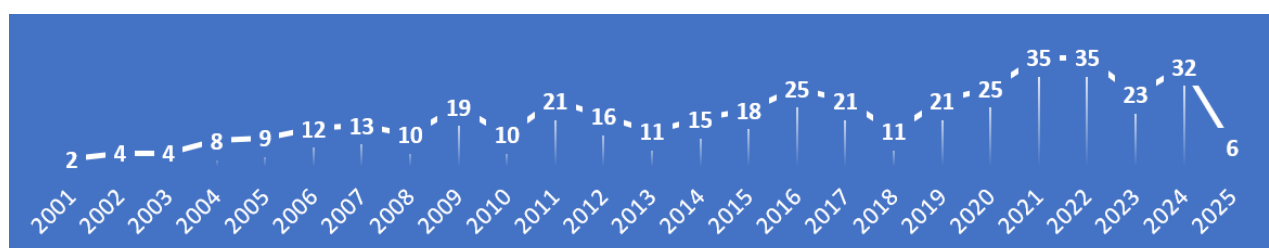

Figure 1. The annual number of publications on minorities in the Soviet Union

The first five years, from 2001 to 2005, showed minimal research activity, as the annual publication count remained below ten articles. The number of publications experienced its first significant increase from 2006 to 2011 before reaching its highest point at 21 articles in 2011. The number of publications decreased from 2012 to 2013 before starting a steady growth pattern, which became more pronounced after 2016. The period from 2020 to 2024 proved to be the most productive, generating more than 140 articles, which accounted for approximately 30 % of the entire dataset. The significant drop in 2025 publications to 6 items is due to the current year's data not being fully available.

Most of the 484 indexed documents about minorities in the Soviet Union consist of peer-reviewed journal articles. Journal articles account for 90-95 % of total publications, as shown in Figure 2, which indicates that academic journals have been the primary source of minority research in the Soviet Union.

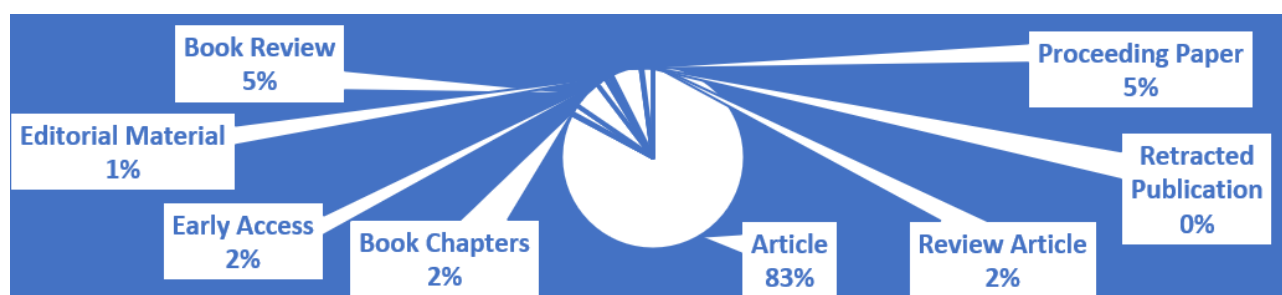

Figure 2. Distribution of document types in the dataset

The dataset contains a minimal representation of other document types. These include:

- Books and book chapters, each comprising a small fraction of the total dataset; a limited number of book reviews, review articles, and editorial materials;
- A few conference proceedings, meeting abstracts, and items categorized as early access;
- The field demonstrates high-quality control through its minimal number of retracted publications.

The distribution pattern reflects the academic advancement of the field, as well as its established position within scholarly peer-reviewed journal publications. The prevalence of journal articles confirms the reliability of bibliometric network analysis using co-citations, authorship, and keyword frequencies.

The research on Soviet minority groups between 2001 and 2025 reveals which authors produced the most publications, as shown in Figure 3. The most active contributors have released between 3 and 6 articles throughout the study, indicating that key researchers have maintained a balanced scholarly output.

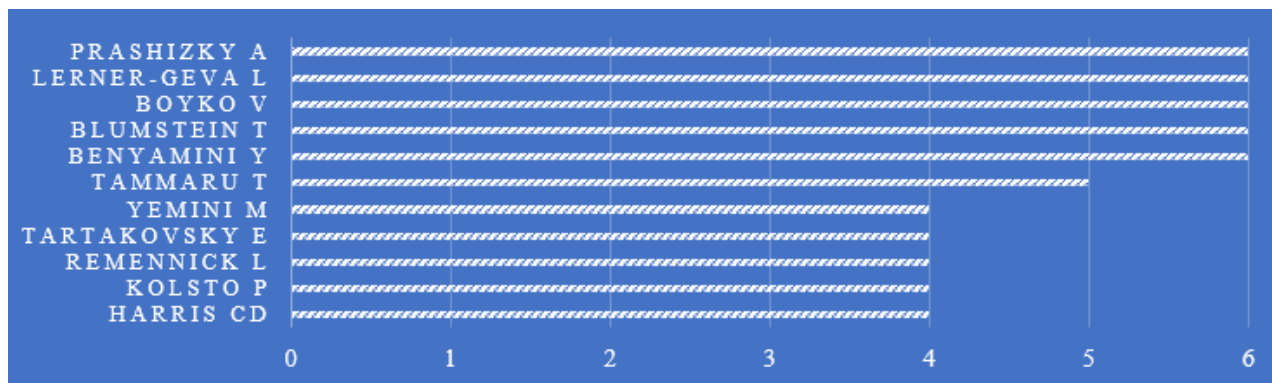

Figure 3. Most productive authors of Soviet minority research

The top five authors produced six publications, demonstrating their continuous interest in the subject matter throughout the years. Tartakovsky E, Kolstø P, and Spies DC join the list with four or more publications each. The list demonstrates both regional and disciplinary diversity, as affiliations likely extend across political science, demography, sociology, and post-Soviet studies.

The five authors who published three times each (O'Loughlin J., Kot V., Leetmaa K., Goerres A., Ayalon L.) demonstrate a moderately collaborative and distributed scholarly field that lacks strong dominance from either a single scholar or institution. These findings suggest a growing yet decentralized body of research shaped by a combination of individual contributions and thematic clusters. The 484 publications in the dataset are assigned their Web of Science (WoS) subject category classification, as shown in Figure 4.

The field of history leads the literature, while Political Science and Area Studies follow closely because research on Soviet minorities remains historically focused and region-specific. International Relations, along with Ethnic Studies and Sociology, make essential contributions to the field due to their interdisciplinary nature.

These fields collectively engage with themes such as nationalism, identity, post-imperial transition, and state-society relations. The humanities, as well as multidisciplinary and educational research fields, demonstrate an increasing scholarly interest in memory politics, minority narratives, and curriculum content within Soviet and post-Soviet contexts.

Figure 4. Most popular Web of Science subject categories

The dataset reveals emerging interest in minority policies by including less common disciplines, such as Economics and Geography, which examine the spatial and developmental aspects of minority policies, population movements, and regional disparities. The tree map demonstrates how this research area combines historical analysis with contemporary policy, sociological inquiry, and international frameworks.

The citation topics at the meso-level, as presented in Figure 5, reveal unexpected disciplinary connections between Soviet minority literatures. The citation topic "Healthcare Policy" (1.156) leads the list with 13 documents, as it reveals unforeseen connections between historical minority treatment and public health discourse, including access to healthcare, discrimination in medical services, and the epidemiological impacts of forced displacement. Modern history (10.144) and Psychiatry (1.21) are among the most often cited top-

ics, with five mentions each. This indicates a two-pronged focus on the historical background of Soviet minority policies and their psychosocial effects. Relatedly, Palliative Care (1.112) and HIV (1.66) are mentioned in several studies, which may be related to minority vulnerability, healthcare infrastructure in the Soviet periphery, or stigma within medical institutions.

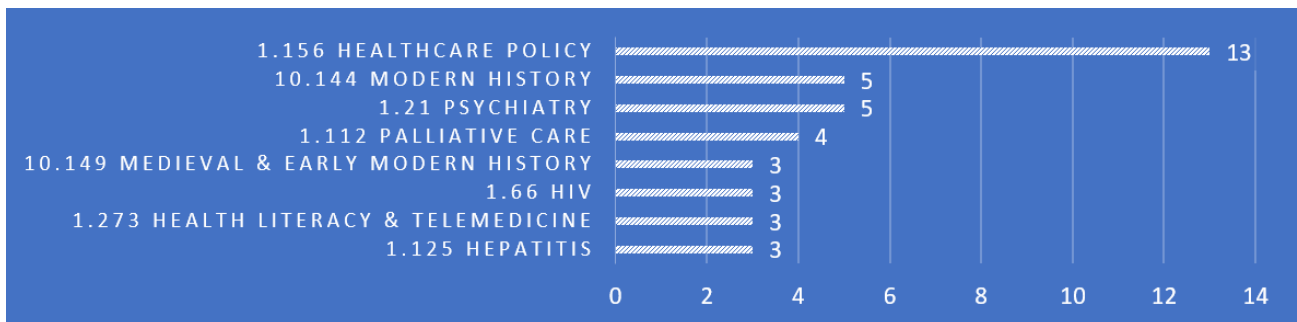

Figure 5. Most common meso-level citation topics

Other topics, such as Medieval and Early Modern History (10.149), Health Literacy and Telemedicine (1.273), and Hepatitis (1.125), also appear with moderate frequency, indicating that the thematic scope of the literature extends beyond the historical and public health domains. These findings show the interdisciplinary nature of minority studies in the Soviet context and reveal the presence of adjacent research streams, especially in the medical humanities, epidemiology, and policy analysis.

Figure 6 illustrates the micro-level citation topics, providing a more detailed picture of the thematic focus of the literature on minorities in the Soviet Union. As expected, the term “Soviet Union” (10.279.1137) is the most frequently cited in the dataset, appearing in 84 records, which confirms the dataset’s primary focus. This is followed by “Russia” (10.279.1743) with 11 mentions, consistent with the country’s position as the leading actor in historical and post-Soviet discussions of minority treatment.

The term “Self-rated health” (1.156.436) emerges in 10 publications, showing its relevance to minority status and subjective health results. It is beneficial for researching the long-term well-being of displaced or marginalized groups. The topic of “Collective memory” (10.245.1462) is cited in 8 studies, underlining the salience of memory politics, trauma, and the legacy of repression in post-Soviet identity construction.

Three topics appear less frequently but remain significant because they each appear in three publications: “International students” (6.11.1255), “Cold War” (10.245.1619), and “Maternal mortality” (1.156.381). The literature on Soviet minorities occasionally intersects with migration studies, geopolitical conflicts, and public health inequalities. The results demonstrate the wide range of research topics in this field, which combines medical, psychological, and sociocultural approaches with traditional historical studies.

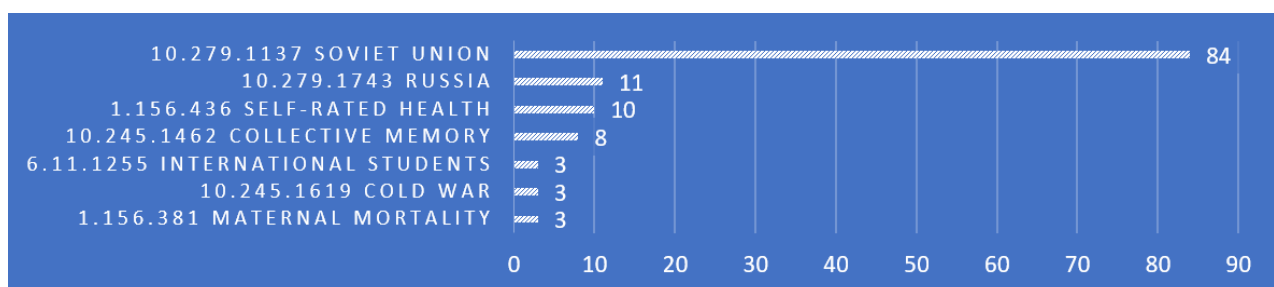

Figure 6. Most common micro-level citation topics

The analyzed literature aligns with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), as shown in Figure 7. The dataset shows Goal 10: Reduced Inequality as the most frequently appearing Sustainable Development Goal (SDG). The literature focuses on ethnic, national, and religious minority groups in the Soviet Union who experienced discrimination, social exclusion, and historical injustices.

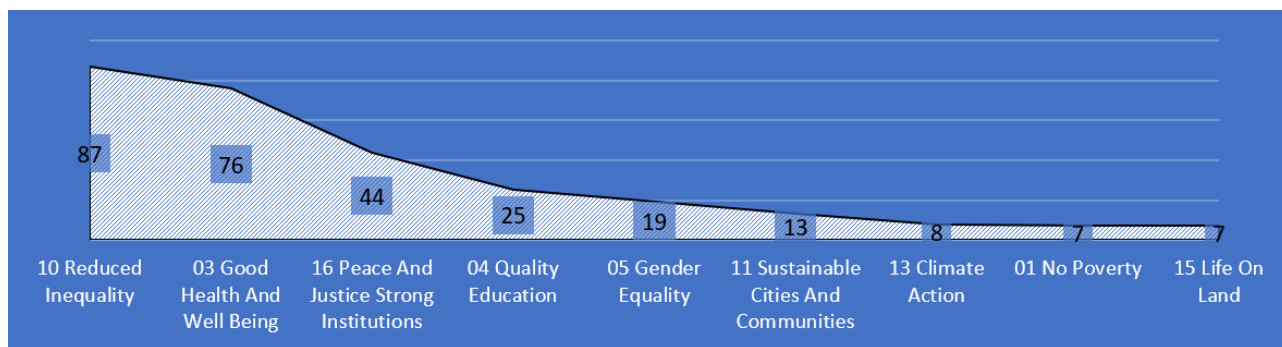

Figure 7. Distribution of the literature by the Sustainable Development Goals

The most important goals are Goal 3: Good Health and Well-being, and Goal 16: Peace, Justice, and Strong Institutions. These are related to health and well-being, mental health, and the legal and institutional frameworks that affected minority rights during and after the Soviet period. Other SDGs that appear include:

- Goal 4: Quality Education, which is relevant to studies on access to education and the language of instruction for minorities;
- Goal 5: Gender Equality, in research that explores the intersection of ethnicity and gender; Goal 11: Sustainable Cities and Communities, which highlights the urban-rural divide in minority integration;
- Goal 13: Climate Action and
- Goal 15: Life on Land, which are only marginally represented, possibly reflecting recent expansions of environmental justice topics;
- Goal 1: No Poverty, which remains under-addressed, although poverty intersects structurally with minority marginalization.

These results suggest that the literature strongly aligns with the concept of social and institutional inequality. Still, there is a growing multidisciplinary interest in health, governance, education, and sustainability within the context of Soviet and post-Soviet minority experiences.

Figure 8 shows the distribution of the analyzed publications across different Web of Science (WoS) citation indexes. Most of the articles, 296 out of 484, are indexed in the Social Sciences Citation Index (SSCI), indicating that the topic of minorities in the Soviet Union is primarily studied through the social science disciplines of political science, sociology, and area studies.

The Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) is the second most widely used indexing category, with 109 publications demonstrating the research field's emphasis on historical and cultural aspects. The Emerging Sources Citation Index (ESCI) contains 73 articles, which indicates that new scholarship from recent years has not yet entered the major citation indexes.

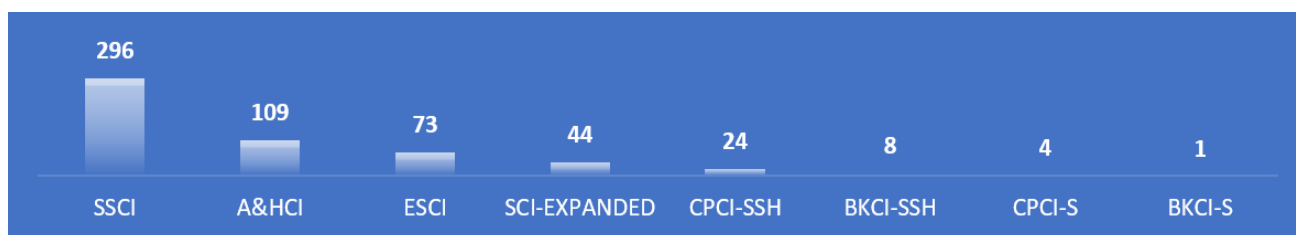

Figure 8. Distribution of publications by the Web of Science index

Less prominent but still notable are: Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED) — 44 articles indicating interdisciplinary crossovers into health, demography, and environmental studies; Conference Proceedings Citation Index — Social Science & Humanities (CPCI-SSH) — 24 articles highlighting academic engagement through conference participation; Book Citation Index — Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH) — 8 entries, and one entry in Book Citation Index — Science (BKCI-S); Conference Proceedings Citation Index — Science (CPCI-S) — only four records show minimal presence in science-focused conference outputs.

The research field maintains its foundation in the social sciences and humanities while extending its reach into public health and interdisciplinary studies. The most active institutions participating in minority

studies about the Soviet Union through publications from 2001 to 2025 are presented in Figure 9. The Russian Academy of Sciences leads the list with 16 publications, maintaining its position as the leading institution for historical and ethnographic research on the former Soviet space.

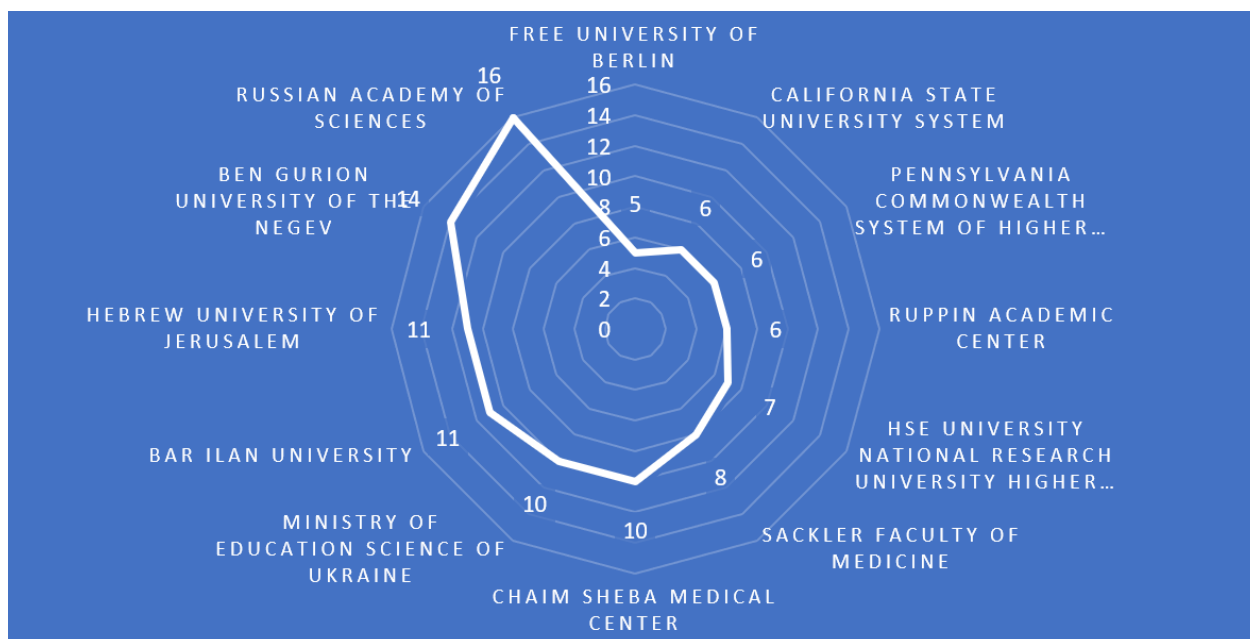

Figure 9. Most productive institutional affiliations

After Ben-Gurion University of the Negev in Israel, with 14 publications, the Hebrew University of Jerusalem and Bar-Ilan University share second place with 11 publications each. The high visibility of Israeli institutions in this field reflects their enduring academic commitment to research on Soviet Jewish migration and diaspora studies, as well as the historical trajectory of Russian-speaking minorities.

Two publications, one from the Ministry of Education and Science of Ukraine and the other from Chaim Sheba Medical Centre, demonstrate that post-Soviet countries engage in state-funded research and medical and psychosocial studies of minority populations. Among the prominent contributors are the Sackler Faculty of Medicine, with eight publications, and HSE University (Higher School of Economics) in Russia, which contributed seven publications. Additionally, the Pennsylvania Commonwealth System of Higher Education and the California State University System each produced six publications.

The Free University of Berlin contributes five publications to the research discourse about ethnic and national minorities in the Soviet context from Western European academia. The results indicate that scholars are part of an extensive academic network that covers Russia, Israel, Ukraine, the United States, and European countries. The research demonstrates the field's interdisciplinary nature by incorporating historical analysis with sociological methods, public health approaches, and diaspora studies.

The distribution of scholarly literature on Soviet minorities from 2001 through 2025 appears in Table 1. Two journals, *Europe-Asia Studies* and *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, dominate the publication list with eight entries each, as they focus on the post-Soviet and Eastern European regions. The *Ethnic and Racial Studies* journal, along with eight publications, demonstrated the necessity of global ethnic and racial frameworks in studying Soviet minority history. The *International Journal of Intercultural Relations*, *Journal of Contemporary History and Post-Soviet Affairs*, and *Journal of Ethnic and Migration Studies* each published six articles as leading academic journals.

Table 1

Number of publications by Web of Science journal titles

Web of Science Journals	# of publications
<i>Europe Asia Studies</i>	8
<i>Jahrbucher Fur Geschichte Osteuropas</i>	8
<i>Ethnic and Racial Studies</i>	6
<i>International Journal of Intercultural Relations</i>	6
<i>Journal of Contemporary History</i>	6
<i>Post Soviet Affairs</i>	6
<i>Journal of Ethnic and Migration Studies</i>	5
<i>Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity</i>	5
<i>Noveishaya Istoriya Rossii Modern History of Russia</i>	5

Multiple journals with four to five publications feature the following titles: Nationalities Papers

- East European Politics and Societies
- Eurasian Geography and Economics
- Istoriya Elektronnyi Zhurnal
- Russian Review
- Slavic Review

The distribution indicates that research output is published in various significant journals covering history, ethnic studies, political science, and post-socialist transitions. Both national and regional journals demonstrate the worldwide academic fascination with Soviet minority policies through their combined presence.

The United States contributes the highest number of publications (108) within the dataset, as shown in Figure 10. The substantial number of Slavic and Eurasian studies programs at American universities, along with their access to archival materials and diaspora research networks, explains this result.

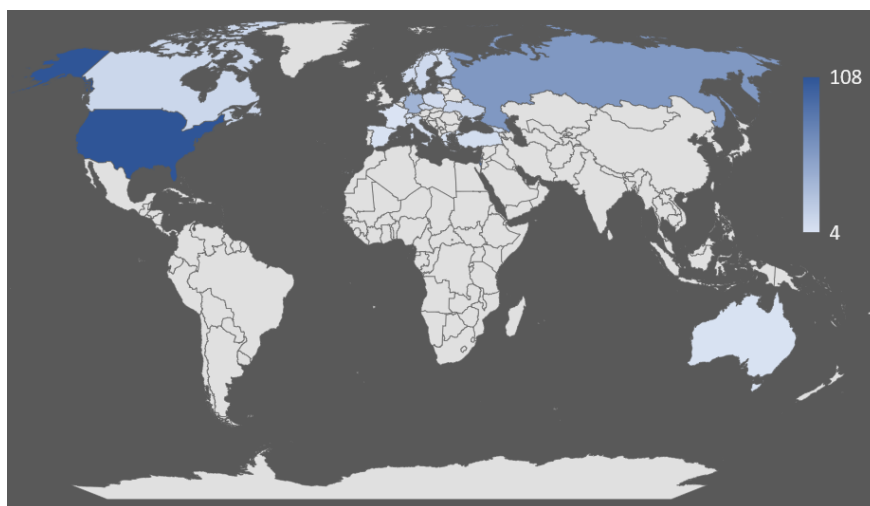

Figure 10. Number of publications by country/region

Research activity on Soviet Jewish migration, identity, and memory demonstrates Israel's exceptional position through its 81 published articles. The third position belongs to Russia, as the USSR's core successor state, with 59 publications, followed by Germany and England, which have 39 and 32 publications, respectively. The United States dominates the field with 108 publications, primarily due to its numerous Slavic and Eurasian studies programs and strong connections to archival research and diaspora studies.

Several nations that emerged from the former Soviet territory demonstrate high research productivity through their contributions, including 20 publications by Estonia, 15 by Ukraine, 11 by the Czech Republic,

8 by Georgia, and 6 by Latvia. Academic researchers from post-Soviet nations are increasingly investigating historical and contemporary issues related to ethnicity and national minority repression.

The countries of Canada, Sweden, the Netherlands, Norway, and Poland each conducted moderate research, resulting in 13, 11, 10, 9, and 9 publications, respectively. Academic interest in Soviet minority policies has spread across the globe, as evidenced by the release of between 4 and 5 scholarly articles by China, Australia, Switzerland, Greece, Spain, and France.

Research output spans multiple regions of the world, as academics from Western institutions and post-Soviet institutions collaborate. The VOSviewer network visualization in Figure 11 shows 50 keywords that appeared more than 7 times in the dataset. The visualization illustrates the conceptual framework of research on minorities in the Soviet Union, with keywords organized into four major clusters based on their co-occurrence patterns.

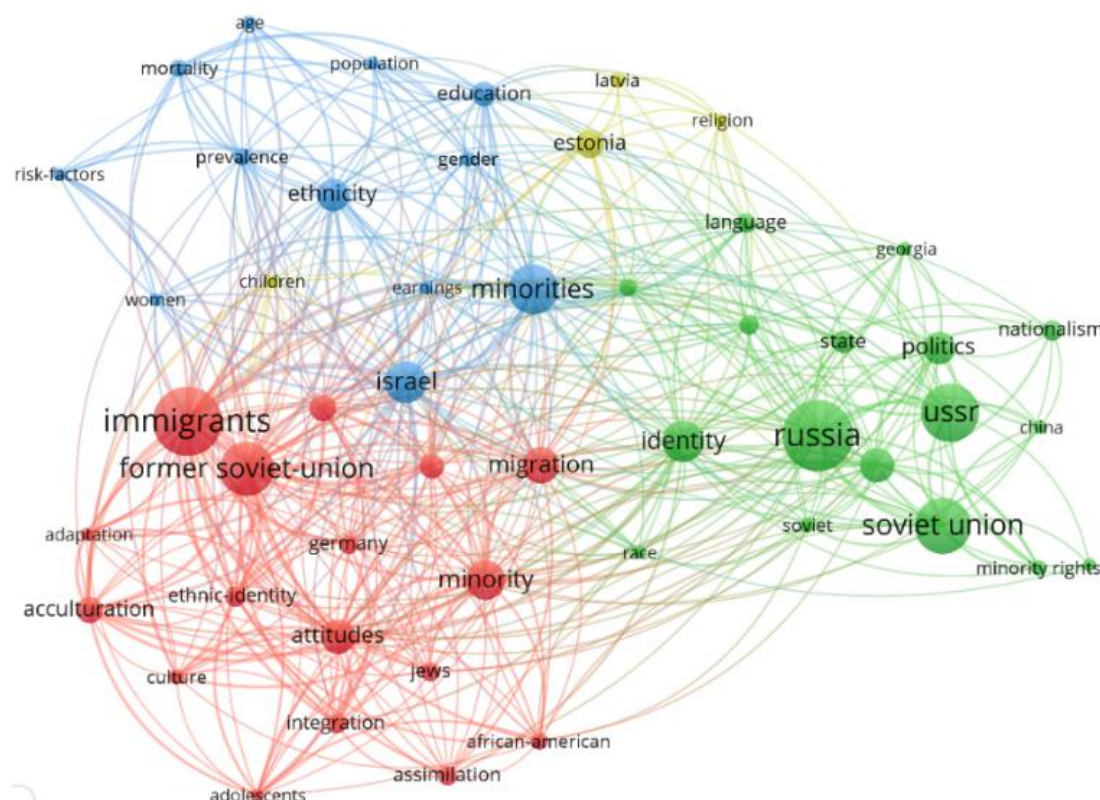

Figure 11. Keyword Co-occurrence network (keywords ≥ 7 occurrences; N=50)

The most important terms are “immigrants”, “former Soviet Union”, “Russia”, “Soviet Union”, “identity”, “ethnicity”, and “minorities”, which act as conceptual hubs linking other thematic keywords.

1. Cluster 1 (red) — migration, integration, and identity transformation. Keywords: immigrants, migration, acculturation, assimilation, ethnic identity, attitudes, culture, discrimination, integration, adolescents, former Soviet Union, Germany, Jews. This cluster encompasses research on post-Soviet diaspora experiences, particularly emigration from the USSR to Germany, Israel, and the U.S. It focuses on identity negotiation processes, such as acculturation and assimilation, often analyzed in terms of attitudes, discrimination, and cultural integration. The inclusion of adolescents suggests a psychological and sociological angle on second-generation immigrants.

2. Cluster 2 (green) — state, language, and ethno-political frameworks. Keywords: *Soviet Union*, *Russia*, *USSR*, *nationalism*, *politics*, *state*, *identity*, *language*, *minority rights*, *ethnic minorities*, *Ukraine*, *Georgia*, *China*. This cluster reflects literature concerned with the political and legal status of minorities within the Soviet Union and its successor states. The research in this cluster investigates language policy, national identity, and state-minority relations, focusing on the Caucasus (Georgia), Ukraine, and Central Asia (China’s Soviet borderlands). The research focuses on nationalism, governance, and ethno-political ideology, with an emphasis on their influence on minority rights discourses.

3. Cluster 3 (blue) — public health, demography, and socioeconomic conditions. Keywords: *ethnicity, education, gender, age, mortality, risk factors, earnings, women, population, prevalence, minorities, Israel*. This group represents a quantitative and health-focused strand of the literature, often using survey or epidemiological data to assess minority outcomes. The focus on education, gender, health disparities, and mortality highlights how social inequality among minorities, particularly Jews and other Soviet-born groups in Israel, is analyzed in terms of well-being, earnings, and demographic risk factors. The emergence of public health-related topics within the dataset requires careful interpretation. While some studies directly address health inequalities among minority populations, including access to healthcare, mortality, and mental health outcomes, others may reflect interdisciplinary citation practices rather than a fully established research sub-field. In this sense, the public health cluster can be understood as both an emerging thematic direction and a point of intersection between social sciences and medical research. This overlap highlights the growing importance of health-related perspectives in examining the long-term consequences of marginalization and displacement in Soviet and post-Soviet contexts.

4. Cluster 4 (yellow) — regional case studies and religion. Keywords: *children, religion, Latvia, Estonia*. This cluster is smaller, but it focuses on local case studies, especially in the Baltic States. It focuses on religion, children's rights, and ethnic education — themes often underrepresented in macro-level Soviet studies. It may reflect the experiences of minority religious communities and post-Soviet integration policies in Latvia and Estonia.

The network demonstrates extensive interlinkages between clusters, indicating that the field maintains a high level of interdisciplinary integration. The co-occurrence map illustrates the broad and dynamic academic engagement with Soviet minority research from historical, political, sociological, and health-oriented perspectives.

The co-authorship network by country in Figure 12 illustrates how scholars from various nations collaborated on publications about Soviet minorities between 2001 and 2025. The United States is the central hub of research collaboration, maintaining strong partnerships with Israel, Germany, Russia, Canada, and numerous European nations. The United States demonstrates global academic leadership through its prominence in Slavic and post-Soviet studies.

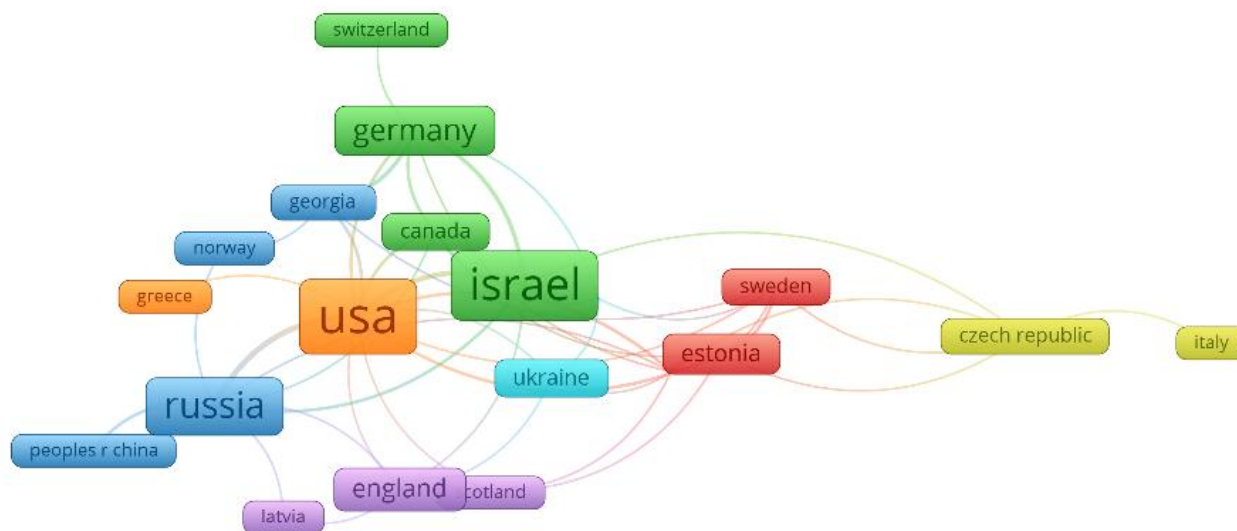

Figure 12. International Co-authorship network in publications

Research on Soviet Jewish migration and diasporas and minority integration receives strong support from Israel, which maintains strong research connections with Germany, Ukraine, Finland, and Canada. The three central nodes of Germany, England, and Russia demonstrate their enduring academic networks in Eastern European and ethnic studies. The periphery includes smaller yet active contributors such as Estonia, Sweden, the Czech Republic, and Italy.

These entities maintain their connections through regional case studies and focused collaborations concentrating on Baltic and Central European areas. The academic connection between Estonia and Ukraine serves as a bridge that links post-Soviet regional scholarship to broader global academic networks. The visu-

alization illustrates the international nature of the field through its representation of established academic centers and emerging regional contributors. The formation of scholarly networks appears to be influenced by both migration patterns and proximity to the former USSR.

The color scale (Fig. 13), which indicates the average publication year, reveals that the USA, England, and Australia were among the first contributors (darker shades). At the same time, countries such as Latvia, Ukraine, and Russia have become more active in recent years (lighter yellow tones). This trend indicates a growing interest in the topic within post-Soviet countries during the 2015–2020 period. This is likely due to increased regional funding, archival accessibility, and geopolitical relevance.

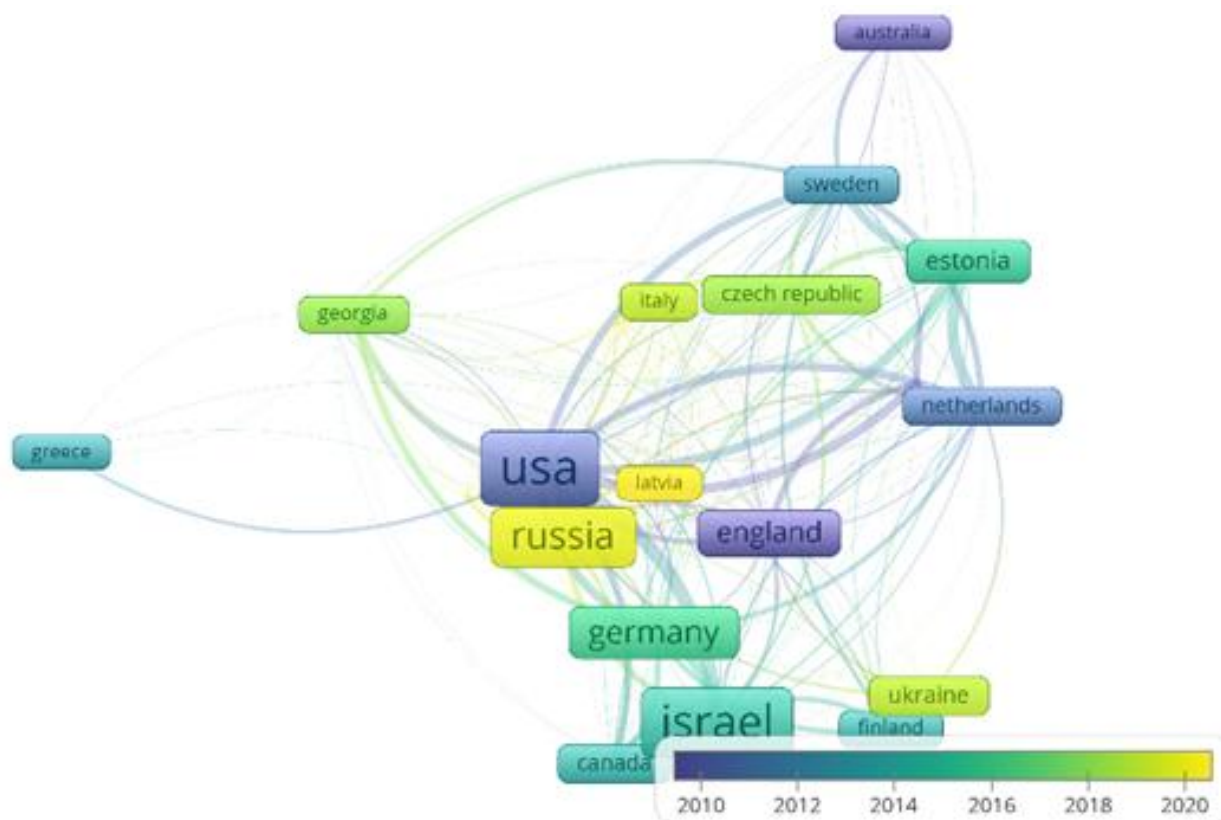

Figure 13. Bibliographic coupling network by country (Average year of publication)

Greece, Georgia, and Sweden are peripheral countries with fewer connections, indicating more specialized or isolated citation patterns. Meanwhile, Estonia, the Netherlands, and the Czech Republic form a moderately interconnected bloc, often bridging post-Soviet and Western European scholarship.

The coupling indicates not just co-authorship but conceptual and methodological similarity, with the USA–Israel, Germany–Russia, and England–Netherlands forming robust citation communities. This clustering highlights the transnational scholarly alliances and the geopolitical flow of knowledge related to Soviet minority studies.

Discussion

Previous qualitative and historical studies provide an essential background for interpreting the bibliometric patterns identified in this study. Early scholarship emphasized the Soviet Union’s contradictory approach to ethnicity, combining formal declarations of equality with assimilationist and coercive practices, which Kolack (1985) described as an “unfinished revolution” [1].

More recent research has focused on post-Soviet transformations, particularly the integration and identity reconstruction of former Soviet minorities in countries such as Germany and Israel [2]. At the same time, studies of contemporary Russia demonstrate the persistence of Soviet-era ethnic governance through modified “indigenization” strategies at the regional level [3]. Research on Stalinist repression further documents the breadth of minority persecution, especially among religious and deported groups [4].

Comparative analyses of multi-ethnic governance in the Soviet Union and Eastern Europe highlight the role of institutional design and security concerns in producing unequal minority outcomes [5]. Despite this rich qualitative literature, systematic bibliometric analysis remains rare. One of the few quantitative contributions maps post-Soviet academic output but does not focus specifically on minority-related intellectual structures or collaboration networks [6].

This study addresses this gap by providing a comprehensive bibliometric analysis of 484 articles published between 2001 and 2025, using Web of Science data and VOSviewer to identify thematic clusters, research networks, and underexplored directions in Soviet minority studies.

This bibliometric study presents an extensive analysis of the development of minority research in the Soviet Union across the period from 2001 to 2025. Multiple significant findings about intellectual structure, thematic diversity, and geographic diffusion of scholarship emerge from keyword co-occurrence analysis, co-authorship mapping, and bibliographic coupling.

The keyword co-occurrence map revealed four separate thematic clusters, which included (1) migration, identity, and acculturation, (2) state political frameworks of minority treatment, (3) health, gender, and demographic disparities, and (4) localized religious and ethnic studies in the Baltic states. These clusters demonstrate how the field combines multiple disciplines, as historical research is combined with political science, public health, and sociological approaches. Research topics such as acculturation, language policy, collective memory, and mortality demonstrate sophisticated comprehension of how Soviet-era structural inequality, together with repression and forced migration, influenced minority populations before and after the Soviet period.

Beyond their descriptive value, the identified clusters also reflect distinct theoretical orientations within the field. For instance, the migration and identity cluster is largely grounded in frameworks of acculturation, transnationalism, and diaspora studies, whereas the state and ethno-political cluster draws more heavily on theories of nationalism, institutional governance, and post-imperial state formation. Similarly, the public health cluster incorporates approaches from epidemiology and social determinants of health, which differ significantly from the interpretive and historically grounded methods used in regional case studies.

This divergence suggests that Soviet minority studies are not only interdisciplinary but also methodologically fragmented, with limited integration between quantitative and qualitative traditions. While this diversity enriches the field, it may also constrain the development of a unified analytical framework. Strengthening connections between these approaches—particularly by integrating historical analysis with quantitative evidence—could enhance the explanatory power of future research and contribute to a more cohesive understanding of minority experiences in the Soviet and post-Soviet context.

Co-authorship analysis by country exposed robust research networks that link researchers from the United States with those in Israel, Germany, and Russia. The critical position of Israel highlights its essential role in examining Jewish migration from post-Soviet territories and diasporic communities, alongside German and United States scholarly traditions in Eastern European studies. Research collaboration and regional academic work have increased the participation of Eastern European countries, including Ukraine, Estonia, and Georgia.

The bibliographic coupling map reveals that different national academic groups rely on the same sources to build intellectual alliances. Research conducted in the USA–Israel, Germany–Russia, and England–Netherlands demonstrates strong coupling, as these groups employ common methodological approaches and share epistemic frameworks. The time-based overlay reveals that Russia and Latvia have increased their academic activity over the last ten years, indicating both a rise in national identity politics and academic openness.

These research findings indicate that Soviet minority studies have expanded beyond their traditional Cold War historiographical scope. The field now encompasses modern priorities, including migration policy, identity construction, and structural inequality, due to current political tensions and historical reassessments.

Although the research methods in this study are bibliometric, its results have significant value for policy development, particularly in post-Soviet nations and countries with substantial diaspora populations from the former USSR. The research findings demonstrate specific gaps and themes leading to the following recommendations.

Post-Soviet and Western states should provide financial backing to integrate minority histories into both educational curricula and public communication systems. Public awareness about deportation, discrimination, and cultural suppression will help achieve reconciliation and minimize interethnic tensions.

The repeated emphasis on public health disparities and demographic vulnerabilities in the literature requires policymakers to focus on improving minorities' access to healthcare services with culturally sensitive care, especially for older migrants, women, and displaced ethnic groups.

The research indicates that language policy and acculturation are crucial areas that necessitate multilingual support systems in educational institutions, employment sectors, and administrative settings. Language rights promotion, together with inclusive integration models, will minimize the marginalization of ethnic minorities.

Academic funding bodies should support transnational and interdisciplinary research projects that include scholars from underrepresented post-Soviet countries. Western institutions should partner with regional institutions to advance research combining historical context with local knowledge.

The existing research, including epidemiological and policy studies, should serve as the basis for governments and NGOs to create evidence-based protection strategies for minority rights. Statelessness, internal displacement, and political representation need specific targeted interventions because they remain insufficiently addressed.

Conclusions

This bibliometric study of 484 articles, spanning 2001 to 2025, reveals fresh perspectives on minority scholarship in the Soviet Union. The study analyzed Web of Science data using VOSviewer visualization tools to identify essential thematic domains, research collaboration patterns, and intellectual communities.

The field of Soviet minority studies has evolved from traditional historical approaches to a modern, multidisciplinary framework that encompasses policy research, health studies, migration analysis, and memory studies. The research identifies four major thematic clusters, highlighting the increasing scholarly contributions from post-Soviet nations, particularly over the last few years. The study illustrates how leading institutions and countries direct the academic discourse through their co-authorship networks and bibliographic coupling between Western and post-Soviet academic institutions.

The research provides a meta-analysis of existing studies to understand their content, authors, and research methods. The research identifies potential research areas that need further investigation, particularly regarding gendered minority experiences, religious communities, and health inequality. Future studies should consider two potential enhancements: expanding their dataset to include non-English and regional-language publications and integrating qualitative content analysis to enhance bibliometric findings.

The period from 2001 to 2025 was chosen for analysis because it contains structured bibliographic metadata in the Web of Science Core Collection. The lack of an indexed database restricts earlier scholarship's inclusion in large-scale bibliometric evaluation. The selected period shows how Soviet minority studies evolved into interdisciplinary research that became more globally connected. The emergence of clusters dedicated to digitalization, diaspora connectivity, and health outcomes demonstrates how research agendas have evolved to merge historical analysis with modern significance. Future research should expand on this study by incorporating pre-2000 literature from various archives while analyzing post-Soviet knowledge production trends.

References

- 1 Kolack, S. (1985). Ethnic minorities in the Soviet Union: The unfinished revolution. *The Journal of Ethnic Studies*, 13(2), 125–137.
- 2 Gokmen, G., Nikishina, E., & Vézina, P.L. (2018). Ethnic minorities and trade: The Soviet Union as a natural experiment. *The World Economy*, 41(7), 1888–1902.
- 3 Popov, A., & Kuznetsov, I. (2008). Ethnic discrimination and the discourse of “indigenisation”: The regional regime, “indigenous majority, and ethnic minorities in Krasnodar Krai in Russia. *Nationalities Papers*, 36(2), 223–252.
- 4 Kotljarchuk, A., & Sundström, O. (Eds.). (2017). *Ethnic and religious minorities in Stalin's Soviet Union: New dimensions of research*. Södertörns högskola.
- 5 Daly, S.Z. (2014). State strategies in multi-ethnic territories: Explaining variation in the former Soviet Union and Eastern Bloc. *British Journal of Political Science*, 44(2), 381–408.
- 6 Chankseliani, M., Lovakov, A., & Pislyakov, V. (2021). A big picture: Bibliometric study of academic publications from post-Soviet countries. *Scientometrics*, 126(10), 8701–8730.

Г. Дадабаева, И. Ковалева

Ұмытылғандарды зерттеу: Кеңес Одағындағы азшылықтар туралы зерттеулердің библиометриялық талдауы

Мақалада 2001–2025 жылдар аралығында Кеңес Одағындағы этникалық азшылықтарға арналған ғылыми зерттеулерге кешенді библиометриялық талдау жүргізілген. Зерттеу Web of Science Core Collection деректер базасында индекстелген 484 рецензияланған мақалаларға негізделген, бұл соңғы онжылдықтарда құрылымдалған ғылыми метадеректердің қолжетімділігінің артуын және посткеңестік зерттеулерге деген қызығушылықтың өсуін көрсетеді. Жұмыстың негізгі мақсаты — осы пәнаралық зерттеу саласының тақырыптық бағыттарын, халықаралық ғылыми ынтымақтастық үлгілерін және интеллектуалдық құрылымын анықтау. Зерттеу барысында VOSviewer бағдарламасы қолданылып, негізгі сөздердің бірлесіп қолданылуы, авторлар арасындағы серіктестік желілері және библиографиялық байланыстар талданды. Деректер жиынтығы кілт сөздер мен авторлық аффилиациялардың бірізділігін қамтамасыз ету мақсатында алдын ала өңделіп, стандартталды. Бұл әдіс зерттеу тақырыптарын, авторлар және елдер арасындағы өзара байланыстарды жүйелі түрде визуализациялауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде төрт негізгі тақырыптық кластер анықталды: (1) көші-қон, диаспора және сәйкестіктің өзгеруі, даму мен интеграция процестерін қамтиды; (2) мемлекеттік басқару, ұлтшылдық және азшылықтардың құқықтары, тіл саясаты мен этносаяси үдерістерге бағытталған; (3) қоғамдық денсаулық, демографиялық теңсіздік және әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтар, халықтың әл-ауқаты мен демографиялық көрсеткіштеріндегі теңсіздіктерді сипаттайды; (4) Балтық елдеріне қатысты жергілікті зерттеулер, дін, білім беру және азшылықтарды интеграциялау мәселелерін қарастырады. Зерттеу нәтижелері ғылыми жарияланымдар санының тұрақты өсуін, әсіресе 2015 жылдан кейін айқын артқанын көрсетеді. АҚШ, Израиль, Ресей және Германия жетекші елдер ретінде анықталды, ал Украина, Эстония және Грузия сияқты посткеңестік мемлекеттерде зерттеу белсенділігі артып, халықаралық ғылыми желілерге интеграция күшейіп келеді. Сонымен қатар қосалқы автор және библиографиялық байланыстар талдауы әртүрлі елдердің ғылыми қауымдастықтары арасындағы тұрақты ынтымақтастық пен ортақ интеллектуалдық негіздерді көрсетеді. Жалпы алғанда, мақала зерттеу саласының тақырыптық құрылымын, географиялық таралуын және пәнаралық сипатын жүйелі түрде сипаттап, кеңестік және посткеңестік кеңістіктегі этникалық азшылықтарға қатысты ғылыми дискурстың дамуын тереңірек түсінуге үлес қосады.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, этникалық азшылықтар, библиометриялық талдау, посткеңестік зерттеулер, көші-қон, сәйкестік, этникалық тиістілік, академиялық желілер, VOSviewer, тарихнама.

Г. Дадабаева, И. Ковалева

Изучая забытых: библиометрический анализ исследований о меньшинствах в Советском Союзе

В статье представлен комплексный библиометрический анализ академических исследований, посвящённых этническим меньшинствам в Советском Союзе за период 2001–2025 гг. Исследование основано на 484 рецензируемых статьях, индексируемых в базе Web of Science Core Collection, что отражает расширение доступности структурированных научных метаданных и рост интереса к постсоветским исследованиям в последние десятилетия. Основной целью работы является выявление ключевых тематических направлений, моделей международного научного сотрудничества и интеллектуальной структуры данной междисциплинарной области. Анализ выполнен с использованием программы VOSviewer и включает методы библиометрического анализа, такие как совместная встречаемость ключевых слов, анализ сетей соавторства и библиографическое сцепление. Набор данных был предварительно очищен и стандартизирован с применением тезаурусного подхода для обеспечения согласованности ключевых слов и аффилиаций авторов. Это позволило визуализировать взаимосвязи между исследовательскими темами, авторами и странами. Результаты позволили выделить четыре основных тематических кластера: (1) миграция, диаспора и трансформация идентичности, включая процессы аккультурации и интеграции; (2) государственное управление, национализм и права меньшинств, с акцентом на языковую политику и этнополитические процессы; (3) общественное здоровье, демографическое неравенство и социально-экономические различия, отражающие диспропорции в уровне благополучия и демографических показателях; (4) локальные кейс-стади, преимущественно в странах Балтии, посвящённые вопросам религии, образования и интеграции меньшинств. Полученные результаты демонстрируют устойчивый рост научной активности, особенно после 2015 года, что свидетельствует о возрастающем глобальном интересе к проблематике советских меньшинств. Ведущими странами по количеству публикаций являются США, Израиль, Россия и Германия, тогда как Украина, Эстония и Грузия демонстрируют рост исследовательской активности и интеграцию в международные научные сети. Анализ соавторства и библиографического сцепления выявляет устойчивые транс-

национальные связи и общие интеллектуальные основания между национальными научными сообществами. Таким образом, статья представляет системный обзор исследований, раскрывает их тематическую структуру, географическое распределение и междисциплинарный характер, а также способствует более глубокому пониманию эволюции научного дискурса о меньшинствах в советском и постсоветском контексте.

Ключевые слова: Советский Союз, этнические меньшинства, библиометрический анализ, постсоветские исследования, миграция, идентичность, этничность, академические сети, VOSviewer, историография.

Information about the authors

Gulnara Dadabayeva — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Political Sciences and International Relations, College of Social Sciences, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7889-6199>

Irina Kovaleva — PhD Student, Adjunct Lecturer, Department of Economics, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3636-6093>

Ye.Ye. Zhaksylyk^{1*} , D.B. Sakkulakova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru; vip.dana1986@mail.ru)

Secularization Policy and the Transformation of Islam in Southern Kazakhstan (1920s–1980s)

The article is devoted to the study of state policy toward Islam in Southern Kazakhstan in the 1920s–1980s, as well as to the analysis of the characteristics of the functioning of religious practices under conditions of Soviet secularization. The relevance of the study is determined by the need to clarify the regional specificity of the interaction between the state and religion in the Soviet period, as well as to identify the factors that determined the resilience of the Islamic tradition under conditions of institutional constraints. The paper examines the evolution of the regulatory and legal framework governing the religious sphere, including the Decree “On the Separation of Church from the State and School from Church,” legislation on religious associations, as well as the provisions of the Constitutions of the USSR of 1936 and 1977. Particular attention is paid to the analysis of the mechanisms for implementing state policy at the regional level and their impact on the religious life of the population. On the basis of archival materials, the study identifies the features of the functioning of Islamic practices under conditions of restricted public religious activity. It is shown that state policy was aimed at dismantling the institutional structure of Islam, including the closure of religious institutions, the restriction of religious education, and control over the activities of the clergy. At the same time, it is established that these measures were accompanied by the preservation of religious practices in unofficial forms. An analysis of archival documents indicates the widespread prevalence of life-cycle rituals, including marriage and funeral rites, as well as rituals associated with the tradition of *sundet*, which were performed outside official religious institutions. The existence of informal religious networks and practices that ensured the reproduction of religious tradition at the level of local communities has been identified. A comparative analysis of the cities of Southern Kazakhstan (Turkestan, Sairam, Shymkent, Arys) demonstrates differences in the nature of religious life, determined by historical and cultural characteristics and the degree of urbanization. It has been established that in cities with a developed religious tradition, a higher degree of preservation of religious practices was observed, whereas in industrial centers they predominantly assumed concealed forms. The scientific novelty of the study lies in identifying the regional differentiation of secularization processes and in specifying the mechanisms for the reproduction of Islamic practices at the level of local communities. The study clarifies the role of the family and everyday sphere, as well as informal religious networks, as key factors in the preservation of religious tradition, and also demonstrates the significance of the historical and cultural context in ensuring the resilience of religious life under conditions of institutional constraints. The results obtained make it possible to refine the understanding of the functioning of religion in Soviet society at the regional level and to identify forms of adaptation of religious life under conditions of restrictions.

Keywords: history of Kazakhstan, Southern Kazakhstan, Islam, religious practice, secularization, state policy, tradition, everyday life, Soviet period, regulatory and legal framework.

Introduction

The question of the place and role of religion in Soviet society occupies a significant position in contemporary historical scholarship. Of particular interest is the analysis of religious practices at the level of everyday life, since it is precisely in this sphere that the mechanisms of adaptation of traditional cultural forms to conditions of ideological pressure are most clearly manifested. Following the October Revolution, the Soviet state proclaimed a course toward the construction of an atheistic society, within which religion was regarded as a remnant of the past destined for gradual disappearance. The implementation of this policy was accompanied by large-scale anti-religious campaigns aimed at restricting the activities of religious institutions and displacing religious practices from the public sphere.

At the same time, despite strict measures of state intervention, religiosity in various regions of the Soviet Union persisted in transformed forms. In this context, Southern Kazakhstan acquires particular significance — a region in which Islam historically occupied an important place in the social and cultural life of the population. The resilience of religious traditions here was determined by both the deep-rooted nature of Islamic norms in everyday practice and the significant role of local communities in their reproduction. In con-

* Corresponding author's e-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

trast to official institutional religiosity, which was subjected to severe restrictions, everyday and family-based forms of religious practice proved to be more resilient to external pressure.

The relevance of this study at the present stage is determined by the growing interest in issues of religious identity, cultural memory, and historical forms of interaction between religion and the state in post-Soviet societies. In the context of the revival of religious life in Kazakhstan, an examination of the Soviet experience makes it possible to better understand the origins of contemporary processes, as well as to identify the mechanisms of preservation and transformation of religious practices that have influenced their current state.

The aim of this study is to analyze the features of the functioning of Islam in the everyday life of the population of Southern Kazakhstan under the conditions of Soviet secularization policy. In accordance with this aim, the following objectives are set: to identify the main directions of state anti-religious policy and their impact on religious life; to analyze the forms of preservation of Islamic practices within the family and everyday sphere; to characterize the role of local communities and informal religious authorities; and to determine the main mechanisms of adaptation and transformation of religious traditions.

Thus, an examination of the everyday dimension of Islam in Southern Kazakhstan allows not only for a more precise understanding of the specificity of religious life within a secular state, but also for an expansion of perspectives on the forms of cultural adaptation and the resilience of traditional practices in the twentieth century.

Materials and Methods

The source base of the study consists of various groups of sources that make it possible to reconstruct state policy toward religion and the features of the functioning of Islamic practices in Southern Kazakhstan in the 1920s–1980s. The main sources include archival documents. The study uses materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Turkestan Regional State Archive, and the State Archive of the South Kazakhstan Region.

An important place in the source base is occupied by normative documents that defined state policy in the religious sphere, including the Decree “On the Separation of Church from the State and School from Church,” as well as the Law on Religious Associations. In addition, the provisions of the Constitution of the USSR of 1936 and the Constitution of the USSR of 1977, which defined the legal framework for the functioning of religion in Soviet society, are analyzed.

The methodological foundation of the study is an interdisciplinary approach that combines methods of historical science, social history, and sociocultural analysis. The basic method is the historical-genetic method, which makes it possible to trace the evolution of state policy toward religion and the dynamics of the transformation of Islamic practices over a long-term period. Its application made it possible to identify cause-and-effect relationships between institutional restrictions and changes in the religious life of the population.

The historical-comparative method was used to compare different stages of Soviet secularization policy, as well as to analyze differences between official normative guidelines and their practical implementation at the regional level. This made it possible to identify the degree of divergence between the declared goals of state policy and everyday social practice.

The application of the history of everyday life approach, focused on the study of micro-social processes, the private sphere, and everyday forms of religious behavior, is of substantial importance. This approach made it possible to go beyond institutional analysis and to identify the mechanisms of adaptation of religious practices under conditions of ideological pressure.

The method of content analysis of normative documents and the periodical press was also used, aimed at identifying key discursive frameworks of Soviet anti-religious policy. The interpretative analysis of archival sources made it possible to reconstruct hidden forms of religiosity and to determine the ways of their reproduction under conditions of limited public religious life.

Results

State policy toward religion in the Soviet Union was formed within the framework of the ideology of scientific atheism and was aimed at the institutional displacement of religion from public life. The normative foundation of this course was the Decree “On the Separation of Church from the State and School from Church” (1918), which established the principle of a secular state and deprived religious organizations of the legal personality. The document explicitly stated: “No church or religious societies shall enjoy the legal per-

sonality” [1]. This provision meant the effective elimination of the economic and legal basis of religious institutions, including Muslim communities. Thus, the study revealed that one of the fundamental elements in the formation of secularization policy was the Decree on the Separation of Church from the State and School from Church, which laid the legal foundations of a secular state and excluded religious institutions from the system of state administration and education. This document determined the subsequent trajectory of state–religion relations by establishing the principle of the institutional separation of religion.

Further tightening of state policy was associated with the adoption of the Resolution of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the RSFSR “On Religious Associations” (1929), which significantly restricted the sphere of religious activity. For example, the document emphasized: “Religious associations do not have the right to organize schools, circles, or groups for religious instruction” [2]. In our view, this provision deprived Islam of the possibility of institutional reproduction through the education system and contributed to a disruption in the transmission of religious knowledge. In addition, any charitable, cultural, and social activities of religious organizations were prohibited, which reduced their functions exclusively to the performance of religious rites.

In the Constitution of the USSR of 1936, freedom of religious worship was proclaimed; however, at the same time, the right to conduct anti-religious propaganda was also established [3]. Such a dual formulation created a legal basis for the implementation of a policy of secularization in which religion was permitted only within strictly limited boundaries and was displaced from the public sphere.

In Southern Kazakhstan, the implementation of these normative acts was accompanied by the large-scale closure of mosques and repression against the clergy. Archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan record that in the 1930s, party bodies demanded the “complete eradication of religious survivals” and the intensification of anti-religious propaganda. One document states: “Local authorities are obliged to intensify efforts to expose religious prejudices and to prevent the conduct of religious rites” [4]. However, already during the years of the Great Patriotic War, a partial transformation of state policy occurred. In 1943, the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan was established, which indicated a transition to a model of limited recognition of religion. Nevertheless, this institutionalization was strictly controlled. Instructions of the Council for Religious Affairs emphasized: “The activities of religious associations are permitted on the condition of strict compliance with current legislation and under the supervision of state authorities” [5]. In the postwar period, religious policy took the form of administrative control. Archival documents show that official religious activity was permitted only within registered communities, while any informal practices were regarded as violations. Reports of authorized officials from the 1960s noted: “Religious activity outside registered associations is illegal in nature and is subject to suppression” [6].

An analysis of the provisions of the Constitution of the USSR of 1936 [3] and the Constitution of the USSR of 1977 [7] demonstrates the existence of a contradiction between the declared freedom of conscience and the practice of its implementation. While formally guaranteeing the right to profess religion, these documents simultaneously legitimized anti-religious propaganda, thereby creating asymmetrical conditions for religious and atheist activity. A comparative analysis of constitutional norms shows that during the Soviet period there operated a model of formal freedom of conscience under the actual dominance of atheist ideology. Constitutional provisions were largely declarative in nature and served as an instrument for legitimizing state secularization policy.

At the same time, an analysis of archival materials reveals the existence of a significant gap between the normative framework and actual practice. Despite strict restrictions, religious rituals continued to be reproduced in the everyday life of the population. This indicates that state policy aimed at the institutional suppression of religion was unable to fully control its informal forms.

An important result of secularization policy was the formation of a “dual model” of behavior. In the public sphere, the population demonstrated conformity to atheist norms, whereas in private life religious practices were preserved. Thus, normative legal acts that restricted the institutional foundation of Islam simultaneously contributed to its transformation into a form of everyday, latent religiosity. This tendency was particularly evident in Southern Kazakhstan, where Islam had deep historical roots and was closely connected with the social organization of society. The restriction of public religious activity led not to the disappearance of religion, but to its adaptation, expressed in the transfer of practices into the family and everyday sphere. This confirms the conclusion that Soviet secularization was not so much destructive as it was transformative in nature.

The policy of the Soviet state toward religion at the early stage was characterized by a consistent and purposeful dismantling of its institutional foundation, which was primarily manifested in the mass closure of mosques. The study makes it possible to assert that Islam in Southern Kazakhstan during the Soviet period functioned under conditions of systemic institutional pressure, yet retained resilience as a socio-cultural system, primarily at the local level.

The study conducted shows that Islam in Southern Kazakhstan during the Soviet period, despite strict institutional pressure from the Soviet Union, was preserved in a transformed form, and the level of its preservation varied significantly depending on specific urban and regional conditions. The general trend of a reduction in the number of mosques from 3–3.5 thousand to several dozen by the end of the 1930s [8; 145], [9; 98] affected all cities of the region; however, the depth and consequences of these processes were heterogeneous. During the period of the Great Terror, repressive measures led to the almost complete elimination of the official religious infrastructure [10; 210], but differences between cities were already evident at the level of the informal preservation of religious practice.

Thus, Turkestan functioned as the main spiritual center of the region, where Islamic tradition was preserved most steadily. The presence of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi contributed to the maintenance of religious activity: even in the 1970s–1980s, thousands of pilgrims came here annually despite official restrictions [11; 112]. In contrast, Shymkent, as an industrial and administrative center, was characterized by stricter state control, which limited the open manifestation of religiosity. Nevertheless, it was precisely here that the spread of “hidden” forms of Islam was observed: the functioning of domestic prayer houses and the activity of unofficial mullahs, especially in suburban and rural areas.

In Sairam, Islamic tradition was preserved primarily through local community structures and the cult of sacred sites. The high concentration of sacred objects and the historical religiosity of the population contributed to the fact that even in the absence of official institutions, religious practice remained part of everyday life. A similar situation was observed in Arys, where Islam was preserved through family and ritual practices and informal religious networks.

Comparative analysis shows that the level of preservation of Islamic practices was higher in cities with strong historical and religious traditions and a lower degree of industrialization. In Turkestan and Sairam, religious rites (funeral, marriage, circumcision) were performed in accordance with Islamic norms in the overwhelming majority of cases (up to 80–90 %), whereas in Shymkent a greater influence of secularization was observed, although even there a significant part of the population continued to adhere to religious practices [12; 63], [13].

In the postwar period, especially after World War II, differences between cities intensified: officially registered mosques (approximately 60–70 across the republic [14; 85]) were concentrated mainly in large administrative centers, whereas in small towns and rural areas religious life existed predominantly in an informal format [15].

Thus, a comparative analysis of the cities of Southern Kazakhstan demonstrates that Islam during the Soviet period was preserved unevenly: in Turkestan and Sairam, as a stable element of spiritual tradition; in Arys, as part of local communal culture; and in Shymkent, predominantly in hidden and adapted forms. These differences indicate the significant influence of historical and cultural heritage, the level of urbanization, and the degree of state control on the nature of the transformation of religion. Overall, despite institutional destruction, Islam in the region retained its social function, which confirms its adaptability and resilience under conditions of ideological pressure.

An analysis of documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (fond 708, inventory 1) shows that in the 1950s–1970s the bodies supervising the religious sphere systematically recorded the preservation of Islamic practices at the level of everyday life. In the report of the Commissioner for Religious Affairs for the South Kazakhstan Region for 1967, it was noted: “Despite the ongoing work on the atheist education of the population, religious rites, especially funerary rites, continue to be observed in most settlements of the region” [6; 23].

At the same time, a number of documents provide quantitative assessments. Thus, one report from 1969 stated: “Up to 70 percent of funerals in rural areas are conducted in accordance with religious rites, often without the participation of registered ministers of worship” [16]. These data indicate that funerary ritual practice was preserved as the most stable form of religious practice. The same document emphasizes: “Control over the conduct of these activities is difficult due to their being carried out privately” [16]. Materials from fond 544 reflect similar tendencies in the sphere of marital practices. A report from 1958 noted: “In certain districts of the region, up to 60 percent of marriages are accompanied by a religious rite

(nikah), conducted outside official registration” [17]. This indicates the preservation of a dual model—the combination of state and religious legitimization of marriage.

Regional archival documents — the State Archive of the South Kazakhstan Region (fond 40, inventory 2) — confirm the resilience of traditional practices. A report from 1975 emphasizes: “The circumcision rite (sundet toi) is performed in the overwhelming majority of families (up to 80–90 percent), is perceived as obligatory, and is preserved regardless of the explanatory work carried out” [18].

Of particular interest is data on the activities of informal religious authorities. A report from 1973 states: “In a number of settlements, the same mullah serves several auls, conducting funerary and other rites without registration” [19]. This fact indicates the formation of an alternative, unofficial religious infrastructure. Materials from the Turkestan Regional State Archive also record the preservation of collective practices. A report from 1969 states: “Commemorative events (as) involve a significant part of the population, often up to several dozen households, and are accompanied by the reading of religious texts” [20].

A comprehensive analysis of the data presented shows that in Southern Kazakhstan during the Soviet period, religious life was predominantly non-institutional in nature. The quantitative indicators recorded in archival documents demonstrate the mass character of ritual practice with the minimal role of official religious structures.

The results of the study show that under conditions of institutional suppression of Islam during the Soviet period, local communities and the family and everyday sphere played a key role in its preservation and reproduction. It has been established that in the absence of functioning religious institutions, the maintenance and transmission of religious norms and practices took place precisely at the level of rural and kinship collectives (aul, clan, family). Empirical data indicate that Islam was preserved primarily in everyday life and was integrated into the family and household sphere. The main elements of religious tradition were reproduced through life-cycle rituals, including marital practices (nikah), funerary and commemorative rites, and the circumcision rite. Despite formal prohibitions, these practices continued to be carried out in an unofficial form and were perceived as an obligatory element of social norms, ensuring the resilience of religious tradition.

The key mechanisms for the transmission of religious knowledge were intergenerational continuity, oral tradition, and family upbringing. A special role was played by the older generation, as well as by informal religious authorities (mullahs, ishans), whose activities were embedded in the local social context and were non-institutional in nature. Under these conditions, Islam functioned not as an organized religious system, but as an element of cultural practice and collective identity.

In addition, it was revealed that local forms of “popular Islam,” including the veneration of sacred sites and pilgrimage practices, continued to exist even in the absence of official religious infrastructure. This confirms that religious life was preserved at the level of the community and the household, adapting to conditions of state control.

Thus, the results obtained make it possible to conclude that local communities and the family and everyday sphere acted as the main mechanism for the preservation of Islam during the Soviet period, ensuring its transformation into a form of everyday socio-cultural practice and its resilience in the long term.

Discussion

State policy toward religion in the Soviet period was formed within the framework of the ideology of scientific atheism and was aimed at the systematic displacement of religious practices from public life. From the first years of Soviet power, religion was regarded as a “remnant of the past,” incompatible with the project of socialist modernization, which predetermined a set of administrative, legal, and ideological measures. As noted by N.D. Nurtazina, Soviet historiography interpreted Islam predominantly in negative terms, ignoring its social and cultural role [21]. According to Shoshana Keller, these measures were part of a broader project of constructing a secular society and the “new Soviet person,” within which Islam was viewed as an obstacle to modernization [22; 52].

In the institutional dimension, secularization policy was expressed through the liquidation of religious infrastructure: the closure of mosques, the prohibition of religious education, restrictions on the activities of the clergy, and the confiscation of waqf property. These measures were accompanied by anti-religious propaganda and the introduction of secular forms of social organization. For example, in the work of Zholdasuly T. and Bodeeva K.T., it is emphasized that in Kazakhstan these processes were systemic in nature and were aimed at the destruction of religion as a social institution. The authors consider the religious sphere as an ob-

ject of purposeful ideological and administrative influence on the part of the Soviet state. The work emphasizes that from the first years of Soviet power, religion was interpreted as a “remnant of the past,” incompatible with socialist modernization. In this regard, state policy was aimed at the systematic restriction of religious activity, including the closure of religious institutions, the elimination of religious education, and the displacement of the clergy from public life [23; 40].

At the same time, Soviet policy was not limited exclusively to repression. Beginning in the 1940s, under a change in state strategy, a model of limited control over religion emerged. The creation of official religious structures, including the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan, testified to a transition from a policy of total suppression to a policy of regulated existence of religion [24]. However, this control was strict in nature and extended to all aspects of religious activity.

A specific feature of Southern Kazakhstan was the presence of a developed sacred geography and stable forms of local religiosity, which significantly limited the effectiveness of secularization policy. Even under the closure of religious institutions, religious life continued to be reproduced at the level of everyday practices, including family rituals, visits to sacred sites, and informal forms of transmission of religious knowledge [25; 33]. In this context, secularization acquired a contradictory character: on the one hand, the institutional basis of religion was being destroyed; on the other hand, its cultural and social functions were preserved.

Adeeb Khalid interprets this process as the “de-publicization” of religion. In his works, it is emphasized that Islam in Soviet Central Asia did not disappear but was transformed, shifting from the public sphere into the private and everyday domains [12; 63].

In the studies of Eren Tasar, Soviet religious policy is examined as a complex and institutionally structured system of interaction between the state and Islam, within which religion was not only subjected to restrictions but was also incorporated into mechanisms of state regulation. In contrast to interpretations that emphasize exclusively the repressive character of Soviet policy, Tasar demonstrates that, beginning in the 1940s, there was a transition to a model of controlled legalization of religion. A central place in his concept is occupied by the analysis of the activities of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM), which acted as an intermediary between the state and Muslim communities. According to the author, this institution was not limited solely to an instrument of ideological control but possessed a certain degree of autonomy, shaping an official religious space within the boundaries defined by the state. Thus, Islam in the Soviet period functioned not only as an object of suppression but also as an element of the institutional system [26].

Methodologically, Eren Tasar relies on the analysis of archival materials, which makes it possible to reconstruct the practices of interaction between state bodies and religious structures. His approach combines elements of institutional history and social history, which makes it possible to consider religion as a dynamic phenomenon embedded in the Soviet system of governance. Tasar also emphasizes that Soviet policy did not lead to the complete secularization of society. On the contrary, it contributed to the formation of a specific model of religiosity characterized by a combination of official and unofficial levels. This created the preconditions for the preservation of religious tradition and its subsequent activation in the post-Soviet period.

A key role in the preservation of Islamic tradition under these conditions was played by local communities. In the absence of official religious institutions, they became the main carriers of religious norms and practices. The religious life in the USSR largely shifted to the level of small social groups, where rituals, traditions, and elements of a religious worldview continued to exist [14]. In Southern Kazakhstan, this was manifested in the resilience of *aul* and kinship structures that ensured the reproduction of religious culture.

Of particular importance was the integration of Islamic practices with traditional forms of social organization. Islam in the region was preserved in close connection with *adat*, kinship norms, and cultural codes, which ensured its resilience. As emphasized in studies edited by M. Laruelle, Islam in Central Asia during the Soviet period functioned as part of the social and cultural fabric of society, rather than only as an institutional religion [27]. In our view, the family acted as the central mechanism for the transmission of religious tradition. It was within the family and everyday sphere that the key elements of Islamic practice were preserved, primarily life-cycle rituals. Despite restrictions, *nikah*, the marriage rite, *janaza*, the funeral rite, and *sundet*, circumcision, continued to be performed. These practices were often carried out in an informal setting and without the participation of official clergy, which indicates the transition of religiosity into the latent sphere.

A significant contribution to the study of everyday religiosity was made by anthropological research, in particular the works of G. Yemelianova, in which Islam is considered as an element of cultural identity pre-

served through family traditions, rituals, and social norms. The author emphasizes that even under strict state control, religious practices did not disappear but adapted to new social conditions [24].

Informal channels of knowledge transmission also played an important role in the preservation of religiosity. Under conditions of restrictions on religious education, religious norms and ideas were transmitted orally, through the older generation, family traditions, and local communities. In a collective study edited by M. Kemper, it is emphasized that during the Soviet period, religious knowledge was preserved primarily through informal networks, compensating for the destruction of official institutions [28].

With the onset of the policy of perestroika in the mid-1980s, state policy toward religion and religious rites began to soften. Soviet researcher G.R. Baltanova notes that until the mid-1980s, the campaign against Islam had been conducted in a direct and open manner through the closure of mosques and sacred sites, as well as through the persecution of undesirable clergy and believers. Subsequently, however, policy toward Muslim religious practices became more lenient and began to be carried out in a more concealed manner, such that administrative pressure from the state was replaced by spiritual and ideological pressure. At the same time, Baltanova acknowledges that although atheistic policy was strictly enforced in the 1960s–1980s, it was widely known that unregistered mosques continued to operate, and that unregistered mullahs used private homes as mosques and madrasas. Moreover, she suggests that Muslim populations subjected to deportation or repression were able to preserve themselves through hidden religious practices, supported by Sufism, which served as a basis for their self-renewal [29; 100–102].

Thus, Islam in Southern Kazakhstan during the Soviet period existed predominantly in the form of everyday and local religiosity. Under conditions of the destruction of the institutional structure of religion, the family, local communities, and traditional forms of social organization played a key role in its preservation. This makes it possible to consider Islam not only as a religious system but also as an important element of cultural and social identity capable of adapting to conditions of secularization pressure.

A comprehensive analysis of the scholarly literature makes it possible to conclude that Islam under the Soviet system did not disappear but underwent a structural transformation, shifting from the institutional sphere into the space of everyday culture and social practice. This conclusion correlates with the results of the present study on Southern Kazakhstan and confirms the key role of local communities in the preservation of religious tradition.

Conclusions

The conducted study makes it possible to conclude that state policy toward religion in the Soviet Union was aimed at the consistent displacement of Islam from the institutional sphere of public life through legal, administrative, and ideological mechanisms. The normative legal framework formed in the 1920s–1930s established the principle of a secular state and significantly restricted the activities of religious organizations, which led to the destruction of their economic, educational, and organizational foundations. In Southern Kazakhstan, the implementation of this policy was accompanied by the closure of mosques, repression against the clergy, and restrictions on religious activity. However, an analysis of archival materials shows that institutional suppression did not lead to the disappearance of religious life. On the contrary, religious practices were preserved and reproduced in unofficial forms, primarily within the family and everyday sphere, and local communities.

Empirical data indicate the widespread prevalence of life-cycle rituals, including marriage and funerary rites, as well as those associated with the tradition of *sundet*, which continued to be performed outside official religious structures. A significant role in their preservation was played by informal religious authorities and mechanisms of intergenerational transmission of knowledge. This makes it possible to speak of the formation of a stable non-institutional model of religiosity that functioned in parallel with the officially controlled system.

A comparative analysis of the cities of Southern Kazakhstan shows that the level of preservation of Islamic practices depended on historical and cultural characteristics, the degree of urbanization, and the level of state control. In cities with a developed religious tradition, such as Turkestan and Sairam, Islam was preserved more steadily, whereas in industrial centers, including Shymkent, religious practice assumed predominantly hidden forms.

Overall, the results of the study confirm that Soviet secularization policy was not only destructive but also transformative in nature. Islam, deprived of its institutional foundation, adapted to new conditions and was preserved in the form of everyday social and cultural practice. This transformation ensured its resilience in the long term and created the preconditions for its subsequent revival in the post-Soviet period.

References

- 1 Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 23 января 1918 г. «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» // Декреты Советской власти. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. — Т. 1. — С. 373–374.
- 2 Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 г. «О религиозных объединениях» // Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1971. — Т. 5. — С. 405–410.
- 3 Конституция Союза Советских Социалистических Республик (принята 5 декабря 1936 г.) // Конституции и законодательные акты СССР. — М.: Юридическая литература, 1983. — С. 23–38.
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 544. — Оп. 1. — Д. 312. — Л. 14–16.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 1024. — Л. 22–24.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 1456. — Л. 18–20.
- 7 Конституция Союза Советских Социалистических Республик (принята 7 октября 1977 г.) // Конституции и законодательные акты СССР. — М.: Юридическая литература, 1983. — С. 39–62.
- 8 Омарбеков Т.О. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері / Т.О.Омарбеков. — Алматы: Өнер, 2003. — 312 б.
- 9 Асылбеков М.Х. Население Казахстана в 1920–1930-е годы / М.Х. Асылбеков. — Алматы: Ғылым, 1993. — 256 с.
- 10 История Казахской ССР. — Алма-Ата: Наука, 1983. — Т. 4. — 512 с.
- 11 Коисбаев М.К. Ислам в Казахстане / М.К. Коисбаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 1998. — 180 с.
- 12 Khalid A. Islam after Communism / A. Khalid. — Berkeley: University of California Press, 2007. — 240 p.
- 13 Roy O. The New Central Asia / O. Roy. — New York: NYU Press, 2000. — 230 p.
- 14 Ro'i Y. Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev / Y. Ro'i. — London: Hurst, 2000. — 764 p.
- 15 Bennigsen A. Islam in the Soviet Union / A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelquejay. — New York: Praeger, 1967. — 256 p.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 1502. — Л. 31–34.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 544. — Оп. 1. — Д. 987. — Л. 12–15.
- 18 Государственный архив Южно-Казахстанской области. — Ф. 40. — Оп. 2. — Д. 215. — Л. 8–11.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 1623. — Л. 41–44.
- 20 Туркестанский областной государственный архив. — Ф. 112. — Оп. 3. — Д. 54. — Л. 17–20.
- 21 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие независимости (1991–2021) / Н.Д. Нуртазина // Вестник Казахского национального университета. Серия историческая. — 2021. — № 3 (102). — С. 3–11.
- 22 Keller Sh. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941 / Sh Keller. — Westport: Praeger, 2001. — 304 p.
- 23 Жолдасұлы Т. Атеизмнің Қазақстандағы киелі орындарға ықпалы: Қызылорда облысы мысалында (1960–1980 жж.) / Т. Жолдасұлы, К.Т. Бодеев // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2024. — № 4 (116). — 39–51-б.
- 24 Yemelianova G.M. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan [Electronic resource] / G.M. Yemelianova // Asian Ethnicity. — 2014. — Vol. 15, Issue 3. — Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14631369.2013.847643>
- 25 Zhaksylyk Ye.Ye. History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century / Ye.Ye. Zhaksylyk, S. Ershahin // Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series. — 2024. — No. 4(116). — P. 32–38.
- 26 Tasar E. Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991 / E. Tasar. — New York: Oxford University Press, 2017. — 320 p.
- 27 Laruelle M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities [Electronic resource] / M. Laruelle. — Access mode: https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2018/01/Edited_Being_Muslim_in_Central_Asia_Pra.pdf
- 28 Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States / ed. M. Kemper, R. Motika, S. Reichmuth. — London: Routledge, 2010. — 366 p.
- 29 Балтанова Г.Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций / Г.Р. Балтанова. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. — 146 с.

Е.Е. Жақсылық, Д.Б. Саккулакова

Оңтүстік Қазақстандағы секуляризациялық саясат және исламның трансформациясы (1920–1980 жж.)

Мақала 1920–1980 жылдар аралығындағы Оңтүстік Қазақстандағы исламға қатысты мемлекеттік саясатты зерттеуге және кеңестік секуляризация жағдайында діни практикалардың қызмет ету ерекшеліктерін талдауға арналған. Тақырыптың өзектілігі кеңестік кезеңдегі мемлекет пен діннің өзара әрекеттесуінің аймақтық ерекшеліктерін нақтылау қажеттілігімен, сондай-ақ институционалдық шектеулер жағдайында ислам дәстүрінің тұрақтылығын айқындаған факторларды анықтаумен негізделеді. Мақалада діни саланы реттеген нормативтік-құқықтық базаның эволюциясы қарастырылады, оның ішінде «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден бөлу туралы» Декрет, Діни бірлестіктер туралы заңнама, сондай-ақ КСРО-ның 1936 және 1977 жылдардағы Конституцияларының ережелері талданған. Мемлекеттік саясатты өңірлік деңгейде іске асыру механизмдерін талдауға және олардың халықтың діни өміріне әсеріне ерекше назар аударылады. Архив құжаттарының негізінде қоғамдық діни қызметтің шектеулі жағдайында исламдық практикалардың қызмет ету ерекшеліктері анықталды. Мемлекеттік саясат исламның институционалдық құрылымын бөлшектеуге, соның ішінде діни мекемелерді жабуға, діни білім беруді шектеуге және діни қызметкерлердің қызметін бақылауға бағытталғаны көрсетілген. Сонымен қатар бұл шаралар діни тәжірибелерді бейресми түрде сақтаумен қатар жүретіні анықталды. Мұрағат құжаттарын талдау ресми діни мекемелерден тыс орындалған неке кию, жерлеу және сүндетке байланысты рәсімдерді қоса алғанда, өмірлік циклдегі рәсімдердің кеңінен қолданылғанын көрсетеді. Жергілікті қауымдастықтар деңгейінде діни дәстүрдің қайта жаңғыртылуын қамтамасыз ететін бейресми діни желілер мен тәжірибелердің бар екендігі анықталды. Оңтүстік Қазақстан қалаларын (Түркістан, Сайрам, Шымкент, Арыс) салыстырмалы талдау тарихи-мәдени ерекшеліктерімен және урбанизация дәрежесімен байланысты діни өмір сипатындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Діни дәстүрі дамыған қалаларда діни тәжірибелердің сақталу деңгейі жоғары екендігі анықталды, ал индустриалды орталықтарда олар негізінен жасырын формаларға ие болды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы секуляризация процестерінің аймақтық дифференциациясын анықтау және жергілікті қауымдастық деңгейінде исламдық тәжірибелердің көбею механизмдерін нақтылау. Жұмыста діни дәстүрді сақтаудың негізгі факторлары ретінде отбасылық-тұрмыстық саланың және бейресми діни желілердің рөлі нақтыланған, сондай-ақ институционалдық шектеулер жағдайында діни өмірдің тұрақтылығын қалыптастырудағы тарихи-мәдени контекстің маңызы көрсетілген. Алынған нәтижелер кеңестік қоғамдағы діннің аймақтық деңгейде жұмыс істеу ерекшеліктерін нақтылауға және шектеулер жағдайында діни өмірге бейімделу формаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Оңтүстік Қазақстан, ислам, діни практика, секуляризация, мемлекеттік саясат, дәстүр, күнделікті өмір, кеңестік кезең, нормативтік-құқықтық база.

Е.Е. Жақсылық, Д.Б. Саккулакова

Секуляризацияционная политика и трансформация ислама в Южном Казахстане (1920–1980-е гг.)

Статья посвящена исследованию государственной политики в отношении ислама в Южном Казахстане в 1920–1980-е гг. и анализу особенностей функционирования религиозных практик в условиях советской секуляризации. Актуальность работы обусловлена необходимостью уточнения региональной специфики взаимодействия государства и религии в советский период, а также выявления факторов, определявших устойчивость исламской традиции в условиях институциональных ограничений. В статье рассматривается эволюция нормативно-правовой базы, регулирующей религиозную сферу, включая Декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви», законодательство о религиозных объединениях, а также положения Конституций СССР 1936 и 1977 гг. Особое внимание уделяется анализу механизмов реализации государственной политики на региональном уровне и их влиянию на религиозную жизнь населения. На основе архивных материалов выявлены особенности функционирования исламских практик в условиях ограниченной публичной религиозной деятельности. Показано, что государственная политика была направлена на демонтаж институциональной структуры ислама, включая закрытие культовых учреждений, ограничение религиозного образования и контроль деятельности духовенства. Вместе с тем установлено, что данные меры сопровождались сохранением религиозных практик в неофициальной форме. Анализ архивных документов свидетельствует о широком распространении обрядов жизненного цикла, включая брачные, похоронные и связанные с традицией сундет, которые осуществлялись вне официальных религиозных институтов. Выявлено существование неформальных религиозных сетей и практик, обеспечивавших воспроизводство религиозной традиции на уровне локальных сообществ. Сравнительный анализ городов Южного Казахстана

(Туркестан, Сайрам, Шымкент, Арыс) показывает различия в характере религиозной жизни, обусловленные историко-культурными особенностями и степенью урбанизации. Установлено, что в городах с развитой религиозной традицией наблюдалась более высокая степень сохранности религиозных практик, тогда как в индустриальных центрах они приобретали преимущественно скрытые формы. Научная новизна исследования заключается в выявлении региональной дифференциации процессов секуляризации и конкретизации механизмов воспроизводства исламских практик на уровне локальных сообществ. В работе уточняется роль семейно-бытовой сферы и неформальных религиозных сетей как ключевых факторов сохранения религиозной традиции, а также показано значение историко-культурного контекста в формировании устойчивости религиозной жизни в условиях институциональных ограничений. Полученные результаты позволяют уточнить особенности функционирования религии в советском обществе на региональном уровне и выявить формы адаптации религиозной жизни в условиях ограничений.

Ключевые слова: история Казахстана, Юный Казахстан, ислам, религиозная практика, секуляризация, государственная политика, традиция, повседневная жизнь, советский период, нормативно-правовая база.

References

- 1 (1957). Dekret Soveta narodnykh komissarov RSFSR ot 23 yanvaria 1918 g. «Ob otdelenii tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi» [Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR of January 23, 1918, "On the Separation of Church from State and School from Church"]. *Dekrety Sovetskoi vlasti — Decrees of Soviet Power, Vol. 1*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 373–374 [in Russian].
- 2 (1971). Postanovlenie VTsIK i SNK RSFSR ot 8 aprelya 1929 g. «O religioznykh obiedineniiakh» [Resolution of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR of April 8, 1929, "On Religious Associations"]. *Dekrety Sovetskoi vlasti — Decrees of Soviet Power, Vol. 5*. Moscow: Politizdat, 405–410 [in Russian].
- 3 (1983). Konstitutsiia Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (priniata 5 dekabria 1936 g.) [Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics (adopted December 5, 1936)]. *Konstitutsii i zakonodatelnye akty SSSR — Constitutions and Legislative Acts of the USSR*. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 23–38 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 544. — Op. 1. — D. 312. — L. 14–16 [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 1024. — L. 22–24 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 1456. — L. 18–20 [in Russian].
- 7 (1983). Konstitutsiia Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (priniata 7 oktiabria 1977 g.) [Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics (adopted on October 7, 1977)]. *Konstitutsii i zakonodatelnye akty SSSR — Constitutions and legislative acts of the USSR*. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 39–62 [in Russian].
- 8 Omarbekov, T.O. (2003). *Qazaqstan tarikhynyn XX gasyrdagy ozekti maseleleri* [Current issues of Kazakhstan's history in the 20th century]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 9 Asylbekov, M. Kh. (1993). *Naselenie Kazakhstana v 1920–1930-e gody* [Population of Kazakhstan in 1920–1930]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 10 (1983). *Istoriia Kazakhskoi SSR* [History of the Kazakh SSR]. Vol. 4. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 11 Koisbayev M.K. (1998). *Islam v Kazakhstane* [Islam in Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 12 Khalid, A. (2007). *Islam after Communism*. Berkeley: University of California Press.
- 13 Roy, O. (2000). *The New Central Asia*. New York: NYU Press.
- 14 Ro'i, Y. (2000). *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London: Hurst.
- 15 Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1967). *Islam in the Soviet Union*. New York: Praeger.
- 16 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 1502. — L. 31–34 [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 544. — Op. 1. — D. 987. — L. 12–15 [in Russian].
- 18 GA YuKO [State Archive of the South Kazakhstan Region]. — F. 40. — Op. 2. — D. 215. — L. 8–11 [in Russian].
- 19 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 1623. — L. 41–44 [in Russian].
- 20 Turkestanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv [Turkistan State Regional Archives]. — F. 112. — Op. 3. — D. 54. — L. 17–20 [in Russian].
- 21 Nurtazina, N.D. (2021). Islam v istorii Kazakhstana: novye podkhody i itogi izucheniia problemy za 30-letie nezavisimosti (1991–2021) [Islam in the history of Kazakhstan: new approaches and results of studying the problem over the 30th anniversary of independence (1991–2021)]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya istoricheskaya — Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 3 (102), 3–11 [in Russian].
- 22 Keller Sh. (2001). *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941*. Westport: Praeger.

- 23 Zholdasuly, T., & Bodeev, K.T. (2024). Ateizmnin Qazaqstandagy kieli oryndarga yqpaly: Qyzylorda oblysy mysalynda (1960–1980 zhzh.) [The influence of atheism on sacred places in Kazakhstan: on the example of Qyzylorda region (1960–1980)]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofii seriiasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 4 (116), 39–51 [in Kazakh].
- 24 Yemelianova, G.M. (2014). Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. *Asian Ethnicity*, Vol. 15, Issue 3, pp. 286–301. <https://doi.org/10.1080/14631369.2013.847643>
- 25 Zhaksylyk, Ye.Ye., & Ershahin, S. (2024). History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40–80s of the twentieth century. *Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy*, 4 (116), 32–38.
- 26 Tasar E. (2017). *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press.
- 27 Laruelle, M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. *centralasiaprogram.org*. Retrieved from https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2018/01/Edited_Being_Muslim_in_Central_Asia_Pra.pdf
- 28 Kemper, M., Motika, R., & Reichmuth, S (Eds.). (2010). *Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States*. London: Routledge.
- 29 Baltanova, G.R. (1991). *Islam v SSSR: analiz zarubezhnykh kontseptsii* [Islam in the USSR: An Analysis of Foreign Concepts]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universitetata [in Russian].

Information about the authors

Yerlan Ye. Zhaksylyk — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8378-7712>

Dana B. Sakkulakova — Master of History, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-8880-8951>

S.K. Zipatolla^{1*} , Zh.Zh. Orazayeva² , M.A. Rakhmetullina¹ ,
T.S. Smakova¹ , N.B. Akzhunusova¹

¹ Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

² Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Akotobe, Kazakhstan

(E-mail: zipatollashyngys@gmail.com; zh.orazaeva@mail.ru; rakhmetullina.m@gmail.com; naziko_02.86@mail.ru;
toqzhan_krq@mail.ru)

Artificial intelligence and the “Coloniality of Knowledge”: Examining Western-Centric Narratives in Historical Outputs

This study examines how contemporary artificial intelligence (AI) systems reproduce Western-centric historical narratives through the concept of “the coloniality of knowledge.” Utilizing Aníbal Quijano’s theoretical framework, the research analyzes how AI-generated interpretations reflect enduring epistemic hierarchies rooted in imperial knowledge production. Specifically, the article investigates whether AI systems privilege Western historical experiences and interpretations over non-Western perspectives. The novelty of this study lies in extending the concept of the coloniality of knowledge—originally developed in the context of Latin America—to the analysis of AI-generated historical narratives, with a specific focus on Siberia and Central Asia. This research broadens the geographical and analytical scope of the concept and contributes to emerging discussions on AI bias in historical knowledge production. A qualitative comparative methodology was employed, focusing on the outputs of three AI systems—ChatGPT, Gemini, and DeepSeek—using identical prompts related to four historical figures: Yermak Timofeevich, Mikhail Skobelev, Mikhail Chernyaev, and Kenesary Kasymuly. The findings reveal consistent patterns across all examined systems, where AI-generated narratives tend to prioritize imperial actors, particularly those associated with the Russian Empire, while portraying Indigenous societies in Siberia and Central Asian political entities as secondary or reactive. Terms such as “expansion,” “conquest,” and “capture” normalize imperial violence and frame historical processes as inevitable. Moreover, AI systems frequently rely on analytical frameworks derived from Western military historiography, oversimplifying complex local socio-political systems and largely omitting Indigenous epistemologies and oral traditions. This study demonstrates that AI systems not only reproduce dominant historical narratives but also reinforce the coloniality of knowledge through discursive normalization, the privileging of imperial sources, and the marginalization of local perspectives. These patterns contribute to the persistence of epistemic hierarchies and the reproduction of asymmetrical power relations in digital knowledge production. Overall, the findings highlight the need for more inclusive, context-sensitive, and epistemologically diverse approaches to AI training in order to mitigate representational bias and promote more balanced historical narratives in the age of artificial intelligence.

Keywords: Kenesary Kasymuly, Ermak Timofeevich, Russian Empire, ChatGPT, Gemini, DeepSeek, Eurocentric, postcolonial theory, Mikhail Skobelev, Mikhail Chernyaev.

Introduction

The rapid development of Artificial Intelligence (AI) has transformed how knowledge is produced, accessed, and interpreted across various disciplines, including the humanities and historical studies. Many AI systems today are developed in the Global North or trained on datasets that are predominantly Western-centric. This can lead to structural biases that reproduce stereotypes and systemic inequalities in knowledge. Historically, the production of knowledge has often served colonial purposes, resulting in the exploitation of populations and natural resources. This created biased and selective knowledge systems that reflected the interests of dominant powers rather than the perspectives of colonized societies. Such processes contributed to intellectual dependency, where imperial narratives marginalized or replaced Indigenous epistemologies.

Peruvian sociologist Aníbal Quijano conceptualized this phenomenon as the “coloniality of knowledge” [1; 215-232]. He argued that colonialism reshaped not only political and economic structures but also epistemic systems, influencing ways of knowing, symbolic orders, and forms of knowledge production. These patterns, often structured through racial and hierarchical classifications, persisted even after the formal end of colonial rule.

In the contemporary context, AI systems trained on Western-dominated datasets may unintentionally reproduce these patterns. This issue is particularly relevant in historical research, where AI-generated

* Corresponding author’s e-mail: zipatollashyngys@gmail.com

narratives increasingly shape public understanding of the past. If AI models primarily rely on Western-centered datasets, they risk reinforcing dominant interpretations while marginalizing alternative perspectives from non-Western regions.

The importance of this study lies in the growing influence of AI in knowledge production and education, as well as the necessity to critically assess its role in shaping historical narratives. As AI tools become widely used in academic and public contexts, understanding their embedded biases is essential for ensuring more balanced and inclusive knowledge systems.

We use the concept of the “coloniality of knowledge” to analyze AI-generated historical narratives, particularly in the contexts of Siberia and Central Asia. While this concept has been widely applied to Latin America, extending its application to AI systems and regional histories offers a new analytical perspective and broadens its theoretical scope.

Hence, the aim of the study is to examine the extent to which AI-generated historical narratives reproduce Western-centric biases and reflect the coloniality of knowledge. For this purpose, the following objectives are defined: to identify whether AI-generated outputs privilege Western historical experiences and interpretations; to examine the representation of non-Western actors and narratives, particularly Indigenous societies of Siberia and Central Asia; to assess the use of language and terminology that may normalize imperial or colonial perspectives; to evaluate the extent to which alternative epistemologies, including Indigenous knowledge systems, are included or excluded in AI-generated narratives.

Materials and Methods

The primary sources for this study consisted of responses generated by ChatGPT, Gemini, and DeepSeek regarding Yermak Timofeevich, Mikhail Skobelev, Mikhail Chernyaev, and Kenesary Kasymuly. These were analyzed using Anibal Quijano’s concept of the “coloniality of knowledge” [1] to identify patterns of Western-centric bias. In addition, the study engaged with existing scholarship on AI bias and Western-centric narratives, including works by Mak and Luo [2] and Zia [3].

To provide a historical counterbalance to AI-generated narratives, the research also drew on secondary historical sources. These included The Collection of State Treaties and Documents Preserved in the State College of Foreign Affairs [4], as well as works by Sobolev [5], Miller [6], and Kotkin [7] on the history of Siberia and its khanates. Further, the study consulted works by Mackay [8], Hopkirk [9], and Lansdell [10], which address the history of Central Asia during the period of the Russian Empire. Additional sources included studies by Kamalova [11] on the history of Tashkent, Sigalov [12] on the Cossacks, and works by Karasayev et al. [13] and Olcott [14] on the Kazakh Khanate. The analysis also incorporated General Skobelev’s correspondence [15] and materials from conferences held in Tashkent related to the Russian Empire’s conquest of the city in 1865 [16].

The methodological basis of this research combines general scientific approaches and methods commonly used in the humanities with methods specific to historical studies. One of the key methods employed was comparative analysis. The historical figures analyzed in this study were selected through an exploratory search process. The research team formulated and tested multiple prompts related to various historical personalities and identified cases where Western-centric narratives were most apparent. As a result, four figures were selected for detailed analysis, as they most clearly reflected recurring patterns of Western-centric representation in AI-generated responses.

We selected the AI systems ChatGPT, Gemini, and DeepSeek to analyze the possible presence of Western-centric historical narratives in their responses. After obtaining answers from these AI systems, our team conducted a qualitative analysis to determine whether the responses contained Western-centric narratives or recurring patterns. ChatGPT and Gemini were selected because both AI systems were developed in the Global North. DeepSeek was included because we assumed that it relies heavily on widely circulated narratives about historical issues, which may also reflect existing biases in dominant historical interpretations.

The study employed a qualitative comparative research design. Identical prompts about Yermak Timofeevich, Mikhail Skobelev, Mikhail Chernyaev and Kenesary Kasymuly were submitted to each AI system in order to ensure comparability of responses. The prompts were formulated around four debated historical figures. This approach allowed the researchers to examine how AI systems construct historical narratives when responding to the same historical queries.

The analytical framework of the study was informed by the “coloniality of knowledge” concept. Western-centric narratives were identified when responses prioritized Western historical experiences, framed

Western actors as the primary agents of historical change, or marginalized perspectives from non-Western societies. Particular attention was paid to patterns such as the prioritization of European actors, the presentation of historical development as diffusion from Western civilization, and the omission or marginalization of local historical perspectives.

The findings were interpreted through the lens of interpretive philosophy, allowing for a deeper understanding of meaning-making processes in AI-generated historical narratives.

Results

The first question was regarding Ermak Timofeevich, who was the leader of the Cossacks that participated in the Russian invasion of Siberia. The prompt was: “Who was Ermak Timofeevich?”

In describing Ermak, Gemini used the phrase “opening the vast Siberian frontier.” DeepSeek similarly framed Ermak’s campaign as the “conquest of Siberia.” ChatGPT, when covering this topic, used phrases like “Russian expansion into Siberia”, “expedition into Western Siberia.” However, Siberia was not a “wilderness” that needed a European power to “open” or “conquer” it. In reality, Siberia was inhabited by numerous Indigenous peoples with complex social structures, religious systems, and economic networks, with whom Moscow itself maintained various forms of diplomatic contact. This challenges the notion of Siberia as a “wilderness” and instead highlights it as a politically and socially organized region.

This is further evidenced by historical sources. For example, the Collection of State Charters and Treaties Preserved in the State College of Foreign Affairs located in Moscow has diplomatic correspondence between Khan Kuchum and Moscow. Surviving fragments of an agreement concluded between the two sides suggest that the Siberian khan entered into relations with Ivan IV in a subordinate position [4]. Then, Gemini referred to Ermak’s opponents as “Siberian tribes” and described the Cossacks as possessing a “technological advantage.” DeepSeek similarly highlighted the importance of their “superior firearms.” Such representations create a binary distinction between the “primitive” and the “civilized,” suggesting that European technological superiority made the outcome inevitable. The use of the term “tribes” reinforces a simplified and hierarchical view of Siberian societies.

However, this framing overlooks the historical complexity of the region. Khan Kuchum himself was part of the Shibaniid branch from Bukhara, descended from the Chinggisid rulers of the Golden Horde, whose lineage traced back to Shibani, a descendant of Jochi, the eldest son of Chinggis Khan, representing a long-established ruling dynasty. Additionally, during the medieval period, the Siberian yurt was a crucial hub within transregional caravan networks. Its geographical location facilitated sustained connections with major Central Asian cities such as Bukhara, Merv, Urgench, Serakhs and Nisa, which continued even after Siberia became part of the Russian state [5; 50].

At the same time, as noted by Miller, the outcome of the conflict cannot be attributed solely to military or technological superiority. A key factor in Khan Kuchum’s defeat was the defection of segments of the Tatar and Ugric clan nobility to the Russian side, along with the participation of service Tatars and Ugrians in military operations alongside Russian forces [6; 680]. These dynamics suggest that the Siberian Chinggisid polity should not be viewed as a “primitive” tribal formation; rather, Siberia functioned, in certain respects, as a developed trade hub with complex political and social structures. Furthermore, the case demonstrates that Kuchum’s defeat was shaped not only by external pressure, but also by the internal diversity and fragmentation of the Siberian Khanate, which ultimately facilitated the Cossack advance.

It also should be mentioned that Gemini’s narrative centered entirely on Ermak’s motivations, such as “redemption,” “heroism,” and “gifts from the Tsar.” It treats Indigenous peoples as passive obstacles rather than protagonists in their own right. Further, DeepSeek described Khan Kuchum as the “main opponent.” In this narrative, he was framed as an obstacle to Russian expansion. Nevertheless, Khan Kuchum was the legitimate ruler of a sovereign state [7], while Ermak was an “invader.”

Overall, only ChatGPT’s answer regarding Ermak tried to avoid strong Eurocentrism because it explicitly states that Russian narratives portray Ermak as a hero, while postcolonial and regional perspectives emphasize the impact on Indigenous peoples. But, the problem is that all mentioned AI systems do not provide sufficient information on Indigenous peoples of Siberia, such as the Khanty, Mansi, and Siberian Tatars. In addition, all of them implicitly positioned the Russian Empire as the primary historical actor, while Siberian Khanate was a secondary actor.

The next question was about Mikhail Skobelev, Russian general of the 19th century. Hence, the prompt was “Who was Mikhail Skobelev?”

Gemini, answering this question, described him as a “hero” and “charismatic” figure. Similarly, DeepSeek portrayed him as a hero in Bulgaria, highlighting this point so prominently in a summary of his life. In reality, Russian expansion in Central Asia frequently relied on coercion and violence [8; 561]. A particularly illustrative example is Skobelev’s 1881 campaign against the Turkmens at Geok Tepe, which has been described as indiscriminately violent toward both combatants and civilians [9; 233]. In his official report, Skobelev himself acknowledged that approximately 14,500 people were killed during the siege and subsequent pursuit [8; 562]. Framing such a figure as a “hero” thus reflects a Western-centric perspective that tends to romanticize the violent practices of the Russian Empire rather than critically interrogate them [15].

Moreover, Gemini’s narrative includes such words as a “capture” and “siege.” While DeepSeek, describing him, used the phrases like a “Russia’s expansion into Central Asia.” In describing the conquest of Kokand, DeepSeek also mentioned the word “capture.” However, the words “capture” and “siege” are a classic military terms used in Western history, which in this case seems irrelevant. Moreover, the word “expansion” is a classic Western-centric framing as well that mirrors phrases like “American westward expansion.” ChatGPT similarly describing him used the phrase like “conquest of Central Asia” which also normalizes imperial invasion as a strategic military achievement [10; 10].

Nevertheless, the worst part is that DeepSeek quoted his horrific statement, “In Asia, the duration of peace is in direct proportion to the slaughter you inflict upon the enemy. The harder you hit them, the longer they stay quiet.” This controversial quote used to justify genocide and mass murder practiced by Skobelev. Summing up, only ChatGPT and DeepSeek mentioned that in Central Asia he was considered as a colonial conqueror, while Gemini focused entirely on Western-centric rhetoric and covered in a few sentences his Geok Tope massacre. But, all of the three systems’ narratives centered Russian empire as a main subject of history, while Central Asian actors appeared secondary.

The next question focused on Mikhail Chernyaev, a Russian general who played a key role in the colonial invasion of Central Asia. The prompt was: “Who was Mikhail Chernyaev?”

In describing his campaign in Tashkent, Gemini characterized the city as being merely “defended by a garrison,” while DeepSeek used phrases like “expanding the Russian Empire into Central Asia” and “played a key role in expanding the empire’s influence.” ChatGPT similarly employed expressions such as “Russia’s advance into Central Asia” and “capture the city of Tashkent.” These representations are not neutral. Gemini’s description reduces Tashkent to a purely military object, stripping away its political, social, and historical complexity. In reality, Tashkent has a history spanning over a thousand years and is an important trade and cultural center. Yet, it is simplified to a mere “garrison” [11; 1753].

DeepSeek’s rhetoric positions the Russian Empire as the central historical actor and normalizes “expansion” as a neutral or even inevitable process. Similarly, ChatGPT’s use of directional language, such as “advance” and “capture,” implicitly suggests a sense of inevitability and legitimacy in the context of imperial conquest. Furthermore, the portrayal of Chernyaev is often romanticized. Gemini refers to him as the “Lion of Tashkent,” while DeepSeek highlights his “bold and often risky operations,” framing colonial violence in heroic terms.

In truth, Chernyaev captured Tashkent in 1865 with a relatively small force of around 2,000 soldiers facing a city of approximately 200,000 inhabitants, which was nevertheless well defended [12; 587-591]. Despite the eventual victory of the Russian Empire, the conquest was met with fierce resistance from the city’s diverse population, including men, women, and youth, and resulted in significant civilian losses.

This perspective is increasingly reflected in contemporary scholarship. At a conference in June 2025 marking the 160th anniversary of the fall of Tashkent, organized by the Institute of History of Uzbekistan, scholars characterized the Russian campaign culminating on June 17, 1865, as “brutal” and “vile,” challenging earlier narratives that framed it as a straightforward military success [16]. Gemini also mentioned “Great Game”, which frames Central Asia as a chessboard where only two major players exist like Russian Empire and Great Britain. However, people and Khanates of Central Asia were not just a “territory.” Chernyaev’s actions were not just a struggle against Great Britain, but was the invasion and conquest of sovereign states.

In general, all of the three AI systems framed the rhetoric around the history of Russian empire, while Central Asian khanates were shown as a secondary agents. Despite the fact that all of them mentioned that Chernyaev in Central Asia is associated with imperial and colonial invasion, the information regarding Bukhara, Khiva and other Khanates were very limited, which creates a dominant western-centric narrative over the regional one.

The next question was about Kenesary Kasymuly, the last Kazakh Khan of 19th century. Consequently, the prompt was “Who was Kenesary Kasymuly?”

In this case, both Gemini and DeepSeek used such phrases as “national liberation movement” or “rebellion”, which assume that the Russian Empire was the “default” state and Kenesary reacted against it. However, the Kazakh Khanate was violently incorporated into the Russian Empire, and Kenesary’s movement can be understood as an effort to reassert Kazakh sovereignty and preserve the territorial integrity of his polity. At the same time, these uprisings were shaped by a complex interplay of socioeconomic factors, including land disputes, tax burdens, and resistance to Russian economic exploitation [13; 147]. In its response regarding Kenesary, Gemini uses terms like “modernization” and “administrative reforms.” Within a Western-centric interpretive framework, such language is often associated with a movement toward a European-style bureaucratic state. This framing risks suggesting that the traditional nomadic political order — characterized by oral legal traditions (*adat*), flexible kinship networks, and mobile governance — was inherently “primitive” or “pre-modern.”

However, Kenesary Khan did not aim to modernize Kazakh governance along European institutional lines. Instead, his efforts were focused on the standardization and consolidation of existing norms, particularly those grounded in *adat* and Islamic principles, which already structured social and political life in the steppe. This is particularly evident in relation to taxation. Pre-colonial Kazakh society already had established forms of fiscal extraction, most notably “*zakat*” and various customary obligations collected by khans and local elites. These practices were embedded in the socio-political fabric of nomadic life and operated through personal authority, reciprocity, and mobility, rather than through fixed bureaucratic mechanisms [14; 155].

Kenesary’s reforms should be understood not as the introduction of a fundamentally new fiscal system, but as an attempt to systematize and centralize existing practices in response to increasing external pressures, particularly from the Russian Empire. ChatGPT’s use of the term “expansion” places the Russian Empire at the forefront as the main historical actor, much like the narratives generated by Gemini and DeepSeek. However, unlike those platforms, ChatGPT also depicts Kenesary as a builder of a state.

Discussion

Recent scholarship has increasingly highlighted that Large Language Models (LLMs) used by ChatGPT and Gemini often reproduce cultural biases and historical misconceptions found in their training data. For instance, Mak and Luo demonstrate that content generated by LLMs frequently reflects Western-centric perspectives, which marginalize alternative historical narratives and underrepresented viewpoints. Their framework focuses on quantifying these biases through indicators such as the Cultural Bias Score and the Historical Misconception Score, providing a systematic method for identifying distortions in AI-generated narratives [2; 4].

At the same time, emerging research in postcolonial AI studies conceptualizes these issues in broader structural terms. Zia, for example, interprets artificial intelligence as a form of digital colonialism, where technologies developed in the Global North perpetuate historical power imbalances through data extraction, epistemic dominance, and algorithmic bias. From this perspective, AI systems are not merely technical tools but also mechanisms that reinforce global inequalities and marginalize non-Western knowledge systems [3].

While both approaches offer valuable insights, this study does not adopt either the quantitative evaluation framework proposed by Mak and Luo or the broader concept of digital colonialism as its primary analytical lens. Instead, it draws on the concept of the colonality of knowledge, developed by Anibal Quijano, which provides a more precise framework for analyzing how knowledge is structured, categorized, and hierarchized.

Quijano argues that modern knowledge systems create frameworks that define the relationships between Western Europe and the rest of the world through binary categories such as “primitive–civilized,” “irrational–rational,” and “traditional–modern.” These classifications establish hierarchical distinctions that position the “non-European” as aligned with the past and, consequently, constructed as inferior. Additionally, they frame the relationship between Western Europe and the rest of the world as one between a subject and an object, reinforcing the notion that Europe is the sole legitimate source of knowledge.

Although Central Asia and Siberia were not colonized by Western European empires, they were subject to Russian imperial and later Soviet domination. This domination, which differed from overseas colonialism, involved the incorporation of territory, systematic resource extraction, and cultural assimilation. These processes significantly influenced local systems of knowledge production. In this context, the term

“Western-centric,” as used in this study, primarily refers to the epistemological frameworks of Russian imperialism and the Soviet era, which operated in ways similar to Western colonial knowledge systems. Although Quijano originally developed the concept of the “coloniality of knowledge” in the context of Latin America and the global expansion of Western European modernity, this study argues that it can also be productively applied to Russian imperial and Soviet epistemologies. The production of knowledge about Central Asia and Siberia reveals comparable patterns of hierarchical classification, epistemic exclusion, and the privileging of imperial perspectives.

Within this framework, the analysis of AI-generated responses demonstrates a consistent focus on the Russian Empire as the primary reference point in narratives about Ermak, Skobelev, Chernyaev, and Kenesary. Historical processes are depicted through a recurring vocabulary of imperial movement and control, which implicitly positions imperial actions as the main drivers of historical change. Consequently, Indigenous societies and Central Asian polities are primarily represented in relational terms — defined in opposition to or in reaction to imperial expansion, rather than as autonomous actors with their own political trajectories.

For example, in narratives about Ermak, Khan Kuchum is frequently portrayed as the “main opponent,” reducing his role to that of an obstacle to Russian expansion and obscuring his status as the legitimate ruler of the Siberian Khanate. More broadly, accounts of Ermak, Skobelev, and Chernyaev consistently rely on language that situates Central Asian actors as secondary or reactive within a narrative structured around imperial movement and achievement. A similar pattern is evident in representations of Kenesary, who is often labeled a “rebel,” thereby diminishing the sovereign and state-building dimensions of his movement.

The coloniality of knowledge also operates through discursive normalization. The language used to describe imperial encounters presents them as technical, neutral, or inevitable processes, obscuring the coercive and often violent nature of imperial rule while reinforcing imperial perspectives as common sense. Another dimension is the hierarchization of knowledge systems. AI-generated narratives tend to privilege knowledge derived from written archives, military campaigns, and state-building processes — sources historically associated with imperial authority. In contrast, local epistemologies, including oral traditions, Indigenous political concepts, and socio-ecological practices, remain largely absent. This imbalance reinforces the dominance of imperial narratives while marginalizing alternative ways of knowing.

This asymmetry is further reflected in the selective omission of perspectives. In discussions of Ermak, AI systems rarely engage with the experiences of Indigenous peoples of Siberia, such as the Khanty, Mansi, and Siberian Tatars. Similarly, narratives concerning Skobelev and Chernyaev lack substantial engagement with Central Asian perspectives. Significant events, such as the Geok Tepe massacre, are often underrepresented or only superficially addressed. Moreover, contemporary reinterpretations — like recent debates in Uzbekistan regarding the 1865 capture of Tashkent — are largely omitted, despite their importance for understanding the ongoing re-evaluation of imperial histories.

In addition, these narratives reproduce core binary oppositions identified by Quijano. A “primitive–civilized” dichotomy is implicitly reinforced, for example, through references to the technological superiority of Cossack firearms over Siberian forces. Likewise, a “traditional–modern” dichotomy emerges in portrayals of Kenesary’s policies, where his efforts to standardize existing Islamic and adat-based norms are framed as attempts at “modernization”, thereby measuring local political developments against European institutional models. These representations further illustrate how AI-generated narratives reproduce hierarchical classifications embedded in the coloniality of knowledge.

Conclusions

This study demonstrates that AI-generated historical narratives are not neutral representations of the past; instead, they are shaped by deeply embedded epistemological structures that reflect the coloniality of knowledge. Through a comparative analysis of responses generated by ChatGPT, Gemini, and DeepSeek, the research identified consistent patterns of Western-centric framing in the portrayal of historical figures such as Ermak Timofeevich, Mikhail Skobelev, Mikhail Chernyaev, and Kenesary Kasymuly.

The findings indicate that AI systems tend to position imperial actors — particularly those associated with the Russian Empire — as the primary agents of historical change. In contrast, non-Western societies are often represented as secondary, reactive, or peripheral. This narrative structure reinforces a hierarchical understanding of history, wherein local actors are deprived of agency and reduced to obstacles, subjects, or contextual backgrounds within imperial expansion. Furthermore, the study reveals that the coloniality of knowledge operates in AI outputs through several mechanisms: the normalization of imperial discourse, the

privileging of imperial sources and written archives, and the systematic omission or marginalization of Indigenous and local perspectives. These patterns not only reproduce historical asymmetries but also obscure the coercive and violent dimensions of imperial encounters, presenting them as technical, inevitable, or progressive processes.

By applying Quijano's concept of coloniality of knowledge to the case of Central Asia and Siberia, this research broadens the analytical scope of postcolonial AI studies beyond the traditional focus on Western European colonialism. It highlights that Russian imperial and Soviet epistemologies function in comparable ways, producing hierarchical classifications and epistemic exclusions that persist in contemporary AI systems.

However, this study has several limitations. First, the analysis is based on a relatively small sample of AI systems and focuses on only four historical figures, which limits the generalizability of the findings. Second, while the selection of prompts and figures is systematic, it remains interpretive and may reflect the researchers' analytical focus. Third, the study relies on qualitative analysis, which, although suitable for identifying patterns of meaning, does not provide a measurable assessment of the scale or frequency of bias. Finally, AI-generated responses are dynamic and may vary over time due to model updates, meaning the results represent a snapshot rather than a fixed condition.

Ultimately, the study underscores the need for a more critical engagement with AI-generated knowledge. Addressing these biases requires not only technical solutions but also epistemological interventions that incorporate diverse historical perspectives, including local, Indigenous, and non-imperial ways of knowing. Without such efforts, AI systems risk perpetuating existing inequalities in global knowledge production and reinforcing historically rooted power asymmetries in the digital age.

References

- 1 Quijano A. Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America / A. Quijano // *International Sociology*. — 2000. — No. 15. — P. 215–232.
- 2 Mak M. A framework for evaluating cultural bias and historical misconceptions in LLMs outputs / M. Mak, T. Luo // *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluation*. — 2025. — No. 5. — P. 1–11.
- 3 Zia M. Digital Colonialism: Reimagining Power, Identity, and Resistance by Decolonizing AI [Electronic resource] / M. Zia // *Intelligent Transformation: AI's Role in Business, Governance, Learning, and Spiritual Growth*. — Access mode: <https://publisher.yavasandpi.or.id/index.php/dpipress/article/view/1722/640>
- 4 Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/366276>
- 5 Соболев В.И. История сибирских ханств (по археологическим материалам) / В.И. Соболев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 356 с.
- 6 Миллер Г.Ф. История Сибири / Г.Ф. Миллер. — Москва: Восточная литература, 1999. — 795 с.
- 7 Kotkin S. Defining Territories and Empires: from Mongol Ulus to Russian Siberia 1200–1800 [Electronic resource] / S. Kotkin // *Slavic research center*. — Access mode: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Kotkin3.html>
- 8 Mackay J. Historical sources of Russian imperial legitimation claims / J. Mackay // *International Affairs*. — 2026. — No. 2. — P. 561–578.
- 9 Hopkirk P. The Great Game: on secret service in high Asia / P. Hopkirk. — London: John Murray, 1990. — 562 p.
- 10 Landsdell H. Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva / H. Landsdell. — London: Merv S. Low, Marston, Searle and Rivington, 1885. — 732 p.
- 11 Kamalova Z. The Strategic Importance of Tashkent in 19th Century / Z. Kamalova // *Journal of Social Studies*. — 2022. — No. 4. — P. 1752–1762.
- 12 Сигалов С.А. Черняевы-казачий род из Кособродки / С.А. Сигалов // *Гороховские чтения*. — 2016. — С. 587–591.
- 13 Карассаев Г. Борьба казахов в Центральной Азии против реформ российской имперской администрации в XIX веке / Г. Карассаев, Г. Кенжебаев, Д. Калиев, Б. Найманбаев, С. Бакторазов // *Historica: Revue pro historii a příbuzné vědy*. — 2025. — T. 16, № 2. — С. 147–166. DOI: 10.15452/Historica.2025.16.0007.
- 14 Olcott M.B. The Kazakhs / M.B. Olcott. — Stanford: Hoover Institution Press, 1995. — 388 p.
- 15 Осада и штурм Денгиль-Тепе. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://abashin.org/2025/11/09/osada-i-shturm-kreposti-dengil-tepe/>
- 16 Unmasking colonial myths: Uzbekistan's historians unveil Russian Empire's 1865 Tashkent atrocities. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://kun.uz/en/news/2025/06/27/unmasking-colonial-myths-uzbekistans-historians-unveil-russian-empires-1865-tashkent-atrocities>

Ш.К. Зипатолла, Ж.Ж. Оразаева, М.А. Рахметуллина, Т.С. Смакова, Н.Б. Акжунусова

Жасанды интеллект және «білімнің отаршылдығы»: тарихи интерпретациялардағы батысцентрилік нарративтерді талдау

Мақалада заманауи жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерінің «білімнің отаршылдығы» тұжырымдамасы арқылы батысцентрилік тарихи нарративтерді қалай қайта өндіретіні қарастырылған. Анибал Киханоның теориялық негізіне сүйене отырып, зерттеу ЖИ арқылы жасалған интерпретациялар империялық білім өндірісінен бастау алатын тұрақты эпистемологиялық иерархияларды қалай бейнелейтінін талдайды. Атап айтқанда, мақала ЖИ жүйелері батыстық тарихи тәжірибелер мен интерпретацияларды батыстық емес көзқарастардан жоғары қоя ма деген мәселені зерттейді. Зерттеудің жаңалығы — бастапқыда Латын Америкасы контекстінде қалыптасқан «білімнің отаршылдығы» тұжырымдамасын ЖИ арқылы жасалған тарихи нарративтерді талдау, әсіресе Сібір мен Орталық Азияға қатысты қолдануын зерделеу. Бұл зерттеу аталған тұжырымдаманың географиялық және аналитикалық аясын кеңейтіп, тарихи білім өндірісіндегі ЖИ-дің біржақтылығы жөніндегі қазіргі ғылыми пікірталастарға үлес қосады. Зерттеуде сапалық салыстырмалы әдіс қолданылды. ChatGPT, Gemini және DeepSeek сияқты үш ЖИ жүйесінің жауаптары талданып, Ермак Тимофеевич, Михаил Скобелев, Михаил Черняев және Кенесары Қасымұлына қатысты бірдей сұрақтар қойылды. Нәтижелер барлық жүйелерде ұқсас заңдылықтардың бар екенін көрсетті: ЖИ-дің нарративтері көбінесе империялық акторларды, әсіресе Ресей империясымен байланысты тұлғаларды басты рөлде көрсетеді, ал Сібірдегі байырғы халықтар мен Орталық Азиядағы саяси құрылымдарды екінші дәрежелі немесе реактивті ретінде сипаттайды. «Экспансия», «жаулап алу», «басып алу» сияқты терминдер империялық зорлық-зомбылықты қалыпты құбылыс ретінде көрсетіп, тарихи процестерді заңды әрі сөзсіз ретінде бейнелейді. Сонымен қатар ЖИ жүйелері жиі батыстық әскери тарихнамаға негізделген аналитикалық тәсілдерді қолдана отырып, жергілікті әлеуметтік-саяси жүйелердің күрделілігін қарапайымдандырады және байырғы білім жүйелері мен ауызша дәстүрлерді елеусіз қалдырады. Зерттеу нәтижелері ЖИ жүйелері тек үстем тарихи нарративтерді қайталап қана қоймай, дискурстық нормаландыру, империялық дереккөздерді басым қолдану және жергілікті көзқарастарды маргинализациялау арқылы «білімнің отаршылдығын» нығайтатынын көрсетеді. Бұл үрдістер эпистемологиялық иерархиялардың сақталуына және цифрлық білім өндірісіндегі теңсіз билік қатынастарының қайта өндірілуіне ықпал етеді. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ЖИ жүйелерін оқытуда инклюзивті, контекстке сезімтал және эпистемологиялық тұрғыдан әртарапандырылған тәсілдердің қажеттілігін көрсетеді. Бұл тарихи нарративтердегі біржақтылықты азайтып, жасанды интеллект дәуірінде неғұрлым теңгерімді білім жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Кенесары Қасымұлы, Ермак Тимофеевич, Ресей империясы, ChatGPT, Gemini, DeepSeek, еуроцентризм, постколониалдық теория, Михаил Скобелев, Михаил Черняев.

Ш.К. Зипатолла, Ж.Ж. Оразаева, М.А. Рахметуллина, Т.С. Смакова, Н.Б. Акжунусова

Искусственный интеллект и «колониальность знания»: анализ западно-центричных нарративов в исторических интерпретациях

Данное исследование рассматривает, как современные системы искусственного интеллекта (ИИ) воспроизводят западноцентричные исторические нарративы через призму концепции «колониальности знания». Опираясь на теоретическую рамку Анибала Кихано, автор анализирует, каким образом интерпретации, генерируемые ИИ, отражают устойчивые эпистемологические иерархии, сформированные в контексте имперского производства знания. В частности, статья исследует, в какой степени ИИ-системы отдают приоритет западным историческим интерпретациям и опыту по сравнению с незападными перспективами. Научная новизна исследования заключается в расширении применения концепции «колониальности знания», первоначально разработанной для анализа Латинской Америки, к изучению нарративов, генерируемых ИИ, с акцентом на Сибирь и Центральную Азию. Тем самым работа расширяет географический и аналитический охват данной концепции и вносит вклад в формирующуюся научную дискуссию о предвзятости ИИ в производстве исторического знания. Методологически исследование основано на качественном сравнительном подходе. Были проанализированы ответы трёх ИИ-систем — ChatGPT, Gemini и DeepSeek — на идентичные запросы, посвящённые четырём историческим фигурам: Ермаку Тимофеевичу, Михаилу Скобелеву, Михаилу Черняеву и Кенесары Касымұлы. Результаты выявили устойчивые закономерности во всех рассмотренных системах: ИИ-нарративы склонны придавать приоритет имперским акторам, прежде всего связанным с Российской империей, тогда как коренные народы Сибири и политические образования Центральной Азии представлены как второстепенные или реактивные. Использование таких терминов, как «экспансия», «завоевание» и «захват», нормализует имперское насилие и представляет исторические процессы как неизбежные и закономерные. Кроме того, ИИ-системы часто опираются на аналитические рамки западной военной историографии, упрощая сложные локальные социально-политические системы и игнорируя местные эпистемологии.

и устные традиции. Исследование показывает, что ИИ-системы не только воспроизводят доминирующие исторические нарративы, но и усиливают «колониальность знания» через дискурсивную нормализацию, приоритизацию имперских источников и маргинализацию локальных перспектив. Эти процессы способствуют сохранению эпистемологических иерархий и воспроизводству асимметричных властных отношений в цифровом производстве знания. В целом результаты подчёркивают необходимость разработки более инклюзивных, контекстно-чувствительных и эпистемологически разнообразных подходов к обучению ИИ, что позволит снизить уровень репрезентативной предвзятости и способствовать формированию более сбалансированных исторических нарративов в эпоху искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Кенесары Касымұлы, Ермак Тимофеевич, Российская империя, ChatGPT, Gemini, DeepSeek, евроцентризм, постколониальная теория, Михаил Скобелев, Михаил Черняев.

References

- 1 Quijano, A. (2000). Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology*, 15, 215–232.
- 2 Mak, M., & Luo, T. (2025). A framework for evaluating cultural bias and historical misconceptions in LLMs outputs. *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluation*, 5, 1–11.
- 3 Zia, M. Digital Colonialism: Reimagining Power, Identity, and Resistance by Decolonizing AI. *Intelligent Transformation: AI's Role in Business, Governance, Learning, and Spiritual Growth*. Retrieved from <https://publisher.yayasandpi.or.id/index.php/dpiexpress/article/view/1722/640>
- 4 Sobranie gosudarstvennykh gramot i dogovorov, khраниashchikh v gosudarstvennoi kollegii inostrannykh del [Collection of state charters and treaties kept in the State Collegium of Foreign Affairs]. *www.prilib.ru*. Retrieved from <https://www.prilib.ru/item/366276>
- 5 Sobolev, V.I. (2008). *Istoriia sibirskikh khanstv (po arkheologicheskim materialam)* [History of the Siberian Khanates (based on archaeological materials)]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 6 Miller, G.F. (1999). *Istoriia Sibiri* [History of Siberia]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 7 Kotkin, S. Defining Territories and Empires: from Mongol Ulus to Russian Siberia 1200-1800. *Slavic research center*. Retrieved from <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Kotkin3.html>
- 8 Mackay, J. (2026). Historical sources of Russian imperial legitimization claims. *International Affairs*, 2, 561–578.
- 9 Hopkirk, P. (1990). *The Great Game: on secret service in high Asia*. London: John Murray.
- 10 Landsdell, H. (1885). *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva*. London: Merv S. Low, Marston, Searle and Rivington.
- 11 Kamalova, Z. (2022). The Strategic Importance of Tashkent in 19th Century. *Journal of Social Studies*, 4, 1752–1762.
- 12 Sigalov, S.A. (2016). Cherniaevy-kazachii rod iz Kosobrodki. *Gorokhovskie chteniia*, 587–591.
- 13 Karassae, G., Kenzhebaev, G., Kaliev, D., Naimanbaev, B., & Baktorzov, S. (2025). Borba kazakhov v Tsentralnoi Azii protiv reform rossiiskoi imperskoi administratsii v XIX veke [The struggle of Kazakhs in Central Asia against the reforms of the Russian imperial administration in the 19th century]. *Historica: Revue pro historii a pribuzné vědy — Historica: Journal for History and Related Sciences*, 16 (2), 147–166. DOI: 10.15452/Historica.2025.16.0007 [in Russian].
- 14 Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press.
- 15 Osada i shturm Dengil-Tepe. *abashin.org*. Retrieved from <https://abashin.org/2025/11/09/osada-i-shturm-kreposti-dengil-tepe/>
- 16 Unmasking colonial myths: Uzbekistan's historians unveil Russian Empire's 1865 Tashkent atrocities. *kun.uz*. Retrieved from <https://kun.uz/en/news/2025/06/27/unmasking-colonial-myths-uzbekistans-historians-unveil-russian-empires-1865-tashkent-atrocities>

Information about the authors

Shyngys Zipatolla — Master of Humanities, Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8505-8599>

Zhazira Orazayeva — Candidate of Historical Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubarov, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>

Maiken Rakhmetullina — Master of Psychological Sciences, Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9229-2722>

Togzhan Smakova — Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-6622-8499>

Nazerke Akzhunusova — Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, <https://orcid.org/0009-0008-4633-9882>

Д.М. Ибраева , К.К. Абдрахманова*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: dariya060891@gmail.com; kimbat_abd@mail.ru)

Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмірінің тарихнамасы: кеңестік және шетелдік тәсілдер

Мақалада көмір өнеркәсібінің тарихына, саладағы жұмысшы табының қалыптасуы мен дамуына, шахтерлік ортадағы әлеуметтік-мәдени үдерістерге қатысты кеңестік және шетелдік зерттеулердің кешенді тарихнамалық талдауы ұсынылған. Кеңестік кезеңнің тарихнамасы өндірістік жетістіктерді көрсететін және идеологиялық ұстанымдар негізіндегі зерттеулерден тұратын еңбектер шоғырын құрайды; ал әлеуметтік бейімделу, тұрмыстық тәжірибе және күнделікті өмірдің қиындықтары мәселелері ұзақ уақыт бойы назардан тыс қалып келген. Авторлар аймақтың әлеуметтік тарихын зерттеудің тәсілдерін салыстырмалы түрде сипаттайды, шахтерлік тұрмысты зерделеудегі негізгі кезеңдер мен методологиялық өзгерістерді атап өтеді. Тарих ғылымының кеңестік даму кезеңіне идеологиялық детерминизм тән болды, бұл зерттеушілер назарының индустриалдық құрылыстың макропроцестеріне шоғырлануына әкелді. Осы парадигма шеңберінде еңбек рекордының динамикасына, социалистік жарыс институтына және партиялық-мемлекеттік басшылықтың рөліне баса назар аударылды. Шетелдік тарихнама Батыс ғалымдарының кеңестік индустрияландыру феноменіне, жұмысшы қозғалысына және сталиндік модернизацияның әлеуметтік салдарына тұрақты қызығушылығы аясында талданды. Методология еркіндігіне қарамастан, шетел авторларының еңбектерінде тікелей қазақстандық материалға негізделген жергілікті зерттеулердің жетіспеушілігі байқалатыны атап өтілді. Қорытындыда Қарағандының өзіндік әлеуметтік-мәдени кеңестік ретінде зерделеудің жоғары ғылыми болашағы туралы тұжырым жасалды. Миграциялық көші-қон ағындары, мәжбүрлі еңбек жүйелері және өзіндік индустриалдық бірегейліктің қалыптасу үдерістері тоғысқан ортаны талдауда микротарихи тәсілді қолданудың қажеттілігі негізделді. Мақала Қазақстанның тұтас әлеуметтік тарихын жаңғырту үшін күнделікті тәжірибелерді қалпына келтіре отырып зерттеу маңыздылығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: Қарағанды көмір бассейні, күнделікті тарих, кеңестік тарихнама, шетелдік тарихнама, әлеуметтік тарих, индустрияландыру, шахтерлер, мәдени антропология, жұмысшы табы, аймақтық зерттеулер.

Kipicne

Қазіргі заманғы тарихи білім зерттеу назарының жаһандық саяси оқиғалар мен макроқұрылымдық үдерістерден әлеуметтік шындық пен жеке адам тәжірибесін талдауға қарай түбегейлі методологиялық ауысумен сипатталады. Осы танымдық парадигмада негізгі орталық орынды күнделікті өмір тарихы алады. Бұл мемлекеттің жаңғырту және индустриалдық даму стратегияларының жеке адамдардың өмір сүру мен бейімделу тәжірибелерімен тікелей астасуын қарастыратын арнайы сала.

Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмірін зерделеудің өзектілігі олардың әлеуметтік тарихын терең және объективті түрде қалпына келтіру қажеттілігінен туындайды. Қарағанды көмір бассейні XX ғасырда елдің негізгі индустриалдық орталықтарының бірі болды. Аймақтың экономикалық игерілуіне арналған көптеген әдебиеттің болғанына қарамастан, шахтерлік еңбек пен тұрмыстың антропологиялық өлшемі ұзақ уақыт бойы ғылыми ізденістің қалтарысында қалды. Осы олқылықты толтыру индустрияландыру бейнесін нақтылауға ғана емес, сонымен бірге қатал климат, идеологиялық қысым және өзіндік өндірістік ортада қалыптасқан ерекше аймақтық бірегейліктің пайда болуын ұғынуға мүмкіндік береді.

Зерттеу объектісі — Қарағанды кеншілері мәселесінің кеңестік және шетелдік тарихнамадағы орны. Зерттеу пәні — кеңестік және шетелдік тарихнамадағы Қарағанды шахтерлерінің күнделікті өмірін зерделеудің тәсілдері, интерпретациясы және деңгейі. Жұмыстың мақсаты — Қарағанды шахтерінің күнделікті өмірін зерделеудегі кеңестік және шетелдік зерттеу тәсілдерін жүйелі тарихнамалық талдаудан өткізу. Осы мақсатты жүзеге асыру ғылыми көзқарастардың

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

калыптасуының негізгі кезеңдерін айқындауды, түрлі тарихи мектептердің методологиялық ұстанымдарын салыстыруды және болашақ зерттеулер үшін перспективалы бағыттарды анықтауды болжайды. Мұндай талдау өткеннің идеологиялық ұстанымдарын еңсеру және Қазақстанның жергілікті тарихын әлеуметтік тарихтың жаһандық контекстіне интеграциялайтын өзге елдермен тең дәрежелі ғылыми нарративті қалыптастыру үшін қажет.

Материалдар және әдістер

Зерттеу материалдары ретінде көмір өнеркәсібінің тарихына, жұмысшы табының қалыптасуы мен дамуына, шахтерлердің күнделікті өмірінің әлеуметтік-мәдени аспектілеріне арналған ғылыми еңбектер корпусы пайдаланылды. Талдауға 1930-2025 жылдар аралығында жарық көрген монографиялар, рецензияланатын ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтар, диссертациялық зерттеулер енгізілді. Дереккөздерді іріктеу тақырыптық қағидат негізінде, олардың ғылыми маңыздылығы, зерттелу деңгейі мен қойылған міндеттерге методологиялық сәйкестігі ескеріле отырып жүргізілді. Зерттеу барысында 90 ғылыми жарияланым талданды. Бұл корпус шартты түрде екі негізгі топқа бөлінді: кеңестік кезең тарихнамасы және шетелдік тарихнама. Зерттеу шеңберінде кеңестік тарихнамаға жататын 51 еңбек және шетелдік тарихнамадан 39 еңбек қарастырылды. Бұл іріктеме шахтерлердің күнделікті өмірін зерделеудің негізгі тәсілдерін салыстырмалы талдауға мүмкіндік берді. Кеңестік кезеңнің еңбектерінің сандық басымдылығы сол кезде қаланған дереккөздік базаның іргелілігімен түсіндіріледі, сонымен қатар шетелдік зерттеулер көмір бассейндеріндегі әлеуметтік-экономикалық үдерістерге маңызды баламалы көзқарас ұсынады.

Зерттеудің методологиялық негізі тарихилық, ғылыми объективтілік және жүйелілік қағидаттарына сүйенеді, бұл қарағандылық шахтерлердің күнделікті өмірі туралы тарихнамалық көзқарастардың эволюциясын заманның әлеуметтік-саяси контекстімен тығыз байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Жұмыстың негізіне тарих ғылымы, әлеуметтік антропология және еңбек әлеуметтануының әдістерін интеграциялайтын пәнаралық тәсіл алынды. Бұл зерттеу объектісінің ерекшелігімен, яғни Қарағанды шахтерлерінің күнделікті өмірінің тарихнамасын құрайтын ғылыми еңбектер корпусымен объективті түрде айқындалды.

Зерттеудің теориялық базасын «Анналар» мектебінің (М. Блок, Л. Февр) концептуалдық ережелері және күнделікті өмір тарихын зерттейтін германдық мектептің классикалық еңбектері (А. Людке) құрайды. Осы тәсілдерді пайдалану акцентті макроқұрылымдар мен тұлғасыз экономикалық үдерістерді зерделеуден микродеңгейге — күнделікті тәжірибелерге, өмір сүру стратегияларына және индустриалдық ортадағы «кішкентай адамның» өмір әлеміне ауыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі әдісі — қарағандылық шахтерлердің күнделікті өмірін зерделеудегі негізгі бағыттар, тәсілдер мен зерттеушілік басымдықтарды анықтауға бағытталған тарихнамалық талдау болып саналады. Оның көмегімен ғылыми еңбектерді жүйелеу, зерттеушілік аспектілерді айқындау және түрлі тарихнамалық дәстүрлердегі күнделікті өмір мәселесінің зерделенуі деңгейі анықталды.

Зерттеуде тарихнаманы сыни талдау әдісі қолданылды. Ол түрлі кезеңдердің ғылыми еңбектеріндегі шектеулерді, идеологиялық ұстанымдарды және зерттеушілік олқылықтарды анықтауға бағытталған. Бұл әдіс Қарағанды шахтерлері тарихының интерпретациясына ықпал ететін факторларды, сондай-ақ зерттеушілердің назарынан тыс қалған аспектілерді ең алдымен күнделікті өмір саласындағыларды айқындауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың маңызды құралы — салыстырмалы-тарихи (сравнительный) әдіс. Оның көмегімен екі түбегейлі өзгешеленетін ғылыми-зерттеу дәстүрі — кеңестік және шетелдік (негізінен ағылшын-американдық және еуропалық) салыстырмалы түрде талданады. Бұл еңбек мотивация, әлеуметтік бейімделу және мәжбүрлі еңбектің көмір өнеркәсібін дамытудағы рөлі сияқты феномендерді интерпретациялаудағы түйіскен нүктелер мен іргелі алшақтықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мәселелік-хронологиялық баяндау әдісі зерттеушілердің басымдықтарының түрлі кезеңдерде қалай өзгергенін, «көмір өндіруді» сипаттаудан «адам қозғалысын» талдауға дейін бақылауға мүмкіндік берді. Осы тәсіл шеңберінде авторлар идеологиялық ұстанымдар мен зерттеушілік басымдықтардың трансформациялық критерийіне негізделген кеңестік тарихнаманың кезеңдестірілуін ұсынды.

Сондай-ақ жұмыста ретроспективті талдау мен кезеңдестіру әдістері қолданылды. Олар ғылыми тәсілдердің эволюциясын ұғынуға және тарихнаманың дамуын идеологиялық және ғылыми парадигмалардың ауысуына сәйкес құрылымдауға мүмкіндік береді. Дискурсивтік талдау ғылыми тілдің ерекшеліктерін, идеологиялық конструкцияларды және түрлі тарихнамалық дәстүрлердегі

шахтерлік еңбекті репрезентациялау тәсілдерін айқындауға жағдай жасайды. Концептуалдық талдау әдісі Қарағанды шахтерлері мәселесінің тарихнамасында қолданылатын негізгі категорияларды («жұмысшы табы», «еңбек ерлігі», «күнделікті өмір», «әлеуметтік бейімделу») анықтауға және интерпретациялауға бағытталған. Бұл әдіс бізге зерттеу парадигмаларының ауысуына байланысты ұғымдық аппараттың трансформациясын, сондай-ақ ғылыми интерпретациядағы жасырын идеологиялық және теориялық негіздерді айқындауға мүмкіндік берді.

Пәнаралық тәсіл көмір аймағын жай өндірістік объект ретінде емес, миграциялық ағындар, мәжбүрлі еңбек және урбанизация үдерістері тоғысқан күрделі әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Аталған әдістер мен тәсілдерді кешенді қолдану қарағандылық шахтерлердің мәселесі тарихнамасының тұтас және көпдеңгейлі талдауын қамтамасыз етіп, ғылыми ойдың негізгі бағыттарын да, ең алдымен шахтерлердің күнделікті өмірін зерделеуде кездесетін зерттеушілік олқылықтарды да айқындауға мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік және антропологиялық тарих шеңберіндегі зерттеулерді одан әрі тереңдетудің негізін жасайды.

Нәтижелері

Жинақталған ғылыми материалдарды жүйелеу зерттелетін мәселе тарихнамасының негізгі кезеңдерін бөліп шығаруға мүмкіндік береді. Олардың әрқайсысы нақты қоғамдық-саяси контекст пен методологиялық ұстанымдармен айқындалады. Осы мақала шеңберінде негізгі назар кеңестік кезең тарихнамасына (1930-1991 жж.) аударылады. Зерттеудің бастапқы хронологиялық шегінің 1930 жылмен белгіленуі КСРО-дағы индустриаландыру үдерісінің қарқын алуымен және жоспарлы экономиканың түпкілікті орнығуымен тікелей байланысты. 1930 жылдардан бастап елде Қарағанды көмір бассейні сияқты ірі өнеркәсіптік орталықтардың іргетасы қалана бастады. Сол кезеңнен бастап кеңестік тарихнамада индустриалдық дамудың мәселелерін жүйелі зерделеуге жол ашылды.

Осы зерттеуде қарағандылық кеншілердің күнделікті өмірінің тарихнамалық талдауы бірқатар сараптамалық талаптар негізінде жүзеге асырылады. Олардың қатарына мыналар жатады: зерттеушілердің күнделікті өмір мәселелеріне назар аудару деңгейі, ғылыми интерпретациялардың идеологиялық шарттылығының дәрежесі, қолданылатын дереккөздік базаның сипаты мен түрі, сондай-ақ макротарихи немесе микротарихи тәсілдердің басымдылығымен айқындалатын зерттеушілік кеңестік. Аталған критерийлерді қолдану шахтерлік қауым туралы ғылыми білімнің қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға, тәсілдердің эволюциясын бақылауға және кеңестік пен шетелдік тарихнамадағы күнделікті өмір мәселесінің зерттелу деңгейін айқындауға мүмкіндік береді.

Кеңестік зерттеулерде аталған кезеңде дереккөз ретінде негізінен ресми статистикалық деректер, партиялық құжаттар мен өндірістік есептер пайдаланылды. Бұл өз кезегінде, ғылыми интерпретациялардың белгілі бір шектелуіне және жұмысшылардың нақты өмірлік тәжірибесінің толықтай ашылмауына алып келді.

Шетелдік тарихнамада керісінше, Қарағанды аймағының өндірістік дамуы әлеуметтік-экономикалық және мәдени контексте кеңірек қарастырылады. Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде жаңғыру үдерістері, еңбек қатынастары, миграциялық қозғалыстар және жұмысшылардың күнделікті тәжірибелері мәселелеріне едәуір назар аударылады. Адамның тәжірибесі мен әлеуметтік бейімделу үдерістеріне ерекше мән беру микротарихи тәсілдің элементі ретінде қолданылады.

Салыстырмалы талдау кеңестік және шетелдік тарихнама арасында методологиялық және мазмұндық айырмашылықтардың айқын байқалатынын көрсетеді. Кеңестік зерттеулер макротарихи және идеологияланған тәсілмен сипатталса, шетелдік еңбектер пәнаралық аппаратқа сүйене отырып, күнделікті өмірдің нақты аспектілерін тереңірек ашуға ұмтылады.

Зерттеу нәтижесінде Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмірін зерделеудегі тарихнамалық олқылықтар анықталды. Шахтерлердің тұрмыс жағдайлары, мәдени өмірі, әлеуметтік тәжірибесі аспектілері жеткіліксіз зерттелген күйінде қалып отыр. Сонымен қатар жергілікті дереккөздер мен ауызша тарих материалдарын кеңірек қолдану қажеттілігі негізделген. Зерттеу нәтижелері жаңа пәнаралық бағыттарды қолданудың маңыздылығын дәлелдейді және болашақ зерттеулер үшін методологиялық негіз қалыптастырады.

Талқылау

XX-XXI ғасырлар бойында тарих ғылымындағы зерттеу басымдықтары оқиғалы-саяси тарихты талдаудан әлеуметтік үдерістер мен адамзат тәжірибесін зерттеуге қарай айтарлықтай ауысуы орын

алды. Осы бетбұрыс аясында адамдардың қарапайым өмірін, олардың тұрмыстық тәжірибелерін, еңбек, демалыс уақыты мен әлеуметтік шындықты қабылдауын зерделеуге бағытталған күнделікті өмір тарихы бағыты қалыптасты. Күнделікті өмір «үлкен тарихтың» екінші дәрежелі фоны ретінде емес, әлеуметтік қатынастар, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілері қалыптасатын маңызды кеңістік ретінде қарастырыла бастады.

Күнделікті өмір тарихының тамыры тарихи зерттеудің орталығына адамды және оның менталдық ұстанымдарын қойған француз «Аннал» мектебінің өкілдері Марк Блок пен Люсьен Февр еңбектеріне барып тіреледі. XX ғасырдың екінші жартысында күнделікті өмір тарихы европалық тарихнамада дербес бағыт ретінде орнықты. Германдық күнделікті өмір тарихының негізін қалаушылардың бірі А. Людкенің пікірінше, «күнделікті өмірді талдаудың орталығында негізінен тарихта атаусыз қалған адамдардың өмірлік мәселелері тұрады. Күнделікті өмір тарихы ауыр еңбекті, сонымен қатар мерекелік көңіл көтеруді де зерттеп көрсетеді. Бұл зерттеулерде индивидтер әрекет жасаушы тұлға ретінде, де өткеннің әлеуметтік-саяси шындықтарын белсенді түрде тудыратын, жаңғыртатын және өзгертетін тарих жасаушысы ретінде де көрінеді» [1].

Қазіргі тарихнамадағы күнделікті өмірге деген қызығушылықтың өсуі тарихшылардың өткенді неғұрлым кешенді және антропоцентрикалық тұрғыда ұғынуға ұмтылуымен түсіндіріледі. Біздің зерттеуіміздің объектісі қарағандылық шахтерлердің күнделікті өмірі. Бұл олардың аймақтың әлеуметтік және экономикалық тарихындағы ерекше орнымен объективті түрде айқындалады. Қарағанды көмір бассейнінің қалыптасуы Қазақстанның негізгі өндірістік орталықтарының біріне болды, ал шахтерлік қауым күнделікті тәжірибелердің, ұжымдық сәйкестіктің және еңбек мәдениетінің тұрақты нысандарымен ерекшеленетін өзіндік әлеуметтік-кәсіби топқа айналды. Жерасты еңбегінің жағдайлары, кәсіби тәуекелдің жоғары деңгейі, қатаң өндірістік тәртіп және мемлекеттік пен өнеркәсіптік құрылымдарға тәуелділік шахтерлердің күнделікті өміріне, тұрмыс деңгейіне, отбасылық қатынастарына, демалысына және құндылықтар жүйесіне тікелей ықпал етті. Осы мәселенің зерттелу деңгейін ұғыну және негізгі зерттеушілік тәсілдерді айқындау үшін мәселенің тарихнамасын талдау қажет.

Жинақталған ғылыми материалдарды жүйелеу зерттелетін мәселе тарихнамасының негізгі кезеңдерін бөліп шығаруға мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы нақты әлеуметтік-саяси және методологиялық ұстанымдармен айқындалады. Осы мақала шеңберінде негізгі назар кеңестік тарихнаманы (1930-1991 жж.) және шетелдік тарихнаманы сыни талдауға шоғырланған.

Аталған бағыттарды таңдау аймақты өнеркәсіптік игерудің ішкі, көбіне идеологияланған дискурсын Батыс зерттеушілерінің күштелген жаңғыруға сыртқы көзқарасымен салыстыру қажеттілігімен объективті түрде айқындалады. Аталған топтарды қарастыру қарағандылық шахтерлердің күнделікті өмірін зерделеудегі негізгі тарихнамалық олқылықтарды анықтауға және қазіргі заманғы пәнаралық тәсілдерге өтуді негіздеуге мүмкіндік береді.

Қарағанды шахтерлерінің күнделікті өмірі тарихнамасының осы зерттеудегі талдауы бірқатар аналитикалық талаптар негізінде жүзеге асырылады. Олардың қатарына мыналар жатады: зерттеушілердің күнделікті өмір проблематикасына назар аудару деңгейі; ғылыми интерпретациялардың идеологиялық шарттылығының дәрежесі; қолданылатын дереккөздік базаның сипаты мен түрі; сондай-ақ микротарихи не макротарихи тәсілдің басымдылығымен көрінетін зерттеушілік кеңістік. Осы критерийлерді қолдану шахтерлік қауым туралы ғылыми білімнің қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға, зерттеушілік тәсілдердің эволюциясын бақылауға және отандық пен шетелдік тарихнамадағы күнделікті өмір мәселесінің зерттелу деңгейін айқындауға мүмкіндік береді.

Кеңестік тарихнаманы қарастырғанда кеңестік зерттеулерді талдау орынды болып саналады; біз 3 кезеңді бөліп шығарамыз: 1-кезең (1930-1960 жж.) — күшейтілген индустрияландырудың басынан «жылымық» кезеңіне дейін. Бастапқы деректерді жинақтау және қатаң идеологиялық бақылау кезеңі; 2-кезең (1960-1980 жж.) — академиялық кемелдену кезеңі. «Дамыған социализм» доктриналық шеңберін сақтай отырып, Қазақстан жұмысшы табы тарихына арналған іргелі еңбектердің шығуы; 3-кезең (1980-1991 жж.) — сын тұрғысынан жазылған жарияланымдардың пайда болуы, ереуіл қозғалысы мен тұрмыстың әлеуметтік мәселелерін зерделеу.

Бірінші кезеңде 1930-1960-жылдарда КСРО-ның әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған кеңестік тарихшылардың еңбектерінде Қарағанды бассейнінің қалыптасуы аспектілері К.Н. Щепотьевтің «Третья угольная база Караганда» [2] атты еңбегінде көрініс тапты. Бұл еңбек бағдарламалық очерк сипатында болып, онда негізгі назар аймақты игерудің геологиялық

мүмкіндіктерін техникалық-экономикалық көрсеткіштеріне аударылды. Жұмысшылардың күнделікті өмірі мұнда үзік-үзік, тек социалистік құрылыстың жеңімпаздық фоны ретінде ғана беріледі.

Соғыстан кейінгі кезең Я.М. Прудкин мен В.Д. Сосновтың «Знатные шахтеры восточных угольных бассейнов» [3] сияқты ұжымдық еңбектердің пайда болуымен ерекшеленді. Бұл зерттеуде негізгі зерттеу бағдары биографиялық әдіске ауысқан, бірақ авторлар «еңбектегі ерлік» және «стахановшылар қозғалысы» категорияларын пайдаланады. Осы зерттеу дискурсындағы «шахтер» жеке өмірдің субъектісі ретінде емес, идеалдандырылған өндірістік бірлік ретінде көрсетіледі. Тұрмыстық жағдайдың нашарлығы, жабдықтаудың тапшылығы және арнайы қоныстандырылған адамдардың бейімделу қиындықтары туралы мәселелер идеологиялық ұстанымдар мүддесі үшін осы еңбектерде елеусіз қалдырылды.

Осы кезеңді зерделеу үшін маңызды дереккөз «Молодость Караганды» [4] жинағы болып табылады, бұл В.В. Саблин жазып алып, әдеби өңдеуден өткізген шахтерлер әңгімелерінің топтамасы. Осы еңбек соғыстан кейінгі кезеңнің кеңестік публицистикалық-деректемелік басылымдарына жатады және жұмысшы табын репрезентациялаудың ресми үлгісін бейнелейді. Осыған ұқсас сипатта А. Бондаренко жазып алып, әдеби өңдеген, құрметті шахтерлердің әңгімелерін қамтитын «Осуществленная мечта» [5] жинағы да еңбек ерлігі, социалистік жарыс және кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру мотивтері негізгі орынды алатын шахтерлердің еңбегі мен тұрмысын бейнелеудің ресми кеңестік үлгісін бейнелейді.

1950 жылдары жарық көрген ғылыми-техникалық сипаттағы бірқатар еңбектер (А. Зворыкин, П. Иноземцев) КСРО-дағы тау-кен жабдықтары мен технологияларының дамуына арналды [6]; «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России» [7] және «Механизация навалки угля на шахтах Карагандинского угольного бассейна» [8] атты еңбектерде авторлар құжаттардың кең ауқымы негізінде көмір ресурстарын игерудің тарихы мен көмір өндіру саласының қалыптасуын талдайды.

Кеңестік кезеңнің бірінші кезеңіндегі отандық тарихнама Қарағанды көмір бассейнінің қалыптасуына арналған еңбектермен сипатталады; алғашқы еңбектер арасынан А.К. Страшинниковтың «Угольные ресурсы Казахстана» [9], «Карагандинская область: к 15-ой годовщине Казахстана» [10] деген тарихи басылымды атап өткен жөн. Бұл еңбекте өндірістік базаның дамуы тарихи түрде қарастырылып, еңбекті ұйымдастыру мен білікті жұмысшы кадрларын даярлау мәселелері байқалады. Күнделікті өмірді зерделеу контекстінде бұл еңбектер шахтердің өмір сүрген ресми күн тәртібін: құрылыс қарқынын, қатал климаттық жағдайларды жеңуді және алғашқы жұмысшы ұжымдарының ынта-жігерін сипаттау арқылы қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Мұндай алғашқы басылымдарды талдау сол жылдардың құжаттарында бейнеленген «жобалық» шындықты, қазіргі заман зерттеушілері басқа дереккөздер бойынша қалпына келтіріп жатқан нақты күнделікті тұрмыспен салыстыру үшін өте маңызды.

Қарағанды көмір бассейнінің қалыптасуы тарихына арналған жалпылаушы іргелі еңбектердің қатарына кен орнын игерудің тарихы, көмір өндірудің динамикасы және Қарағандыны өнеркәсіптік орталыққа айналдырудың алғашқы қадамдары аспектілері бейнеленген «Наша область» [11] жинағы жатады. Бұл тарихнамалық кезеңнің сипатты ерекшелігі деректік ақпараттылықты айқын мобилизациялық бағытпен ұштастыруы.

Республиканың көмір өнеркәсібін арнайы тарихи зерделеудің іргетасы соғыстан кейінгі онжылдықтарда қаланды. Бұл кезеңге Қарағанды көмір бассейнінің қалыптасу тәжірибесін жүйелендіруге ұмтылған авторлардың жалпылаушы еңбектерінің пайда болуы тән. Осы кезеңде жазылған Б. Абиевтің [12] тарихи очеркінің маңызы зор. Ол кен орнын игерудің негізгі кезеңдерін, аймақтағы көмір өнеркәсібінің кейінгі дамуын сипаттайтын өлкетану дереккөзі. Ал А. Хавиннің «Караганда – третья угольная база» [13] деген еңбегі негізінен техникалық-экономикалық сипаттағы аспектілерді аша отырып, өндірістік көрсеткіштердің динамикасы мен аймақтың Кеңес Одағы аумағындағы стратегиялық маңыздылығына назар аударады. Бұл кезеңнің еңбектері арасынан шахталар мен Қарағанды көмір бассейнінің құрылыс объектілерінде социалистік жарыстың үздіктері жеткен нәтижелерге бағытталған «Қарағанды көміршілерінің тәжірибесінен» деген қазақша мақалалар жинағын [14] атап өткен жөн. Өкінішке орай, бұл еңбектерде шахтерлердің тұрмыс жағдайлары, тұрғын үйлері, тамақтануы мен жабдыкталуы, демалысы мен жабдыкталуы, әлеуметтік-материалдық жағдайы сияқты күнделікті өмір аспектілері бейнеленбеді.

Осылайша тарихи материализм мен партиялық принциптің үстемдігі жағдайында қалыптасқан бірінші кезең тарихнамасы (1930-1960 жж.) негізінен Қарағанды көмір бассейнін игерудің өндірістік-

экономикалық аспектілерін жарықтандыруға бағдарланды. Бұл индустрияландыру, техникалық даму және саланың ұйымдастырушылық қалыптасуы үдерістері егжей-тегжейлі қалпына келтірілген еңбектердің жоғары деректік мазмұнын айқындады. Сонымен бірге жарияланған еңбектер талдау талаптары тұрғысынан алғанда, айқын идеологиялық шарттылығымен, жалпылаушы (макротарихи) тәсілдің басымдылығымен және шахтерлердің күнделікті өміріне шектелген назар аударуымен сипатталады. Бұл зерттеулерде еңбек адамы негізінен өндірістік жүйенің элементі ретінде көрінеді, сонымен қатар олар, тұрмыстық және әлеуметтік шындығы авторлардың назарынан тыс қалады. Осыған байланысты, көмір өнеркәсібі тарихын зерделеуге айтарлықтай үлес қосқанына қарамастан, бұл еңбектер күнделікті өмір проблематикасына жанама ғана жанасады және негізінен шахтерлердің өміріне қатысты ресми көзқарасты бейнелейтін дереккөз ретінде ғана пайдаланыла алады. Бұл жағдайда аталмыш еңбектер кеншілердің нақты күнделікті тәжірибесін қарастыру еңбегі ретінде емес, осылайша күнделікті өмірді зерделеу шеңберінде пайдаланудың сараптамалық мүмкіндіктерін едәуір шектейді.

Кеңестік тарихнаманың екінші кезеңі 1960-1980 жылдардағы қарағандылық шахтерлердің тарихын зерттеудегі жаңа кезеңнің басталуын білдіреді және КПСС-тің XX съезінде «Сталиннің жеке басына табынушылықты» сынаумен байланысты қатаң идеологиялануден бас тарту белгілерімен сипатталатын еңбектер тобы жарық көре бастады. Тарихшылар Қарағанды бассейніндегі көмір өнеркәсібінің қалыптасуы мен дамуын зерделеуде айтарлықтай табыстарға жетті, көмір қабаттарындағы жұмысты оңтайландыруға [15–17], шахталардағы жұмысты механикаландыруға, проходтық комбайнды енгізуге, тау-кен жұмыстарын қауіпсіз жүргізуге [18–20] арналған монографиялар пайда болды. Көмір өнеркәсібінің тарихын идеологияланған тұрғыда қарастыру тенденциясы кейінгі жылдарда да сақталады. Бұл сипат негізінен еңбек жетістіктері арқылы кеңестік индустрияландырудың табыстарын танытуға бағытталған еңбектерде өз көрінісін тапты [21–22].

1960 жылдары Қазақ КСР тарихнамасы партиялық-саяси компонентті енгізу есебінен тақырыптың кеңеюімен сипатталады. Бұл О. Малыбаевтың «Борьба КПСС за создание и развитие третьей угольной базы СССР» [23] атты еңбегінде көрінісін тапты. Оның зерттеуінде аймақты игерудің «алғашқы қадамдары» алғаш рет егжей-тегжейлі ашып көрсетілді, көмір бассейнінің өткені туралы архивтік материалдардың кең тобын пайдалану арқасында шахтерлік күнделікті өмір зерттеушілері үшін бағалы дереккөзге айналды. Қазақстандағы тарихи-экономикалық және әлеуметтік-тарихи зерттеулердің белсенді дамуы контекстінде 1960 жылдарда Б.Н. Абишевтің «Подъем культурно-технического уровня рабочих угольной промышленности Казахстана (1946-1963 гг.)» монографиясы жарық көрді. Бұл кеңестік жүйенің дағдарысы жағдайында Қазақстан жұмысшы табы эволюциясын алғашқы кешенді зерттеу [24].

Жұмысшы табын социалистік қоғамның жетекші әлеуметтік күші ретінде қалыптастыру мен дамыту тақырыбы белсенді зерделенді. Маңызды зерттеулердің қатарына жетіжылдық кезіндегі өнеркәсіптік даму мен жұмысшы табының рөлі мәселелеріне арналған диссертациялық еңбектер жатады. Г.А. Ермекбаевтың «Рост культурно-технического уровня рабочего класса металлургической промышленности Казахстана (1959-1963 гг.)» [25] диссертациясы жетіжылдық және техникалық жаңғыру кезеңінде Қазақстан металлургия саласының өнеркәсіптік пролетариатының білімдік, техникалық және мәдени деңгейіндегі өзгерістерді талдауға арналған. Х. Абдрахмановтың «Борьба рабочего класса Центрального Казахстана за развитие промышленности в годы семилетки (1959-1965 гг.)» [26] зерттеуі айқын аймақты зерттеу бағытымен ерекшеленеді және аталған кезеңдегі жұмысшы табының белсенділігін, сондай-ақ оның өнеркәсіпті дамытуға қатысуын талдауға арналған.

1970 жылдары Н.Н. Даулбаевтың «Карагандинский угольный бассейн» [27] монографиясы жарық көрді. Онда автор Қарағанды көмір бассейнінің тарихын, бассейндік шахтерлік жұмысшылар тобының оның іргетасы қалана бастаған кезден 1970 жылдарға дейінгі қалыптасуын көрсетеді, еңбек мәселесі аймақтың әлеуметтік аспектілері мен бірегейлік ерекшеліктерімен астасады.

Білікті жұмысшы кадрларын даярлау, жұмысшылардың мәдени-техникалық деңгейін арттыру мәселелеріне арналған Т. Қожамқұловтың [28], М.Х. Асылбековтың, С.Б. Нұрмұхамедовтың, Н.Г. Панның Қазақстанның индустриалды дамуы, оның республика жұмысшы табы құрамының сандық және сапалық өзгеруіне, жұмысшылардың материалдық әл-ауқатының өсуіне ықпалы туралы ұжымдық еңбектері жарық көрді [29].

Социалистік Еңбек Ері Е. Залиевтің «Шахтер мақсаты» [30] атты жад жинағы жарық көрді. Кітапта шахтер мамандығының қоғамдық мәртебесі мен этикалық аспектілері қарастырылды. Автор достық пен жолдастық көмек сияқты еңбектегі моральдық факторлардың өндірістік табыстарға

ықпалын талдай отырып, шахтер мамандығының «ауыр және қадірлі» екенін атап өтті.

Ғылыми-техникалық сипаттағы еңбектердің қатарына техника ғылымдарының докторы Әбдеш Ерғалиев, техника ғылымдарының кандидаты Орынғали Ұлықбеков және Әділғазы Бектібаевтың «Кен байлығы – ел байлығы» [31] атты ұжымдық еңбегі жатады. Еңбекте тау-кен ісіндегі ұлттық терминологияны қалыптастыру үшін принципті маңызға ие және қазақ ғылыми зиялыларының индустриялық мұраны зерделеуге қосқан үлесі туралы айтылған.

1980 жылдарда ел өнеркәсібінің тарихы, жұмысшы табының тарихы мәселелері бірқатар монографиялық еңбектерде көрініс таба береді, диссертациялық зерттеулердің тақырыбына айналды. Елдің индустриялық дамуының, жұмысшы табының қалыптасуының, оның сандық-сапалық құрамының өзгеруінің түрлі аспектілерін қарастыратын еңбектердің саны артты [32–35]. Аталған еңбектер жалпылаушы, негізінен әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық бағытта болды. Оларда индустрияландыру үдерістері, кадрлық саясат, жұмысшы кадрларын даярлау, жұмысшы табының социалистік құрылыстағы қатысуы егжей-тегжейлі талданды. Сонымен бірге жұмысшылардың әлеуметтік қорғалуы, еңбек жағдайларының нақты сипаты, өндірістік жарақаттанудың деңгейі, шахтерлердің тұрмыстық ортасы және әлеуметтік тарих пен күнделікті өмірдің басқа элементтері іс жүзінде дербес және сын тұрғысынан ашылмады.

Осылайша кеңестік тарихнаманың екінші кезеңі (1960-1980 жж.) зерттеулердің тақырыптық және дереккөздік өрісінің кеңеюімен, сондай-ақ идеологиялаудың неғұрлым қатаң нысандарынан ішінара бас тартумен сипатталады. Бұл Қарағанды көмір бассейні тарихын, ең алдымен техникалық даму, кадр саясаты және жұмысшы табының қалыптасуы аспектілерінде едәуір тереңдетуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге жарияланған талдамалық талаптар тұрғысынан алғанда, бұл зерттеулер маңызды идеологиялық шарттылықты сақтауды жалғастыра береді және негізінен жалпылаушы (макротарихи) тәсілге бағдарланған. Негізгі назар өндірістік көрсеткіштерге, сонымен қатар жұмысшы табының жетістіктеріне және социалистік құрылыстағы рөліне аударылады, шахтерлердің күнделікті өмірі үзік-үзік қарастырылады және дербес талдау нысаны болмайды. Осыған байланысты, зерттеу проблемасының кеңеюіне қарамастан, бұл еңбектер күнделікті өмірді тікелей қарастырмайды және негізінен шахтерлерлердің күнделікті тәжірибесін зерделеу үшін маңызын едәуір шектеп, олардың әлеуметтік жағдайының жекелеген аспектілерін қалпына келтіру үшін ғана пайдаланыла алады.

Үшінші кезеңде 1980-1991 жылдардағы кеңестік тарихнамада әлеуметтік-еңбектік үдерістерді зерттеуде сапалық өзгерістер орын алды. 1980 жылдардың басында көмір өнеркәсібіне арналған еңбектерде негізінен озық тәжірибеге, еңбекті нормалауға және социалистік жарысқа назар аударылса, онжылдықтың екінші жартысында жарияланымдардың сыни потенциалы артады [36–39]. Талдау нысаны өзгерген: назар шахтерлердің еңбек пен тұрмыс жағдайларына, әлеуметтік қайшылықтар мен жабдықтау жүйесінің олқылықтарына ауысқан, ал социалистік жарыс сияқты зерттеудің мобилизациялық дәстүрлі нысандары дағдарыс кезеңінде рәсімделген және тиімсіз ретінде қарастырыла бастайды.

1980 жылдардың аяғында арнайы жаңа бағыт ретінде ереуіл қозғалысын зерделеу пайда бола бастады. Ол заңды құқықтарды қорғаудың мәжбүр болып жасалған нысаны ретінде түсіндіріледі, ал деректемелік-публицистикалық зерттеулер [40–41] ресми жарияланған еңбектер мен шахтерлік ортадағы нақты жағдай арасындағы алшақтықты көрсетеді.

Идеологиялық ұстанымдардың өзгеруіне және цензуралық шектеулердің бәсеңдеуіне қарамастан, айқын идеологиялық акцентпен сипатталатын зерттеулер жарық көре берді. Олардың қатарына Г.И. Карабаевтың «Передовой опыт горняков Казахстана» [42] атты еңбегі жатады, ол: еңбек өнімділігін арттыру, оңтайландыру ұсыныстарының енгізілуі, социалистік жарыс және өндірісті ұйымдастырудың жаңашыл әдістерін тарату мәселелеріне арналған. Зерттеу қолданбалы және идеологиялық бағытта болып, еңбек ынтасының ресми тұжырымдамасын және жұмысшы табының өнеркәсіпті дамытудағы жетекші рөлін бейнелейді. Сонымен бірге еңбекте саланың әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің терең талдауы кездеспейді, сондай-ақ шахтерлердің еңбек жағдайлары, әлеуметтік қорғалуы мен күнделікті өмірі мәселелері қозғалмайды.

1980 жылдарда қазақстандық көмір өнеркәсібінің тарихнамасы жоспарлы экономика тиімділігінің жүйелі талдауы шеңберінде дамып, бірте-бірте әлеуметтік саланы зерделеуге көше бастады. Іргелі экономикалық аспект «Повышение эффективности основных фондов угольной промышленности» [43] атты еңбекте ұсынылды. Онда автор қор қайтарымдылығының көрсеткіштерін, жабдықтың тозу дәрежесін, өндірістік базаны жаңғырту мәселелерін, капиталдық

жұмсалымдарды ұтымды пайдалануды және жоспарлы экономика жағдайында салалық ресурстарды басқару тиімділігін арттыруды қарастырады.

Ғылыми-техникалық прогрестің көмір өнеркәсібінің дамуына, өнімділікті арттыруға және өндірістік үдерістердің тиімділігіне ықпалын талдауға арналған У.Б. Баймұратовтың «Научно-технический прогресс и эффективность угледобычи» [44] атты монографиясы технократиялық тәсілдің логикалық жалғасы саналады. Зерттеуде жабдықты жаңғырту, өндіру технологиясын жетілдіру және еңбекті ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Сонымен бірге автор кейінгі кеңестік кезеңдегі шахтерлердің еңбек жағдайлары, тұрғын үй-тұрмыстық қиындықтары мен әлеуметтік бейімделуі мәселелерін ішінара қозғайды.

Аймақ туралы білімді жүйелендірудің маңызды кезеңі болып Р.Н. Нұрғалиевтің жетекшілігімен шыққан «Казахская Караганда. Карагандинская область» [45] энциклопедиясы. Ол кешенді тәсілімен, кең деректік материалымен және аймақтық бағытымен ерекшеленеді, бұл оны Орталық Қазақстан тарихының зерттеушілері үшін бағалы дереккөзге айналдырды. Сонымен бірге энциклопедиялық форматта ұсынылған материалдың негізінен сипаттамалық сипатын айқындайды.

Бұл кезеңде зерттеушілер кеңестік тәжірибені қайта ой елегінен өткізе бастап, бұрын жасырылып келген әлеуметтік мәселелерге үңілді. Қарағанды шахтерлерінің әлеуметтік дамуының негізгі факторлары мен бағыттарының кешенді зерттеуі А.Ш. Алтаевтың монографиясында [46] ұсынылды. Басылым архивтік материалдарға да, 1983 және 1987 жылдары Қарағанды шахталарында жүргізілген әлеуметтік сауалнама деректеріне де негізделген. Жұмысшылардың еңбекте арта түскен потенциалын өндірістік және қоғамдық-саяси қызметте жүзеге асыру мүмкіндіктері қарастырылады.

Экономикалық талдаулармен қатар 1980 жылдардағы қазақстандық ғылымда индустриалдық орталықтардың қала кеңістіктері ретінде институционалдық қалыптасуына арналған зерттеулер пайда бола бастады. Аймақтың урбанизациясын зерделеуге Ш.Р. Кушумбаева айтарлықтай үлес қосты. «История города Караганды в послевоенные годы (1946-1960 гг.)» [47] атты еңбегінде автор қаланың соғыстан кейінгі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының негізгі аспектілерін ашады, өнеркәсіптік базаны қалпына келтіру мен кеңейту үдерістерін, қала инфрақұрылымының дамуын, тұрғын үй құрылысын және өндірістік орталықтың әлеуметтік ортасының қалыптасуын талдайды.

Қарағандының жалпы республикалық көмір өндіру жүйесіндегі орнын ұғыну үшін Р. Кенжетасовтың «Развитие Экибастузского угольного бассейна в годы восьмой и девятой пятилеток (1966-1975 гг.)» [48] атты еңбегінің маңызын атап өткен жөн. Онда архивтік дереккөздер негізінде Екібастұз көмір бассейнінің өндірістік потенциалының қалыптасуы мен кеңеюінің тарихы ұсынылып, капиталдық құрылыс, техникалық жарақтану, өндіру көлемінің өсуі мен саланы кадрлармен қамтамасыз ету мәселелері ашылады, кеңестік тарихнамаға тән өндірістік-экономикалық көрсеткіштер мен жоспарлық нәтижелерге мән беріледі.

Шахтерлік сала үшін білікті кадрлар даярлау тақырыбы Т.Д. Алимбаевтың «Деятельность Компартии Казахстана по подготовке и воспитанию рабочих кадров для угольной промышленности 1966-1975 годы» [49] атты еңбегінде өз көрінісін тапты. Онда кәсіптік оқыту, тәрбиелік жұмыс, кадрлық жоспарлау және өндірістік тәртіпті, коммунистік тәрбиені күшейтуге арналған іс-шаралар жүйесі талданды.

Жұмысшылар санының динамикасы, біліктілік құрамы және өндірістік саясаттың еңбектің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына ықпалы А.В. Шарипованың «Шахтеры Казахстана в 9-й пятилетке (на материалах Карагандинского и Экибастузского бассейнов)» [50] атты диссертациясында зерделенді. Зерттеу аймақтық архивтік материал негізінде 1971-1975 жж. кезеңіндегі шахтерлік ұжымдардың еңбектік құрамы мен кеншілердің жұмыс ерекшеліктерін талдауға бағытталған.

Бұл кезеңде зерттеулерде алғаш рет күнделікті өмір аспектілеріне үңілу байқалады. Х.А. Кауанованың «Материальная культура, семья и семейный быт казахских рабочих Карагандинского угольного бассейна» [51] атты еңбегінде автор Қарағанды шахтерлерінің ұлттық кадрларының қалыптасу тарихын, сондай-ақ олардың өндірістік және отбасылық тұрмысының ерекшеліктерін қарастырады.

Жинақталған тарихнамалық материал аталған кезеңде аймақтың шахтерлік ортада болған мәдени, әлеуметтік үдерістердің одан әрі тереңдетілген талдауы үшін берік ғылыми-методологиялық негіз қалайды. Бұл зерттеулерді талдаудан еңбектердің басым бөлігі негізінен көмір өнеркәсібінің экономикалық дамуы, өндірістік жетістіктер мен еңбек көрсеткіштері мәселелеріне арналғанын

көрсетеді. Сонымен бірге бірқатар зерттеушілер саланың дамуымен бірге жүрген проблемалық аспектілер мен қиындықтарға жеткіліксіз назар аударды, бұл болып жатқан үдерістер мен құбылыстарды бағалаудың тиімділігін белгілі бір дәрежеде төмендетті.

Осылайша кеңестік тарихнаманың үшінші кезеңі (1980-1991 жж.) сыни тәсілдің айтарлықтай күшеюімен және зерттеулердің проблемалық өрісінің кеңеюімен сипатталады. Идеологиялық бақылаудың бәсеңдеуі зерттеушілердің бұрын жасырылып келген аспектілерге — еңбек жағдайларына, әлеуметтік қайшылықтар мен ерлік ортадағы дағдарыстық құбылыстарға үңілуіне ықпал етті. Бұл зерттеушілік қызығушылықтың тек өндірістік-экономикалық көрсеткіштерден кеңірек әлеуметтік мәселелер шеңберіне бірте-бірте ауысуына алып келді. Аналитикалық критерийлер тұрғысынан алғанда, бұл кезең идеологиялық қадағалаудың төмендеу дәрежесімен, дереккөздік базаның кеңеюімен және жалпылаудан нақтырақ әлеуметтік үдерістер талдауына ішінара өтумен ерекшеленеді. Бірқатар еңбектерде шахтерлердің күнделікті өміріне — еңбек жағдайларына, тұрмыстық ортаға, отбасылық өмірге, әлеуметтік бейімделуге деген қызығушылық алғаш рет байқалды. Алайда бұл мәселелер, әдетте, зерттеудің орталық нысаны болмады және үзік-үзік қарастырылды. Осы кезеңде, сыни және әлеуметтік бағытталған талдауға қарай сапалық ауысуға қарамастан, шахтерлердің күнделікті өмірі кешенді және жүйелі түрде ашылып қарастырылмады. Бұл зерттеулер оны қалпына келтіру үшін маңызды негіз жасайды, алайда нақты күнделікті тәжірибені зерделеуге бағытталған қазіргі тәсілдер шеңберінде одан әрі қайта ой елегінен өткізіп, тереңдетуді талап етеді.

Жалпы алғанда 1930-1991 жылдардағы Қарағанды бассейні көмір өнеркәсібінің кеңестік тарихнамасының дамуы қатаң идеологияланған, өндірісшіл-бағдарланған үлгіден неғұрлым сыни және әлеуметтік бағытталған талдауға қарай бірте-бірте эволюция жасағанын көрсетеді. Бірінші кезеңде индустрияландыруға жасалған акцентпен макротарихи тәсіл үстем болып, шахтерлердің күнделікті өмірі іс жүзінде елеусіз қалдырылды, ал екінші кезеңде өндірістік проблема басымдылығы сақтала отырып, тақырып пен дереккөздік база кеңейді. Тек үшінші кезеңде ғана, идеологиялық бақылаудың бәсеңдеуі жағдайында, зерттеушілер бұрын жасырылып келген аспектілерге — еңбек жағдайларына, әлеуметтік қайшылықтар мен күнделікті өмірдің жеке аспектілеріне үңіле бастайды, алайда мұнда да олар дербес кешенді зерделеу нысанына айналмайды. Осылайша айтарлықтай деректік материал жинақталғанына және талдаудың бірте-бірте тереңдеуіне қарамастан, шахтерлердің күнделікті өмірі қарастырылатын кезеңнің бүкіл барысында ғылыми қызығушылықтың шетінде қалды, бұл оны қазіргі заманғы тарихнамалық тәсілдер шеңберінде одан әрі жүйелі зерттеудің қажеттілігін айқындайды.

Шетелдік тарихнама кеңестік мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерін қарастыратын еңбектермен ұсынылған. Оның шеңберінде төрт бағытты бөліп шығаруға болады: америкалық, еуропалық, украиналық, ресейлік. Шетелдік ғылым кеңестік индустрияландыру жобасын қайта ой елегінен өткізуге, Қазақстандағы жұмысшы табының қалыптасу механизмдеріне сыни көзқарас ұсынуға айтарлықтай үлес қосты.

Америкалық зерттеушілер КСРО-ның индустрияландыруын, соның ішінде көмір аймақтарының дамуын кеңірек әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістер контекстінде қарастырады. Индустрияландыру мен мәжбүрлі еңбек жүйесінің арақатынасын ұғынуға ықпал еткен іргелі еңбектердің бірі Стивен Коткиннің монографиясы. Зерттеу Магнитогорскі туралы айтылғанымен, автор ұсынған тәсіл жоспарлы мемлекеттік бақылау жағдайында өндірістік қауымдастықтардың қалыптасуының әлеуметтік механизмдерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді [52].

Күнделікті өмірді зерделеуге іргелі үлесті Шейла Фицпатрик қосты. Өзінің «күнделікті сталинизм» тұжырымдамасы шеңберінде өмір сүрудің, тапшылықтың және әлеуметтік бейімделудің механизмдерін қарастырады [53].

Ғалымдар Дж. Россман мен Энн Эппелбаум Россман өндірістегі жұмысшылардың мінез-құлқы нысандары мен қақтығыстарын талдай отырып, жұмысшылар мен мемлекет арасындағы қатынастардың күрделілігін көрсетеді, бейімделуден қарсылыққа дейінгі әрекет етуші реакциялардың алуан түрлілігіне назар аударады [54]. Эппелбаум өз кезегінде ГУЛАГ жүйесін кеңестік экономиканың, соның ішінде өндіруші өнеркәсіптің маңызды элементі ретінде қарастырады, бұл өндірістік орталықтардың қалыптасу жағдайларына жаңаша көзқарас қалыптастырады [55]. Оның зерттеуі Қарағанды тарихын XX ғасырдың тоталитарлық тәжірибелерінің жаһандық контекстіне интеграциялауға мүмкіндік береді. Автор Карлагтың КСРО өндіруші өнеркәсібіндегі алдыңғы қатарлы рөлін егжей-тегжейлі қарастыра отырып, Қарағандының дамуы мен мәжбүрлі еңбек жүйесі

арасындағы ажырамас байланысты атап өтеді.

Тәртіптік талдау мен ауызша тарих әдістері Льюис Х. Зигельбаум мен Дэниел Дж. Уолковицтің «Рабочие Донбасса говорят: выживание и идентичность в новой Украине, 1989-1992 гг.» [56] атты еңбегінде ұсынылды. Еңбек ауызша тарих әдістеріне негізделіп, Донбастағы шахтерлер мен олардың отбасы мүшелерімен жүргізілген сұхбаттарға сүйенеді. Жинақталған куәліктер негізінде авторлар КСРО ыдырауы мен тәуелсіз мемлекеттер қалыптасуы кезеңінде болған әлеуметтік, экономикалық және мәдени трансформацияларды талдайды. Зерттеуде сәйкестік, еңбектік қатынастар, кәсіподақ қозғалысы мәселелері, сондай-ақ жүйелік дағдарыс пен қоғамның ыдырауы жағдайындағы жұмысшылардың күнделікті өмірінің ерекшеліктері ашылып қарастырылды. Еңбек пәнаралық сипатымен ерекшеленіп, социологиялық, антропологиялық және тарихи талдаудың элементтерін ұштастырады.

А.Дж. Сингердің «Шахтеры, осознающие свою классовую принадлежность: Зарождение рабочего движения в Центральной Пенсильвании» [57] атты зерттеуі жұмысшылардың таптық санасының, олардың ынтымақтастығы мен өндірістік ортадағы өзін-өзі ұйымдастыруының қалыптасуына арналған. Д. Макдональдтың «Профсоюзы и массовая политика в Америке» [58] атты еңбегі кәсіподақтардың саяси институт ретіндегі рөлін және олардың қоғамдық-саяси үдерістерге ықпалын қарастырады. Жалпы алғанда, бұл еңбектер америкалық тарихнамаға тән еңбектік қатынастар, әлеуметтік сәйкестік және жұмысшылардың саяси қатысуы мәселелеріне назар аударуды бейнелейді.

Америкалық авторлардың ішінде кеңестік жұмысшылардың ауыр еңбегін сипаттайтын жұмысшы Джон Скоттың «За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали» [59] атты мемуарын атап өткен жөн. Автор 1930 жылдары КСРО-ға өз еркімен барып, Магнитогорск металлургиялық комбинатының құрылысында жұмыс істеді. Сөйтіп, еңбек жағдайлары, тұрмыс сипаты және жұмысшы ортасындағы әлеуметтік қатынастарды, индустриялық орталықтың күнделікті өмірін егжей-тегжейлі қалпына келтіруді көзімен көрген. Оралдағы географиялық байланысқа қарамастан, оның сипаттаған жұмысшы ортасының қалыптасу үдерістері — ынта-жігер, тапшылық, қатаң тәртіп пен білікті кадрлардың жетіспеушілігінің тоғысуы — типологиялық сипатта болып, КСРО-ның басқа индустриалды аймақтарымен, соның ішінде Қарағанды көмір бассейнімен салыстыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты Джон Скоттың мемуары кеңестік жұмысшылардың күнделікті өмірін қалпына келтіру үшін бағалы дереккөз.

Демек америкалық тарихнама КСРО индустрияландыруын әлеуметтік наразылықтар, еңбектік қатынастар және жұмысшылардың күнделікті тәжірибелері призмасы арқылы қайта ойластырып қарастыруға айтарлықтай үлес қосады. Бұл бағыттың сипатты ерекшелігі өндірістік ортадағы адамдардың өзара іс-қимылына, қатаң мемлекеттік бақылау жағдайындағы бейімделу, қақтығыстар және сәйкестік қалыптасуы механизмдерін талдауға назар аудару. Сонымен бірге зерттеулер, әдетте, жалпылаушы сипатта болып, кеңірек көлемдегі кеңестік немесе салыстырмалы контекстке бағытталған, бұл олардың Қарағанды көмір бассейнінің аймақтық ерекшелігіне үңілуін шектейді. Осыған байланысты бұл еңбектер айтарлықтай методологиялық және салыстырмалы құндылыққа ие, алайда қарағанды шахтерлерінің күнделікті өмірін толыққанды қалпына келтіру үшін жергілікті дереккөздермен қосымша байланыстыруды талап етеді.

Европалық тарихнамада пәнаралық сипатты бейнелейтін бірнеше зерттеушілік бағыт бөлінеді. Атап айтқанда, неміс мектебі мәжбүрлі миграциялар мен аймақты индустрияландырудағы арнайы қоныстандырылған адамдардың рөлі мәселесіне ерекше назар аударады. Мысалы, Михаэль Польдің архивтік материалдары негізіндегі еңбегінде Қарағанды аймағының өнеркәсіптік потенциалын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған депортацияланған немістердің тарихы қалпына келтіріледі [60]. Бұл тәсіл жұмысшы қауымдастығының (соның ішінде шахтердің) қалыптасуын тек экономикалық үдеріс ретінде емес, зорлықты қоныс аудару саясаты мен жұмыс күшін жұмылдыру нәтижесі ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы европалық тарихнамада жұмысшы қауымдастықтарының күнделікті өмірі мен сәйкестігін талдауға бағытталған антропологиялық зерттеулер ерекше орын алады. Таллинн университетінің эстон тарихшысы Ева Кескюланың Қазақстандағы (Қарағанды көмір бассейні) және Эстониядағы (Ида-Вирумаа тақтатас шахталары) шахтерлік қауымдастықтардың өміріне арналған еңбектерінде еңбектік мәдениет, әлеуметтік жад пен этникалық тиесілілік арасындағы өзара байланыстар талданады [61–62]. Автор қарағанды шахтерінің бірегейлігі кәсіби мақтаныш, этникалық тиесілілік пен кеңестік патернализм туралы жадтың күрделі қосындысы екенін атап өтеді.

Кескюла жекешелендіру және трансұлттық корпорациялардың («АрселорМиттал» сияқты) келуі жағдайында шахтерлердің жаңа маргинализация нысанымен бетпе-бет келетінін атап өтеді. Кеңестік кезеңдегі олардың «жасырын» тарихы идеологиялық ұстанымдарға байланысты қиындықтарды жария түрде аша алмауынан туындаса, бүгінде ол капитал логикасымен, яғни жұмысшының тек экономикалық ресурсқа айналуымен айқындалады. Зерттеуші аймақтың қазіргі «жерленген» жадының өзегін құрайтын ерлік, техногенді апаттардан қорқу мен әлеуметтік мәртебені жоғалту сезімі мәселелерін «жерастынан шығарады». Осылайша антропологиялық бетбұрыс бұрын дәстүрлі тарихнаманың назарынан тыс қалған күнделікті өмірдің субъективті өзгеруін анықтауға мүмкіндік береді.

КСРО-ның индустрияландырылуын зерттеуге қосқан британдық тарихнаманың айтарлықтай үлесін Бирмингемдік университетінің профессоры Р.У. Дэвис ұсынған іргелі еңбек арқылы көре аламыз. Оның «The Industrialisation of Soviet Russia» атты көптомдық зерттеуі кеңестік индустрияландырудың экономикалық машина құрастыруы мен еңбек ресурстарының қалыптасуының іргелі талдауын білдіреді [63]. Бұл еңбектер негізінен макродеңгейге бағытталғанымен, өндірістік аймақтардағы жұмысшылардың күнделікті өмірі қалыптасқан үдерістерді ұғыну үшін қажетті контекст жасайды. Микротарихи контексте деңгейі мен тәуекелдер талданады [64–65].

Осылайша еуропалық тарихнамалық дәстүр зерттеушілік назардың негізінен өндірістік-экономикалық аспектілерден индустриалдық тарихтың әлеуметтік, антропологиялық және мәдени өзгерістеріне қарай ауысуымен сипатталады. Кеңестік тарихнамадан айырмашылығы, мұнда мәжбүрлі миграциялардың рөліне, күнделікті тәжірибелерге, сәйкестікке және әлеуметтік қақтығыстарға ерекше назар аударылады. Бұл Қарағанды аймағын индустрияландыру үдерістері мен шахтерлердің күнделікті өмірінің айтарлықтай трансформациясы бірге жүрген күрделі әлеуметтік кеңістік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл зерттеулер жалпылаушы және салыстырмалы сипатта болады, бұл қарағандылық шахтерлер қауымының күнделікті өмірін егжей-тегжейлі қалпына келтіру үшін оларды материалдармен толықтыруды талап етеді.

Ресейлік тарихнамада XX ғасырдың аяғы — XXI ғасырдың басында күнделікті өмір тарихы кеңінен тарала бастады. Оны қалыптастыруға қоғамдық мінез-құлық нормаларын, әлеуметтік тәжірибелер мен кеңестік қоғамдағы ауытқуларды талдайтын Н. Лебина зерттеулері айтарлықтай үлес қосты [66–67].

Күнделікті өмір тарихының методологиялық тұстары Ю.А. Полякованың [68] еңбектерінде дамытылды. Еңбекте «тұрмыстық» мәселені тарихи шындықтың дербес деңгейі ретінде зерделеудің қажеттілігі негізделді. Әлеуметтік тарихтың теориялық және методологиялық аспектілерін қарастыруға А.К. Соколов елеулі үлес қосты. Басылым күнделікті өмірді әлеуметтік құрылымдар мен трансформацияларды талдаудың маңызды элементі ретінде қарастырады [69]. Антропологиялық тәсілдің дамуы үшін Л.П. Репинаның зерттеулері жоғары маңызға ие, күнделікті өмір сәйкестіктердің, әлеуметтік тәжірибелер мен мәдени кодтардың қалыптасу кеңістігі ретінде қарастырылады. Бұл зерттеулер ресейлік тарихнамада әлеуметтік антропология, микротарих және мәдени тарих әдістерін интеграциялауға ықпал етті.

Күнделікті өмірді зерделеудің теориялық-методологиялық базасының қалыптасқанына карамастан, оны салалық зерттеулерде, ең алдымен индустрияландыруды және шахтерлік қауымдастықтарды зерделеуде қолдану шектелген және үзік-үзік болып қалып отыр. Ресейлік тарихнамада шахтерлік тарих пен өндірістік аймақтарды зерделеу жеткілікті, кеңінен ұсынылған, алайда жұмысшылардың күнделікті өмірі мәселесі біркелкі зерделенбеген. Зерттеушілік тәсілдердің эволюциясы методологиялық ұстанымдардың өзгеруімен және дереккөздік базаны кеңейтумен байланысты бірнеше кезеңде байқалады.

Бірінші кезеңде, 1990 жылдарға сәйкес келеді, бұл кезеңде ғылыми парадигманың трансформациясы мен мұрағаттардың ашылуы жағдайында зертеушілердің негізгі назары әлеуметтік-еңбектік қақтығыстар мен шахтерлік қозғалысты зерделеуге аударылды. В.А. Борисовтың [70], сондай-ақ А.С. Миловидов, А.Н. Крестьяниновтің [71] және В.И. Ильиннің [72] еңбектерінде шахтерлер әлеуметтік және саяси үдерістердің белсенді қатысушылары ретінде қарастырылды. Сол жылы пәнаралық тәсіл қалыптасты, бұған халықаралық ғылыми ынтымақтастық ықпал етті. Ресейлік зерттеушілердің Уорик университетінің (Уорикский университет) ғылыми орталықтарымен Еңбек қатынастарын салыстырмалы зерттеу институтының (ИСИТО) қатысуымен бірлескен жобалары шеңберінде «Реструктуризация угольной промышленности России» жобасы жүзеге асырылды. Оның

нәтижелері «Labour Relations in Transition» (1996) [73] деген ұжымдық еңбекте келтірілген. Аталған зерттеулер шахтерлік ортаны талдауға сапалық социологиялық әдістерді қолданудың негізін қалады. Алайда күнделіктілік олардың зерттеулерінде тек қатығыстардың контексті ретінде келтіріліп, жеке зерттеу объектісі ретінде қарастырылмаған.

Екінші кезеңде, 2000 жылдарды қамтитын, зерттеушілердің назары индустрияландырудың институционалдық талдауы мен мәжбүрлі еңбек экономикасына ауысты. Мәжбүрлі еңбек экономикасын ұғынуға О.В. Хлевнюктің «Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии СССР в 1930-е годы» [74] атты еңбегінде айтарлықтай үлес қосты. Өз еңбегінде ол ГУЛАГ жүйесі мен КСРО өнеркәсіптік дамуы арасындағы тығыз өзара байланысты көрсете отырып, НКВД-ның еңбек ресурстарын басқарудағы рөлін ашады. Бұл Қарағандыны қоса алғандағы индустриялық аймақтардың тарихының неліктен ұзақ уақыт бойы жабық және жеткіліксіз зерделеніп келгенін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кенестік «еңбек ерлігін» демифологизациялаудың маңызды кезеңі НКВД мен Халық комиссариаттарының ведомстволық мұрағаттарын терең талдауға негізделген еңбектер болды. Бұл контексте Л.И. Бродкин мен П. Грегориінің ұжымдық еңбегі [75] негізгі маңызға ие. Авторлар лагерлік экономиканың жұмыс жасауын, еңбекті басқару мен ынталандыру механизмдерін, сонымен қатар мәжбүрлі еңбекті қолдану тиімділігін зерттеп қарастырады. Индустриялық орталықтардың дамуы тек идеологиялық ұстанымдармен емес, прагматикалық басқарушылық шешімдермен де айқындалғаны көрсетілді. Еңбек Қарағанды аймағына тікелей арналмағанымен, оның тұжырымдары 1930-1950 жылдары Қарағанды бассейнін қоса алғандағы көмір өнеркәсібінің қалыптасуының экономикалық және ұйымдастырушылық негіздерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді.

Жұмысшы табының әлеуметтік құрамын тереңдете ұғыну КСРО аграрлық секторында болған үдерістерді есепке алмай мүмкін емес. Бұл мәселені зерделеуге Т.М. Димонидың «Аграрный строй России 1930-1980-х годов» [76] атты іргелі зерттеуінде айтарлықтай үлес қосылған. Еңбектің аграрлық бейініне қарамастан, авторлар «шаруасыздандыру» үдерістерін және ауыл халқының кең ауқымды әлеуметтік трансформациясын, оны индустриалдық салаға тарту мәселелерін талдайды. Бұл олардың тұжырымдарын Қарағанды көмір бассейнін қоса алғандағы индустриалдық аймақтардағы жұмысшы табы әлеуметтік құрамының қалыптасуын интерпретациялау үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, бұл зерттеулер макроәлеуметтік сипатты сақтайды және күнделікті тәжірибені қалпына келтіруге бағытталмаған.

Үшінші кезең, 2010 жылдармен байланысты, әлеуметтік аспектілермен және аймақтық ерекшелікке деген қызығушылықтың күшеюімен сипатталады. Бұл кезеңде сенімді материалдар және тікелей жүгінетін зерттеулер пайда болады. Атап айтқанда, М.Ю. Кимнің еңбектері [77–78] 1930-1940 жылдары Қарағанды аймағының индустриялық ортасындағы тұрмыс жағдайларын, бейімделу үдерістерін және еңбектік ұжымдардың қалыптасуын бақылауға мүмкіндік береді.

Шахтерлердің күнделікті өмірінің аспектілері туралы неғұрлым нақты түсінік жекелеген көмір бассейндеріне арналған аймақтық зерттеулерде берілген. Мысалы, Т.И. Трошинаның еңбегінде ұжымдық шартты талдау негізінде жұмысшылардың еңбек жағдайлары, нормалар мен тұрмыстық тәжірибелері қалпына келтіріледі [79]. Ұқсас аспектілер Кузбасс бойынша зерттеулерде қарастырылады, онда шахтерлік елдімекендердің тұрғын үй жағдайлары, жабдықтау жүйесі мен әлеуметтік ортасы талданады [80–81]. Сібір тарихына арналған жалпылаушы еңбектерде (Л.М. Горюшкин, В.А. Скубневский) бұл үдерістер кеңірек әлеуметтік-экономикалық контексте қарастырылады [82–83]. Шахтерлік қозғалыс проблемасы кеңестік кейінгі кезеңде томск тарихшысы И.С. Соловенконың «Протестное движение шахтеров России в 1992-1999 гг.» [84] атты кандидаттық диссертациясында ұсынылды. Диссертацияда наразылық белсенділігінің себептері, нысандары мен динамикасы, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық дағдарыстардың еңбектік ұжымдар мен кәсіподақ ұйымдарының дамуына ықпалы талданады.

Дегенмен ресейлік тарихнама шахтерлік тарих бойынша айтарлықтай деректік және сараптамалық-талдау материалына ие, алайда шахтерлердің күнделікті өмірі үзік-үзік зерделеніп, жүйелі ашылып көрсетілмеген. Зерттеушілік қызығушылықтың институционалдық және экономикалық талдаудан әлеуметтік аспектілерге бірте-бірте ауысуына қарамастан, күнделікті өмір басқа зерттеушілік міндеттерге қатысты екінші дәрежелі деңгейде қалып отыр, бұл оны одан әрі зерделеудің өзектілігін айқындайды.

Украиналық тарихнамада көмір аймақтарының, ең алдымен Донбастың тарихына едәуір назар

аударылды. Бұл В.И. Подовтың [85–86], П.Н. Марциновскийдің [87] еңбектерінде бейнеленді. Бұл еңбектер аймақтың өнеркәсіптік потенциалының қалыптасуы, жұмысшы табының қалыптасуы және көмір өндірудің дамуы үдерістерін қамтиды.

Украиналық тарихнамада Қарағанды репрессиялармен және қарсылық тәжірибесімен байланысты жад кеңістіктерінің (место памяти) бірі ретінде қарастырылады. В.М. Вятровичтің және оның әріптестерінің еңбектері Батыс Украинадан шыққандардың ГУЛАГ жүйесінде қалыптасқан лагерлік көтерілістер мен наразылық тәжірибелеріндегі рөлін ашып көрсетеді [88]. Зерттеу Карлаг еңбегін аймақтың индустриялық үдерістеріне тарту механизмдерін ашады.

Украиналық авторлар Қарағанды тарихындағы «украиналық ізге» акцент жасай отырып, оны шахтерлік корпусының бір бөлігіне айналған зиялы-саяси элитаның жер аудару орны ретінде қарастырады. Қазақстанның индустриялық торабын адам ресурсымен толтырған құқықтық-саяси механизмдерді зерделеуде И.Г. Биластың [89] еңбегі негізгі еңбек. Бұл басылымда автор депортациялық үдерістердің егжей-тегжейлі заңдық-тарихи талдауын жүргізеді. И. Билас украиндықтарды Қазақстанға жер аудару жүйелі сипатта болып, кеңестік өнеркәсіп қажеттіліктерімен ажырамас байланысты екенін атап өтеді. Зерттеуші көмір өнеркәсібі объектілеріндегі ауыр еңбек жағдайларын сипаттай отырып, арнайы қысымға ұшыраған адамның құқықтық мәртебесі іс жүзінде кеншіні ресми тарихта жеке басы ұзақ уақыт бойы беймәлім болып қалған экстраэкономикалық мәжбүрлеу объектісіне айналдырғанын атап өтеді.

Тағы бір маңызды аспект — 1950 жылдары индустриялық аймақтардың ішкі динамикасын түбегейлі өзгерткен лагерлік қарсылықты зерделеу. Бұл контексте Евгений Грицяк [90] сияқты оқиғалардың тікелей куәгерлерінің айғақтары баға жетпес мәнге ие. Мемуарлар Горлаг оқиғаларына (Норильск) шоғырланғанымен, олар Қарағанды аймағындағы жағдайды, атап айтқанда Степлактағы жағдайды (Кеңгір көтерілісі) ұғыну үшін маңызды. Е. Грицяк тоталдық басу жүйесінің күйреуін таныстырған «лагерлік қарсылықтың» пайда болуын сипаттайды. Қарағанды тарихы үшін бұл оқиғалар бетбұрыстық сәт болды: шахтер-тұтқындардың ереуілдері мен бағынбауы кеңестік басшылықты еңбек жүйесін реформалауға мәжбүр етті. Бұл кеншілердің «үнсіз контингент» мәртебесінен мемлекеттің келіссөзге келуге мәжбүр болған күшке айналуына дейінгі сипатын көрсетеді, алайда бұл сипат кеңестік тарихнамада толыққанды айқындалмады.

Атап айтсақ, украин тарихнамасы өндірістік аймақтарды зерделеудің өзіндік ракурсын қалыптастырады. Онда екі бағыт ұштасады: бір жағынан, экономикалық-әлеуметтік даму контексіндегі көмір құрылтайшысы (ең алдымен Донбас) тарихын зерделеу, екінші жағынан — Қарағандыны репрессиялармен, депортациялармен және лагерлік қарсылық тәжірибесімен байланысты жад кеңістігі ретінде қарастыру. Сонымен бірге жұмысшылардың күнделікті өмірі мәселесі үзік-үзік зерделеніп, негізінен аймақтық және пәнаралық зертеулер шеңберінде ұсынылады. Бұл украиналық тарихнамадағы шахтерлік күнделікті өмірді зерделеудің кешенді тәсілінің жоқтығын куәландырады.

Қорытынды

Шахтерлердің күнделікті өмірінің кеңестік және шетелдік тарихнамасын талдау бірнеше негізгі зерттеушілік ережені бөліп шығаруға мүмкіндік береді:

1. Кеңестік тарихнама негізінен өндірістік-экономикалық және идеологиялық тапсырманы талдау үлгісі шеңберінде қалыптасты. Кеңестік тарихнамада негізгі назар өнеркәсіп, көмір өнеркәсібінің техникасының дамуы, еңбек ерлігі, социалистік жарыс және жұмысшы табының қалыптасуы мәселелеріне аударылды. Шахтерлердің күнделікті өмірі, олардың тұрмыстық ортасы, бейімделу стратегиялары, отбасылық тәжірибелері не ғылыми назардың шетінде қалды, не «үлкен» тарихтың екінші дәрежелі фоны ретінде ғана қарастырылды. Дегенмен кеңестік тарихнама Қарағанды көмір бассейнінің тарихын қалпына келтіру үшін маңызды деректер жинағын жасады.

2. Шетелдік тарихнама жалпы алғанда неғұрлым методологиялық еркіндікпен және сыни бағытпен ерекшеленеді. Кеңестік дәстүрден айырмашылығы, мұнда назар өндірістік көрсеткіштерден жұмыскерлердің әлеуметтік бағасына, мәжбүрлеу механизмдеріне, еңбектік қақтығыстарға, жұмысшылардың сәйкестігі мен күнделікті тәжірибелеріне ауысты. Шетелдік тарихнаманы өзара салыстыру америкалық мектептің еңбектік қатынастар мен жұмыскерлерді, қоғамды кеңірек контексте талдауға, жад, бірегейлік пен мәжбүрлі миграцияларды пәнаралық зерделеуге, ресейліктің институционалдық, әлеуметтік және наразылық проблематикасына, ал украиналықтардың мәжбүрлі еңбек жүйесінен өткен адамдардың тағдыры және оған қарсылық тәжірибесі арқылы шахтерлік

ортаның дамуын қарастыруға бейім екендігін көрсетеді.

3. Кеңестік және шетелдік тарихнаманы салыстыру оларды индустрияландыру тарихына, жұмысшы табының қалыптасуына және көмір өнеркәсібінің дамуына да қызығушылықтың біріктіретінін көрсетеді. Алайда олардың арасындағы айырмашылықтар бірқатар айқын сипаттарға ие. Кеңестік тарихнама өндірістік жетістіктер мен идеологиялық мәселелерге мән берсе, шетелдік мектептер репрессиялық механизм, әлеуметтік динамика, еңбектік қақтығыстарға, жадқа және жұмысшылардың субъективтік тәжірибесіне шоғырланды. Кеңестік тарихнама фактілік материалды жинақтауда күштірек болып келеді, ал шетелдік тарихнама жаңа зерттеу мәселелерін көтеруге, антропологиялық және әлеуметтік мәселені зерттеуде озық болып келеді.

Осылайша негізгі тарихнамалық олқылық кеңестік тарихнаманың деректік мазмұнын, Батыс зерттеулерінің сыни потенциалын, сондай-ақ әлеуметтік антропология мен күнделікті өмір тарихының әдістерін ұштастыратын тұтас зерттеудің болмауында жатыр. Дәл осы бағытта қарағанды шахтерінің күнделікті өмірін өзіндік әлеуметтік-мәдени тарихи феномен ретінде одан әрі зерделеудің қажеттілігі жатыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Людке А. Что такое история повседневности? Её достижения и перспективы в Германии / А. Людке // Социальная история. Ежегодник. — М., 1999. — С. 78.
- 2 Щепотьев К.Н. Третья угольная база / К.Н. Щепотьев. — М.: ОНТИ НКТП СССР: Главная редакция горно-топливной литературы, 1935. — 69 с.
- 3 Знатные шахтеры восточных угольных бассейнов: биография коллективная / под ред. Я.М. Прудкин, В.Д. Соснов. — М.: Углетехиздат, 1948. — 414 с.
- 4 Молодость Караганды: рассказы шахтеров Карагандинского угольного бассейна. — М.: Углетехиздат, 1949. — 80 с.
- 5 Осуществленная мечта: рассказы почетных шахтеров / под ред. Н.Д. Дубровский, А. Бондаренко. — М.: Углетехиздат, 1950. — 78 с.
- 6 Зворыкин А.А. Очерки по истории советской горной техники: научный труд / А.А. Зворыкин. — М.; Ленинград: Академи наук СССР, 1950. — 539 с.
- 7 Открытие и начало разработки угольных месторождений в России: исследование и документы / под ред. А.А. Зворыкин, А. Терпигорев. — Москва-Ленинград: Углетехиздат, 1952. — 355 с.
- 8 Механизация навалки угля на шахтах Карагандинского угольного бассейна / под ред. П.П. Иноземцев. — Москва: Углетехиздат, 1956. — 171 с.
- 9 Страшников А.К. Угольные ресурсы Казахстана [Текст] / А.К. Страшников. — Алма-Ата: Изд. Госплана КАССР, 1931. — 23 с.
- 10 Карагандинская область: к 15-ой годовщине Казахстана. Петропавловск, 1935. — 67 с.
- 11 Наша область: сборник. — Караганда: Казполиграфтрест, 1939. — 106 с.
- 12 Абиев Б. Карагандинский бассейн. Исторический очерк / Б. Абиев. — Алма-Ата: АН КазССР, 1946. — 76 с.
- 13 Хавин А. Караганда — третья угольная база СССР / А. Хавин. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1954. — 240 с.
- 14 Қарағанды көміршілерінің тәжірибесінен: мақалалар жинағы / Г. Байжарасовтың редакциясымен; қазақ тіліне ауд. К. Кайсенов. — Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1956. — 61 б.
- 15 Вопросы горного дела: сборник трудов / под ред. Г.Е. Иванченко. — М.: Госгортехиздат, 1962. — Вып. 9. — 238 с.
- 16 Разработка мощных угольных пластов: сборник статей / под ред. Н.А. Чинакал. — Новосибирск: Наука, 1968. — 151 с.
- 17 Угольная промышленность СССР за 50 лет: статистический справочник [Текст] / под ред. Л.Е. Графов. — Москва: ЦНИИУголь, 1968. — 767 с.
- 18 Проходческий комбайн «Караганда — 7/15»: научное издание / под ред. В.А. Бреннер. — М.: Недра, 1969. — 188 с.
- 19 Ардашев К.А. Совершенствование управления горным давлением при разработке наклонных и крутых угольных пластов / К.А. Ардашев. — Москва: Недра, 1975. — 231 с.
- 20 Инструкция по безопасному ведению горных работ на пластах склонных к внезапным выбросам угля, породы и газа. Приложение к разделу 5 главы II «Правила безопасности в угольных и сланцевых шахтах». — М.: Недра, 1977. — 158 с.
- 21 Трудовая доблесть шахтеров Караганды: рассказ об опыте коллектива объединения «Карагандауголь» в борьбе за наивысшую производительность труда / под ред. А.Ф. Румянцев. — Москва: Правда, 1976. — 32 с.
- 22 Уголь СССР = Coal in the USSR: фотоальбом / под ред. Б.Ф. Братченко, Н.И. Рожков. — М.: Недра, 1985. — 206 с.
- 23 Малыбаев О. Борьба КПСС за создание и развитие третьей угольной базы СССР / О. Малыбаев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1961. — 407 с.

- 24 Абишева Б.Н. Подъем культурно-технического уровня рабочих угольной промышленности Казахстана (1946–1963 гг.): монография / Б.Н. Абишева, под ред. А.Н. Нусупбеков. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1965. — 163 с.
- 25 Ермекбаев Г.А. Рост культурно-технического уровня рабочего класса металлургической промышленности Казахстана (1959–1963 гг.) / Г.А. Ермекбаев. — Алма-Ата, 1965. — 263 с.
- 26 Абдрахманов Х. Борьба рабочего класса Центрального Казахстана за развитие промышленности в годы семилетки (1959–1965) / Х. Абдрахманов. — Алма-Ата, 1966. — 270 с.
- 27 Даулбаев Н.Н. Карагандинский угольный бассейн / Н.Н. Даулбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1970. — 256 с.
- 28 Кожамкулов Т. Повышение квалификации рабочих. Подготовка квалифицированных рабочих кадров в Казахстане / Т. Кожамкулов. — Алма-Ата, 1972. — 146 с.
- 29 Асылбеков М.Х. Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане (1948–1965) / М.Х. Асылбеков, С.Б. Нурмухамедов, Н.Г. Пан. — Алматы: Наука, 1976. — 270 с.
- 30 Залиев Е. Шахтер максаты / Е. Залиев. — Алматы: Қазақстан, 1976. — 44 б.
- 31 Ерғалиев Ә.Е. Кен байлығы — ел байлығы (руда өндіруде ең тиімді, озық әдістерді қолдану жолдары) / Ә.Е. Ерғалиев, О.Қ. Ұлықбеков, Ә.Д. Бектібаев. — Алматы: Қазақстан, 1977. — 132 б.
- 32 Көрпебаев К. Шахтердің ерлік еңбегі / К. Көрпебаев. — Алматы: Қазақстан, 1980. — 43 б.
- 33 Гуляев Н.А. Подготовка рабочих кадров Казахстана и их использование / Н.А. Гуляев. — Алма-Ата, 1982. — 135 с.
- 34 История рабочего класса Советского Казахстана. Рабочий класс Казахстана в период перехода к социализму (1917–1937) [в 3-х т.] / гл. ред. А.Н. Нусупбеков. — Алма-Ата: Наука, 1987. — Т. 1. — 432 с.
- 35 История рабочего класса Советского Казахстана. Рабочий класс Казахстана в период упрочения и развития социализма. 1938–1960 гг. [в 3-х т.] / гл. ред. А.Н. Нусупбеков. — Алма-Ата: Наука, 1988. — Т. 2. — 464 с.
- 36 Курносов А.М. Комплексный анализ опыта работы передовых бригад угольных шахт: практическое пособие / под ред. А.М. Курносов, Е.П. Захаров, В.С. Тополов. — М.: Недра, 1982. — 193 с.
- 37 Справочник по нормированию и организации труда на угольных шахтах: справочник / Н.Д. Прокорпенко. — Москва: Недра, 1983. — 316 с.
- 38 Научно-техническому горному обществу 100 лет: монография. Всесоюзный совет научно-технических обществ, Центральное правление научно-технического горного общества / под ред. К.К. Кузнецов. — Москва: Недра, 1986. — 271 с.
- 39 Организация социалистического соревнования на угольной шахте: справочник / В.А. Дубоделов. — М.: Недра, 1987. — 108 с.
- 40 Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли путь? / сост. А.Т. Гаврилов, Н.И. Лавров. — М.: Профиздат, 1989. — 176 с.
- 41 Костюковский В. Кузбасс: Жаркое лето 89-го: хроника, документы. Впечатления очевидца. Размышления публициста / В. Костюковский. — М.: Современник, 1990. — 207 с.
- 42 Карабаев Г.И. Передовой опыт горняков Казахстана / Г.И. Карабаев. — Алма-Ата: Общество Знание КазССР, 1980 — 44 с.
- 43 Каренов Р.С. Повышение эффективности основных фондов угольной промышленности / Р.С. Каренов. — Алма-Ата: Казахстан, 1981. — 128 с.
- 44 Баймуратов У.Б. Научно-технический прогресс и эффективность угледобычи / У.Б. Баймуратов. — Алма-Ата: Казахстан, 1986. — 157 с.
- 45 Казахская Караганда. Карагандинская область: энциклопедия / под ред. Р.Н. Нургалиева. — Алма-Ата: Казахская Советская Энциклопедия, 1986. — 606 с.
- 46 Алтаев А.Ш. Социальное развитие рабочих Карагандинского угольного бассейна 1970–1980 годы / А.Ш. Алтаев. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — 133 с.
- 47 Кушумбаева Ш.Р. История города Караганды в послевоенные годы (1946–1960 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. / Ш.Р. Кушумбаева. — Алма-Ата, 1981. — 199 с.
- 48 Кенжетасов Р. Развитие Экибастузского угольного бассейна в годы восьмой и девятой пятилеток (1966–1975 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. / Р. Кенжетасов. — Караганда, 1981. — 193 с.
- 49 Алимбаев Т.А. Деятельность Компартии Казахстана по подготовке и воспитанию рабочих кадров для угольной промышленности 1966–1975 годы: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01. / Т.А. Алимбаев. — Караганда, 1982. — 182 с.
- 50 Шарипова А.В. Шахтеры Казахстана в 9-ой пятилетке (на материалах Карагандинского и Экибастузского бассейнов): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Шарипова. — Москва, 1986. — 25 с.
- 51 Кауанова Х.А. Материальная культура, семья и семейный быт казахских рабочих Карагандинского угольного бассейна: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.00. / Х.А. Кауанова. — Алма-Ата, 1971. — 235 с.
- 52 Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization / S. Kotkin. — Berkeley: University of California Press, 1995. — 727 p.
- 53 Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. / S. Fitzpatrick. — New York: Oxford University Press, 1999. — 288 p.
- 54 Rossman J.J. Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor / J.J. Rossman. — Ithaca: Cornell University Press, 2005. — 314 p.

- 55 Applebaum A. *Gulag: A History* / A. Applebaum. — New York: Doubleday, 2003. — 677 p.
- 56 Lewis H. Siegelbaum. *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1999* / H. Lewis Siegelbaum, J. Daniel Walkowitz. — Ukraine: SUNY Press, 1995. — 226 p.
- 57 Singer A.J. *Class — Conscious Coal Miners: The Emergence of a Working — Class Movement in Central Pennsylvania* / A.J. Singer. — New York: State University of New York Press, 2024. — 312 p.
- 58 MacDonald D. *Labor Unions and American Mass Politics* / D. MacDonald. — Chicago: University of Chicago Press, 2026. — 288 p.
- 59 Джон Скот. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали / Скот Джон; пер. с англ. Л.А. Гуреева. — М.: Издательство Родина, 2023. — 474 с.
- 60 Pohl M. *Die deutschen Operationen des NKWD: Fallbeispiele aus der Karaganda Region* / M. Pohl. — Berlin: Metropol Verlag, 2009. — 340 p.
- 61 Kesküla E. *Mining, Masculinity and Memory: The Case of Karaganda* / E. Kesküla. — Tallinn: Tallinn University Press, 2012. — 240 p.
- 62 Kesküla E. *Experiencing the State: Miners' Encounters with the Soviet and Post-Soviet State in Kazakhstan and Estonia* / E. Kesküla // *Journal of Contemporary History*. — 2018. — Vol. 53(3). — P. 555–575.
- 63 Davies R.W. *The Industrialisation of Soviet Russia* / R.W. Davies. — Vols. 1-6. — London: Macmillan / Palgrave Macmillan, 1980–2014.
- 64 Filtzer D. *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* / D. Filtzer. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 304 p.
- 65 Filtzer D. *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953* / D. Filtzer. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010. — 368 p.
- 66 Лебина Н.Б. *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920–1930-е годы* / Н.Б. Лебина. — СПб.: Нева, 1999. — 320 с.
- 67 Лебина Н.Б. *Советская повседневность: нормы и аномалии* / Н.Б. Лебина. — М.: Новое литературное обозрение, 2015. — 488 с.
- 68 Поляков Ю.А. *Человек в повседневности (исторические аспекты)* / Ю.А. Поляков // *Отечественная история*. — 2000. — № 3. — С. 125–132.
- 69 Соколов А.К. *Социальная история России новейшего времени. Проблемы методологии и источниковедения* / А.К. Соколов // *Социальная история. Ежегодник 1998/1999*. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 39–76.
- 70 Борисов В.А. *Забастовки в угольной промышленности (анализ шахтёрского движения в 1989–1999 гг.)* / В.А. Борисов. — М.: ИСИТО, 1999. — 184 с.
- 71 Миловидов А.С. *Человек и уголь: забастовочное движение в угольных регионах (1989–1991 гг.)* / А.С. Миловидов, А. Н. Крестьянников. — М.: Профиздат, 1998. — 256 с.
- 72 Ильин В.И. *Власть и уголь: шахтёры и администрация в структурах социальной трансформации* / В.И. Ильин. — Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 1998. — 242 с.
- 73 Simon Clarke. *Labour Relations in Transition: Wages, Employment and industrial conflict in Russia* / Clarke Simon. — Edward Elgar Pub. — 1996. — 282 p.
- 74 Хлевнюк О.В. *Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии СССР в 1930-е годы* / О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2004. — 416 с.
- 75 Бородин Л.И. *Глазами ГУЛАГа: Культура, экономика и управление в системе принудительного труда* / Л.И. Бородин, П. Грегори. — М.: РОССПЭН, 2008. — 456 с.
- 76 Безнин М.А. *Аграрный строй России 1930–1980-х годов* / М.А. Безнин, Т.М. Димони. — Москва: ЛЕНАНД, 2014. — 608 с.
- 77 Ким М.Ю. *Советская социальная политика в условиях индустриализации (1931–1941 гг.): на материалах Карагандинского угольного бассейна: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02* / М.Ю. Ким. — Томск, 2009. — 204 с.
- 78 Ким М.Ю. *Караганда. Жизнь людей в городе угля. 1931–1941 гг.* / М.Ю. Ким. — Москва: РОССПЭН, 2017. — 214 с.
- 79 *Повседневная жизнь черемховских шахтёров в год «великого перелома»: коллективный договор 1930 г.* // *Исторические исследования*. — 2016. — № 3. — С. 45–58.
- 80 Козлов С.В. *Шахтёрские поселки Кузбасса: формирование социальной среды (1930–1980-е гг.)* / С.В. Козлов // *Вестник Кемеровского государственного университета*. — 2012. — № 4. — С. 78–84.
- 81 Барышникова О.Г. *Повседневная жизнь рабочих Кузбасса в 1930-е гг.* / О.Г. Барышникова // *Известия Алтайского государственного университета*. — 2014. — № 4 (84). — С. 32–37.
- 82 Горюшкин Л.М. *Рабочий класс Сибири в XX веке: социальное развитие* / Л.М. Горюшкин. — Новосибирск: Наука, 2004. — 312 с.
- 83 Скубневский В.А. *Социальное развитие рабочих Сибири в условиях индустриализации* / В.А. Скубневский. — Барнаул: АлтГУ, 2007. — 280 с.
- 84 Соловенок И. С. *Протестное движение шахтёров России в 1992–1999 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02* / И. С. Соловенок. — Томск, 2017. — 30 с.

- 85 Подов В.И. История Донбасса: [в 3-х т.] / В.И. Подов, В.С. Курило. — Луганск: Альма-матер, 2004. — Т. 3. — 336 с.
- 86 Подов В.И. Первые шахтёры и металлурги Донбасса / В.И. Подов. — Луганск: Світлиця, 2007. — 52 с.
- 87 Марциновский П.Н. Современная историография угольной промышленности Донбасса конца XIX — начала XX века / П.Н. Марциновский // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Исторические науки». — 2014. — № 1. — С. 47–55.
- 88 В'ятрович В.М. Історія з грифом «Секретно» / В.М. В'ятрович. — Київ: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с.
- 89 Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та правовий аналіз / І.Г. Білас. — Київ: Либідь–Військо України, 1994. — 432 с.
- 90 Грицяк О. Короткі записи спогадів: Норильське повстання. Після повстання / О. Грицяк. — Київ: Смолоскип, 2010. — 208 с.

Д.М. Ибраева, К.К. Абдрахманова

Историография повседневной жизни карагандинских шахтёров: советские и зарубежные подходы

В статье представлен комплексный историографический анализ советских и зарубежных исследований, связанных с историей угольной промышленности, формированием и развитием рабочего класса, социокультурными процессами в шахтёрской среде. Историография советского периода представляет собой пласт исследований, направленных на рассмотрение производственных достижений и идеологических установок, тогда как вопросы социальной адаптации, бытовых практик и трудностей повседневности долгое время оставались вне фокуса внимания. Автор проводит компаративную характеристику подходов к изучению социальной истории региона, выделяя ключевые этапы и методологические трансформации в осмыслении шахтёрского быта. Для советского этапа развития исторической науки была характерна идеологическая детерминированность, обусловившая фокус исследователей на макропроцессах индустриального строительства. В рамках данной парадигмы приоритетное внимание уделялось динамике трудовых рекордов, институту социалистического соревнования и роли партийно-государственного руководства. Зарубежная историография анализируется в контексте устойчивого интереса западных ученых к феномену советской индустриализации, рабочему движению и социальным последствиям сталинской модернизации. Отмечается, что, несмотря на методологическую свободу, в работах иностранных авторов наблюдается определенный дефицит локальных исследований, сфокусированных непосредственно на казахстанском материале. В заключении сделан вывод о высокой научной перспективности изучения Караганды как уникального социокультурного пространства. Обосновывается необходимость применения микроисторического подхода для анализа среды, где пересекались миграционные потоки, системы принудительного труда и процессы формирования специфической индустриальной идентичности. Исследование подчеркивает важность реконструкции повседневных практик как необходимого условия для воссоздания целостной социальной истории Казахстана.

Ключевые слова: Карагандинский угольный бассейн, повседневная история, советская историография, зарубежная историография, социальная история, индустриализация, шахтёры, культурная антропология, рабочий класс, региональные исследования.

D.M. Ibrayeva, K.K. Abdrakhmanova

Historiography of Everyday Life of Karaganda Miners: Soviet and Foreign Approaches

The article presents a comprehensive historiographical analysis of Soviet and foreign studies related to the history of the coal industry, the formation and development of the working class, and socio — cultural processes in the mining environment. The historiography of the Soviet period is a layer of research aimed at examining industrial achievements and ideological attitudes, while issues of social adaptation, everyday practices and difficulties of everyday life have long remained out of focus. The author provides a comparative characterization of approaches to the study of the social history of the region, highlighting the key stages and methodological transformations in understanding mining life. The Soviet stage of the development of historical science was characterized by ideological determinism, which led researchers to focus on the macro—processes of industrial construction. Within the framework of this paradigm, priority attention was paid to the dynamics of labor records, the institution of socialist competition and the role of party and state leadership. Foreign historiography is analyzed in the context of the sustained interest of Western scholars in the phenomenon of Soviet industrialization, the labor movement and the social consequences of Stalin's moderni-

zation. It is noted that, despite the methodological freedom, in the works of foreign authors there is a certain shortage of local research focused directly on the Kazakh material. In conclusion, the conclusion is made about the high scientific prospects of studying Karaganda as a unique socio — cultural space. The necessity of applying a micro — historical approach to the analysis of the environment where migration flows, forced labor systems and the processes of formation of a specific industrial identity intersected is substantiated. The study highlights the importance of reconstructing everyday practices as a necessary condition for recreating the holistic social history of Kazakhstan.

Keywords: Karaganda coal basin, everyday history, Soviet historiography, foreign historiography, social history, industrialization, miners, cultural anthropology, working class, regional studies.

References

- 1 Liudtke, A. (1999). Chto takoe istoriia povsednevnosti? Ee dostizheniia i perspektivy v Germanii [What is the history of everyday life? Its achievements and prospects in Germany]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik — Social History. Yearbook*, 78 [in Russian].
- 2 Shchepotev, K.N. (1935). *Tretia ugolnaia baza* [The third coal base]. Moscow: ONTI NKTP SSSR: Glavnaia redaktsiia gorno-toplivnoi literatury [in Russian].
- 3 Prudkin, Ya.M., & Sosnov, V.D. (Eds.). (1948). *Znatnye shakhtery vostochnykh ugolnykh basseinov: biografiia kollektivnaia* [Notable miners of the eastern coal basins: A collective biography]. Moscow: Ugletekhizdat [in Russian].
- 4 (1949). *Molodost Karagandy: rasskazy shakhterov Karagandinskogo ugolnogo basseina* [Youth of Karaganda: Stories of miners of the Karaganda coal basin]. Moscow: Ugletekhizdat [in Russian].
- 5 Dubrovskii, N.D., & Bondarenko, A. (Eds.). (1950). *Osushchestvleniia mehta: rasskazy pochetnykh shakhterov* [A dream come true: Stories of honored miners]. Moscow: Ugletekhizdat [in Russian].
- 6 Zvorykin, A.A. (1950). *Ocherki po istorii sovetskoi gornoj tekhniki: nauchnyi trud* [Essays on the history of Soviet mining technology: A scientific work]. Moscow-Leningrad: Akademi nauk SSSR [in Russian].
- 7 Zvorykin, A.A., & Terpigorev, A. (Eds.). (1952). *Otkrytie i nachalo razrabotki ugolnykh mestorozhdenii v Rossii: issledovanie i dokumenty* [Discovery and the beginning of development of coal deposits in Russia: Research and documents]. Moscow-Leningrad: Ugletekhizdat [in Russian].
- 8 Inozemtsev, P.P. (Ed.). (1956). *Mekhanizatsiia navalki uglia na shakhtakh Karagandinskogo ugolnogo basseina* [Mechanization of coal loading at the mines of the Karaganda coal basin]. Moscow: Ugletekhizdat [in Russian].
- 9 Strashnikov, A.K. (1931). *Ugolnye resursy Kazakhstana* [Coal resources of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatelstvo Gosplana KASSR [in Russian].
- 10 (1935). *Karagandinskaia oblast: k 15-oi godovshchine Kazakhstana* [Karaganda region: To the 15th anniversary of Kazakhstan]. Petropavlovsk [in Russian].
- 11 (1939). *Nasha oblast: sbornik* [Our region: A collection]. Karaganda: Kazpoligraftrest [in Russian].
- 12 Abiev, B. (1946). *Karagandinskii bassein. Istoricheskii ocherk* [Karaganda basin. Historical essay]. Alma-Ata: Akademii Nauk KazSSR [in Russian].
- 13 Khavin, A. (1954). *Karaganda — tretia ugolnaia baza SSSR* [Karaganda — the third coal base of the USSR]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 14 Baizhasarov, G. (Ed.). *Qaragandy komirshilerinin tazhiribesinen: maqalalar zhinagy* [From the experience of Karaganda coal miners: a collection of articles]. K.Kaisenov (Trans). Almaty: Qazaq memlekettik baspasy [in Kazakh].
- 15 Ivanchenko, G.E. (Ed.). (1962). *Voprosy gornogo dela: sbornik trudov* [Mining issues: Collection of works]. Vol. 9. Moscow: Gosgortekhzizdat [in Russian].
- 16 Chinakal, N.A. (Ed.). (1968). *Razrabotka moshchnykh ugolnykh plastov: sbornik statei* [Development of thick coal seams: Collection of articles]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 17 Grafov, L.E. (Ed.). (1968). *Ugolnaia promyshlennost SSSR za 50 let: statisticheskii spravochnik* [Coal industry of the USSR for 50 years: A statistical handbook]. Moscow: TsNIEIugol [in Russian].
- 18 Brenner, V.A. (Ed.). (1969). *Prokhodcheskii kombain «Karaganda — 7/15»: nauchnoe izdanie* [Roadheader “Karaganda — 7/15”: Scientific publication]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 19 Ardashev, K.A. (1975). *Sovershenstvovanie upravleniia gornym davleniem pri razrabotke naklonnykh i krutykh ugolnykh plastov* [Improving rock pressure management in the development of inclined and steep coal seams]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 20 (1977). *Instruktsiia po bezopasnomu vedeniiu gornykh rabot na plastakh sklonnykh k vnezapnym vybrosam uglia, porody i gaza* [Instructions for the safe conduct of mining operations in seams prone to sudden outbursts of coal, rock and gas]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 21 Rumiantsev, A.F. (Ed.). (1976). *Trudovaia doblest shakhterov Karagandy: rasskaz ob opyte kollektiva obedineniia «Karagandaugol» v borbe za naivyschuiu proizvoditelnost truda* [The Labor Valor of Karaganda Miners: An Account of the Experience of the “Karagandaugol” Association Collective in the Struggle for the Highest Labor Productivity]. Moscow: Pravda [in Russian].

- 22 Bratchenko, B.F., & Rozhkov, N.I. (Eds.). (1985). *Ugol SSSR = Coal in the USSR: fotoalbum* [Coal of the USSR: Photo album]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 23 Malybaev, O. (1961). *Borba KPSS za sozdanie i razvitie tretei ugolnoi bazy SSSR* [The struggle of the CPSU for the creation and development of the third coal base of the USSR]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 24 Abisheva, B.N. (1965). *Podiem kulturno-tekhnicheskogo urovnia rabochikh ugolnoi promyshlennosti Kazakhstana (1946–1963 gg.): monografiia* [Raising the cultural and technical level of workers in the coal industry of Kazakhstan (1946–1963): A monograph]. A.N. Nusupbekov (Ed.). Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 25 Ermekbaev, G.A. (1965). *Rost kulturno-tekhnicheskogo urovnia rabocheho klassa metallurgicheskoi promyshlennosti Kazakhstana (1959–1963 gg.)* [Growth of the cultural and technical level of the working class of the metallurgical industry of Kazakhstan (1959–1963)]. Alma-Ata [in Russian].
- 26 Abdrakhmanov, Kh. (1966). *Borba rabocheho klassa Tsentralnogo Kazakhstana za razvitie promyshlennosti v gody semiletki (1959–1965)* [The struggle of the working class of Central Kazakhstan for the development of industry during the seven-year plan (1959–1965)]. Alma-Ata [in Russian].
- 27 Daulbaev, N.N. (1970). *Karagandinskii ugolnyi bassein* [Karaganda coal basin]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 28 Kozhamkulov, T. (1972). *Povyshenie kvalifikatsii rabochikh. Podgotovka kvalifitsirovannykh rabochikh kadrov v Kazakhstane* [Professional development of workers. Training of qualified labor personnel in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 29 Asylbekov, M.Kh., Nurmukhamedov, S.B., & Pan, N.G. (1976). *Rost industrialnykh kadrov rabocheho klassa v Kazakhstane (1948–1965)* [Growth of industrial cadres of the working class in Kazakhstan (1948–1965)]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 30 Zaliyev, E. (1976). *Shakhter maqsaty* [The goal of the miner]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 31 Yergaliyev A.Ye., Ulugbekov, O.K., & Bektibayev, A.D. (1977). *Ken bailygy — el bailygy (ruda ondirude en tiimdi, ozyq adisterdi qoldanu zholdary)* [Ore wealth-the wealth of the country (ways to use the most effective, advanced methods in ore mining)]. Almaty, Qazaqstan [in Kazakh].
- 32 Korpebayev, K. (1980). *Shakhterdin erlik enbegi* [The heroic work of Shakhtar]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 33 Guliaev, N.A. (1982). *Podgotovka rabochikh kadrov Kazakhstana i ikh ispolzovanie* [Training of labor personnel of Kazakhstan and their utilization]. Alma-Ata [in Russian].
- 34 Nusupbekov, A.N. (Ed.). (1987). *Istoriia rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana. Rabochii klass Kazakhstana v period perekhoda k sotsializmu (1917–1937)* [History of the working class of Soviet Kazakhstan. The working class of Kazakhstan during the transition to socialism (1917–1937)]. Vol. 1. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 35 Nusupbekov, A.N. (Ed.). (1988). *Istoriia rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana. Rabochii klass Kazakhstana v period uprocheniia i razvitiia sotsializma. 1938–1960 gg.* [History of the working class of Soviet Kazakhstan. The working class of Kazakhstan during the period of consolidation and development of socialism. 1938–1960]. Vol. 2. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 36 Kurnosov, A.M., Zakharov, E.P., & Topolov, V.S. (Eds.). (1982). *Kompleksnyi analiz opyta raboty peredovykh brigad ugolnykh shakht: prakticheskoe posobie* [Comprehensive analysis of the work experience of leading coal mine brigades: a practical guide]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 37 Prokorpenko, N.D. (1983). *Spravochnik po normirovaniu i organizatsii truda na ugolnykh shakhtakh: spravochnik* [Handbook on rationing and organization of labor in coal mines: a handbook]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 38 Kuznetsov, K.K. (Ed.). (1986). *Nauchno-tekhnicheskomu gornomu obshchestvu 100 let: monografiia* [100 years of the Scientific and Technical Mining Society: a monograph]. Moscow Nedra [in Russian].
- 39 Dubodelov, V.A. (1987). *Organizatsiia sotsialisticheskogo sorevnovaniia na ugolnoi shakhte: spravochnik* [Organization of socialist competition at a coal mine: a handbook]. Moscow: Nedra [in Russian].
- 40 Gavrilov, A.T., & Lavrov, N.I. (Eds.). (1989). *Zabastovka: vynuzhdenaia mera zashchity zakonnykh prav, no tot li put?* [Strike: a forced measure to protect legal rights, but is it the right way?]. Moscow: Profizdat [in Russian].
- 41 Kostikovskii, V. (1990). *Kuzbass: Zharkoe leto 89-go: khronika, dokumenty. Vpechatleniia ochevidtsa. Razmyshleniia publiksista* [Kuzbass: Hot summer of '89: chronicle, documents. Eyewitness impressions. Reflections of a publicist]. Moscow: Sovremennik [in Russian].
- 42 Karabayev, G.I. (1980). *Peredovoi opyt gornikov Kazakhstana* [Advanced experience of miners of Kazakhstan]. Alma-Ata: Obshchestvo Znanie KazSSR [in Russian].
- 43 Karenov, R.S. (1981). *Povyshenie effektivnosti osnovnykh fondov ugolnoi promyshlennosti* [Increasing the efficiency of fixed assets of the coal industry]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 44 Baimuratov, U.B. (1986). *Nauchno-tekhnicheskii progress i effektivnost ugledobychi* [Scientific and technical progress and the efficiency of coal mining]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 45 Nurgaliev, R.N. (Ed.). (1986). *Kazakhskaiia Karaganda. Karagandinskaia oblast: entsiklopediia* [Kazakh Karaganda. Karaganda region: encyclopedia]. Alma-Ata: Kazakhskaiia Sovetskaia Entsiklopediia [in Russian].
- 46 Altaev, A.S. (1990). *Sotsialnoe razvitie rabochikh Karagandinskogo ugolnogo basseina 1970–1980 gody* [Social development of workers of the Karaganda coal basin 1970–1980]. Alma-Ata: Gylm [in Russian].
- 47 Kushumbaeva, S.R. (1981). *Istoriia goroda Karagandy v poslevoennnye gody (1946–1960 gg.)* [History of the city of Karaganda in the post-war years (1946–1960)]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 48 Kenzhetaev, R. (1981). *Razvitie Ekibastuzskogo ugolnogo basseina v gody vosmoi i deviatoi piatiletok (1966–1975 gg.)* [Development of the Ekibastuz coal basin during the eighth and ninth five-year plans (1966–1975)]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].

- 49 Alimbaev, T.A. (1982). *Deiatel'nost' Kompartii Kazakhstana po podgotovke i vospitaniyu rabochikh kadrov dlia ugolnoi promyshlennosti 1966–1975 gody* [Activities of the Communist Party of Kazakhstan on the training and education of personnel for the coal industry 1966–1975]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 50 Sharipova, A.V. (1986). *Shakhtery Kazakhstana v 9-oi piatiletke (na materialakh Karagandinskogo i Ekibastuzskogo basseinov)* [Miners of Kazakhstan in the 9th five-year plan (based on materials from the Karaganda and Ekibastuz basins)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 51 Kauanova, K.A. (1971). *Materialnaia kultura, semia i semeinyi byt kazakhskikh rabochikh Karagandinskogo ugolnogo basseina* [Material culture, family and family life of Kazakh workers of the Karaganda coal basin]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 52 Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press.
- 53 Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press.
- 54 Rossman, J.J. (2005). *Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor*. Ithaca: Cornell University Press.
- 55 Applebaum, A. (2003). *Gulag: A History*. New York: Doubleday.
- 56 Lewis, H. Siegelbaum, & Daniel, J. Walkowitz. (1995). *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1999*. Ukraine: SUNY Press.
- 57 Singer, A.J. (2024). *Class — Conscious Coal Miners: The Emergence of a Working — Class Movement in Central Pennsylvania*. New York: State University of New York Press.
- 58 MacDonald, D. (2026). *Labor Unions and American Mass Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- 59 Scott, J. (2023). *Za Uralom. Amerikanskii rabochii v russkom gorode stali* [Behind the Urals: An American Worker in Russia's City of Steel]. (L.A. Gureeva, Trans). Moscow: Izdatel'stvo Rodina [in Russian].
- 60 Pohl, M. (2009). *Die deutschen Operationen des NKWD: Fallbeispiele aus der Karaganda Region* [The German operations of the NKVD: Case studies from the Karaganda region]. Berlin: Metropol Verlag [in German].
- 61 Kesküla, E. (2012). *Mining, Masculinity and Memory: The Case of Karaganda*. Tallinn: Tallinn University Press.
- 62 Kesküla, E. (2018). Experiencing the State: Miners' Encounters with the Soviet and Post-Soviet State in Kazakhstan and Estonia. *Journal of Contemporary History*, 53 (3), 555–575.
- 63 Davies, R.W. (1980–2014). *The Industrialisation of Soviet Russia*. Vol. 1–6. London: Macmillan / Palgrave Macmillan.
- 64 Filtzer, D. (2002). *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 65 Filtzer, D. (2010). *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 66 Lebina, N.B. (1999). *Povsednevnaia zhizn' sovetskogo goroda: normy i anomalii 1920–1930-e gody* [Everyday life of a Soviet city: norms and anomalies of the 1920s–1930s]. Saint Petersburg: Neva [in Russian].
- 67 Lebina, N.B. (2015). *Sovetskaia povsednevnost': normy i anomalii* [Soviet everyday life: norms and anomalies]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 68 Poliakov, Yu.A. (2000). *Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty)* [Man in everyday life (historical aspects)]. *Otechestvennaia istoriia — National History*, (3), 125–132 [in Russian].
- 69 Sokolov, A.K. (1999). *Sotsialnaia istoriia Rossii noveishego vremeni. Problemy metodologii i istochnikovedeniia* [The social history of modern Russia. Problems of methodology and source studies]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999 — Social History. Yearbook 1998/1999*, pp. 39–76. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 70 Borisov, V.A. (1999). *Zabastovki v ugolnoi promyshlennosti (analiz shakhterskogo dvizheniia v 1989–1999 gg.)* [Strikes in the coal industry (analysis of the miners' movement in 1989–1999)]. Moscow: ISITO [in Russian].
- 71 Milovidov, A.S., & Krestianinov, A.N. (1998). *Chelovek i ugol: zabastovnoe dvizhenie v ugolnykh regionakh (1989–1991 gg.)* [Man and coal: the strike movement in coal regions (1989–1991)]. Moscow: Profizdat [in Russian].
- 72 Ilin, V.I. (1998). *Vlast i ugol: shakhtery i administratsiia v strukturakh sotsialnoi transformatsii* [Power and coal: miners and administration in the structures of social transformation]. Syktyvkar: Izdatel'stvo Syktyvskarskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 73 Clarke, S. (1996). *Labour Relations in Transition: Wages, Employment and industrial conflict in Russia*. Edward Elgar Pub.
- 74 Khlevniuk, O.V. (2004). *Ekonomika GULAGA i ee rol v razvitiu SSSR v 1930-e gody* [The economy of the GULAG and its role in the development of the USSR in the 1930s]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 75 Borodkin, L.I., & Gregori, P. (2008). *Glazami GULAGA: Kultura, ekonomika i upravlenie v sisteme prinuditelnogo truda* [Through the eyes of the GULAG: Culture, economy and management in the system of forced labor]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 76 Beznin, M.A., & Dimoni, T.M. (2014). *Agrarnyi stroi Rossii 1930–1980-kh godov* [The agrarian system of Russia in the 1930s–1980s]. Moscow: LENAND [in Russian].
- 77 Kim, M.Yu. (2009). *Sovetskaia sotsialnaia politika v usloviakh industrializatsii (1931–1941 gg.): na materialakh Karagandinskogo ugolnogo basseina* [Soviet social policy in the conditions of industrialization (1931–1941): based on the materials of the Karaganda coal basin]. *Candidate's thesis*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

- 78 Kim, M.Yu. (2017). *Karaganda. Zhizn liudei v gorode uglia. 1931–1941 gg.* [Karaganda. People's life in the city of coal. 1931–1941]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 79 (2016). Povsednevnaia zhizn chermkhovskikh shakhterov v god «velikogo pereloma»: kollektivnyi dogovor 1930 g [Daily life of Chermkhovo miners in the year of the “great break”: collective agreement of 1930]. *Istoricheskie issledovaniia —Historical Research*, (3), 45–58 [in Russian].
- 80 Kozlov, S.V. (2012). Shakhterskie poselki Kuzbassa: formirovanie sotsialnoi sredy (1930–1980-e gg.) [Mining settlements of Kuzbass: formation of the social environment (1930s–1980s)]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta —Bulletin of Kemerovo State University*, (4), 78–84 [in Russian].
- 81 Baryshnikova, O.G. (2014). Povsednevnaia zhizn rabochikh Kuzbassa v 1930-e gg. [Daily life of Kuzbass workers in the 1930s]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta —Izvestiya of Altai State University*, 4 (84), 32–37 [in Russian].
- 82 Goriushkin, L.M. (2004). *Rabochii klass Sibiri v XX veke: sotsialnoe razvitie* [The working class of Siberia in the 20th century: social development]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 83 Skubnevskii, V.A. (2007). *Sotsialnoe razvitie rabochikh Sibiri v usloviakh industrializatsii* [Social development of Siberian workers in the conditions of industrialization]. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 84 Solovenko, I. S. (2017). Protestnoe dvizhenie shakhterov Rossii v 1992–1999 gg. [The protest movement of Russian miners in 1992–1999]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Tomsk [in Russian].
- 85 Podov, V.I., & Kurilo, V.S. (2004). *Istoriia Donbassa* [History of Donbass]. Vols. 1-3. Vol. 3. Lugansk: Alma-mater [in Russian].
- 86 Podov, V.I. (2007). *Pervye shakhtery i metallurgi Donbassa* [The first miners and metallurgists of Donbass]. Lugansk: Svitlitsia [in Russian].
- 87 Martynovskii, P.N. (2014). Sovremennaia istoriografiia ugolnoi promyshlennosti Donbassa kontsa XIX — nachala XX veka [Modern historiography of the coal industry of Donbass in the late 19th — early 20th century]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo Serii «Istoricheskie nauki» —Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Historical Sciences*, (1), 47–55 [in Russian].
- 88 V'yatrovich, V.M. (2011). *Istoriia z grifom «Sekretno»* [History marked "Secret"]. Kiiv: Tsentri doslidzhen vizvolnogo rukhu [in Ukrainian].
- 89 Bilas, I.G. (1994). *Represivno-karalna sistema v Ukraïni. 1917–1953: Suspilno-politichnii ta pravovii analiz* [Repressive-punitive system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and legal analysis]. Kiiv: Libid-Viisko Ukraïni [in Ukrainian].
- 90 Gritseia, O. (2010). *Korotki zapisi spogadiv: Noril'ske povstannia. Pislia povstannia* [Short notes of memoirs: Norilsk uprising. After the uprising]. Kiiv: Smoloskip [in Ukrainian].

Авторлар туралы мәліметтер

Дария М. Ибраева — PhD докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-1912-1231>

Кымбат К. Абдрахманова — т.ғ.к., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Information about the authors

Dariya M. Ibrayeva — PhD student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-1912-1231>

Kymbat K. Abdrakhmanova — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Zh.A. Kalygulova^{1*}, K.A. Sholpankulova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

(E-mail: kga_1981@mail.ru; sholpankulova1980@mail.ru)

Formation and Development of Medical Institutions in the Semirechye Oblast in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries

This article examines the process of the formation and development of the system of medical institutions in the Semirechye Oblast during the second half of the 19th and the early 20th centuries. Drawing upon archival materials and published sources, the study analyzes the institutional features of the emergence of healthcare within the context of the Russian Empire's military-administrative colonization of the region. It is demonstrated that medical care initially developed within the framework of the military medical system and primarily served military units; however, its functions gradually expanded to include the civilian population. The article identifies the principal stages in the evolution of medical infrastructure, from the establishment of the first infirmaries and hospitals to the formation of a network of district reception wards, medical districts, and civilian healthcare institutions. Particular attention is paid to the administrative reforms of 1867-1868, as well as the transformations of 1882 and the legislation of 1897, which contributed to the institutionalization of medical services and the development of rural healthcare. An analysis of statistical data and archival sources reveals the key challenges in the development of the regional healthcare system, including a chronic shortage of medical personnel, limited financial resources, the weakness of inpatient facilities, and significant territorial fragmentation. It is noted that, in the context of population growth and resettlement processes, the epidemiological burden intensified, necessitating the expansion of preventive measures, particularly smallpox vaccination, as well as the training of medical assistants from among the local population. The article substantiates that the healthcare system of the Semirechye Oblast was transitional in nature, combining elements of military, Cossack, and civilian medicine. By the early 20th century, a gradual shift toward a more extensive network of medical institutions had taken place; nevertheless, its development remained constrained by structural and socio-economic factors.

Keywords: Semirechye Region, healthcare, medical institutions, Russian Empire, military and civilian medicine, medical infrastructure, epidemiological situation, vaccination, 19th-20th centuries.

Introduction

The Semirechye Oblast was formally established on 11 July 1867, encompassing the Sergiopol, Kopal, and Verny uyezds. The Oblast was administered by a military governor, the first of whom was Lieutenant General Gerasim Kolpakovsky (1867-1882). He was succeeded sequentially by Major General Alexander Fridé (1882-1887), G.I. Ivanov (1887-1890), and M.E. Ionov (1890-1907).

The military governor exercised comprehensive authority over the regional administration, district chiefs, and the military administration of the Semirechye Cossack Host. In 1868, the Issyk-Kul and Tokmak uyezds were incorporated into the Oblast. In 1870, the administrative center of Sergiopol Uyezd was relocated from Sergiopol (Ayaguz) to the stanitsa of Lepsinskaya, and in 1884, Jarkent Uyezd was established.

Geographically, the Semirechye territory represented a substantial frontier region in the southeastern sector of the Turkestan Governor-Generalship of the Russian Empire, covering an area of approximately 402,200 km² [1]. Over time, the Oblast came to comprise the Verny, Jarkent, Kopal, Lepsinsk, Tokmak (later Pishpek), and Issyk-Kul (Przhevalsk) uyezds. This administrative arrangement remained largely stable, undergoing only minor modifications, until 1917. The principal administrative center was the city of Verny, founded in 1854 and designated as the regional capital in 1867.

Initially, the Semirechye Region fell under the jurisdiction of the Turkestan Governor-Generalship. Between 1882 and 1899, it was transferred to the Steppe Governor-Generalship before being returned to the authority of the Turkestan administration [1].

By the close of the 19th century, the Oblast's population had approached one million, numbering 987,863 according to the 1897 census. The majority were indigenous Kazakhs, supplemented by Russian settlers, Sarts, Dungans, and Taranchis [2; 4]. Despite this growth, population density remained low, and ur-

* Corresponding author's e-mail: kga_1981@mail.ru

ban development was limited. The total urban population numbered 62,974, representing merely 6.37 % of the total population, with roughly one-third residing in Verny, which had 22,744 inhabitants [2; 4].

The military-strategic importance of the oblast exerted a significant influence on the development of its socio-infrastructure systems. In Semirechye, the healthcare apparatus was initially established within a military-administrative framework and remained under the supervision of military authorities. It provided services to both military personnel and the civilian population, including indigenous communities. Within this context, medical care was organized through three interconnected systems, namely military, Cossack, and civilian, each characterized by its own functional roles and institutional arrangements. The emergence of the first civilian medical institutions was closely associated with the administrative reforms of 1867 and 1868, which initiated the formation of a network of *priyomnye pokoi*, reception wards combining outpatient and inpatient functions. In accordance with the regulatory framework, each *uyezd* was assigned a district physician and a midwife, and medical care was provided to the population free of charge. At the same time, overall administration and supervision remained within the jurisdiction of military medical authorities, reflecting the continued dependence of the system on military governance structures.

In contemporary historical scholarship, increasing attention is devoted to the study of the local dimensions of social infrastructure formation, including healthcare as a fundamental component of societal development. The examination of the historical evolution of medical institutions allows for a more nuanced understanding of socio-economic transformations, the nature of state policy, and changes in the standard of living within specific historical contexts.

During the second half of the 19th and the early 20th centuries, Semirechye represented an important frontier territory of the Russian Empire, where the processes of socio-infrastructure development were shaped by military-administrative policy. Under these conditions, the formation of the healthcare system assumed a complex and multi-layered character, integrating elements of military, Cossack, and civilian medicine.

Despite the existence of numerous studies addressing the history of healthcare in Kazakhstan, the development of medical institutions in Semirechye has not yet received a comprehensive and systematic analysis. In the existing literature, this issue is often considered in a fragmented manner, primarily within the frameworks of administrative history, resettlement policy, or demographic processes, which precludes the full revelation of the institutional characteristics of the medical system.

Furthermore, the interaction among different components of the healthcare system remains insufficiently examined, as does the influence of socio-economic factors such as shortages of personnel, limited funding, and territorial dispersion on the nature and pace of medical infrastructure development.

In this context, a comprehensive historical investigation of the formation and development of medical institutions in Semirechye, based on the analysis of archival and statistical sources, appears both timely and necessary from scholarly and practical perspectives.

The principal aim of this study is to offer a comprehensive analysis of the formation and evolution of the medical institutional system in the Semirechye Oblast during the second half of the 19th and the early 20th centuries, while refining the periodization of this developmental process. To achieve this, the research undertakes several key objectives: it examines the regulatory and legal underpinnings of healthcare provision in the region; reconstructs the network of medical institutions and the composition of personnel over time; and identifies the principal socio-economic constraints and institutional tensions that shaped the organization and functioning of healthcare services.

The scholarly contribution of this research lies in several fundamental advancements in the historiography of the Russian Imperial periphery. First, it presents the first systemic reconstruction of the medical institutional framework within Semirechye, employing an integrated methodological approach to illuminate the complex interplay between military, Cossack, and civilian healthcare apparatuses. Second, it refines the existing periodization of provincial medical development by delineating three distinct evolutionary phases, beginning with the military-colonial phase, followed by the administrative-institutional phase, and concluding with the subsequent period of partial civilian transformation. Third, the study substantially enriches the empirical foundation of the field by drawing on previously unexamined archival materials that detail the operational management of reception wards, the mechanisms of funding, and the deployment of professional personnel. Finally, the research demonstrates how structural socio-economic factors, such as chronic underfunding, shortages of qualified staff, and the dispersed nature of settlements, acted as persistent constraints that limited the coordinated development and effectiveness of public health services across the territory.

Materials and Methods

The source base of the study includes archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, including fonds of local administrative authorities, in particular Fond I-3, Chief of the Alatau Okrug and the Kirghiz of the Senior Zhuz, Verny Fortification, and Fond I-64, Chancellery of the Steppe Governor-General, Omsk.

Fond I-3 contains a comprehensive set of administrative, statistical, and official documents reflecting the processes of military-administrative incorporation of Semirechye during the second half of the 19th century. These materials make it possible to trace the formation of territorial governance structures, the nature of interactions between the local population and imperial authorities, and the development of social infrastructure, including data on medical provision. The fond includes statistical data, reports, and official correspondence that allow for the reconstruction of the functioning of medical institutions, the identification of socio-economic influences, and the assessment of the role of the military-administrative system in organizing medical care for the population.

Fond I-64 contains documents characterizing the activities of the Steppe Governor-Generalship, which included Semirechye during the period from 1882 to 1899. Of particular importance are statistical data on economic activity, administrative structures, and social processes, as well as materials reflecting various aspects of everyday life. The fond also includes documents related to earthquakes in Verny in 1887, 1889, and 1910, which provide insight into mechanisms of state assistance to the affected population. In addition, it contains information on the training of medical and veterinary personnel, including the admission of Kazakh children and the children of Russian settlers to the Omsk Central Feldsher School and veterinary schools.

Published sources include normative legal acts of the Russian Empire presented in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire, as well as statistical and reference publications such as the Surveys of Semirechye Oblast, Memorial Books, and the materials of the 1897 census. Considerable importance is also attached to periodical publications, including *Turkestan Vedomosti* and the *Military Medical Journal*, as well as scholarly studies on the history of medicine and socio-economic development. The integrated use of these sources ensures the representativeness of the study and allows for the reconstruction of the institutional features of healthcare development in Semirechye, as well as the identification of the principal factors shaping its functioning and its limitations.

The methodological framework of this study is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systems analysis, enabling an examination of the formation and development of healthcare in Semirechye within the wider context of socio-economic and administrative processes in the Russian Empire during the second half of the 19th and the early 20th centuries.

The research employs both general scientific and specialized historical methods. The historical-genetic approach allows for tracing the evolution of medical institutions from an initial military medical model to the emergence of elements characteristic of a civilian healthcare system. The historical-comparative method is utilized to highlight the specific features of healthcare organization in Semirechye in relation to broader patterns of medical development across the Russian Empire.

A systems perspective facilitates the study of healthcare as a complex institutional structure comprising military, Cossack, and civilian subsystems. Structural-functional analysis is applied to assess the role of individual components of medical infrastructure, including hospitals, reception wards, and medical districts, within the overall system of population healthcare provision.

For the analysis of quantitative indicators, a statistical method was employed based on the processing of data from official sources, including materials from the First General Census of the Russian Empire of 1897, the Surveys of Semirechye Oblast, and the Memorial Books and Address Calendars. This approach made it possible to identify trends in population dynamics, the development of the network of medical institutions, bed capacity, and the composition of medical personnel.

A source-critical approach was applied in working with archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, which enabled a thorough evaluation of their reliability and the identification of specific features of administrative record-keeping practices within medical institutions.

Results

The initial development of the healthcare system in Semirechye was closely intertwined with the military expansion of the Russian Empire. Imperial penetration into the region commenced in 1831 with the establishment of the Ayaguz external district administration, which hosted a rotating garrison of Siberian Cossacks. A pivotal element in the further consolidation of imperial control was the enactment of the regulation on the Siberian Line Cossack Host on 5 December 1846, which authorized the authorities to implement the

forced resettlement of Cossacks as the empire expanded its frontiers. The Host was divided into nine regional districts, with the 9th Cossack regiment stationed along the southern frontier and serving as a vanguard for the Russian advance into Semirechye [1; 6].

The relocation of Cossacks from the Siberian lines to Ayaguz was primarily aimed at replacing temporary assignments with permanent garrison posts in the steppe. This provided a logistical and personnel foundation for subsequent expansion into the less developed territories of Semirechye and, ultimately, further into Central Asia. In 1847, through a combination of lottery selection and administrative assignment, a half sotnia from the 9th Cossack regiment was resettled, establishing the first stanitsa in the region, Ayaguzskaya, later renamed Sergiopolskaya [2; 6]. In the same year, the Kopal fortification was constructed on the Kopal River in the northern foothills of the Dzungarian Alatau, marking the completion of the initial phase of military colonization [1; 6].

In 1842, the Alatau Pristavstvo (district office) and the office of the Pristav of the Great Horde were established, placed under the authority of the Governor-General of Western Siberia. The occupation of the Zailiysky region was of particular significance due to its strategic location at the intersection of trade routes connecting Eastern Turkestan, Tibet, and Central Asia. By 1854, construction of the Verny fortress had begun, and by 1855 it was already being settled by migrants. During the subsequent administrative reorganization, the Alatau Pristavstvo was transformed into the Alatau District, with its administrative center established at the Verny fortress [1; 6].

The formal institutionalization of medical services began in 1857 with the creation of the position of district physician in the Kopal okrug. In 1858, this position was assigned to I.I. Sobolevsky, who would hold it for over two decades. In April 1860, the medical staff was further strengthened by the appointment of a midwife, reflecting the gradual expansion of healthcare provision [3; 422].

The central medical institution of the region was the Verny military sub-hospital, which functioned as the primary inpatient facility. From 1858, it was headed by Kh. I. Pyachkovsky, an experienced physician who, according to B.N. Palkin, had participated in the Russo-Turkish War and the Siege of Sevastopol [4; 280]. In November 1862, following the order of the Minister of War dated 4 July, the military sub-hospital was reorganized into a first-class hospital, signaling a significant institutional advancement in the provision of medical care within Semirechye [5; 1-2].

Significant changes in the organization of medical provision were associated with the military reforms of 1862, within the framework of which a system of military district administrations was established, including military medical structures. This contributed to the formation of a centralized system of management for medical services. Throughout the imperial period, military medicine in Turkestan remained under the authority of the War Ministry of the Russian Empire. The Provisional Regulations on the Administration of the Turkestan Territory defined not only the rights and responsibilities of the military administration but also those of the medical authorities [6; 877-879].

In 1867, considering local conditions, a set of regulatory legal documents was developed concerning the establishment of the Turkestan Governor-Generalship and the corresponding military district, as well as the functioning of the Turkestan Military District, including its military medical service [7; 620].

The military medical administration of the Turkestan Military District formed part of the district military administration and was headed by the district military medical inspector. Its responsibilities included supervision of the condition of medical institutions, enforcement of sanitary, hygienic, and medical police regulations within the troops, provision of hospitals with medical resources, and oversight of the military veterinary service [8; 736]. In addition, this administration coordinated medical provision for the Semirechye Cossack Host and the local population of the district.

According to the draft Regulation on the Administration of the Semirechye and Syr Darya Oblasts, district chiefs were held responsible for the preservation of public health and were required to take measures aimed at preventing and containing epidemic diseases [9; 21]. By the time the Semirechye Oblast was formally established in 1867, a structured network of military medical institutions had already been developed. This network included a first-class hospital in Verny, half hospitals in Kopal, and infirmaries in Sergiopol (Ayaguz), Tokmak, and Aksu, the latter of which was established in 1866 under the direction of the physician Vigilyansky [10; 22-23]. In addition, battalion infirmaries were maintained by the 1st, 3rd, and 6th West Siberian Line Battalions, later redesignated as the 10th, 11th, and 12th Turkestan battalions. All of these institutions operated under the jurisdiction of the Turkestan district military medical administration [11; 1158, 1161].

The administrative reforms of 1867 and 1868 further consolidated the institutional foundations of medical services and formally defined their primary functions. These encompassed sanitary oversight, the provi-

sion of medical supplies to troops, supervision of patient treatment, and veterinary support [8; 736]. Concurrently with the establishment of the oblast, the Semirechye Cossack Host was created. Although official positions for physicians and feldshers were established, a persistent shortage of personnel limited access to medical care for the Cossack population. The absence of dedicated inpatient facilities necessitated the referral of patients to military hospitals, while medical assistance at the local level remained largely dependent on the activities of feldshers. It was only in 1891 that the responsibility for organizing medical care for the Cossack population was formally assigned to district physicians, with feldshers in stanitsas participating in service provision, funded by Cossack resources.

By 1870, the network of medical institutions underwent significant modernization. The infirmaries in Tokmak and Sergiopol were reorganized into half hospitals, an additional infirmary was established in Borokhudzir, and the Verny hospital, now housed in a newly constructed building under the leadership of chief physician N.I. Krakovsky, evolved into a model institution [12; 2, 4–5, 8]. Over the subsequent decades, the structure, capacity, and geographic distribution of military medical facilities were repeatedly adjusted in response to troop movements during the Central Asian campaigns. Following the completion of the Russian Empire's incorporation of Central Asian territories by the end of the 19th century, Semirechye's strategic importance as a frontier outpost diminished. Consequently, only small local military detachments remained, resulting in a substantial contraction of the military medical network.

More detailed information characterizing the volume and quality of medical activity is contained in the reports of the military hospital committee for the 1870s. Consolidated data are presented in Table 1, which includes the medical institutions of the military department operating in the Semirechye Oblast during this period [13].

Table 1

Performance indicators of hospitals in Semirechye Oblast (1871-1874)

Years			Hospitals of Semirechye Oblast				
			Verny	Kopal	Sergiopol	Bakhty	Total
1871	Total Patients		1937	707	154	243	3041
	Mortality Rate (%)		3,0	1,3	3,3	1,2	-
1872	Total Patients		2130	705	180	189	3204
	Of which:	Civilians	111	43	3	0	157
		Percentage (%)	5,2	6,1	1,7	0	4,9
	Deaths	Total	86	6	2	3	97
		Civilians	21	0	0	0	21
	Mortality Rate (%)	Average	4,0	0,8	1,1	1,6	3,0
		Civilians	18,9	0	0	0	13,4
	Patient Bed-Days		49710	13247	3802	3315	70074
	Average Length of Stay (Days)		23,3	18,8	21,1	17,5	21,9
1873	Inpatient care	Total Patients	2145	863	-	-	3008
		Civilians	177	86	-	-	263
		Percentage (%)	8,3	10,0	-	-	8,7
		Deaths	57	10	-	-	67
		Mortality Rate (%)	2,7	1,2	-	-	2,2
		Patient Bed-Days	54627	15032	-	-	69659
		Average Length of Stay (Days)	25,5	17,4	-	-	23,2
	Outpatient-based	Total Visits	8122	520	-	-	8642
		Of which: Women and Children	2138	148	-	-	2286
		Percentage (%)	26,3	28,5	-	-	26,5
	Inpatient care	Total Patients	1977	608	-	-	2585
		Civilians	247	53	-	-	300
		Percentage (%)	12,5	8,7	-	-	11,6
		Deaths	69	18	-	-	87
		Mortality Rate (%)	3,5	3,0	-	-	3,4
		Patient Bed-Days	46020	13670	-	-	59690
		Average Length of Stay (Days)	23,3	22,5	-	-	23,1
1874	Outpatient-based	Total Visits	8835	520	-	-	9355
		Of which: Women and Children	3052	148	-	-	3200
		Percentage (%)	34,5	28,5	-	-	34,2
	Inpatient care	Total Patients	1977	608	-	-	2585
		Civilians	247	53	-	-	300
		Percentage (%)	12,5	8,7	-	-	11,6
		Deaths	69	18	-	-	87
		Mortality Rate (%)	3,5	3,0	-	-	3,4
		Patient Bed-Days	46020	13670	-	-	59690
		Average Length of Stay (Days)	23,3	22,5	-	-	23,1

Note: The table was compiled by the author based on data published in the Military Medical Journal (Voenno-meditsinskii zhurnal): 1873, vol. 116, no. 4; 1874, vol. 119, no. 3; 1875, vol. 122, no. 3; 1876, vol. 126, no. 5.

An analysis of statistical data for 1871 to 1874 reveals an important trend, namely the growing proportion of civilians among patients treated in military medical institutions. This development can be explained by the limited development of civilian healthcare, as a result of which military hospitals effectively performed the functions of publicly accessible medical facilities.

At the early stage, access of civilians to medical care remained restricted; however, in subsequent years, particularly after the expansion of the material base of hospitals, opportunities for their treatment increased considerably. Of particular significance is the growth of outpatient services, within which a substantial share was represented by women and children. This trend indicates a gradual transformation of the military medical system into a more universal mechanism for providing medical care to the population.

The population of Semirechye gradually increased due to the resettlement of Russian peasants who, following the abolition of serfdom in the Russian Empire in 1861, began to migrate both legally and illegally to sparsely populated areas of Siberia, the Far East, and the Kazakh Steppe. Legislative acts of July 1881, including the “Temporary Rules on the Resettlement of Peasants to State Lands” [14; 619] and the “Temporary Rules on the Resettlement of Rural Inhabitants to the Kirghiz (Kazakh) Steppe” [15; 208-220], provided for financial and material support to settlers and regulated issues of land allocation. At places of settlement, each male individual was granted 30 desyatinas of land [16; 124].

These measures stimulated the intensification of migration processes into the Steppe and Turkestan territories, leading to population growth and significant changes in the socio-economic structure of the area. This, in turn, resulted in an increased demand for the development of social infrastructure, including medical services.

Population growth is confirmed by statistical data derived from censuses and administrative records of the late 19th and early 20th centuries, covering the period from 1897 to 1911, as presented in Table 2 [2]; [17].

Table 2

Population dynamics of towns in Semirechye Oblast (1897-1911)

No.	Town	1897, Male	1897, Female	1897, Total	1911, Male	1911, Female	1911, Total
1	Verny	12 344	10 400	22 744	18 768	16 690	35 458
2	Jarkent	9 342	6 752	16 094	14 096	11 244	25 340
3	Pishpek	3 826	2 789	6 615	7 880	6 413	14 293
4	Przhevalsk	4 677	3 431	8 108	7 996	5 804	13 800
5	Lepsinsk	1 693	1 537	3 230	4 643	3 758	8 401
6	Kopal	3 409	2 774	6 183	1 982	1 118	3 100
	Total	35 291	27 683	62 974	55 365	45 027	100 392

Note: Compiled from: First General Census of the Russian Empire, 1897 — St. Petersburg, 1905; Review of Semirechye Oblast for 1911 — Verny, 1912.

These data indicate a substantial increase in population across most urban centers. Particularly notable growth is observed in Verny, Jarkent, and Pishpek, which is associated with migration processes and administrative and economic development. Overall, the population increased from 62,974 in 1897 to 100,392 in 1911, reflecting significant demographic expansion.

The growth of the settled population was accompanied by the formation of a network of migrant settlements and changes in the epidemiological situation. Settlers introduced new diseases that had previously been less widespread in Semirechye. Among the most dangerous diseases was smallpox, which affected both the indigenous and migrant populations. Elevated morbidity rates were largely attributable to inadequate sanitary conditions and the limited adoption of preventive vaccination among the population.

In response to these public health challenges, the establishment of the first civilian medical institutions in Semirechye was closely linked to the administrative reforms of 1867 and 1868, which brought substantial transformations to the organization of healthcare. For the first time, official positions for district physicians, district feldshers, and midwives were created. Following the 1868 Regulation, medical institutions began to emerge as reception wards that combined outpatient and inpatient functions. The draft Regulation on the Administration of the Semirechye and Syr Darya Oblasts further envisaged the integration of medical positions within regional administrations and under district authorities [18; 90].

The practical implementation of these measures in Semirechye commenced in mid-1868. District physicians, in addition to providing direct medical care, undertook responsibilities related to forensic examinations and preventive measures, most notably smallpox vaccination. At the reception facility established in Kopal under the initiative of district physician I.I. Sobolevsky, an anatomical unit was also organized to conduct forensic medical investigations, supported by an annual allocation of 100 rubles from local municipal funds [19; 6].

According to the 1882 Reviews of Semirechye, district physicians under the staffing regulations of 1867 were provided with 200 rubles annually for the purchase of medicines and the provision of free medical care. Supplemented by additional contributions from municipal and other local sources, these funds facilitated the operation of small pharmacy points under each district physician. To accommodate patients and ensure treatment, reception wards with a limited number of beds were established in Verny and, in subsequent years, in other towns across the oblast [20; 65-66].

By 1870, regulations mandated that each district maintain a reception ward for outpatient care with a dedicated inpatient section of five beds. Oversight of these facilities was assigned to district physicians, supported by feldshers, with the staffing structure additionally including the position of a watchman [21; 2]. Despite these provisions, financial allocations for healthcare remained extremely limited. In 1886, of the total Semirechye expenditures amounting to 2,035,304 rubles and 75 kopecks, only 13,839 rubles or 0.7 percent of the regional budget were designated for medical needs. By way of comparison, the maintenance of the military governor's summer residence alone required 6,000 rubles annually [22; 9].

During this period, shortages of qualified medical personnel and essential pharmaceuticals remained acute, while smallpox persisted as one of the most dangerous and widespread diseases. In response, medical authorities prioritized the training of local assistants capable of administering vaccinations. By 1883, these efforts had resulted in the deployment of 28 assistants in Verny District, 22 in Kopal District, 23 in Sergiopol District, 10 in Jarkent District, 20 in Tokmak District, and 16 in Issyk-Kul District, amounting to a total of 119 personnel throughout the oblast [23; 96].

In 1882, Semirechye was incorporated into the Steppe General-Governorship and the system of the Omsk Military District, the successor to the West Siberian Military District. Consequently, military medical institutions in the region were subordinated to the district military medical administration [24].

Following this administrative reorganization, the military medical authorities initiated the transfer of district physicians and all personnel of the civilian medical service in Semirechye to the Ministry of Internal Affairs. The authorities also proposed the introduction of an additional feldsher position in each district [25; 10, 18-19, 34].

Integration into the administrative and military structure of the Steppe General-Governorship facilitated further institutionalization of the healthcare system. During this period, positions for oblast-level physicians were established to oversee district-level medical staff, including physicians serving the Cossack military units. Additionally, physician positions for official assignments were introduced to ensure medical coverage of remote and difficult-to-access areas. Feldshers of Kazakh origin, trained at the Omsk Feldsher School, were dispatched to Semirechye. Among them, Yusuf Moldybaev was appointed to Verny District, Baki Chalimbeckov to Jarkent, and Galiy Bektursunov to Lepsinsk District [26; 19, 26, 40].

According to research by B.N. Palkin, during this period no civilian hospitals were operational in Semirechye. Reception wards established in the districts during the 1880s, although equipped with five to six inpatient beds, were effectively unable to provide full inpatient care due to the absence of support staff, kitchens, and funds for patient maintenance. Inpatient treatment was therefore applied only in exceptional cases. Meanwhile, the importance of outpatient care steadily increased. Medical ambulatories attached to reception wards gradually gained greater popularity among the population, including the Kazakh communities, and the number of patient visits grew consistently. For instance, in 1884, district ambulatories received 11,645 primary patients, with a mortality rate of 3 percent. In 1885, the number rose to 18,368 patients, with a mortality rate of 1.3 percent, and by 1886, it reached 19,890 patients, with a mortality rate of 0.8 percent [4; 291-292].

In 1897, a new law regulating rural medical services in the steppe provinces was enacted. Archival documents entitled Excerpt from the Highest Approved Opinion of the State Council on 29 May 1897 on the Organization of Rural Medical Services in the Provinces of the Steppe General-Governorship established the fundamental principles of healthcare provision. The law stipulated the division of districts in Semirechye into medical precincts, each staffed by a district physician, a feldsher, and a female feldsher-midwife. District physicians were responsible for providing medical care in settlements lacking urban physicians, conducting

preventive measures, primarily smallpox vaccination and training local residents in its administration. They were also tasked with performing forensic and medical-police functions. All medical care and the dispensation of medicines were to be provided free of charge, and personnel were entitled to free use of transportation for official duties [27; 114-116].

According to the law of 29 May 1897, Semirechye was divided into nineteen medical precincts: Verny District contained four precincts, Kopal District three, Jarkent District three, Przhevalsk District three, and Pishpek District three [28; 311-312]. More detailed information on the structure of medical precincts in subsequent years is presented in Table 3 [29].

Table 3

Characteristics of Medical Districts in Semirechye Oblast (Early 20th Century)

No.	District Name	Population	Maximum Distance, versts	District Center (Physician Location)	Type of Medical Service
1	Vernensky	58 360	250	Verny	Outpatient and Itinerant
2	Mikhailovsky	43 379	60	Mikhailovskoye	Outpatient and Itinerant
3	Kazansko-Bogorodsky	52 400	300	Kazansko-Bogorodskoye	Outpatient and Itinerant
4	Kopal	26 625	250	Kopal	Outpatient and Itinerant
5	Chiliksky	62 044	150	Zaytsevskoye	Outpatient and Itinerant
6	Gavrilovsky	61 287	300	Gavrilovskoye	Outpatient and Itinerant
7	Koksuysky	72 421	400	Koksuyskaya Station	Outpatient and Itinerant
8	Lepsinsky	50 129	90	Lepsinsk	Outpatient and Itinerant
9	Gerasimovsky	54 381	110	Gerasimovskoye	Outpatient and Itinerant
10	Urdzharsky	58 119	400	Urdzharskaya Station and Sergiopol	Outpatient and Itinerant
11	Jarkentsky	63 349	182	Jarkent / Golubevskaya Station	Outpatient and Itinerant
12	Podgornensky	48 836	250	Podgorny Heights	Outpatient and Itinerant
13	Okhotnichy	33 873	125	Okhotnichy Heights	Outpatient and Itinerant
14	Przhevalsky	78 736	200	Przhevalsk	Outpatient and Itinerant
15	Sazanovsky	26 307	200	Sazanovskoye	Outpatient and Itinerant
16	Narynsky	49 302	300	Naryn Settlement	Outpatient and Itinerant
17	Pishpeksky	61 603	350	Pishpek	Outpatient and Itinerant
18	Belovodsky	38 498	500	Belovodskoye	Outpatient and Itinerant
19	Tokmasksky	73 542	350	Bolshoy Tokmak	Outpatient and Itinerant

Note: Compiled from: Review of Semirechye Oblast for 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915; Reports on Public Health and Organization of Medical Assistance to the Population in Semirechye Oblast for 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915.

The data presented in Table 3 illustrates the specific features of healthcare organization in Semirechye, shaped by its extensive territory and low population density. The considerable size of medical precincts, reaching 400 to 500 versts, combined with a high number of inhabitants served, sometimes exceeding 70,000, significantly limited the capacity for regular medical supervision. Under these conditions, an outpatient and itinerant system of healthcare predominated, in which physicians were required to travel long distances to provide care, reducing both the timeliness and effectiveness of treatment. The absence of a developed inpatient network and the weak transport infrastructure further exacerbated the situation, particularly in remote areas. Consequently, the established healthcare model was extensive in nature and could not ensure comprehensive coverage, indicating structural limitations of the rural medical system at the turn of the 19th and 20th centuries.

By the late 1890s and early 20th century, Verny witnessed a notable expansion of civilian medical institutions. A municipal hospital with 15 beds was opened, followed by a psychiatric facility with five beds, a dental office, and a free ophthalmic clinic [30; 181]. In subsequent years, the establishment of medical institutions progressed in other districts of Semirechye, reflecting a gradual transition toward a more systematic organization of civilian healthcare.

The development dynamics of healthcare infrastructure, including the growth in the number of medical institutions and inpatient capacity, are presented in Table 4 [29].

Table 4

Number of Hospitals and Reception Wards in Semirechye Oblast and Bed Capacity (1905-1915)

No.	Hospitals and Reception Wards	Number of Beds					
		1905	1906	1907	1912	1914	1915
1	Verny City Hospital	15	15	15	45	55	55
2	Verny District Clinic	-	-	-	6	6	6
3	Verny Mental Hospital	13	13	13	13	30	30
4	Verny Resettler Medical Point	-	-	-	15	20	20
5	Infectious Disease Department of Verny City Hospital (temporary)	As required					
6	Jarkent Reception Ward	4	4	4	6	6	6
7	Jarkent District Clinic	-	-	-	6	6	6
8	Tokmak Rural Clinic	-	4	4	6	6	7
9	Kazansko-Bogorodsky District Clinic	-	-	-	6	6	6
10	Mikhailovsky District Clinic	-	-	-	6	6	7
11	Chilik District Clinic	-	-	-	6	6	6
12	Kopal District Clinic	-	-	-	6	6	6
13	Gavrilovsky District Clinic	-	-	-	6	6	6
14	Lugovsk District Clinic	-	-	-	6	6	6
15	Lepsinsk District Clinic	-	-	-	6	6	6
16	Lepsinsk Resettler Medical Point	-	-	-	6	6	-
17	Gerasimovsky District Clinic	-	-	-	6	6	6
18	Urdzhar District Clinic	-	-	-	6	6	6
19	Podgornensky District Clinic	-	-	-	6	6	6
20	Okhotnichy District Clinic	-	-	-	6	6	6
21	Przhevalsk Resettler Medical Point	-	-	-	6	6	6
22	Przhevalsk City Hospital	-	-	-	10	12	12
23	Przhevalsk Resettler Hospital	-	-	-	6	6	6
24	Sazanovsky District Clinic	-	-	-	6	6	6
25	Naryn District Clinic	-	-	-	6	6	-
26	Pishpek City Clinic	-	-	-	12	10	10
27	Pishpek Rural Reception Ward	-	-	-	6	6	6
28	Pishpek Resettler Medical Point	-	-	-	6	10	16
29	Belovodsky District Clinic	-	-	-	6	6	6
Total		32	36	36	233	269	265

Note: Compiled based on Overview of Semirechye Oblast for 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915; Reports on the State of Public Health and Organization of Medical Assistance to the Population in Semirechye Oblast.

The analysis of the data in Table 4 demonstrates a substantial expansion of the network of medical institutions in Semirechye in the early 20th century. Whereas in 1905-1907 the medical infrastructure was represented by a limited number of institutions, primarily concentrated in Verny and several district centers, by 1912 a sharp increase in their number is evident due to the establishment of local clinics and settler medical posts. Further growth during 1914-1915 was moderate, reflecting the stabilization of the network alongside the expansion of existing institutions, particularly through an increase in the inpatient capacity of municipal hospitals. This development marked a transition from isolated medical facilities to an extended healthcare system covering most districts of Semirechye, driven by population growth and the need to provide medical services in newly settled areas. According to the study, during 1905-1915, the healthcare system in Semirechye employed 319 physicians, 261 feldshers, 92 midwives and obstetric assistants, 18 dentists, and 55 pharmacists [29; 32].

Discussion

The history of medicine in Semirechye remains one of the underexplored areas in historiography. Nevertheless, analysis of existing studies reveals a staged pattern of research, ranging from the initial descriptive and administrative accounts of the second half of the 19th and early 20th centuries to contemporary works employing methods of social history, studies of colonial medicine, everyday life, and institutional analysis. For a long time, the history of medicine was not considered an independent object of scholarly inquiry and

was examined primarily within broader thematic frameworks, including administrative history, resettlement policy, demographic processes, epidemiology, and military history.

The earliest sources on this topic are official-administrative, medico-statistical, and departmental descriptions of the region. This group primarily includes the Reviews of Semirechye [17], [23], [29], the Memorial Books and Address Calendars of Semirechye [27], [28], materials from the First General Census of the Russian Empire in 1897 [2], as well as publications in the Military Medical Journal [13] and regional periodicals, notably the Turkestan Gazette [11]. These sources systematically recorded information on the number of medical institutions, reception wards, physician districts, hospital bed capacity, numbers of doctors and feldshers, medical funding, incidence of disease, and anti-epidemic measures. Legislative and regulatory documents also hold considerable importance for this period, including the Complete Collection of Laws of the Russian Empire [3], [8], [11], [24], temporary regulations on the administration of Turkestan, the acts of 1867-1868, the 1882 reforms, and the law on rural healthcare in the steppe territories [6-9]. These materials allow reconstruction not only of the formation of the medical network but also of the logic of imperial healthcare governance in a frontier setting, where medicine functioned as a significant instrument of territorial consolidation and administrative control.

The subsequent stage in the study of medical history corresponds to the Soviet period, during which scholarly interpretations were shaped to a considerable extent by the ideological framework of Soviet modernization. At the same time, research produced in this period retains substantial academic value, as it introduced a wide range of empirical material into scholarly circulation and offered the first systematic assessments of the development of healthcare.

Among the early studies on the history of medicine in Kazakhstan are the works of M. Vilenskii [31], R. Samarin [32], B.N. Palkin [4], A.R. Chokin [33], and other scholars who made an important contribution to the investigation of this field. For a considerable time, these works served as the main reference base for the analysis of the initial stages of medical development. Although they were not exclusively focused on Semirechye Oblast, their significance lies in the introduction into academic circulation of a substantial body of data on both military and civilian medicine.

The first monographic work to provide a comprehensive account of the state of healthcare in Kazakhstan during the second half of the 1920s was the study by M. Vilenskii, *Healthcare in Kazakhstan* [31]. As head of the Statistical Bureau of the People's Commissariat of Health of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic from 1927 to 1930, the author drew upon extensive statistical data to examine issues related to the financing of healthcare, the development of the medical network, staffing, the organization of sanitary supervision, and the provision of medical care to the population. Particular attention was given to differences between urban, rural, and nomadic areas, as well as to pharmaceutical provision and the protection of maternal and child health.

In the work of R. Samarin, particularly in the first two chapters of *Essays on the History of Healthcare in Kazakhstan* [32], the period from the 19th to the early 20th century is examined in detail. The author focuses on the transformation of the system of medical care following the administrative reforms of 1867 and 1868. The study includes statistical data on the incidence of infectious diseases and analyzes measures undertaken to combat them. Samarin provides a detailed description of the state of medicine in individual territories, evaluates the level of equipment of medical institutions, and identifies the principal problems that hindered the development of the sector during this period.

Given that the present study is based on a territorial approach, it is methodologically justified to refer to works that examine local dimensions of the problem. The development of medicine and healthcare in Western Siberia and Kazakhstan from the 17th to the 19th centuries is analyzed in the study by B.N. Palkin. Based on archival and published sources, this work contains valuable information on the scientific activity of physicians who worked in Kazakhstan during this period [4].

In his research, A.R. Chokin [33] examines in the opening chapters the history of the organization of sanitary services and the struggle with epidemics in Kazakhstan during the pre-revolutionary period, as well as during the years of revolution and civil war. Particular attention is devoted to the process of the formation of a centralized sanitary system.

The next stage in the development of historiography corresponds to the period of independent statehood. This phase is characterized by the removal of ideological constraints from scholarly interpretation, increased attention to territorial dimensions of historical processes, the expansion of the source base through the incorporation of previously inaccessible archival materials, and a gradual shift toward interdisciplinary approaches. From the 1990s to the present, there has been a steady growth of interest among both domestic

and international researchers in the history of medicine. This field has attracted not only historians but also specialists in medicine, sociology, and anthropology, which underscores its interdisciplinary character and its relevance to a broad academic audience.

The Kazakh historian M.K. Koigeldiev [34], author of numerous studies on the history of Semirechye in the 19th and early 20th centuries, provides in one of his works information that characterizes the organization of healthcare. These materials allow the development of the medical system to be examined within the broader context of the colonial policies of the Russian Empire. They indicate that healthcare evolved under conditions marked by shortages of personnel, limited financial resources, and a weak material base. The author also emphasizes the uneven character of this development, noting that medical services were concentrated primarily in urban centers and settler localities. This makes it possible to interpret the medical system as being at an early stage of formation and largely oriented toward serving the European population.

A significant contribution to the advancement of this field has been made by the studies of L.A. Bisembaeva [35], in which issues of health, disease, and healing practices in Semirechye are examined within the broader context of everyday life and colonial policy. Particular attention is devoted to the interrelationship between living conditions, morbidity patterns, institutional medicine, and traditional healing practices. In her dissertation on the everyday history of rural settlements in the Semirechye Oblast from 1867 to 1917, Bisembaeva provides empirical data that illuminate the condition and organization of healthcare in the region.

An important scholarly contribution is also represented by the article of A.S. Sayatova, G.M. Alikeeva, and A.M. Shakhieva [36], which offers a historical-medical analysis of the formation of the healthcare system in the Semirechye Oblast during the second half of the 19th and the early 20th centuries. The study is grounded in archival documentation and contemporary statistical reports, allowing the authors to reconstruct the administrative structure of the region and to demonstrate the acute shortage of medical resources. The authors emphasize that for a considerable period medical care was predominantly oriented toward the military estate through a system of hospitals and infirmaries, while the civilian population gained access to inpatient treatment only by 1911. Among the principal challenges identified are the shortage of qualified personnel, the absence of specialized medical services, including surgical, pediatric, and obstetric-gynecological care, as well as high mortality rates associated with widespread epidemics and chronically insufficient funding.

Within the study of military medicine, particular attention should be given to the contemporary research of the foreign scholar Sophie Hohmann [37], whose work examines the formation of the medical system in Turkestan within the context of the colonial policies of the Russian Empire. The author interprets medicine not only as a sphere of healthcare but also as an instrument of administrative control, social regulation, and the integration of local populations into the imperial space. Special emphasis is placed on the interaction between official medicine and traditional healing practices, as well as on the constraints associated with shortages of personnel and limited infrastructure. From a historiographical perspective, this study is of considerable significance due to its application of approaches derived from colonial and social history, which make it possible to situate the development of medicine in a broader comparative context.

Issues related to the formation and development of medical and sanitary systems in various parts of the Russian Empire have also been addressed in the works of a number of scholars. A substantial contribution to this field has been made by A.I. Vlasova, whose dissertation *Medical and Sanitary Service of the Steppe Territory in the 19th and Early 20th Centuries* [38] examines general patterns in the development of healthcare systems, the characteristics of their organizational structure, staffing, and the functioning of medical institutions. The author pays particular attention to the activities of state institutions, measures aimed at combating epidemics, and the development of sanitary infrastructure, thereby offering a comprehensive assessment of the condition of medicine in the Steppe Territory.

In the studies of O.P. Kobzeva and T.T. Raishev [39], the condition of local medicine on the eve of the incorporation of Central Asia into the Russian Empire is analyzed. The authors identify factors contributing to morbidity and mortality among Russian troops, including environmental and climatic conditions, the quality of water resources, adverse sanitary and epidemiological conditions, and the spread of infectious diseases such as various forms of fever, typhus, dysentery, and ophthalmic illnesses. They conclude that in the 1860s the foundations of a military healthcare system were established in Turkestan by imperial authorities, which subsequently developed into a more structured military medical infrastructure within the framework of the Turkestan Military District during the late 19th and early 20th centuries.

Conclusions

The conducted research allows us to conclude that the development of the healthcare system in the Semirechye Region during the second half of the 19th and the early 20th centuries was complex, phased, and in many respects contradictory. Its evolution occurred within the context of the military-administrative incorporation of the region into the Russian Empire and was closely linked to colonization processes, resettlement policies, and the specific features of territorial organization in the region.

In the initial stage, medical care was organized within the framework of the military-medical system and was primarily aimed at serving the armed forces and the administrative apparatus. However, by the 1860s–1870s, a gradual expansion of the functions of medical institutions became evident, reflected in the increasing proportion of civilian patients in military hospitals and the emergence of elements of civil medicine.

The administrative reforms of 1867–1868 played a key role in the institutionalization of healthcare in the region, marking the beginning of the establishment of a network of district medical institutions of an outpatient-inpatient type. At the same time, their functioning from the outset faced significant limitations due to insufficient funding, a shortage of qualified personnel, and the underdeveloped material- and technical base.

Subsequent transformations, associated with the incorporation of the Semirechye Region into the Steppe Governor-Generalship in 1882, as well as the adoption of the 1897 law on rural medical services, contributed to the increasing complexity of the medical service structure and the formation of a local healthcare district system. Nevertheless, the considerable length of medical districts, low population density, and weak transport infrastructure substantially constrained the effectiveness of medical care provision.

It was established that population growth resulting from resettlement processes increased the burden on the healthcare system and exacerbated the epidemiological situation in the region. In these circumstances, preventive measures, primarily smallpox vaccination, as well as the training of medical assistants from the local population, acquired particular significance.

By the beginning of the 20th century, the Semirechye Region had developed an extensive, though still insufficiently effective, network of medical institutions combining elements of military, Cossack, and civil medicine. Despite the quantitative growth of the healthcare network and the expansion of hospital beds, its development remained constrained by structural and socio-economic factors.

Thus, the healthcare system of the region during the period under review was transitional in nature and reflected the specificities of a peripheral colonial space, where modernization processes coexisted with enduring institutional and resource limitations. The findings of this study deepen our understanding of the mechanisms of medical infrastructure formation in the border regions of the Russian Empire and may serve as a foundation for further research in the fields of medical and social history of Kazakhstan.

References

- 1 Семиреченская область. Большая российская энциклопедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2282613
- 2 Семиреченская область. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб.: Изд. Центрального статистического комитета МВД, 1905. — 149 с.
- 3 Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Отд. 1 [в 129 т-х.]. — СПб.: Государственная типография, 1862. — Т. 35. — 422 с.
- 4 Палкин Б.Н. Очерки истории медицины и здравоохранения Западной Сибири и Казахстана в период присоединения к России (1716–1868) / Б.Н. Палкин. — Новосибирск, 1967. — 578 с.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 537. — Л. 1-2.
- 6 Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Отд. 1 [в 129 т-х.]. — СПб.: Государственная типография, 1867. — Т. 20. — 879 с.
- 7 Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Отд. 2 [в 129 т-х.] — СПб.: Государственная типография, 1871. — Т. 42. — 620 с.
- 8 Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Отд. 1 [в 129 т-х.]. — СПб.: Государственная типография, 1867. — Т. 39. — 736 с.
- 9 Ахметжанова А.Т. Реформы Российской империи 60-90-х годов XIX в. в Казахстане / А.Т. Ахметжанова. — Алматы: «Қазақ университеті», 2013. — 222 с.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 281. — Л. 22-23.

- 11 Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Отд. 1. — СПб.: Государственная типография, 1869. — Т. 42. — 1161 с.
- 12 Туркестанские ведомости. — 1870. — № 2. — С. 4–8.
- 13 Военно-медицинский журнал. — 1873. — № 4.
- 14 Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание [в 33 т.-х.]. — СПб.: Государственная типография, 1889. — Т. 9. — 619 с.
- 15 Анфимов А.М. Крестьянское земельное право в пореформенной России / А.М. Анфимов // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. — Воронеж, 1983. — С. 208–220.
- 16 Власова А.И. Медицинское обеспечение крестьян-переселенцев по пути следования железнодорожным и водным транспортом в Степной край 1890–1910-х гг. / А.И. Власова // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. — 2021. — № 3 (39). — С. 53–65.
- 17 Обзор Семиреченской области за 1911 г. — Верный, 1912.
- 18 Бисембаева Л.А. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867–1917 жж.) / Л.А. Бисембаева. — Алматы, 2019. — 179 б.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 49. — Л. 6.
- 20 Обзор Семиреченской области за 1882 год. — Верный, 1883. — С. 65–66.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 76. — Л. 1–2.
- 22 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 154. — Л. 9.
- 23 Обзор Семиреченской области за 1883 год. Приложение к отчету военного губернатора. — Верный, 1884. — 96 с.
- 24 Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание: [в 33 т.-х.]. — СПб., 1886. — Т. 2. — № 886.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 121. — Л. 10, 18–19, 34.
- 26 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 49. — Л. 19, 26, 40.
- 27 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1898 год. — Верный, 1898. — С. 114–116.
- 28 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год. — Верный, 1905. — С. 311–312.
- 29 Обзор Семиреченской области за 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915 гг.: Отчёты о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению по Семиреченской области за соответствующие годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://new.kazneb.kz>
- 30 Ученые записки Казахского государственного университета // Серия историческая. — 1962. — Т. 53, № 9. — С. 181.
- 31 Виленский М.М. Здравоохранение в Казахстане / М.М. Виленский. — Кзыл-Орда: Госплан КССР, 1928. — 52 с.
- 32 Самарин Р.И. Очерки истории здравоохранения Казахстана / Р.И. Самарин. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. — 162 с.
- 33 Чокин А.Р. История и организация санитарно-эпидемиологической службы Казахстана (1830–1970) / А.Р. Чокин. — Алма-Ата, 1967. — 329 с.
- 34 Қойгелдиев М.К. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. — XXI ғ. басы) / М.К. Қойгелдиев. — Алматы: Дәстүр, 2014. — 431 б.
- 35 Бисембаева Л. Жетісу облысындағы әлеуметтік жағдай, оның тұрғындардың күнделікті өміріне әсері: денсаулығы, емдеу шаралары (1867–1917 жж.) / Л. Бисембаева // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. — 2016. — № 2(06).
- 36 Саятова А.С. XIX век: история здравоохранения Семиреченской области / А.С. Саятова, Г.М. Аликеева, А.М. Шахиева // Вестник Казахского национального университета. История и археология. — 2018. — № 3. — С. 252–256.
- 37 Hohmann S. La médecine moderne au Turkestan russe: un outil au service de la politique colonial / S. Hohmann // Cahiers d'Asie centrale. — 2009. — P. 319–351.
- 38 Власова А.И. Медико-санитарная служба Степного края (XIX — начало XX в.): дисс. ... канд. ист. наук / А.И. Власова. — Барнаул, 2023. — 270 с.
- 39 Кобзева О.П. Начало формирования военно-медицинской службы российской армии в Туркестанском крае в 1860-е годы / О.П. Кобзева, Т.Т. Раишев // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История и филология. — 2024. — № 1. — С. 95–107.

Ж.А. Калыгулова, К.А. Шолпанкулова

XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басындағы Жетісу облысындағы медициналық мекемелердің қалыптасуы мен дамуы

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Жетісу облысында медициналық мекемелер жүйесінің қалыптасуы мен дамуы үдерісі зерттелген. Мұрағаттық материалдар мен жарияланған дереккөздер негізінде Ресей империясының аймақты әскери-әкімшілік тұрғыда игеру жағдайында денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуының институционалдық

ерекшеліктері талданған. Алғашқы кезеңде медициналық көмек әскери-медициналық жүйе аясында қалыптасып, негізінен әскери бөлімдерді қызметпен қамтамасыз еткені, алайда уақыт өте келе оның қызметі азаматтық халыққа да таралғаны көрсетіледі. Зерттеуде медициналық инфрақұрылым эволюциясының негізгі кезеңдері қарастырылады: алғашқы лазареттер мен госпитальдардың құрылуынан бастап уездік қабылдау бөлімшелері, дәрігерлік участкелер және азаматтық емдеу мекемелері желісінің қалыптасуына дейін. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаларға, сондай-ақ 1882 жылғы өзгерістер мен 1897 жылғы заңға ерекше назар аударылады, өткені олар медициналық қызметті институционалдандыруға және ауылдық медицинаның дамуына ықпал етті. Статистикалық деректер мен мұрағаттық материалдарды талдау аймақтағы денсаулық сақтау жүйесінің дамуына тән негізгі проблемаларды айқындауға мүмкіндік береді. Олардың қатарында медициналық кадрлардың созылмалы тапшылығы, қаржыландырудың шектеулігі, стационарлық базаның әлсіздігі және аумақтық алшақтықтың жоғары деңгейі атап көрсетілді. Халық санының өсуі мен қоныс аудару үдерістерінің күшеюі жағдайында эпидемиологиялық жүктеменің артқаны, бұл өз кезегінде алдын алу шараларын және жергілікті халық арасынан медициналық көмекшілер даярлауды қажет еткені көрсетіледі. Мақалада Жетісу облысындағы денсаулық сақтау жүйесінің өтпелі сипатта болғаны негізделеді, яғни ол әскери, казак және азаматтық медицинаның үйлесімділігін қатар қамтыған. XX ғасырдың басына қарай медициналық мекемелер желісінің біртіндеп кеңеюі байқалғанымен, оның дамуы құрылымдық және әлеуметтік-экономикалық факторлармен шектеліп отырғаны тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Жетісу облысы, денсаулық сақтау, медициналық мекемелер, Ресей империясы, әскери және азаматтық медицина, медициналық инфрақұрылым, эпидемиологиялық жағдай, вакцинация, XIX-XX ғасырлар.

Ж.А. Калыгулова, К.А. Шолпанкулова

Формирование и развитие медицинских учреждений в Семиреченской области во второй половине XIX — начале XX вв.

Статья посвящена исследованию процесса формирования и развития системы медицинских учреждений в Семиреченской области во второй половине XIX — начале XX века. На основе архивных материалов и опубликованных источников анализируются институциональные особенности становления здравоохранения в условиях военно-административного освоения региона Российской империей. Показано, что первоначально медицинская помощь формировалась в рамках военно-медицинской системы и обслуживала преимущественно воинские подразделения, однако постепенно её функции распространились и на гражданское население. В работе рассматриваются основные этапы эволюции медицинской инфраструктуры: от создания первых лазаретов и госпиталей к формированию сети уездных приёмных покоев, врачебных участков и гражданских лечебных учреждений. Особое внимание уделено административным реформам 1867-1868 гг., а также преобразованиям 1882 года и закону 1897 года, которые способствовали институционализации медицинской службы и развитию сельской медицины. Анализ статистических данных и архивных источников позволяет выявить ключевые проблемы развития здравоохранения региона, включая хронический дефицит медицинских кадров, ограниченность финансирования, слабость стационарной базы и значительную территориальную разобщённость. Отмечается, что в условиях роста населения и переселенческих процессов усилилась эпидемиологическая нагрузка, что потребовало расширения профилактических мер, прежде всего вакцинации против оспы и подготовки медицинских помощников из числа местного населения. В статье обосновано, что система здравоохранения Семиреченской области носила переходный характер, сочетая черты военной, казачьей и гражданской медицины. К началу XX века происходит постепенный переход к более разветвлённой сети медицинских учреждений, однако её развитие оставалось ограниченным структурными и социально-экономическими факторами.

Ключевые слова: Семиреченская область, здравоохранение, медицинские учреждения, Российская империя, военная и гражданская медицина, медицинская инфраструктура, эпидемиологическая ситуация, вакцинация, XIX-XX века.

References

- 1 Semirechenskaia oblast. Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia [Semirechensk Oblast. Great Russian Encyclopedia]. *old.bigenc.ru*. Retrieved from https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2282613 [in Russian].
- 2 (1905). *Semirechenskaia oblast. Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* [Semirechensk Oblast. First General Population Census of the Russian Empire, 1897]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta MVD [in Russian].

- 3 (1862). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Vtoroe sobranie. Otdelenie 1* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection. Section 1]. Vols. 1–129. Vol. 35. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 4 Palkin, B.N. (1967). *Ocherki istorii meditsiny i zdavookhraneniia Zapadnoi Sibiri i Kazakhstana v period prisoedineniia k Rossii (1716–1868)* [Essays on the history of medicine and healthcare in Western Siberia and Kazakhstan during the period of accession to Russia (1716–1868)]. Novosibirsk [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 3. — Op. 1. — D. 537. — L. 1-2 [in Russian].
- 6 (1867). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Vtoroe sobranie. Otdelenie 1* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection. Section 1]. Vols. 1–129. Vol. 20. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 7 (1871). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Vtoroe sobranie. Otdelenie 2* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection. Section 2]. Vols. 1–129. Vol. 42. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 8 (1867). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Vtoroe sobranie. Otdelenie 1* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection. Section 1]. Vols. 1–129. Vol. 39. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 9 Akhmetzhanova A.T. (2013). *Reformy Rossiiskoi imperii 60–90-kh godov XIX v. v Kazakhstane* [Reforms of the Russian Empire in Kazakhstan in the 1860s–1990s]. Almaty: “Qazaq universiteti” [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 3. — Op. 1. — D. 281. — L. 22-23 [in Russian].
- 11 (1869). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Vtoroe sobranie. Otdelenie 1* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection. Section 1]. Vol. 42. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 12 (1870). *Turkestarskie vedomosti — Turkestars News*, 2, 4-5, 8 [in Russian].
- 13 (1873). *Voenno-meditsinskii zhurnal — Military Medical Journal*, 4 [in Russian].
- 14 (1889). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Trete sobranie* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Third Collection]. Vols. 1–33. Vol. 9. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 15 Anfimov, A.M. (1983). *Krestianskoe zemelnoe pravo v poreformennoi Rossii* [Peasant land law in post-reform Russia]. *Sotsialno-politicheskoe i pravovoe polozenie krestianstva v dorevoliutsionnoi Rossii — Socio-political and legal status of the peasantry in pre-revolutionary Russia* (pp. 208–220). Voronezh [in Russian].
- 16 Vlasova, A.I. (2021). *Meditsinskoe obespechenie krestian-pereselentsev po puti sledovaniia zheleznodorozhnym i vodnym transportom v Stepnoi kraii 1890–1910-kh gg.* [Medical support for peasant settlers along the route by rail and water transport to the Steppe region in the 1890s–1910s]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University*, 3(39), 53–65 [in Russian].
- 17 (1912). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1911 g.* [Review of the Semirechensk Oblast for 1911]. Verny [in Russian].
- 18 Bisembayeva, L.A. (2019). *Zhetisu oblysy auzyl zhane selo turghyndarynyn kundelikti omiri (1867–1917 zhzh.)* [Daily life of rural and village inhabitants of the Semirechensk Oblast (1867–1917)]. Almaty [in Kazakh].
- 19 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 49. — L. 6 [in Russian].
- 20 (1883). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1882 god* [Review of the Semirechensk region for 1882]. Verny, 65-66 [in Russian].
- 21 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 76. — L. 1-2 [in Russian].
- 22 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 154. — L. 9 [in Russian].
- 23 (1884). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1883 god. Prilozhenie k otchetu voennogo gubernatora* [Review of the Semirechensk Oblast for 1883. Appendix to the report of the military governor]. Verny [in Russian].
- 24 (1886). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Trete sobranie* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. Vols. 1–33. Vol. 2. Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 121. — L. 10, 18-19, 34 [in Russian].
- 26 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 49. — L. 19, 26, 40 [in Russian].
- 27 (1889). *Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1898 god* [Memorial book and address-calendar of the Semirechensk Oblast for 1898]. Verny [in Russian].
- 28 (1905). *Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1905 god* [Memorial book and address-calendar of the Semirechensk Oblast for 1905]. Verny [in Russian].
- 29 *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915 gg.: Otchety o sostoianii narodnogo zdavriia i organizatsii vrachebnoi pomoshchi naseleniiu po Semirechenskoi oblasti za sootvetstvuiushchie gody* [Review of the Semirechensk Oblast for 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915; Reports on the state of public health and the organization of medical assistance to the population in the Semirechensk region for the corresponding years]. *new.kazneb.kz*. Retrieved from <https://new.kazneb.kz> [in Russian].
- 30 (1962). *Uchenye zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta* [Scientific Notes of the Kazakh State University]. *Seriia istoricheskaiia — Scientific Notes of the Kazakh State University. Historical Series*, 53, 9, 181 [in Russian].
- 31 Vilenskii, M.M. (1928). *Zdavookhranenie v Kazakhstane* [Healthcare in Kazakhstan]. Kzyl-Orda: Gosplan KSSR [in Russian].
- 32 Samarin, R.I. (1958). *Ocherki istorii zdavookhraneniia Kazakhstana* [Essays on the history of healthcare in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].

- 33 Chokin, A.R. (1967). *Istoriia i organizatsiia sanitarno-epidemiologicheskoi sluzhby Kazakhstana (1830–1970)* [History and organization of the sanitary-epidemiological service of Kazakhstan (1830–1970)]. Alma-Ata [in Russian].
- 34 Koigeldiev, M.K. (2014). *Qazaq Eli: Ulttyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX gh. — XXI gh. basy)* [Kazakh Nation: The struggle for preserving national identity (19th — early 21st century)]. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 35 Bisembaeva, L. (2016). Zhetisu oblysyndaghy aleumettik zhagdai, onyn turghyndardyn kundelikti omirine aseri: densaulygy, emdeu sharalary (1867–1917 zhzh.) [Social conditions in the Semirechye region and their impact on everyday life: health and medical practices (1867–1917)]. «*edu.e-history.kz*» *electrondyq gylymi zhurnaly* — «*edu.e-history.kz*» — *Electronic scientific journal*, 2(06) [in Kazakh].
- 36 Sayatova, A.S., Alikeeva, G.M., & Shakhieva, A.M. (2018). XIX vek: istoriia zdravookhraneniia Semirechenskoi oblasti [19th century: history of healthcare in the Semirechye region]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Istoriia i arkheologiya* — *Bulletin of the Kazakh National University. History and Archaeology*, 3, 252–256 [in Russian].
- 37 Hohmann, S. (2009). La médecine moderne au Turkestan russe: un outil au service de la politique coloniale [Modern medicine in Russian Turkestan: an instrument of colonial policy]. *Cahiers d'Asie centrale*, 319–351 [in French].
- 38 Vlasova, A.I. (2023). Mediko-sanitarnaia sluzhba Stepnogo kraia (XIX–nachalo XX v.) [Medical and sanitary service of the Steppe Territory (19th–early 20th century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 39 Kobzeva, O.P., & Raishev, T.T. (2024). Nachalo formirovaniia voenno-meditsinskoi sluzhby rossiiskoi armii v Turkestanskom krae v 1860-e gody [The formation of the military medical service of the Russian army in Turkestan in the 1860s]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia i filologiya* — *Novosibirsk State University Bulletin. Series: History and Philology*, 1, 95–107 [in Russian].

Information about the authors

Zhanna A. Kalygulova — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4942-7307>

Karlygash A. Sholpankulova — Master of History, Senior Lecturer, M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7803-9672>

N.S. Lapin*

*Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
(E-mail: lapin.79@mail.ru)*

Ondan “Marksman”: Kazakh Sultan of the Second Half of the XVI Century

The middle and late XVI century is an important stage in the history of the Kazakh Khanate. However, the role of individual personalities in the history of the state remains unexplored. One of the major military and political figures of that period was Sultan Ondan, the eldest son of the Kazakh khan Shigai. Despite the importance of this figure for the history of the Kazakh Khanate, there are no special studies of his biography. The purpose of this article is to reconstruct the major stages of the life of the Kazakh sultan Ondan and to highlight his role and significance in the history of the Kazakh Khanate. In the article all basic historical data about the activities of the Kazakh sultan Ondan are collected and studied. In fact, this study represents the first time in historiography that a comprehensive biography of Sultan Ondan has been reconstructed based on all available sources, which accounts for the novelty of the research. The study is based on biographical approach and historical personalistics. Ondan-sultan had a high origin, being a notable figure in the last years of the reign of khans Haknazar and Shigai. He possessed military qualities, actively participated in military-political events of his time. According to sources, Ondan-sultan participated in wars with the Oirats, as well as in the war against the Tashkent ruler Baba-sultan. An important issue is his relations with the Nogai Horde. An important conclusion that can be drawn from the sources, despite their limited nature, is the significant role played by Sultan Ondan and his active participation in the major events of the history of the Kazakh Khanate during the second half of the 16th century. At the same time, it should be noted that, contrary to prevailing views in historiography, one should treat with caution data from sources that often contain contradictory information about Sultan Ondan. This article challenges the established view that this sultan died in the mid-1580s and suggests that his death occurred earlier. Furthermore, previous historiography has paid little attention to the circumstances surrounding the sultan's death.

Keywords: Kazakh Khanate, The second half of the 16th century, foreign policy, Ondan sultan, Uraz-Muhammed, Nogai Horde, “Jami al-Tawarikh”, Kadyr Ali-Bek, Ch. Ch. Valikhanov, Kurbangali Khalid.

Introduction

The second half of the XVI century is an important stage in the history of the Kazakh Khanate. At that time, uneasy relations with neighboring Bukhara Khanate, Nogai and Oirats are formed, and after a long break, relations with the Tsardom of Russia are resumed. In the internal policy there was also a rather complicated situation connected with competition for power among different branches of Kazakh khans and sultans. To this time belongs the activity of several political figures such as Hak-Nazar-khan, Shigai-khan, Tavakkul-khan. A notable figure of that time is Kazakh sultan (tsarevich) and khan of Kasimov Uraz-Muhammed and several other bright figures. One more name stands out among the names of that epoch — Ondan sultan, who left a noticeable trace in Kazakh history.

The importance of the personality of Sultan Ondan is largely due to the factor of his dynastic line, of which he was the founder. Among his descendants there were many bright representatives who played a notable role in history in the following centuries. This is Uraz-Muhammed — khan of Kasimov, who was destined to play a significant role in the history of Kazakh Russian relations and to become one of the heroes of the “Time of Troubles” in the Russian history of the beginning of the XVII century. These are Barak-Khan, one of the most prominent figures in the history of the first half of the XVIII century, his son Bukey, who became one of the last khans of the Kazakhs of the Middle Juz in the early XIX century, their descendant Alikhan Bukeykhanov, a famous political figure of the early XX century, and others. This circumstance attracts attention to Sultan Ondan himself and makes it relevant to study his place and role in history.

At the same time, despite the important place that Ondan Sultan occupies in the history of the Kazakh Khanate, and as the founder of a new dynastic branch, separate studies are still insufficient.

The weak study of the history of Ondan sultan largely relates to a very limited range of sources. Even for such figures as Hak-Nazar-khan, Tavakkul-khan or Uraz-Muhammed, whose names and activities are more often found in sources, some stages of their lives are not always complete and clear. Even less is

* Corresponding author's e-mail: lapin.79@mail.ru

known about Ondan, which complicates the study, but on the other hand makes the study of his life and the era in which he lived more relevant and demanded.

The purpose of this article is to reconstruct, based on all available sources, the biography of the Kazakh sultan Ondan, son of Khan Shigai.

Materials and Methods

It should be stated that there are very few sources that allow one to reconstruct the biography of Ondan and to show his participation in the historical events of the second half of the XVI century.

The most voluminous source, which contains some information about Ondan sultan is the famous chronicle “Jami at-tavarikh” or “Collection of chronicles” by Kadyr Ali-Bek created during the “reign” in Kasimov of Uraz-Muhammed, son of Ondan. This source is well known to researchers and has long attracted the attention of scientists as it not only contains some original messages on the history of the Chingizids but also is an important monument of post (late) Golden Horde Turkic historiography. The text itself was introduced into scientific circulation quite a long time ago and has been published several times. Among recent editions it is worth noting the recent translations by Z.A. Khisamieva [1] and R. Alimov [2], published in 2022.

Ch. Ch. Valikhanov, who knew this source well, characterized it as the most valuable on the history of the Kazakhs: “there is no doubt that with regard to information about the Kirghiz, the “Collection of annals”..., remarkable all the more because it represents the only monuments of the past life of the Kazakhs” [3; 164].

However, this source also contains rather fragmentary and not always clear data, which nevertheless allows us to give a general idea of the fate of the sultan. In addition, there are some other, albeit very brief, chronicles about Ondan Sultan [4; 246].

Among the sources concerning Ondan sultan it is worth mentioning folklore and genealogical legends collected in his time by Ch. Valikhanov, which, although more legendary in nature, nevertheless allow one to show more clearly the importance of Ondan in the historical memory of Kazakhs of the new time and thus indirectly confirm his important role in the historical events of his time. First, this is the material of Ch. Valikhanov entitled by the publishers as “Family tree of Kazakh khans and sultans” [5; 173-177]. Of no less interest are the data collected by the original Turkic-Tatar historian of the early XX century, Kurbangali Khalid, which significantly complement the data known to Ch. Valikhanov [6].

In the work there were applied both general scientific methods such as analysis, generalization and others, and historical methods proper, as well as elements of biographical approach and historical personalistics.

The primary method to be employed is the historical-biographical approach, which is used to reconstruct the life stories of historical figures. Within the framework of this approach, based on the entire known body of sources, an attempt will be made to identify the main stages of Sultan Ondan’s life. The application of this method allows for the consideration of the individual’s personal characteristics, which in turn helps to better understand the logic behind the sultan’s actions in various circumstances.

Closely related to the biographical method is the prosopographic method, which allows us to move from individual facts to the construction of a collective portrait and to reveal certain features of the functioning of the sultan’s group and its overall significance in the history of the Kazakh Khanate.

Results

Ondan (Andak, Onnan, Ozsan, Undan) sultan was one of the sons of Shigai Khan (1580-1582). According to Kadyr Ali-bek “Shigai Khan had many wives, famous, great wives were three”, among which was Bayym-bikem mother of Ondan sultan [1; 140]. It is known about Ondan’s brother and sister — Saidkul sultan and Altyn-khanim. Among Ondan’s brothers from Shigai’s other wives were future Kazakh khans Tavakkul (1594-1598) and Ishim (1598-1628).

If the origin of Ondan sultan’s father Khan Shigai is well known, there is very little data about his mother Bayym-bikem. An interesting fact is Kadyr Ali-Bek’s indication of her special status as the wife of the Kazakh khan. Firstly, in the list of “great wives” Shigaya Bayym-bikem is named first, and in addition, her name is preceded by the epithet “Altyn khanim”. Several researchers working with Kadyr Ali-Bek’s text have repeatedly drawn attention to this. Thus, M.A. Usmanov noted that this epithet is not just a part of the name Bayym-bikem — “at first glance everything seems clear: [Altyn-khanim] is the proper name of the khansha and that is all. However, its strikingly frequent use in the “Collection” requires a more attentive attitude to it” [7; 91]. In this regard, he suggests that the epithet “altyn-khanim” applied to Bayym-bekim in fact

"was the title of "the main (senior) wife of Kazakh khans and tsareviches" [7; 92]. Other researchers adhere to similar assessments regarding this title [1; 101]. Thus, we can reasonably speak not only about the special status of Bayym-bikem mother of Ondan sultan, but also about his own status also — the son of the khan and the son of his senior (main) wife. Due to the undeveloped problems of political anthropology of Kazakhs in the khan's period, it is difficult to speak in detail about the practical expression of this or that title or rank, their correlation with each other, material and political content, but in any case, it should be noted that Ondan sultan had a special origin due to the above reasons, i.e. the high status not only of his father, but also of his mother.

The question of the Ondan's sultan family himself, his wives and children remain unresolved. According to Kadyr Ali-bek Ondan had many wives and concubines and many of them were "from conquered regions" [1; 140]. This thesis is successfully illustrated by another source "Sharaf-name-yi Shahi (Book of the Shah's glory)" by Hafiz-i Tanish. This author notes one of the episodes connected with the name of Ondan sultan the events of which refer to the period of Khanate of Hakk-Nazar (1538-1580) and are dated 1579. Hafiz-i Tanysh writes that at one time on the banks of the river Talas together with the khan there were several sultans, including Shigai and his son Ondan, who apparently about that time "caught in the net of his marriage union the wife (kuch) of "Abd al-Karim sultan, and his sister was taken captive for Jalim sultan" [4; 246]. And as the author of "Sharaf-name-yi Shahi" writes further that exactly after this case "sons of Khorazmshah sultan refused the campaign against Kazakhs" [4; 246].

In "Sharaf-name-yi Shahi" in the translation made by M.A. Salakhmetdinova and published in 1969, which we refer to, in this episode the name of Ondan sultan is indicated as "Andak sultan", but in the notes to this translation made by A.A. Ibragmova it is assumed with reference to V.V. Velyaminov-Zernov that it is Ondan son of Shigai-khan and nephew of Tavakkul-khan [4; 536]. V.V. Velyaminov -Zernov himself in his translation of the episode from "Sharaf-name-yi Shahi" about the abduction of Abd al-Karim sultan's wife and sister directly names Ondan sultan [8; 281, 362].

According to sources, Ondan Sultan had two known wives. The first was Altyn-khanim daughter of Bulat sultan son of Usyak-khan [1; 140]. She was the mother of the famous Uraz-Muhammed whose short but very rich military-political life, and even more often circumstances of death, status of "Kasimov king", closeness to the author of "Jami at-tavarikh" Kadyr Ali-Bek, role in the Kazakh-Russian ambassadorial relations, kinship with Kazakh khans and a number of other factors made him noticeable in the history of the Russian state and attracted the attention of researchers. In historiography there is an assumption concerning the father of Altyn-khanim Sultan Bulat, which indirectly can give information about the age of the senior khan's wife. N.A. Atygaev referring to the work of A.I. Isin suggests that Sultan Bulat died during the Kazakh-Nogai confrontation in 1537 [9; 449]. However, this statement does not consider another important factor. If Bulat sultan died in the summer of 1537, his daughter Altyn-khanim had to be born not later than this time or in any case not later than the beginning of 1538. Her husband Ondan Sultan was born not earlier than in the middle of 1550s. If the assumption of N.A. Atygaev is correct, then in this case Ondan's wife, who gave birth to several children, was almost 20 years older than her husband, which is unlikely. Thus, the assumption about the death of Altyn-khanim's father Sultan Bulat in 1537 looks doubtful and requires more solid grounds.

The second wife of Ondan — Chuyum-khanim was the daughter of Kimsin sultan son of Burunduk-khan. From her was born Kuchuk sultan, about whom Kadyr Ali-bek reports that he was "under the padishah of Islam Tevekkel khan the leader of the army" [1; 140]. His name is also mentioned in ambassadorial documents connected with Kazakh-Russian contacts in 1594-1595 [10; 31, 32, 37, 39]. Known descendants of Ondan XVIII — the beginning of XX centuries mainly belong to the line of Kuchuk sultan. Almost nothing is known about the other sons of Ondan sultan.

In rare references to Ondan sultan researchers cite interesting data on this sultan collected by Ch. Valikhanov. So, in the materials devoted to the genealogy of Kazakh Tore, first published only in the 1960s, the following legend is given: "one line of Kaisak sultans is known under the name of sultans of the red banner and comes, according to the legend of the people, from one Central Asian native, adventurer. The ancestor of this branch of sultans Ondan, nicknamed Marksman, was from Kurama, that at Angren" [5; 173]. As the legend goes on Ondan was forced to leave Kurama and on the advice of his father's friend Alibek Agyevsky he went to the Kazakhs where he "gave himself away" for the sultan [5; 173].

In this message cited by Ch. Valikhanov, several interesting points concerning Ondan, which in the future will require more detailed study in case they are confirmed by other sources.

First, it is the origin of Ondan, in this message it is territorially connected with the southern city of Angren, which he was forced to leave. In this case, an interesting parallel with Ondan's brother Khan Tavakkul conducted by J.O. Artykbaev, he also offers an interpretation of the word "Kurama" [11; 108].

Secondly, the thesis that Ondan "passed himself off" as a sultan. More specifically, the legend says that Alibek, the father of the famous Tole-biy, when Ondan fled to him after the incident, gave him the following advice: "You cannot stay here. There are nomadic tribes on the steppes of Zachuysk who respect sultans and khojas. You cannot be a hodja, but you can be a sultan. You're brave and a first-rate marksman. Go there and pretend (*italics* — N.L.) to be a sultan" [5; 173]. Ch. Ch. Valikhanov did not share this version and, as if commenting on, it cited information from "Collection of annals" Kadyr Ali-Bek, about the kinship of Ondan sultan with Kazakh khans and thus refuting the "imposture" of the sultan, given in the legend collected by him.

Regarding the probability of "imposture" of Ondan, it will be appropriate to refer to the opinion of experts who analyzed DNA-data of representatives of several groups of Kazakh Chingizids, including the descendants of Ondan: "among Kazakh khans, there were no documented facts of imposture or adoption. It is important to note that, as a rule, Kazakh Chingizids knew each other and the fact of imposture or adoption would immediately become the property of "uzun-kulak" (steppe rumor). Thus, the only mechanism of incorporation of another haplogroup into the Chingizids could be adultery" [12; 122]. By the way the same group of researchers has received interesting results concerning the modern descendants of Ondan sultan. From them it follows that haplogroup (C3 (xC3c)) of a line of Sultan coincides with haplogroup of other Chingizids unlike, for example, some other tested descendants of Kazakh khans [12; 123]. In any case, the presence in the legends collected by Ch. Ch. Valikhanov mentioning that Ondan allegedly "gave himself away" for the Sultan is quite interesting.

Thirdly, this are the data of Ch. Ch. Valikhanov that the descendants of Ondan are known as the Red Banner Sultans. This fact may indeed speak of the formation of an independent dynasty within the Kazakh Chingizids, who had their own symbol expressed in a banner of a certain color. On the other hand, this shows not only the special role of Ondan as the founder of the dynasty, but also indirectly testifies to his own significant role in the history of the Kazakh Khanate. It is extremely interesting that the information about the presence of a separate designation, a symbol in the form of a banner specifically among the descendants of Ondan, is confirmed by the data of a younger contemporary of Ch. Ch. Valikhanov, the historian Kurbangali Khalid. However, he gives his own very important clarifications, which also deserve attention. If Ch. Ch. Valikhanov calls the descendants of Ondan the sultans of the red banner, then Kurbangali Khalid, relying on the information he painstakingly collected, writes the opposite, that Ondan himself came from the sultans of the red banner as a descendant of Urus Khan and the heir of the Kazakh khans. However, unlike his predecessors, Ondan chose white as his banner and thus, according to Kurbangali Khalid, his descendants are not red-, but white-banner sultans (*ak tuly torelers*) [6; 103].

In general, the information provided by Ch. Ch. Valikhanov (and Kurbangali Khalid) provides additional details to the biography of Ondan, which is especially valuable given the limited sources.

In historiography, attention has been drawn several times to Ondan's age given in the "Collection of Chronicles". Kadir Ali-bek in his work indicates that he died in a clash with the Kalmyks "at the age of thirty" [8; 365]. According to other data from the same source, the sultan died "from internecine strife" [1; 140].

Based on this information and calculations of Uraz-Muhammad's age made by V.V. Velyaminov-Zernov, several versions of the lifespan of Sultan Ondan are given. At the same time, in general, there is, if not a consolidated, then the most widespread opinion among researchers — about 1555–1585. In this case, the starting date was Ondan's death — 1585, and retrospectively, given that the sultan lived for about thirty years, his birth was dated around 1555. This version, in various variations, was supported by V.V. Velyaminov-Zernov himself, who was the first to propose 1585, and after him, most modern researchers, including A.V. Belyakov, M.Zh. Abdirrov, T.I. Sultanov, K.K. Abuev and others [8; 399], [13; 20, 23], [14; 29], [15; 27], [16; 29], [17; 353], [18; 326, 415].

However, there are other opinions in historiography. For example, the same A.V. Belyakov in some of his works adhered to a different, earlier dating of the life of Ondan sultan — 1545–1575 [19; 76], [20; 176]. Zh. M. Sabitov offers his version concerning the time of Ondan's death. Justifying a different date of birth of Uraz-Muhammad than it is accepted in the literature and assuming that he was born in 1574, and not in 1572 Zh. M. Sabitov indicates that thus the time of Ondan's death should be attributed to 1587 [21; 1163–1164].

As we see, the available ideas about the time of Ondan's life are based primarily on indirect data coming from assumptions regarding the dating of the events of the life of his son Uraz-Muhammad. In the ab-

sence of direct instructions in the sources about the time of life of Ondan himself, it is difficult to give more substantiated dates. For our part, we would like to note that there is no information about Ondan after 1579 in the sources, and in this connection, it is possible to assume that he died earlier than it is accepted in the historical literature, i.e. before 1585.

If the sources are silent about the time of Ondan's death, the place of his burial is known quite accurately. According to the main source on the life and activities of Ondan sultan "Collection of Annals" by Kadyr Ali-Bek, he was buried near the mausoleum of Khoja Ahmet Yasawi, that is, in the city of Turkestan. However, in historiography sometimes there is an unusual indication that Ondan "Marksman" was buried in another place. So A.V. Belyakov in several of his works for quite a long time adhered to the version about the place of burial of Ondan sultan not in Turkestan, but in Turkmenia [14; 29], [19; 76], [20; 177], which has already been pointed out [17; 355]. However, later in his works he indicated the place of burial of the sultan in Turkestan, which corresponds to the source.

Brief data from the sources allow us to say a few words about the personal qualities of Ondan sultan. According to Kadyr Ali-Bek "stories [about the life] of Ondan Sultan are heard everywhere, he was a great hero — a sniper in any case, in every battle with the enemy showed courage and bravery. In the time of Shigai Khan he was the leader of the army. The fame about him is known" [1; 140].

Ch. Ch. Valikhanov cites such an incident that forced Ondan to leave Kurama: "once at a feast he, having drunk too much, [said] that he had killed a noble Kurama man. Having drawn a bow with an arrow of twelve girths, he sat on a black horse and fled from revenge" [5; 173].

The available legends about the qualities and abilities of Ondan sultan speak about the courage of the sultan and both sources firmly link him with the ability to manage a bow, he is even called "Marksman", "sniper" and "shooter of the first hand". In addition, the sultan was no stranger to feasts and apparently was not characterized by an ascetic lifestyle. This is evidenced by the participation in the "feast" and taking away Abd al-Karim sultan's wife and indirectly by Alibek's words that Ondan could become a sultan, but not a Khoja.

We know even less about Ondan sultan's military-political activity, according to even more brief references. It is known that during the reign of his father Shigai, the sultan was "leader of troops", the death of the sultan at the hands of the Kalmyks suggests that he participated in wars with the Kalmyks (Oirats). The mention of Abd al-Karim sultan allows us to confidently assume that Ondan participated in the events related to the activities of the famous Shibanid Baba sultan, whose nephew was Abd al-Karim sultan.

In historiography there is an interesting assumption or hypothesis related to the possible political status of Ondan sultan as a formal ruler of the Nogai Horde. The author of this hypothesis is A.V. Belyakov, who in his monograph devoted to the Kasimov king Uraz-Muhammed, prefacing the biography of the main character gives curious data and puts forward his assumptions concerning his father, namely Ondan sultan. In this monograph and in some other works [22; 21], [23; 103-104], A.V. Belyakov, referring to the sources related to the sister of Uraz-Muhammed tsarevna Ai-khanysh, assumes that Ondan was the nominal king of the Nogai horde [13; 22].

Already based on this assumption A.V. Belyakov, for example, admits that during the "reign" of Ondan over the Nogai horde there could be born his son Uraz-Muhammed [13; 23]. In addition, A.V. Belyakov assumes that quite numerous relatives of Uraz-Muhammed, including his grandmother and mother, who later found themselves together with him in Russia, were in the Nogai Horde before coming here [13; 82].

In his new monograph A.V. Belyakov corrected some assumptions related to Ondan, but the main thesis about his probable reign in the Nogai horde remained unchanged [24; 21-22].

The historiography drew attention to the assumption of A.V. Belyakov regarding the royal status of Ondan and there are several critical remarks [9; 448-449], [25; 202], [26; 387-388]. For example, N.A. Atygaev in general admits the fact that Ondan could be a Nogai ruler but does not agree that he was a nominal khan appointed by the Nogai biys themselves. E.A. Ryabinina and D.N. Maslyuzhenko are even more critical of this version, believing that its problem "is that it is not clear when Ondan could have been enthroned and why he is not indicated as a king in other sources, which are quite reverent about political terminology" [26; 387-388].

If we agree with this assumption that Ondan was a nominal but still official ruler of the Nogai Horde, it will be a significant addition to the biography of the sultan and the status of his son Uraz-Muhammed not only as a grandson of the Kazakh khan, but also as a son of the Nogai king.

Relations between Kazakhs and Nogai in the second half of the XVI century were not simple, and one cannot exclude the connection of Ondan sultan with Nogai leaders. This is indirectly evidenced by the legend

recorded by Ch. Valikhanov according to which after fleeing from Kurama Ondan sultan first “went to the Small Nogai”, and from them went to the Kazakhs [5; 173]. Nevertheless, this hypothesis of A.V. Belyakov about “Tsar Ondan” still meets an objection, which is significant in our opinion.

A.V. Belyakov himself correctly notes that there is extraordinarily little data about Ondan sultan, which are mainly collected in “Jami at-tavarikh”. In this source, being an apologia of the Kasimov khan Uraz-Muhammed son of Ondan sultan, the official genealogy ascending from the new Kasimov khan to his direct ancestor Urus-khan is presented in fact [27; 235]. It draws attention to the fact that all, with one exception, the ancestors of Uraz-Muhammed, including himself, are named khans. So, the only exception is the father of Uraz-Muhammed — Ondan, who alone is named Sultan. In the chronicle of Kadir Ali Bey the name of Ondan except khan genealogy is found several times and his only sultan title is always indicated, and not once is it mentioned about khan status.

It is interesting that A.V. Belyakov himself, characterizing the work of Kadyr Ali-Bek, notes that he “significantly retouched” the image not only of the Kasimov khan himself, but also of his father Sultan Ondan [13; 23, 30]. In this case, what prevented the author of “Jami at-tawarikh” from showing the higher khan status of Ondan? It should be emphasized that among the very limited information known about Kadyr Ali-bek we know about his service to the ancestors of Uraz-Muhammed, which in turn suggests that the chronicler was informed about the origin of both the Kasimov khan and the high status of his father — Sultan Ondan.

Thus, the assumption of Ondan’s reign in the Nogai Horde cannot be considered confirmed yet, it requires more documentary grounds. In this regard, the conclusions based on this assumption should be taken very cautiously.

In this case, speaking about Ondan’s high status, the reasonable question is not so much about his khan title in the Nogai Horde, but about his potential opportunity to become the Kazakh khan after his father Shigai, and most importantly why it did not happen. Given Ondan’s own status, his abilities, seniority among his brothers and involvement in the khanate as Kadyr Ali-Bek writes about it, why did he not become khan, but his younger, half-brother Tavakkul? For lack of details in the sources it is difficult to judge with certainty, but a probable reason could be that he, as we assume, died earlier than it is considered in historiography, even during Shigai’s life or soon after his death. However, as a potential khan, Ondan was quite a suitable candidate.

Discussion

The paucity of sources limits the study of aspects of Ondan Sultan’s activities. In this regard, there are very few works that are directly devoted to him, historiography is mainly represented either by generalizing works on the history of the Kazakh Khanate and the events of the second half of the XVI century, or, even more often, Ondan’s name is mentioned in works devoted to his son Uraz-Muhammed more “popular” with researchers.

Among the researchers who paid special attention to the activities of Ondan Sultan it is worth noting the works of A.V. Belyakov, Zh. M. Sabitov, N. Atygaev, J. Artykbaev and some others [9; 443-452], [11; 107-109], [13], [21; 1163-1165].

However, even in these works the attention to the activities of Ondan Sultan is rather limited. Researchers agree that there is very little data about him [13; 20]. The factor of the unexplored biography of the sultan also adds to the relevance of this work.

In historiography, the name Ondan is first mentioned in the well-known work of V.V. Velyaminov-Zernov, who had a deep knowledge of Eastern written sources, based on which he was the first to identify a number of issues in the history of the Kazakh Khanate, including detailed biographies of some Kazakh rulers. It is in his work that rare data from Eastern sources (Sharaf-nama-yi Shahi by Hafiz-i Tanish) are cited, which allow us to speak of Ondan’s participation in the complex relations that Kazakh rulers built with the Bukhara Khanate and the Tashkent domain [4; 246]. An important contribution is made by V.V. Velyaminov-Zernov regarding the time of Ondan’s life. After analyzing the data reported by Kadyr Ali-Bek in “Jami at-tavarikh” about the life of Uraz-Muhammad, he concluded that Sultan Ondan died in the mid-1580s, and because the same source states that the sultan lived only thirty years, his birth is attributed to the mid-1550s. Later, almost all researchers accepted this date.

Among researchers, it is worth noting the work of Zh. O. Artykbaev, which reconstructs the biographies of a few Kazakh rulers, khans, and sultans, including Sultan Ondan. In particular, he drew attention to Ondan’s place of origin and the fact that his descendants were given the name “sultans of the white banner.”

In fact, Zh. O. Artykbaev was one of the first to highlight Ondan's biography in his work. In addition, it is important that in his work, a large array of Eastern sources was used to reconstruct the sultan's activities, including data from authors such as Kadyr Ali-Bek, Hafiz-i Tanish, Ch. Valikhanov, Kurbangali Khalid, Mahshur-Zhusup, and Shakarym [11; 107–109].

The works of Russian historian A.V. Belyakov, a leading specialist in the history of the Chingizids, examine the biography of Kasimov Khan Uraz-Muhammad, one of Ondan's sons. In this regard, when describing the khan's family, he provides interesting information about his father. In his works, based on the historical sources he has identified, he puts forward a hypothesis about Ondan's possible nominal rule in the Nogai Horde. In connection with this theory, A.V. Belyakov suggests that Sultan Ondan's family was also in the Nogai Horde and even that his son and future Khan of Kasimov, Uraz-Muhammad, was born in the Nogai nomadic camps during his father's reign there. In his work, A.V. Belyakov also notes the years of Ondan's life and place of death. On this issue, he agrees with the proposal put forward earlier by V.V. Velyaminov-Zernov [13].

Zh. M. Sabitov's work is of interest in relation to some data concerning the life of Sultan Ondan. This author is one of the few who revises the chronology of Uraz-Muhammad's life and at the same time clarifies the time of Ondan's probable death. Based on a comparison of some data from Jami at-tavarikh, he suggests that the existing view in historiography regarding this event is not accurate and that the sultan died a couple of years later than is commonly believed [21; 1163–1165].

Also noteworthy in historiography is an article by N. Atygaev devoted to the ancestors of Khan Uraz-Muhammad, among whom his father Ondan occupied an important place. Based on a few sources, some data on the life and activities of this sultan and his family are provided. In addition, N. Atygaev is one of the authors who supported A.V. Belyakov's assumption regarding Ondan's possible reign in the Nogai Horde but believes that Ondan was not a nominal but a real khan of the Nogai Horde and that he was appointed khan by his father Shigai Khan [9; 448].

In general, it should be noted that despite the certain interest of researchers in the figure of Ondan Sultan, several questions remain unstudied and require attention.

There is no consensus or precise understanding in the literature regarding most aspects of Sultan Ondan's biography, including the dates of his life, his place of birth, the circumstances of his involvement in the major events of the history of the Kazakh Khanate, and even the causes and timing of his death. This is largely because authors have not utilized all available sources. This article, for the first time in historiography, systematizes all data known from sources regarding Ondan's activities. However, the overall scarcity of data does not yet allow for definitive answers to several questions. For example, the question of Ondan's role in the history of the Nogai Horde remains a matter of debate; the question of his relationship with the new Kazakh khan Tavakkul, who ascended the throne after the death of Khan Shigai, requires further study, as do several other issues.

Conclusions

An analysis of the sources consulted shows that the history of the Kazakh Khanate in the second half of the 16th century remains a little-studied period. In this context, it is particularly important to study the role of individual historical figures — khans and sultans — who were the main actors in military and political history. One of the significant historical figures of that time is Sultan Ondan. Written sources and folklore data clearly show that Ondan played a significant role in a number of events. He took part in military events during the struggle of the Kazakh khan Khaknazar against the ruler of Tashkent, Shibaniid Baba Sultan, was commander of the troops during the reign of Khan Shigay and also participated in clashes with the Oirats. In addition, there is reason to believe that Ondan may have taken part in the struggle for power after the death of his father, Khan Shigay. Of particular importance is the information about Ondan's possible connections with the Nogai Horde.

In historiography, a complex situation has developed regarding the study of Ondan's role in the history of the Kazakh Khanate. On the one hand, his name appears in various sources, and the sultan's important role in various events is noted. This has led to some authors in historical literature since the 19th century mentioning Ondan, especially when describing events related to the activities of the Kasimov Khan Uraz-Muhammad. However, the limited number of sources means that the information about the sultan is often repeated, and there is still no complete written biography of Sultan Ondan.

Historical information about the dynastic line founded by Ondan is of exceptional importance. Ondan himself had a special origin and status that distinguished him from other sultans, as he was not only the son

of the khan, but also descended from the khan's main wife, who bore the epithet "Altyn khanim." His successful military and political activities and large family made Ondan the founder of a new genealogical branch of the Kazakh elite, which produced many prominent figures in the history of Kazakhstan. In this regard, it is particularly significant that sources mention the fact that Ondan's dynastic line received its distinguishing mark in the form of a red (according to other sources, white) banner. The special role of his descendants is noted in such an important source as "Jami at-tavarikh" by Kadyr Ali-Bek, which states that one of the sultan's sons became the Khan of Kasimov, and another was a major military leader during the reign of Khan Tawakkul. The important place of Sultan Ondan in the history of the Kazakh Khanate is confirmed by the preservation of his memory in oral traditions collected by Ch. Ch. Valikhanov and Kurbanali Khalid. These data reveal the sultan's personal qualities, among which his bravery, strength, and agility are mentioned.

The limited resources available do not allow for a complete reconstruction of all aspects of this sultan's biography. For example, important details about the time and place of his birth vary significantly between different sources and authors. While there is virtually no information about the sultan's place of birth, the time of his birth and death can be estimated based on the life and biography of his famous son, Sultan Uraz-Muhammad. Analysis of sources has shown that existing historiographical ideas about the time of Ondan's life need to be revised.

The personality of Ondan sultan requires further research, given his status, position and probable participation in several major events in the history of the Kazakh khanate in the second half of the 16th century. Although the limited range of sources does not yet allow us to show the role of Ondan sultan in more detail and accurately, the available references to him testify to his notable role in Kazakh history.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the implementation of the program under the targeted funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled "Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan" (IRN BR24993173).

References

- 1 Хисамиева З.А. Язык дастанов Кадыр Али-бека / З.А. Хисамиева. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2022. — 244 с.
- 2 Алимов Р. Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / Р. Алимов. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2022. — 544 с.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собрание сочинений [в пяти томах] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 2. — С. 148–166.
- 4 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. — Алма-Ата: Наука, 1969. — 651 с.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Родословное древо казахских ханов и султанов. Собрание сочинений [в пяти томах] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 4. — С. 173–177.
- 6 Халид К. Тауарих хамса (Бес тарих) / К. Халид; ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 7 Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. — 223 с.
- 8 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Труды Восточного Отделения Императорского Археологического общества / В.В. Вельяминов-Зернов. — СПб.: В типографии Императорской АН, 1864. — Часть 10. — 498 с.
- 9 Атыгаев Н.А. Предки Ураз Мухаммед-хана в истории Казахского ханства / Н.А. Атыгаев // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 2. — С. 443–452.
- 10 Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 122. — Оп. 1. 1595 г. — Д. 2. — Л. 31–39.
- 11 Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов / Ж.О. Артыкбаев. — Алматы: Ғылым, 2001. — 204 с.
- 12 Сабитов Ж.М. Генеалогия казахстанских чингизидов (Тука-Тимуридов и Шибанидов) в контексте данных популяционной генетики / Ж.М. Сабитов, И.М. Тажигулова, О.П. Балановский, Е.В. Балановская, М.К. Жабагин // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2012. — Выпуск 4. — С. 121–125.
- 13 Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусайтов. Опыт совместной биографии / А.В. Беляков. — Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. — 208 с.

- 14 Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан / А.В. Беляков // Мининские чтения. Труды научной конференции. — Нижний Новгород, 2007. — С. 29–60.
- 15 Абуев К. Султан Ураз-Мухаммед: Жизнь и необычная судьба / К. Абуев, И. Мухаммадеева. — Астана: Елорда, 2007. — 144 с.
- 16 Атыгаев Н.А. Казахское ханство в потоке истории. Очерки / Н.А. Атыгаев. — Алматы: «Издательство Елтаным», 2015. — 384 с.
- 17 Абдиров М.Ж. Казахский хан в Русском государстве: монография / М.Ж. Абдиров. — Алматы: Издательство «Атамұра», 2020. — 392 с.
- 18 Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т.И. Султанов. — СПб.: Евразия, 2017. — 448 с.
- 19 Беляков А.В. Чингисиды в России XV–XVII веков: просопографическое исследование / А.В. Беляков. — Рязань: «Рязань. Мир», 2011. — 512 с.
- 20 Трепавлов В.В. Сибирские царевичи в истории России. Научное издание / В.В. Трепавлов, А.В. Беляков. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. — 496 с.
- 21 Сабитов Ж.М. К вопросу об обстоятельствах появления Ураз-Мухаммеда и Кадырали Жалаири в Сибири / Ж.М. Сабитов // История «Молодой учёный» — 2015. — № 11(91). — С. 1163–1165.
- 22 Беляков А.В. Араслан Алеевич — последний царь касимовский / А.В. Беляков; сост. А.О. Никитин, П.А. Трибунский // Рязанская старина. 2004–2005. — Рязань: Край, 2006. Вып. 2–3. — С. 8–30.
- 23 Беляков А.В. Царевич Авган-Мухаммед ибн Араб-Мухаммед в России первой половины XVII в. / А.В. Беляков // Тюркологический сборник: 2006. — М.: Восточная литература, 2007. — С. 95–112.
- 24 Беляков А.В. Касимовский царь и сибирский мирза на рубеже XVI–XVII веков: Опыт параллельной биографии / А.В. Беляков. — М.: Квадрига, 2024. — 296 с.
- 25 Маслюженко Д.Н. Рецензия на: А.В. Беляков. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исиной Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. / Д.Н. Маслюженко // Российская история. — 2020. — № 1. — С. 201–206. DOI: <https://doi.org/10.31857/S086956870008286-5>
- 26 Рябинина Е.А. Сейдяк и Ураз-Мухаммед в сибирской истории / Е.А. Рябинина, Д.Н. Маслюженко // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 2. — С. 380–396. DOI: <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-2.380-396>
- 27 Сыздыкова Р.Г. Язык «Жами‘ат-тауарих» Жалаири / Р.Г. Сыздыкова. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 243 с.

Н.С. Лапин

«Ұзын оқты» Ондан: XVI ғасырдың екінші жартындағы қазақ сұлтаны

XVI ғасырдың ортасы мен екінші жартысы Қазақ хандығы тарихының маңызды кезеңі болғанымен, мемлекет тарихындағы жекелеген тұлғалардың рөлі әлі де болса толық зерттелмей келеді. Сол кезеңдегі ірі әскери және саяси қайраткердің бірі — қазақ ханы Шығайдың үлкен ұлы Ондан сұлтан. Бұл тұлғаның Қазақ хандығы тарихы үшін маңызы зор болса да, оның өмірбаянына қатысты арнайы зерттеулер кездеспейді. Мақаланың мақсаты — Ондан сұлтан өмірінің негізгі кезеңдерін қайта жаңғыртып, оның Қазақ хандығы тарихындағы рөлі мен маңызын көрсету. Мақалада сұлтанның қызметі туралы барлық негізгі тарихи деректер жинақталып, зерделенді. Тарихнамада алғаш рет қолжетімді барлық дереккөздер негізінде Ондан сұлтанның өмірбаяны барынша толық қайта жасалды, бұл зерттеудің ғылыми жаңалығын дәйектейді. Сұлтан туралы мәліметтер шежірелік деректерде сақталған, олардың негізгісі — XVII ғасырдың басында Қасым хандығында жазылған Қадыр Әлібектің «Жами ат-тауарих» атты әйгілі еңбегі. Сонымен қатар XIX ғасырдың ортасы мен екінші жартысында Шоқан Уәлиханов пен Құрбанғали Халид жинақтаған фольклорлық дереккөздердегі ақпарат пайдаланылды. Бұл мәліметтер Ондан сұлтанның тарихи санадағы бейнесін айғақтайтындықтан зерттеу үшін өте құнды. Зерттеу өмірбаяндық тәсіл мен тарихи персоналистикаға негізделген. Ондан сұлтан текті әулеттен шыққан, Хакназар мен Шығай хандар билігінің соңғы жылдарындағы көрнекті тұлға болған. Ол әскери өнерді жетік меңгеріп, өз заманының әскери-саяси оқиғаларына белсене қатысқан. Деректерге сүйенсек, Ондан сұлтан ойраттармен соғыстарға, сондай-ақ Ташкент билеушісі Баба сұлтанға қарсы жорықтарға қатысқан. Оның Ноғай Ордасымен байланысы да маңызды мәселелердің бірі. Дереккөздердің шектеулілігіне қарамастан, Ондан сұлтанның XVI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ хандығы тарихының негізгі оқиғаларына белсенді қатысқаны туралы маңызды қорытынды жасауға болады. Дегенмен тарихнамада қалыптасқан пікірлерге қарама-қайшы келетін мәліметтерге сақтықпен қарау қажет. Мақалада сұлтанның 1580 жылдардың ортасында қайтыс болғаны туралы қалыптасқан түсінікке күмән келтіріліп, оның қаза тапқан уақыты ертерек болуы мүмкін деген болжам ұсынылады. Бұдан бөлек, тарихнамада бұрын назардан тыс қалған сұлтанның қаза болу жағдайларына тоқталып, оның өлімі хандық ішіндегі саяси ахуалмен байланысты болуы мүмкін деген негізді жорамал жасалды.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, XVI ғасырдың екінші жартысы, сыртқы саясат, Ондан сұлтан, Ораз-Мухаммед, Ноғай ордасы, «Жамиғ ат-тауарих», Қадір Әлібек, Шоқан Уәлиханов, Құрбанғали Халид.

Ондан «Длиннострелый»: казахский султан второй половины XVI века

Середина и вторая половина XVI в. являются важным этапом в истории Казахского ханства, однако остается не исследованной роль отдельных личностей в истории государства. Одним из крупных военных и политических деятелей того периода был старший сын казахского хана Шигаю султан Ондан. Несмотря на значимость данной фигуры для истории Казахского ханства, отсутствуют специальные исследования его биографии. Цель статьи — реконструировать основные этапы жизни казахского султана Ондана и показать его роль и значение в истории Казахского ханства. В статье собраны и изучены все основные исторические данные о деятельности этого султана. Фактически впервые в историографии на основе всех доступных источников наиболее полно воссоздана биография султана Ондана, что обеспечивает новизну исследования. Сведения об этом султанине сохранились в летописных источниках, главным из которых является известный труд Кадыр Али-бека «Джами ат-таварих», написанный в начале XVII века в Касимовском ханстве. Кроме того, были привлечены сведения, отраженные в фольклорных источниках, собранных Чоканом Валихановым и Курбангали Халидом в середине и второй половине XIX века. Данные сведения очень важны для исследования, так как показывают значение Ондана, сохранившееся в народной памяти, что может свидетельствовать о значительной роли этого султана в истории. Исследование основано на биографическом подходе и исторической персоналистике. Ондан-султан имел высокое происхождение, являясь заметной фигурой в последние годы правления ханов Хакназара и Шигаю. Обладая военными качествами, активно участвовал в военно-политических событиях своего времени. Согласно источникам, Ондан-султан участвовал в войнах с ойратами, а также в войне против ташкентского правителя Баба-султана. Важным вопросом являются его связи с Ногайской Ордой. Важным выводом, который позволяют сделать источники, несмотря на их ограниченность, является значительная роль султана Ондана и его активное участие в основных событиях истории Казахского ханства второй половины XVI века. При этом следует отметить, что вопреки имеющимся представлениям в историографии, следует осторожно принимать данные из источников, которые нередко содержат противоречивые сведения о султанине Ондане. В данной статье поставлено под сомнение устоявшееся представление о времени смерти этого султана в середине 1580-х годов и сделано предположение о более раннем времени его гибели. Кроме того, ранее в историографии мало внимания обращалось на сведения об обстоятельствах, при которых погиб султан. Есть основания предполагать, что его гибель может быть связана с внутренней ситуацией, возникшей в самом Казахском ханстве.

Ключевые слова: Казахское ханство, вторая половина XVI века, внешняя политика, Ондан-султан, Ураз-Мухаммед, Ногайская Орда, «Джами ат-таварих», Кадыр Али-бек, Ч.Ч. Валиханов, Курбангали Халид.

References

- 1 Khisamieva, Z.A. (2022). *Yazyk dastanov Kadyr Ali-beka* [The language of Kadyr Ali-Bek's dastans]. Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 2 Alimov, R. (2022). *Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarikh. Faksimile rukopisi* [Kadyr Ali-bek. Jami at-tawarikh. Facsimile of the manuscript]. Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 3 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). *Kirgizskoe rodoslovie. Sobranie sochinenii v piati tomakh* [Kyrgyz genealogy. Collection of works in five volumes]. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii. Vols. 1-5. Vol. 2, 148–166 [in Russian].
- 4 Ibragimov, S.K., Mingulov, N.N., Pishchulina, K.A., & Yudin, V.P. (Comp.). (1969). *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov (Iz vlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii)* [Materials on the history of Kazakh khanates of XV–XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 5 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). *Rodoslovnnoe drevo kazakhskikh khanov i sultanov. Sobranie sochinenii v piati tomakh* [The Family Tree of Kazakh Khans and Sultans. Collected Works in Five Volumes]. Vols. 1-5. Vol. 4, 173–177. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 6 Khalid, K. (1992). *Tauarikh khamsa: (Bes tarikhi)* [Essays on the History of Five Eastern Peoples]. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 7 Usmanov, M.A. (1972). *Tatarskie istoricheskie istochniki XVII–XVIII vv.* [Tatar historical sources of the XVII–XVIII centuries.]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].
- 8 Veliaminov-Zernov, V.V. (1864). *Issledovanie o kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh. Trudy Vostochnogo Otdeleniia Imperatorskogo Arkheologicheskogo obshchestva. Chast 10* [A Study of the Kasimov Tsars and Tsareviches. Proceedings of the Eastern Branch of the Imperial Archaeological Society. Part 10]. Saint Petersburg: V tipografii Imperatorskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 9 Atygaev, N.A. (2023). *Predki Uraz Mukhammed-khana v istorii Kazakhskogo khanstva* [Ancestors of Uraz Muhammed Khan in the history of the Kazakh Khanate]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 2, 443–452 [in Russian].

- 10 RSAAA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 122. — Op. 1. 1595. — D. 2. — L. 31–39 [in Russian].
- 11 Artykbayev, Zh.O. (2001) *Materialy k istorii pravyashchego doma kazakhov* [Materials to the history of the ruling house of Kazakhs]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 12 Sabitov, Zh.M., Tazhigulova, I.M., Balanovskii, O.P., Balanovskaya, E.V., & Zhabagin, M.K. (2012). Genealogiia kazakhstanskikh chingizidov (Tuka-Timuridov i Shibanidov) v kontekste dannyykh populiatsionnoi genetiki [Genealogy of Kazakhstani Chingizids (Tuka-Timurids and Shibanids) in the context of population genetics data]. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva. Sbornik statei — Medieval Turkic-Tatar states. Collection of articles*, 4, 121–125 [in Russian].
- 13 Beliaikov, A.V. (2019). *Uraz-Mukhammed ibn Ondan i Isinei Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovmestnoi biografii* [Uraz-Muhammed ibn Ondan and Isinei Karamyshev son of Musaitov. Experience of joint biography]. Almaty: AO «ABDI Kompani» [in Russian].
- 14 Beliaikov, A.V. (2007). Uraz-Mukhammed ibn Ondan [Uraz-Muhammad ibn Ondan]. *Mininskie chteniia. Trudy nauchnoi konferentsii — Minin Readings. Proceedings of the scientific conference* (pp. 29–60). Nizhny Novgorod [in Russian].
- 15 Abuev, K., & Mukhamadeeva, I. (2007). *Sultan Uraz-Mukhammed: Zhizn i neobychnaia sudba* [Sultan Uraz-Muhammad: Life and unusual fate]. Astana: Elorda [in Russian].
- 16 Atygaev, N.A. (2015). *Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii. Ocherki* [Kazakh Khanate in the stream of history. Essays]. Almaty: Eltany [in Russian].
- 17 Abdirov, M.Zh. (2020). *Kazakhskii khan v Russkom gosudarstve: monografiia* [Kazakh Khan in the Russian State: A Monograph]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 18 Sultanov, T.I. (2017). *Chingiz-khan i Chingizidy. Sudba i vlast* [Genghis Khan and the Genghisids. Fate and power]. Saint Petersburg: Evraziia [in Russian].
- 19 Beliaikov, A.V. (2011). *Chingisidy v Rossii XV–XVII vekov: prosopograficheskoe issledovanie* [Chinggisids in Russia of the XV–XVII centuries: a prosopographical study]. Ryazan: "Ryazan. Mir" [in Russian].
- 20 Trepavlov, V.V., & Belyakov, A.V. (2018). *Sibirskie tsarevichi v istorii Rossii. Nauchnoe izdanie* [Siberian Tsareviches in Russian History. A Scientific Publication]. Saint Petersburg: "Izdatelstvo Olega Abyshko" [in Russian].
- 21 Sabitov, Zh.M. (2015). K voprosu ob obstoiatelstvakh poiavleniia Uraz-Mukhammeda i Kadyrali Zhalairi v Sibiri [On the circumstances of the appearance of Uraz-Muhammed and Kadyrali Jalairi in Siberia]. *Istoriia «Molodoi uchenyi» — The story "Young Scientist"*, 11 (91), 1163–1165 [in Russian].
- 22 Beliaikov, A.V. (2006). Araslan Aleevich — poslednii tsar kasimovskii [Araslan Aleyevich — the last tsar of Kasimov] *Riazanskaia starina — Ryazan antiquity*, 2–3, 8–30 [in Russian].
- 23 Beliaikov, A.V. (2007). Tsarevich Avgan-Mukhammed ibn Arab-Mukhammed v Rossii pervoi poloviny XVII v. [Tsarevich Avgan-Muhammed ibn Arab-Muhammed in Russia in the first half of the 17th century]. *Tiurkologicheskii sbornik — Turkological collection*, 95–112 [in Russian].
- 24 Beliaikov, A.V. (2024). *Kasimovskii tsar i sibirskii mirza na rubezhe XVI–XVII vekov: Opyt parallelnoi biografii* [Kasimov Tsar and Siberian Mirza at the Turn of the XVI–XVII Centuries: Experience of Parallel Biography]. Moscow: Kvadriga [in Russian].
- 25 Masliuzhenko, D. N. (2020). Retsenziia na: A.V. Beliaikov. Uraz-Mukhammed ibn Ondan i Isinei Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovmestnoi biografii. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2019. [Review of: A.V. Belyakov. Uraz-Muhammed ibn Ondan and Isinei Karamyshev, son of Musaitov. Experience of a joint biography. Almaty: JSC "ABDI Company", 2019, 208 p.]. *Rossiiskaia istoriia — Russian history*, 1, 201–206 [in Russian].
- 26 Riabinina, E.A., & Masliuzhenko, D.N. (2023). Seidiak i Uraz-Mukhammed v sibirskoi istorii [Seydyak and Uraz-Muhammed in Siberian history]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 2, 380–396 [in Russian].
- 27 Syzdykova, R.G. (1989). *Yazyk «Zhami'at-tauarikh» Zhalairi* [The language of "Jami'at-tawarikh" by Jalairi]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

Information about the author

Nikolay S. Lapin — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department for the Study of the History of the Kazakh Khanate, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>

D. Magier*

University of Siedlce, Siedlce, Poland

(E-mail: dariusz.magier@uws.edu.pl)

Emotions Encoded in the Communist Party's Telexes about the Rise and Development of the "Solidarity" Movement in the People's Republic of Poland, 1980–1981. The Case of Southern Podlasie

This study investigates the emotional dimension of communist governance in the Polish People's Republic during the crisis of 1980–1981 through an analysis of internal telex correspondence produced by regional structures of the Polish United Workers' Party (PZPR) in Southern Podlasie. Drawing on archival materials from Siedlce and Biała Podlaska, it proposes an original approach that interprets bureaucratic documents as affective artefacts rather than solely informational records. The research integrates perspectives from the history of emotions, archival studies, and political anthropology. A qualitative, hermeneutic methodology is applied, based on semantic categorisation of key expressions, evaluative formulas, and "emotives," allowing for the reconstruction of emotional patterns embedded in official discourse. Particular emphasis is placed on identifying inconsistencies between declarative language (e.g., stability, control) and implicit indicators of anxiety, uncertainty, and institutional strain. The analysis demonstrates that the standardised language of party communication, shaped by newspeak, functioned as a mechanism of emotional regulation and concealment. Ritualised phrases and repetitive formulas were used to maintain an appearance of order, while simultaneously encoding fear, tension, and loss of confidence. The emergence of the "Solidarity" movement disrupted the established emotional regime of the party, confronting it with an alternative system of collective emotions grounded in dignity, solidarity, and social agency. Empirical findings reveal a dynamic process of affective transformation within the regional party apparatus. Initial reports emphasising discipline and stability gradually give way to expressions indicating growing tension, weakening control, and dependence on central authorities. By late 1980 and early 1981, the language of the documents reflects emotional exhaustion, fragmentation of internal cohesion, and a search for decisive intervention. These changes correspond with the erosion of the party's capacity to sustain its own emotional norms and institutional identity. The study concludes that internal party correspondence constitutes a valuable source for examining the emotional mechanisms of authoritarian power in crisis. The identified patterns of encoded anxiety, ritualised reassurance, and eventual disintegration provide insight into the broader process of systemic decline, demonstrating that the collapse of the communist order was accompanied by a profound breakdown of its emotional foundations.

Keywords: history of emotions, communism, Poland, Polish People's Republic, Polish United Workers' Party, Solidarity movement, newspeak

Introduction

In the historiography concerning the Polish People's Republic (PRL), documents produced by the party apparatus have most often been treated as carriers of information about facts, decisions, and mechanisms of governance. Less frequently have they been recognized as records of the system's emotional reactions to external events. Yet every political structure — especially one that aspires to control social reality — operates not only through institutions and ideology, but also through affects: fear, tension, hope, or a sense of threat. These emotions do not disappear in bureaucratic language; on the contrary, they are transformed, encoded, and ritualized, leaving traces that can be captured through source analysis. This phenomenon becomes particularly evident in moments of crisis, when the stability of the system is shaken and official discourse begins to reveal signs of tension and inconsistency. The years 1980–1981 in Poland, associated with the emergence and dynamic development of the "Solidarity" movement, constitute in this respect a critical turning point both in the history of the PRL and in the emotional condition of the ruling apparatus. It was precisely at that time that the language of party documents, despite its formal rigidity, began to reveal cracks that can be interpreted as symptoms of deeper affective processes taking place within the structures of the state.

The meticulous reports of regional structures of the communist party sent to their central headquarters in the state capital constitute one of the key types of documents describing social moods and the situation in the field during this period. In the 1970s, they were already transmitted via telex technology, which significantly increased the speed of their circulation and, consequently, allowed for a substantial rise in their num-

* Corresponding author's e-mail: dariusz.magier@uws.edu.pl

ber. Documents produced in this way provide an excellent source base, among others, for research on a particularly significant period in Polish history — the emergence and development of independent trade unions that initiated a grassroots anti-communist social movement known as “Solidarity.” In the present study, the author adopts as a research model two voivodeships with capitals in Biała Podlaska and Siedlce, covering the region known as Southern Podlasie. The source material consists of telex reports prepared by the voivodeship-level structures of the Polish United Workers’ Party (PZPR) in the period from August 1980 to the winter of 1981, that is, until the pacification of the movement through the imposition of martial law by the regime. These documents—forming part of the daily correspondence with the Party’s Central Committee in Warsaw—functioned simultaneously as instruments of control, means of self-presentation, and records of the emotional states of the ruling apparatus. The originals are preserved in the State Archive in Siedlce and in the State Archive in Lublin, Radzyń Podlaski Branch, and have been introduced into scholarly circulation by the author through the publication of their critical edition [1]; [2].

In this study, they are treated as affective texts, requiring interpretive methods from the history of emotions, archival studies, source criticism, and political anthropology. To this end, a method of semantic categorisation was used, allowing for the identification within the language of the documents of elements that reflect the presence, suppression, or channelling of emotions. Key words, ritualised expressions, and evaluative formulas were examined as “emotives” in the sense proposed by Reddy [3; 105, 111]. Particular attention was paid to the phenomenon of emotional dissonance in language —situations in which the declared message (e.g. assurances of stability) conflicted with the underlying semantic background (e.g. expressions of anxiety or appeals for intervention). Barbara Rosenwein’s model of “emotional communities” [4; 2-5] was employed to reconstruct the emotional codes that shaped the ideological and institutional community of the local PZPR apparatus. Elements of the sociology of emotions — especially the concepts of Arlie Hochschild [5] and Theodore Kemper [6] —were also considered, allowing emotional states to be linked to power relations and hierarchy within the organisation.

This research adopts a qualitative, hermeneutic approach, aiming to uncover the emotional subtext of official documents by situating them within their institutional, ritual, and political contexts. This approach allows these documents to be read not only as historical sources but also as anthropological testimonies — revealing what those in power may have felt as their socio-political monopoly began to erode. Especially in times of threat, these actors communicated with themselves and with society through emotional signals — though often expressed in bureaucratic language seemingly devoid of affect. What lies hidden in the telexes is a kind of affective map — one of fear, frustration, hope, anger, and resignation.

Analysing the emotional dynamics of the communist bureaucracy also requires reference to the anthropology of power, which posits that all governing structures create around themselves a framework of rituals, myths, and symbols that serve to stabilise and emotionally bind the ruling elite [7; 128-129]; [8; 9-19]. The Polish People’s Republic was no exception; here too, one can identify an emotional system that shaped decision-making processes, narrative construction, and the delineation of boundaries between “us” and “them”.

Finally, the article also positions itself within the framework of affective archival studies. It seeks to interpret the emotional structure of archival documents as reflections of the state’s mindset and the local emotional landscape of communist rule. This approach conceptualises the archive as a sphere saturated with affective registers [9]. The documents under analysis can thus be treated as archival traces of feelings—collected, recorded, controlled, and edited by individuals operating within the system and within a specific environment.

In light of these assumptions, this article offers an interpretation of the emotional states of regional representatives of the communist dictatorship at the end of the Gierek era and during the rise of the “Solidarity” trade union as a powerful mass movement. It also serves as a kind of mirror through which the regime could confront its own anxieties. The study seeks to identify the dominant emotional patterns among provincial party officials and to reconstruct how these emotions shaped political discourse and influenced decision-making at the time.

In the period under study, communist rule in Southern Podlasie — a region comprising the Siedlce and Biała Podlaska provinces in east-central Poland — functioned within a rigidly hierarchical and ritualised political structure. At its core was the PZPR, whose extensive network spanned the entire country—from the Central Committee in Warsaw down to basic party units in workplaces and small villages. Within this structure, provincial party committees played a crucial role. They acted both as intermediaries between the central leadership and local communities and as the primary decision-making hubs for nearly all aspects of provincial life. They were not only executive bodies, but also emotional conduits of power. The primary sources for

this study are the telex reports sent by the provincial PZPR committees in Siedlce and Biała Podlaska. The way these reports are written—the language, topic selection, and framing of events — offers insight into the thinking and emotional responses of political decision-makers at the end of the 1970s and the beginning of the 1980s.

Following the administrative reform of 1 June 1975, new provinces—including Siedlce and Biała Podlaska — were established to improve the effectiveness of central management and reinforce control over local communities [10; 22-23]. From a political perspective, it also meant establishing a new provincial party apparatus from the ground up. These provincial committees were seen by the PZPR leadership as instruments of control — ideological, social, and, as this analysis argues, emotional.

Southern Podlasie had a unique sociocultural profile. It was largely rural, deeply rooted in traditional and Catholic values, and often sceptical of the imposed communist ideology. Party reports often mention frustration over the “low level of political awareness” among the local population and the limited success of so-called “community work”, which aimed to counter religious influence and “social apathy” [2; 37-42]. For local activists, this meant continually justifying their lack of success —an emotionally taxing process in itself.

Although the provincial telexes seem unemotional at first glance — terse, formulaic, steeped in bureaucratic language — this very form may function as what William Reddy calls an “emotive mask” [3; 121], a way not just of expressing but also of managing emotions. Each of the analysed documents is also a snapshot of the emotional self-presentation of the party under mounting crisis, increasingly revealing its own anxieties, doubts, and occasional paralysis. The reports also had a ritual function. They served as daily acts of loyalty to the central leadership and forms of psychological reassurance [11; 13-15]. Phrases like “the situation is stable”, “no disturbances”, “a committed atmosphere”, or “plan implementation is proceeding smoothly” function as ritualised mechanisms of emotional regulation—designed to contain affect within predictable and controlled linguistic formulas [7; 176-177]. Far from being mere bureaucratic records, these documents represent emotional self-portraits of the regime, preserved for internal control and future bureaucratic use. They functioned as a kind of bureaucratic liturgy, repeated daily like a ritual that reaffirmed the meaning of power in times of uncertainty [12; 75-83].

In this sense, the provincial committees in Siedlce and Biała Podlaska functioned as institutional emotional communities [4], governed by a clearly defined “emotional regime” [5] — emotions such as vigilance, mobilization, and determination were acceptable, while fear, confusion, or mistrust of central directives were not permitted. And yet, as the reports from late 1980 reveal, unsanctioned emotions began to surface — among them concerns about “maintaining discipline”, “disturbing signals from workplaces”, and the “intensification of contacts with the clergy”. These cracks suggest that the emotional order of the regime — perhaps for the first time in decades — was beginning to falter.

This political environment can thus be described as a space of performative affects—a site where emotions were not only reported but also produced, shaped, and encoded. The party apparatus in Southern Podlasie did not only report on the emotions of others, but—often unintentionally — recorded its own. It is these encoded emotions of the “dictator”— an institutional figure, but one composed of many individuals — that will be the subject of further analysis.

Materials and Methods

This study is based on qualitative analysis of archival materials produced by the regional structures of PZPR in Siedlce and Biała Podlaska between August 1980 and early 1981. The corpus consists of internal telex correspondence preserved in the State Archive in Siedlce and the State Archive in Lublin (Radzyń Podlaski branch). These documents were selected due to their regularity, internal character, and role as daily reports sent to the Central Committee in Warsaw, which makes them a coherent and comparable dataset.

The research applies a qualitative, hermeneutic methodology combining approaches from the history of emotions, archival studies, and political anthropology. The central analytical tool is the semantic categorisation of language used in the documents. Particular attention is given to recurring expressions, evaluative formulas, and keywords functioning as “emotives” in the sense proposed by William Reddy, i.e., speech acts that both express and shape emotional states.

The procedure consists of three stages. First, lexical elements suggesting emotional states or their regulation (e.g., “stability”, “tension”, “discipline”, “disturbing signals”) were identified and coded. Second, these expressions were interpreted within their institutional and communicative context. Third, the distribution

and transformation of these expressions over time were analysed in order to reconstruct the emotional dynamics of the party apparatus.

The study also uses the concept of “emotional communities” (Barbara Rosenwein) and “feeling rules” (Arlie Hochschild) to interpret norms governing emotional expression within the party. Contradictions between declarative statements and implicit meanings were treated as indicators of emotional dissonance.

Although limited to a specific region and source type, this focused approach enables an in-depth reconstruction of affective mechanisms of communist governance during a crisis.

Results

While emotions are often considered fleeting and personal, they are also socially constructed, culturally shaped, and linguistically expressed — making them a legitimate object of scholarly inquiry. This perspective has become the foundation of a new research paradigm in historical studies, known as the history of emotions, which has been successfully developed across the humanities. In this study, that approach is extended by introducing an archival dimension, examining emotions embedded in records that hold historical value and have been subject to archival processing. The analysis begins from the premise that documents produced by the communist party — especially the telexes sent to the Central Committee of PZPR — are far from emotionally neutral. On the contrary, they represent specific affective artefacts, encoded and revealed in a restrained yet discernible manner to the attentive reader.

Following Ann Laura Stoler’s suggestion to read official records “against the grain”, this study explores not only what these documents say, but also what they suppress, conceal, or ritualise emotionally [13; 19-22]. The starting point of the theoretical considerations is William Reddy’s concept of emotives — performative utterances that shape and regulate emotions, rather than merely reflect them [3; 105]. In this framework, the document becomes a space for the narrative of emotional self-regulation within the power apparatus. Barbara Rosenwein, on the other hand, proposes the concept of emotional communities — social groups that share specific norms about which emotions should be felt, when, and how they should be expressed [4; 2-5].

The provincial leadership of the PZPR functioned as such a community, governed by a strict emotional regime: vigilance, commitment, and trust in the party were encouraged, while fear, resignation, and disappointment in the central leadership were repressed. Every party report in this context was an act of emotional loyalty, conveyed through a specific vocabulary. This approach is complemented by Arlie Russell Hochschild’s work on emotional labour and feeling rules—the institutional norms that dictate which emotions are permissible within specific contexts [5; 56-57, 229-230]. The communist party in PRL operated according to clearly defined affective constraints. Documents consistently emphasised readiness, unity, discipline, and enthusiasm — even when the reality was marked by stress, conflict, or instability. Using the language of emotional mobilisation was both a requirement and a coping mechanism for managing cognitive dissonance.

From a methodological perspective, the analysis of the telexes is based on semantic categorisation to identify key words and ritualised expressions that conveyed emotional states. Phrases such as “deepening tensions”, “mixed moods among the workers”, “heightened interest from the clergy”, or “workers demonstrating commitment” offer a window into the emotional responses of the party’s bureaucratic machinery. By tracing these expressions across time and context, it is possible to map a spectrum of emotional responses — from anxiety and frustration to withdrawal, and apathy.

The analysis also covers elements of newspeak — the ideological language of the communist bureaucracy [12; 79-80]. In PRL, newspeak was both a tool of repression and a means of emotional standardisation. It offered a way for the party to speak about itself and the world that suppressed personal investment while concealing collective unease. Phrases such as “activation of the working masses”, “model conduct of meetings”, or “just condemnation of anti-socialist elements” were not merely propaganda clichés but also parts of the regime’s emotional self-portrait — an effort to convince itself of its own stability and rationality. In this context, the telexes were not just reports — they were ritual documents, designed to manage chaos through language. Signs of unease, implied threats, and institutional anxiety often hid behind formulaic expressions and a neutral bureaucratic tone.

In conclusion, this study treats PZPR provincial committee reports not as static administrative records presenting facts but as affective texts that communicate and construct emotion, serving either to legitimise power or ritually contain instability. These documents helped shape the institutional reality. Faced with the

crisis of 1980, the regime spoke in a language saturated with unspoken emotions, encoded within the seemingly neutral tone of routine bureaucratic formulas.

The summer of 1980 marked a pivotal moment in both the history of the Polish People's Republic and the emotional climate of the communist state apparatus. The wave of strikes that began on the Baltic Coast and swept across the country triggered palpable anxiety within the party's structures—an anxiety that even the most ritualised language of official newspeak struggled to conceal. Reports sent by the PZPR committees in Siedlce and Biała Podlaska to the central leadership show a distinct shift in tone. Instead of the familiar formulas about the “engagement of the masses”, “progress in plan implementation”, or “disciplined atmosphere”, there were increasing mentions of a “deteriorating situation”, “rising tensions”, and “activities of anti-socialist elements” [2; 87-93]. The rise of Solidarity — a mass, grassroots movement operating outside the party framework—was a traumatic event for local PZPR officials. The reports noted successive waves of strikes, growing opposition, and emotional reactions such as confusion, anxiety, and a sense of losing control. The language of the documents becomes tense and urgent, filled with calls for “counteraction”, “increased vigilance”, and “preserving public order” [2; 350-351].

The regime reacted like a threatened organism, generating affective defences: fear of chaos, hostility toward opposition, and efforts to reassert control over social space. Even the decision of what to report to the central leadership and what to commit to record was a form of emotional filtering. Archived reports reflect choices about which emotions and narratives should be preserved [14; 175-176]. Labelling a situation as “stable” rather than “unsettled” created an affective illusion of control, contradicting the actual experience of crisis. These reactions functioned as emotives—regulatory speech acts. A report from 24 August 1980, noting that a poster calling for a milk delivery strike was “discovered” in the town of Hruszew, is not merely informative [1; 56]. It is a linguistic act intended to draw a boundary between “order” and “chaos”, between “us” and “them” [3; 105]. The regime spoke of rebellion through the ritualised language of power. It described reality, but also reordered and pacified it — as if trying to cast a spell over it.

By September 1980, the reports were increasingly saturated with emotionally charged language: “lack of discipline”, “union demagoguery”, “attacks on workplace leadership”, “deepening demoralisation”. The regime was no longer capable of maintaining a triumphant, coherent narrative. Viewed through the lens of political anthropology — especially Victor Turner's concept of rites of passage — these documents reflect efforts to sustain a fading symbolic order in a society already undergoing transformation [7; 176-177]. The telexes became ritual invocations of order in a world already in decline.

For local PZPR activists, the experience of social rebellion was profoundly destabilising. Their emotional repertoire narrowed, with decision-making paralysis on one hand, and aggressive defence of the status quo on the other. A report from 16 September 1981 calls for “vigorous action” against emerging threats [2; 370] — a line that reads like a ritual expulsion of emotional doubt within the community. Anyone who was not “sufficiently vigilant” aroused suspicion. The emotional community of communists began to disintegrate — partly because society no longer recognised it, and partly because its own members were losing their emotional points of reference.

At the same time, one can observe bureaucratic coping mechanisms. Even in the most difficult moments, the reports contain elements of hopeful rhetoric: “the majority of workers understand the need to maintain production”, “party activists demonstrate a high level of responsibility”, “young people are engaging in public activities”. This was not a reflection of facts, but a language of reassurance — a narrative camouflage of fear in an effort to restore emotional control. In this context, it is worth recalling Theodore Kemper's theory, which links specific emotions to one's position within the social hierarchy. According to Kemper, the loss of control and perceived status threat generates fear, frustration, and anger [6; 92-95]. The same emotional pattern is evident in the party reports from the summer and autumn of 1980. To many local PZPR secretaries and officials, Solidarity was not only an alien force — but also a mirror, reflecting their own emotional cracks.

Solidarity brought not only new political demands, but also a form of collective emotionality rooted in native traditions — distinct from communist culture — based on hope, a sense of community, and solidarity. For a regime that had relied for decades on emotions of fear and discipline, this was a completely foreign language. Hence the verbal aggression, the obsessive repetition of rituals, the desperate attempts to reclaim symbolic space through routines: ceremonies, rallies, and official gatherings. These, however, were merely echoes of an emotional world coming to an end.

Discussion

One of the most striking aspects of the documents sent by the communist party from Southern Podlasie to its central headquarters in Warsaw in the years 1980–1981 is their language. Even in the face of growing social unrest — strikes, the rise of the Solidarity opposition movement, and the clear erosion of party legitimacy — the style of communication remained remarkably ritualised, uniform, and standardised. This was no coincidence, but the result of a powerful instrument of control: newspeak. Newspeak in the Polish People's Republic was not just a style but an entire system of political communication — rigid, self-referential, and closed [2; 26-27]. These telexes, structured according to fixed templates, were filled with key ideological terms such as “vigilance”, “mobilisation”, “anti-socialist elements”, “healthy part of the workforce”, “reaction”, or “class solidarity.” Their aim was not only to label, but also to act — to reinforce loyalty, to mark the line between “us” and “them”, and to suppress emotions considered undesirable.

Newspeak also served as an emotional pressure-release valve. In moments of heightened tension, these documents avoided the use of words like “panic” or “fear”; instead, they relied on phrases such as “the need to calm public mood”, “the necessity of strengthening preventive measures”, or “increased activity of opposition elements” [1; 68-71]. These ostensibly bureaucratic terms served a rhetorical de-escalation function — a kind of linguistic dressing over emotional wounds. Such expressions acted as negative emotives [3; 105] — not articulating fear, but transforming it into an institutionally acceptable form. That is why newspeak endured for so long. It served as a kind of emotional camouflage, shielding the party not only from external threats but from its own internal affective disintegration.

The language of the reports also served a psychological compensatory function. Even in moments of open crisis, documents included elements of ritual praise, optimistic summaries, and assurances of full control. For example, a December 1980 report reads: “Despite attempts at destabilisation by anti-socialist forces, the determined stance of party activists and the high social awareness of the workforce have allowed us to maintain organisational order and a steady rhythm of work across most workplaces” [2; 112]. This was not a reflection of reality, but an affective reconstruction of it — a kind of bureaucratic self-therapy aimed at preserving narrative coherence in the face of emotional collapse. From an anthropological perspective on ritual, one might say that party language created a ritual boundary — separating what could be narratively controlled from what was dangerously real [7; 15]. Maintaining the narrative of order amid chaos was a ritual act, like a secular prayer offered at the altar of power, in the hope that ritual might produce tangible effects.

It is worth noting, however, that the language of the reports was not monolithic. Though newspeak continued to dominate, the deepening crisis revealed fractures — signs of linguistic fatigue, uncertainty, and at times outright breakdowns in rhetorical coherence. These were simulation errors, replicated mechanically according to a fixed template. It was not uncommon for the same reports to contain statements about “model behaviour” alongside references to “uncertain moods”. Such contradictions offer rich analytical ground: they expose the emotional incoherence of the regime, its gradual affective drift. Even the most highly formalised administrative documents can contain the seeds of affect—traces of fear, ambiguity, and speculation that challenge the appearance of bureaucratic rationality [13; 23]. Viewed through this lens, the reports from Siedlce and Biała Podlaska can be read as texts with a double register: on the surface, official and stripped of emotion; beneath, charged with undercurrents of tension. From the perspective of contemporary archival theory, such contradictions are not flaws in the source but its most valuable layers—for it is in these fissures that we find evidence of emotional rupture in the text, which may be interpreted as a sign of inner instability — what Stoler refers to as the “registration of systemic uncertainty in the archival record” [13; 19].

The language of the reports was more than just a means of communication — it was a tool for emotionally shaping reality. The party described not the world as it was, but as it ought to be — and, more crucially, as it needed it to be in emotional terms. This is precisely why such language functioned to sustain the universe of the dictatorship — a world on the verge of collapse, yet still intact, clinging to its continuity at all costs.

All systems of power rely on drawing boundaries — between “us” and “them”, order and chaos, legitimacy and threat. In the case of the Polish People's Republic, and especially during the political crisis of 1980–1981, these boundaries became starkly visible. Party reports drafted during the pivotal months of Solidarity's rise — when disparate strands of opposition united under one name — mapped the emotional landscape of a world in which the movement born of social rebellion was cast as the “other”, and the party remained firmly in the role of the familiar, the legitimate, the “us.” The regime avoided calling Solidarity a political adversary. Instead, it was framed as an “anti-socialist element”, a “destabilising factor”, an “external influence”, and eventually, a “counter-revolution” [2]. This language was not accidental. One of the central

functions of social movements—and of regimes—is the creation of emotional frames: interpretive structures that infuse events with meaning and generate emotions like fear, outrage, and alertness [15; 285-303]. The PZPR telexes reveal this framing at work in terms of shaping the emotional image of the opponent. Solidarity was cast not as a legitimate social actor, but as an unpredictable, dangerous, and destructive force.

By contrast, the communists presented themselves as defenders of order, guardians of society, and protectors of social peace. This rhetoric follows a well-established pattern of authoritarian self-affirmation, in which regimes construct identity through rituals, symbols, and a highly codified language—tools used to justify authority and suppress any emotions that might disrupt internal cohesion [16; 94-101]. Reports from autumn 1980 are filled with repeated assurances about “the determination of the working class”, “the workforce’s understanding of the need to maintain order”, and “society’s rejection of destructive actions”. These phrases created an emotional reality: a world in which the party was rational and benevolent, and the opposition irrational and cold.

The concept of emotional communities provides a useful framework here. The regime and Solidarity embodied two distinct emotional styles. The PZPR operated through the language of control, vigilance, and duty; the Solidarity community invoked dignity, hope, and belonging [4; 25]. The clash between these emotional worlds was inevitable — and in party official documents, it triggered an affective defensiveness. The regime responded to this emerging emotional vocabulary with rejection and dehumanisation: those who failed to feel “as they should” were cast outside the realm of order. This dynamic reflects the operation of feeling rules, as described by Arlie Hochschild. The communist party maintained a strict emotional code — one was permitted to express “concern”, but not “fear”; “outrage”, but not “hatred”; “resolve”, but not “despair” [5; 75]. When unsanctioned emotions surfaced — fatigue, apathy, anxiety — they were interpreted through euphemism: as “disintegration” or a “threat to unity” [2; 375]. These were not descriptions of feeling, but diagnoses of emotional malfunction.

Against this backdrop, another emotional mechanism becomes visible, which may be described as party messianism. Despite its growing collapse, the regime continued to speak of itself in the language of a chosen community: “Our party is the only force capable of defending the interests of the state”; “Only socialism guarantees peace and social stability” [2; 408, 420]. Such statements no longer wielded persuasive force but functioned as acts of symbolic self-suggestion — an emotional community trying to convince itself of its continued purpose, despite mounting evidence to the contrary.

At the same time, the emotional construction of the adversary became a psychological defence against systemic change. A regime that had operated for decades in a stable, predictable world — governed by top-down rituals and controlled language — was unprepared to encounter spontaneous, civic, unregulated emotional expression. In this light, Solidarity represented an emotional alien—one that disrupted the regime’s established codes of communication.

By the winter of 1980–1981, the emotional fabric of the communist party apparatus had begun to fracture visibly. Although official reports from the provincial PZPR committees in Siedlce and Biała Podlaska still bore the hallmarks of bureaucratic newspeak, they increasingly betrayed signs of fatigue, helplessness, and anxious anticipation. Archival records from December 1980 and January 1981 reflect a marked shift in tone—from rhetoric asserting control to a chronicling of stress, diminishing authority, and affective exhaustion. Reports from this period include expressions such as: “growing disappointment with the stance of some workforces”, “difficulty in maintaining discipline”, and “party activists reporting a need for moral support” [2; 151, 187, 336-337]. These are no longer simply propagandistic phrases, but signs of emotional burnout within the party community — so-called split emotives, or statements which attempt to remain within the official register while inadvertently revealing suppressed emotions [3; 109]. A regime that had long projected itself as rational, efficient, and unshakable now found itself speaking the language of dependence — awaiting intervention from above. The reports are dominated by expectations of “concrete solutions from the central authorities”, “clear political guidance”, and “confirmation of the correctness of the existing course” [2; 122-125]. It is a language of emotional dependency, showing that the local party apparatus had already lost its sense of agency. Much like organisms under prolonged stress, the system begins to exhibit emotional withdrawal, edging into states akin to apathy. The prevailing emotions — expectation, exhaustion, resignation — align with Theodore Kemper’s theory of subordinate emotions: when individuals or groups lose their capacity to influence reality, they respond with emotional disengagement, loss of direction, and a transfer of responsibility [6; 94-97]. The reports from late 1980 and early 1981 offer just such a record of emotional drift, a loss of faith in the effectiveness of local action, and a conviction that only top-down interventions could restore balance.

This period also sees rhetorical outbursts that function as psychological release: accusations against the opposition become more frequent, and the tone towards “Solidarity”, the clergy, and even hesitant party members grows increasingly aggressive. A report from 10 February 1981 states that the “problem of evaluating the motives for leaving the Party” is being addressed — a phrase that reveals not just external pressure, but a fracture within the emotional community of the communist apparatus. At the same time, traces of ritual persist: reports often end with familiar affirmations of the loyalty of most members [1; 86-94]. Yet such formulations, inserted into bureaucratic documents, may signal epistemic uncertainty: ritualised language becomes a prosthesis where real control is lacking [13; 23-25].

From the perspective of the history of emotions, this moment can be described as an affective turning point: the established emotional narrative — based on vigilance, mobilisation and optimism — collapses under the weight of overwhelming stimuli and the loss of symbolic authority. Like any system under strain, the PZPR ceases to function within its established emotional framework. By late 1981, the reports begin to resemble an internal monologue — not addressed to society, but to the system itself, striving to preserve a sense of emotional unity through ritualised language. This marks the emergence of a new dynamic: the erosion of existing emotional codes creates the need for their reconstruction or — as is more typical of authoritarian regimes — for their replacement through external intervention. By the summer of 1981, the reports begin to include suggestions that “extraordinary measures” may be necessary [2; 325-326]. The authorities had lost their ability to wield affect and instead reached for instruments that heralded the imminent imposition of martial law. Emotion gave way to force.

Conclusions

The documents produced by the Provincial Committee of the PZPR in Southern Podlasie between 1980 and 1981—particularly the telex reports from Siedlce and Biała Podlaska—are not merely historical records of political developments during the rise of “Solidarity”. They point to something deeper—the emotional unravelling of the communist community, no longer able to respond meaningfully to a shifting political and social reality. These documents, bureaucratic and seemingly emotionless, take on a new meaning when read as affective archival material. They record information but also preserve ways of experiencing the crisis, strategies for representing it, and attempts to sustain institutional identity through language and ritual. In this sense, even the party archive becomes a space that traces the passage from certainty to doubt, from alertness to resignation.

The communist authorities, accustomed to operating within a stable affective order grounded in vigilance, ritual, and language (newspeak), were confronted with a movement that introduced a new emotional regime [3; 124-125]: a language of dignity, hope, and collective empowerment. In this confrontation, the communist narrative proved incapable of affective adaptation. The documents ceased to serve their ritual function of sustaining order and began instead to record cracks, tensions, and ultimately the emotional disintegration of the apparatus and party activists. Seen through the lens of the history of emotions, this marks the disintegration of the PZPR community — where vigilance gave way to fear, engagement to apathy, and the rhetoric of control to passivity and resignation. The authorities could no longer “feel collectively”, which undermined not only their social legitimacy but also their inner belief in the meaning of their existence. For emotional communities endure only as long as their members share core emotional norms. By the winter of 1980/1981, the PRL’s communist leadership had lost that shared language [4; 2].

Analysing the party’s telexes not merely as factual records but as affective sources offers deeper insight into the system’s collapse — emotionally and symbolically. It opens a window into the internal emotional landscape of the communists — their anxieties, frustrations, hopes, and ultimately, their helplessness in the face of a world they could no longer master. It is in these very states that we encounter the “emotions of the dictator”, invoked in the title — the collective experience of an institution that had lost control over its own fate, a process that culminated less than a decade later in its total collapse. The application of methods from the history of emotions, archival anthropology, and affective source studies to documents from the Polish People’s Republic opens up new interpretative pathways. Party telexes, reports, and instructions — often dismissed as dry bureaucratic paperwork — reveal themselves to be living records of institutional anxiety, of attempts to preserve identity in the midst of crisis, of emotionality encoded in official language.

This conclusion does not close the discussion — quite the opposite. It invites further exploration of the emotional codes that underpin systems of authority. As the Southern Podlasie case illustrates, even the most rigid and formal documents may become keys to understanding the human underside of a regime that ultimately collapsed not only from political pressure, but also under the burden of its own unspoken emotional turmoil.

References

- 1 Magier, D. (2006). *Lata 1980-1981 w województwie białkopodlaskim. Wybór teleksów Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej* [The years 1980-1981 in the Białka Podlaskie Voivodeship. A selection of telexes from the Voivodeship Committee of the Polish United Workers' Party]. Radzyń Podlaski: Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych [in Polish].
- 2 Magier, D. (2022). *Siedlecka kontrrewolucja oczami komunistów: narodziny oporu społecznego w świetle teleksów Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Siedlcach z lat 1976-1981* [The Siedlce counterrevolution through the eyes of communists: the birth of social resistance in the light of telexes of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Siedlce from 1976-1981]. Siedlce: State Archives in Siedlce, University of Natural Sciences and Humanities, Foundation for the Development of Regional Research «Sigillum» [in Polish].
- 3 Reddy, W.M. (2001). *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Rosenwein, B.H. (2006). *Emotional communities in the early Middle Ages*. New York: Cornell University Press.
- 5 Hochschild, A.R. (2003). *The managed heart: commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- 6 Kemper, T.D. (1978). *A Social Interactional Theory of Emotions*. New York: Wiley.
- 7 Turner, V. (1977). *The ritual process: structure and anti-structure*. New York: Cornell University Press.
- 8 Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. New York: Syracuse University Press.
- 9 Wiśniewska-Drewniak, M. (2021). Emocje, afekty, archiwa i selekcja. Ekscytujące drogi nowej humanistyki [Emotions, Affects, Archives, and Selection: Exciting Paths for the New Humanities]. *Archeion — Archeion*, 122, 169–195 [in Polish].
- 10 Sitkiewicz, D. (2021). Reforma terenowych organów administracji państwowej w latach 1972–1975. Przyczyny, założenia [The reform of local state administration bodies in 1972–1975. Reasons and assumptions]. In M. Nikoniuk & D. Sitkiewicz (Eds.), *Reforma administracji PRL w latach 1972-1975: aspekty ustrojowe, kancelaryjne i archiwalne* [The reform of the administration of the Polish People's Republic in 1972-1975: systemic, office and archival aspects] (pp. 7–25). Siedlce: University of Natural Sciences and Humanities [in Polish].
- 11 Głowiński, M. (2009). *Nowomowa i ciągi dalsze* [Newspeak and sequels]. Kraków: Universitas [in Polish].
- 12 Magier, D. (2015). Nowomowa — język biurokracji komunistycznej w Polsce (1944-1989) [Newspeak — the language of communist bureaucracy in Poland (1944-1989)]. In J. Kuć & W. Machnicka (Eds.), *Wokół języka i prawa. Fakty dawne i współczesne* [On Language and Law: Ancient and Contemporary Facts] (pp. 75–83). Siedlce: University of Natural Sciences and Humanities [in Polish].
- 13 Stoler, A.L. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton: Princeton University Press.
- 14 Cook, T. (2011). 'We Are What We Keep; We Keep What We Are': Archival Appraisal Past, Present and Future. *Journal of the Society of Archivists*, 32 (2), 173–189.
- 15 Jasper, J.M. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.
- 16 Kubik, J. (1994). *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Д. Магєр

1980–1981 жж. Польша Халық Республикасындағы «Солидарность» қозғалысының пайда болуы мен дамуы туралы Коммунистік партияның телекстеріндегі кодталған эмоциялар: Оңтүстік Подлясьедегі жағдай

Мақала 1980-81 жылдардағы дағдарыс кезеңінде Польша Халық Республикасындағы коммунистік басқарудың эмоциялық өлшемін Оңтүстік Подлясьеде Польша Біріккен жұмысшы партиясының (ПБЖП) аймақтық құрылымдары дайындаған ішкі телекс хат алмасуын талдау арқылы зерттейді. Седльце мен Бяла-Подляска қалаларындағы мұрағат материалдарына сүйене отырып, автор бюрократиялық құжаттарды тек ақпараттық жазбалар ретінде емес, аффективтік артефактілер ретінде қарастыратын өзіндік интерпретациялық тәсілді ұсынады. Зерттеу эмоциялар тарихы, мұрағаттану және саяси антропология бағыттарының ұстанымдарын біріктіреді. Жұмыста ресми дискурста енгізілген эмоционалды заңдылықтарды қалпына келтіруге мүмкіндік беретін негізгі өрнектерді, бағалау формулаларын және «эмоцияларды» семантикалық категориялауға негізделген сапалы герменевтикалық әдістеме қолданылған. Тұрақтылық пен бақылауды баса көрсететін декларативті тіл мен дабыл, белгісіздік және институционалдық шиеленістің жасырын көрсеткіштері арасындағы сәйкессіздіктерге ерекше назар аударылған. Талдау көрсеткендей, жаңа сөзбен қалыптасқан партиялық коммуникацияның стандартталған тілі эмоцияларды реттеу мен жасыру механизмі ретінде қызмет атқарған. Ритуалданған сөз тіркестері мен қайталанатын формулалар бір уақытта қорқынышты, шиеленісті және сенімділікті төмендететін тәртіптің көрінісін сақтап қалды.

«Солидарность» қозғалысының пайда болуы партияның қалыптасқан эмоциялық режимін бұзып, оған қадір-қасиетке, ынтымаққа және әлеуметтік белсенділікке негізделген ұжымдық эмоциялардың балама жүйесін қарсы қойды. Эмпирикалық нәтижелер аймақтық партиялық аппарат ішіндегі аффективті трансформацияның динамикалық процесін анықтайды. Бастапқы есептерде тәртіп пен тұрақтылыққа басымдық берілсе, уақыт өте келе олардың орнына шиеленістің күшеюін, бақылаудың әлсіреуін және орталық билікке тәуелділіктің артуын білдіретін тұжырымдар берілген. 1980 жылдың соңы мен 1981 жылдың басындағы құжаттардың тілі эмоционалдық шаршауды, ішкі келісімнің бөлшектенуін және шешуші араласуды іздеуді көрсетеді. Бұл өзгерістер партияның өз эмоциялық нормалары мен институционалдық бірегейлігін сақтау қабілетінің әлсіреуінің кең ауқымды үдерісімен сәйкес келеді. Мақалада ішкі партиялық хат-хабарлар дағдарыс жағдайында авторитарлық биліктің эмоционалды механизмдерін талдаудың құнды көзі деген тұжырымдама жасалады. Кодталған мазасыздықтың, ритуалды тыныштандырудың және одан кейінгі ыдыраудың анықталған үлгілері коммунистік тәртіптің күйреуі оның эмоционалды негіздерінің терең жойылуымен қатар жүретіндігін көрсете отырып, жүйелік құлдыраудың процесін көрсетеді.

Кілт сөздер: эмоциялар тарихы, коммунизм, Польша, Польша Халық Республикасы, Польша Біріккен жұмысшы партиясы, «Солидарность» қозғалысы, жаңасөз.

Д. Магер

Эмоции, закодированные в телексах Коммунистической партии о возникновении и развитии движения «Солидарность» в Польской Народной Республике в 1980–1981 гг.: случай в Южном Подлясье

Данная статья исследует эмоциональное измерение коммунистического управления в Польской Народной Республике в период кризиса 1980–1981 гг. посредством анализа внутренней телексной переписки, создававшейся региональными структурами Польской объединённой рабочей партии (ПОРП) в Южном Подлясье. Опираясь на архивные материалы из Седльце и Бяла-Подляски, автор предлагает оригинальный интерпретативный подход, рассматривающий бюрократические документы как аффективные артефакты, а не только как информационные записи. Исследование объединяет подходы истории эмоций, архивоведения и политической антропологии. В работе используется качественная герменевтическая методология, основанная на семантической категоризации ключевых выражений, оценочных формул и «эмотивов», что позволяет реконструировать эмоциональные паттерны, встроенные в официальный дискурс. Особое внимание уделяется расхождениям между декларативным языком, подчеркивающим стабильность и контроль, и имплицитными индикаторами тревоги, неопределённости и институционального напряжения. Анализ показывает, что стандартизированный язык партийной коммуникации, сформированный новоязом, функционировал как механизм эмоциональной регуляции и сокрытия. Ритуализированные фразы и повторяющиеся формулы поддерживали видимость порядка, одновременно кодируя страх, напряжение и снижение уверенности. Возникновение движения «Солидарность» нарушило устоявшийся эмоциональный режим партии, противопоставив ему альтернативную систему коллективных эмоций, основанную на достоинстве, солидарности и социальной субъектности. Эмпирические результаты выявляют динамический процесс аффективной трансформации внутри регионального партийного аппарата. Ранние отчёты, акцентировавшие дисциплину и стабильность, постепенно сменяются выражениями, сигнализирующими о нарастающем напряжении, ослаблении контроля и возрастающей зависимости от центральных властей. К концу 1980 г. и началу 1981 г. язык документов отражает эмоциональное истощение, фрагментацию внутренней сплочённости и поиск решительного вмешательства. Эти изменения соответствуют более широкому размыванию способности партии поддерживать собственные эмоциональные нормы и институциональную идентичность. В статье делается вывод о том, что внутренняя партийная переписка представляет собой ценный источник для анализа эмоциональных механизмов авторитарной власти в условиях кризиса. Выявленные паттерны закодированной тревоги, ритуализированного успокоения и последующей дезинтеграции проливают свет на более широкий процесс системного упадка, показывая, что крах коммунистического порядка сопровождался глубоким разрушением его эмоциональных оснований.

Ключевые слова: история эмоций, коммунизм, Польша, Польская Народная Республика, Польская объединённая рабочая партия, движение «Солидарность», новояз.

Information about the author

Dariusz Magier — PhD, Professor, University of Siedlce, Siedlce, Poland, <https://orcid.org/0000-0001-9367-7448>

Б.Б. Мирзабаев¹ , Г.Б. Нарымбет² , Д.К. Оспанова^{3*}

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

³Қ. Құлажан атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: Myrzabaybek@gmail.com; n.gulnur_85@mail.ru; d_k_ospanova@mail.ru)

1930–1950 жылдардағы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар: теориялық-әдіснамалық және өңірлік талдау

Кеңестік мәжбүрлі қоныс аудару саясаты Қазақстанның көптеген өңірлерінің әлеуметтік, демографиялық және этникалық құрылымына терең ықпал етті. Бұл үдерістің жергілікті деңгейдегі салдарын түсіну үшін тек орталық биліктің шешімдерін сипаттау жеткіліксіз; арнайы қоныс аударушылардың нақты өңірлік ортада қалай орналасқаны, еңбек жүйесіне қалай енгізілгені, тұрмыстық қиындықтарды қалай бастан өткергені және бұл тәжірибенің қоғамдық жағдайға қалай сақталғаны маңызды. Осы тұрғыдан авторлар Жамбыл облысын мәжбүрлі көші-қон саясатының жергілікті әлеуметтік мазмұнын ашуға мүмкіндік беретін маңызды өңірлік кеңістік ретінде қарастырады. Мақалада облысқа орналастырылған арнайы қоныс аударушылардың тағдыры әкімшілік бақылау, шаруашылыққа бейімдеу, еңбекке бөлу және күнделікті өмір жағдайлары арқылы талданады. Жамбыл облысына қатысты құжаттық деректер негізінде авторлар мәжбүрлі көші-қонның тек адамдарды бір аумақтан екінші аумаққа көшірумен шектелмегенін, оның жаңа ортадағы әлеуметтік қатынастарды, еңбек тәртібін және тұрмыстық бейімделу тетіктерін қайта қалыптастырғанын көрсетеді. Арнайы қоныс аударушылардың колхоздар мен совхоздарға, өндірістік және кооперативтік құрылымдарға тартылуы олардың жергілікті шаруашылық жүйесінің бір бөлігіне айналғанын дәлелдейді. Сонымен бірге авторлар депортация салдарының адам тағдыры мен отбасылық жағдай деңгейіндегі көрінісіне назар аударады. Тұрғын үй тапшылығы, азық-түлікпен қамту, санитарлық жағдай және материалдық қамтамасыз ету мәселелері арнайы қоныс аударушылардың бейімделу үдерісін күрделендіргені айқындалады. Бұл жағдайлар депортацияны тек саяси-құқықтық актілер арқылы емес, күнделікті өмір тәжірибесі мен ұрпақаралық естелік арқылы да қарастыру қажеттігін негіздейді. Жамбыл облысы материалдары кеңестік депортациялық саясаттың жергілікті қоғамға әсерін нақтылауға мүмкіндік береді. Авторлар өңірлік деректерді талдау арқылы депортацияланған халықтар тарихын саяси репрессия, еңбекке мәжбүрлеу, әлеуметтік бейімделу, этносаралық байланыс және тарихи жағдай тоғысында қарастырудың ғылыми маңызын көрсетеді. Мұндай ұстаным Жамбыл облысын арнайы қоныс аударушылар орналастырылған әкімшілік аумақ ретінде ғана емес, кеңестік саясаттың әлеуметтік салдары нақты көрінген өңірлік орта ретінде бағалауға негіз болады. Сондықтан мақалада қарастырылған мәселе депортация тарихын жергілікті тәжірибе, адам тағдыры және тарихи сабақтастық тұрғысынан тереңірек түсіндіруге бағытталады.

Кілт сөздер: депортацияланған халықтар, Жамбыл облысы, арнайы қоныс аударушылар, өңірлік тарих, әлеуметтік бейімделу, еңбекке тарту, күнделікті өмір, тарихи жағдай.

Kipicne

1930–1950 жылдардағы кеңестік депортациялар Қазақстан тарихының күрделі әрі көпқабатты мәселелерінің бірі. Бұл үдеріс жекелеген халықтардың тарихи мекенінен күштеп көшірілуімен ғана шектелмей, олардың құқықтық мәртебесінің өзгеруіне, әлеуметтік байланыстарының үзілуіне, еңбек және тұрмыс жағдайының қайта құрылуына, сондай-ақ жаңа кеңістікке бейімделуіне ықпал етті. Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың тағдыры кеңестік мемлекеттік саясаттың жалпы сипатын ғана емес, оның нақты өңірлік ортада қалай жүзеге асқанын да көрсетеді.

Депортация мәселесін зерттеуде ұзақ уақыт бойы негізгі назар орталық биліктің шешімдеріне, саяси қуғын-сүргін механизмдеріне және депортацияланған халықтардың жалпы саны мен орналасу географиясына аударылып келді. Мұндай зерттеу бағыты кеңестік репрессиялық саясаттың ауқымын анықтауда маңызды болғанымен, арнайы қоныс аударушылардың жергілікті деңгейдегі өмірлік тәжірибесін, қабылдаушы ортамен байланысын және жаңа жағдайға бейімделу ерекшеліктерін толық ашып бере алмайды. Сондықтан қазіргі кезеңде депортация тарихын өңірлік қоғам, әлеуметтік өзгерістер, күнделікті өмір және тарихи жағдай мәселелерімен байланыстыра қарастырудың маңызы артып отыр.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: d_k_ospanova@mail.ru

Осы тұрғыдан алғанда Жамбыл облысының материалдары ерекше мәнге ие. Кеңестік кезеңдегі құжаттарда «Джамбульская область» атауымен кездесетін бұл өңір арнайы қоныс аударушылар орналасқан аймақтардың бірі болды. Алайда Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесі көбіне Қазақстанға қатысты жалпы зерттеулердің құрамында ғана қарастырылып, дербес өңірлік талдау нысаны ретінде жеткілікті деңгейде ашыла қойған жоқ. Бұл жағдай аталған тақырыпты арнайы ғылыми мәселе ретінде қарастырудың қажеттігін көрсетеді. Көп жағдайда депортация тарихы жалпы саяси репрессиялар аясында сипатталып, оның нақты аймақтық ортадағы әлеуметтік салдары мен бейімделу тәжірибесі екінші қатарда қалып қояды. Осыған байланысты Жамбыл облысы материалдары негізінде депортацияланған халықтарды зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау да өзекті ғылыми міндет.

Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар тарихын зерттеу кеңестік депортациялық саясаттың жергілікті деңгейдегі көрінісін анықтауға мүмкіндік береді. Өйткені мәжбүрлі қоныс аудару саясаты нақты аймақта тек әкімшілік шешімдер арқылы ғана емес, жергілікті шаруашылық құрылымдар, еңбек қатынастары, тұрмыстық жағдай, этносаралық байланыстар және күнделікті өмір тәжірибелері арқылы да жүзеге асты. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу депортацияны тек мемлекеттік саясаттың салдары ретінде емес, өңірлік қоғамның әлеуметтік құрылымына әсер еткен күрделі тарихи үдеріс ретінде пайымдауға жол ашады.

Мақаланың мақсаты — 1930–1950 жылдардағы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар тарихын теориялық-әдіснамалық және өңірлік тұрғыдан талдау, арнайы қоныс аударушылардың орналасуы, еңбекке тартылуы, әлеуметтік бейімделуі және тарихи жадта сақталу ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: кеңестік депортациялық саясаттың құқықтық-әкімшілік негіздерін сипаттау; Жамбыл облысының арнайы қоныс аударушыларды орналастыру кеңістігі ретіндегі орнын анықтау; депортацияланған халықтардың облыс аумағындағы орналасуы мен еңбекке тартылуын талдау; әлеуметтік бейімделу мен күнделікті өмір қиындықтарын көрсету; депортация тәжірибесінің тарихи жадта сақталу ерекшеліктерін қарастыру.

Мақаланың ғылыми жаңалығы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесін тек тарихи факт ретінде емес, теориялық-әдіснамалық және өңірлік зерттеу нысаны ретінде қарастыруымен айқындалады. Зерттеуде құқықтық-әкімшілік құжаттар, облыстық комиссия материалдары, еңбекке орналастыру мәліметтері және тарихи жад деректері өзара байланыста талданады.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік негізін 1930–1950 жылдардағы кеңестік депортациялық саясатқа, Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың орналасуына, құқықтық мәртебесіне, еңбекке тартылуына және әлеуметтік бейімделуіне қатысты құжаттық жинақтар, ғылыми еңбектер мен естелік сипатындағы материалдар құрайды.

Зерттеудің негізгі деректік базасының бірін «Из истории депортаций. Казахстан» атты құжаттар жинағының 1930–1935, 1935–1939 және 1939–1945 жылдарға арналған томдары құрайды. Бұл жинақтар Жамбыл облысына депортацияланған халықтарды қабылдау, орналастыру, есепке алу, еңбекке пайдалану, тұрмыстық жағдайын бақылау және әкімшілік қадағалау мәселелерін ашуға мүмкіндік береді. Аталған томдар Жамбыл облысының өңірлік тәжірибесін талдауда негізгі деректік база қорын құрайды. Осы жинақтардың ішінде «Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.» томы Жамбыл облысына қатысты мәліметтерді анықтауда ерекше маңызға ие. Атап айтқанда, жинақта Жамбыл облысындағы жекелеген колхоздар, аудандар, облыстық партия органдары және арнайы қоныс аударушылардың орналасуына қатысты деректер бар.

Материалдардың негізін «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» жинағының материалдары да құрады. Бұл жинақтағы сұхбаттар мен естеліктер депортацияланған халықтардың жеке және отбасылық тәжірибесін, жаңа ортаға бейімделу жолдарын, жергілікті халықпен қарым-қатынасын және тарихи жадтағы депортация бейнесін талдауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге мақаланың деректік негізін Жамбыл облысының мемлекеттік архивінің 282-қорының материалдары құрайды. Атап айтқанда, бұл қордағы 1944 ж. 12 қазандағы Жамбыл облысының территориясына қоныстанушыларды орналастыру мәселесі бойынша Қазақстан КП ОК хатшысы Н. Скворцовқа берілген баяндамалық жазбасында құнды деректер бар.

Тақырыпты зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде тарихнамалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс депортацияланған халықтар мәселесінің ғылыми әдебиетте қалай қарастырылғанын, қандай зерттеу бағыттары қалыптасқанын және олардың Жамбыл облысы материалдарын түсіндірудегі мүмкіндіктерін анықтауға жағдай жасайды. Тарихнамалық талдау арқылы депортация мәселесі саяси репрессия, мәжбүрлі көші-қон, әлеуметтік бейімделу, өңірлік тәжірибе және тарихи жад тұрғысынан қарастырылды.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы әртүрлі теориялық-әдіснамалық ұстанымдардың депортация мәселесін түсіндірудегі айырмашылықтары айқындалды. Салыстыру барысында мемлекеттік-репрессиялық, өңірлік, әлеуметтік-бейімделу, микро тарихи және тарихи жад тәсілдерінің танымдық мүмкіндіктері мен шектеулері қарастырылды. Мұндай салыстыру Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтардың тәжірибесін бір ғана әдіснамалық шеңберде емес, бірнеше ғылыми бағыттың өзара байланысы арқылы түсіндіруге жол ашады.

Сонымен қатар зерттеуде деректанулық талдау, проблемалық-хронологиялық әдіс, өңірлік талдау, микротарихи талдау және сандық мәліметтерді жүйелеу әдістері қолданылды. Деректанулық талдау ресми құжаттар мен облыстық комиссия материалдарының мазмұнын анықтауға мүмкіндік берсе, өңірлік және микротарихи талдау Жамбыл облысы, оның аудандары, колхоздары мен совхоздары деңгейіндегі нақты тәжірибені ашуға бағытталды. Ауызша тарих материалдары депортация тәжірибесінің отбасылық жадта сақталуын түсіндіру үшін пайдаланылды. Мақалада құжаттық деректердегі сандық мәліметтерді жүйелеу және кестелеу тәсілдері де қолданылды. Бұл Жамбыл облысындағы арнайы қоныс аударушылардың этникалық құрамы, орналасуы және еңбекке бөліну ерекшеліктерін нақты көрсетуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері

1930–1950 жылдардағы кеңестік депортациялық саясат КСРО-дағы саяси репрессиялар жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болды. Бұл саясаттың қалыптасуына бірнеше фактор әсер етті. Біріншіден, кеңестік билік жекелеген әлеуметтік және этникалық топтарды саяси тұрғыдан «сенімсіз» деп танып, оларды бұрынғы мекенінен алыстатуға ұмтылды. Екіншіден, шекаралық аймақтардағы халықтарды көшіру мемлекеттік қауіпсіздік мүддесімен негізделді. Үшіншіден, депортацияланған халықтар жаңа қоныстанған аймақтарда еңбек ресурсы ретінде пайдаланылды. Сондықтан депортацияны тек көші-қон үдерісі ретінде емес, мемлекеттік мәжбүрлеу мен әкімшілік бақылауға негізделген кеңестік саясаттың ерекше формасы ретінде қарастыру қажет [1]. 1930 жылдардағы күштеп көшірулердің алғашқы кезеңі ұжымдастыру, тәркілеу, бай-кулактарды тап ретінде жою және әлеуметтік тұрғыдан «қауіпті» деп танылған топтарды оқшаулау саясатымен байланысты болды. Бұл кезеңде депортация әлеуметтік белгі бойынша да, этникалық немесе шекаралық қауіпсіздік өлшемдері бойынша да жүзеге асырылды. Кеңестік мемлекет үшін мұндай топтарды бұрынғы әлеуметтік ортасынан ажырату оларды бақылауға алудың және ықтимал қарсылық мүмкіндігін әлсіретудің құралы ретінде қарастырылды. Осы тұрғыдан депортациялық саясат кеңестік қоғамды күшпен қайта құру тәжірибесімен тығыз байланыста қалыптасты [2].

Ал 1930 жылдардың екінші жартысынан бастап депортациялық саясатта этникалық және әскери-стратегиялық қауіпсіздік факторы күшейе түсті. Бұл әсіресе шекаралық аймақтарда орналасқан халықтарға қатысты анық байқалды. Мәселен, 1937 ж. 21 тамыздағы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен БК(б)П Орталық Комитетінің № 1428-326сс қаулысы Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан корей халқын көшіру туралы шешім қабылдады. Құжаттың атауы — «О выселении корейского населения пограничных районов Дальневосточного края». Бұл шараның шекаралық қауіпсіздік логикасымен негізделгенін көрсетеді [3]. Бұл кеңестік депортациялық саясаттың этникалық топтарға қатысты кең көлемде қолданылған ірі тәжірибелерінің бірі болды.

Соғыс жылдарында депортациялық саясаттың құқықтық-әкімшілік негіздері одан әрі кеңейді. Атап айтқанда, 1941 ж. 28 тамыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» жарлығы Еділ бойы немістерін күштеп көшірудің негізгі құқықтық актілерінің бірі болды [4]. Бұл жарлық неміс халқын саяси сенімсіздік және әскери қауіпсіздік тұрғысынан қарастырған кеңестік саясаттың көрінісі еді. Кейін бұл шешім тек Еділ бойымен шектелмей, КСРО-ның басқа өңірлеріндегі неміс халқын Қазақстанға және өзге де аймақтарға жаппай көшірумен жалғасты [5]. Ал 1944 ж. Солтүстік Кавказ халықтарын көшіру кезінде Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қаулылары ерекше рөл атқарды. 1944 ж. 31 қаңтардағы МҚК № 5073сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской

ССР» қаулысы арнайы қоныс аударушыларды Қазақ КСР мен Қырғыз КСР аумағында орналастыру шараларын белгіледі [6]. Бұл құжатта НКВД-ға 1944 ж. ақпан-наурыз айларында Қазақ КСР-іне 400 мыңға дейін, Қырғыз КСР-іне 90 мыңға дейін арнайы қоныс аударушыны жіберу тапсырылғаны көрсетілді. Сонымен қатар Қазақ және Қырғыз КСР Халық Комиссарлары Кеңестеріне оларды қабылдау, орналастыру және еңбекке орналастыру міндеттелді [6]. Осы дерек Қазақстанның депортацияланған халықтарды қабылдаушы негізгі аймақтардың бірі болғанын нақты дәлелдейді.

Депортациялық саясаттың құқықтық негіздері тек жоғары мемлекеттік органдардың қаулылары мен жарлықтарынан ғана тұрған жоқ. Оларды нақты іске асыру НКВД бұйрықтары, арнайы нұсқаулар, жергілікті партия және атқарушы органдардың шешімдері арқылы жүргізілді. Бұл құжаттарда көшіру тәртібі, эшелондарды ұйымдастыру, арнайы қоныс аударушыларды есепке алу, қабылдау пункттерін дайындау, еңбекке орналастыру, тұрғылықты жерінен өз бетінше кетуіне тыйым салу және комендатуралық бақылау мәселелері реттелді. Осылайша депортацияланған халықтар құқықтық тұрғыдан ерікті қоныс аударушылар емес, әкімшілік бақылауға алынған арнайы қоныс аударушылар ретінде қарастырылды [7].

Қазақстанның депортацияланған халықтарды орналастыру аймағына айналуы да кездейсоқ құбылыс болған жоқ. Біріншіден, Қазақстан бұрынғы қоныстану аймақтарынан алыс орналасқан, бірақ кеңестік әкімшілік жүйенің бақылауындағы кең аумақ болды. Бұл депортацияланған халықтарды тарихи мекенінен ажыратып, оларды жаңа ортада бақылауға алуға мүмкіндік берді. Екіншіден, республикада ауыл шаруашылығы, колхоз-совхоз жүйесі, құрылыс және өндіріс салаларында еңбек күшіне сұраныс болды. Үшіншіден, Қазақстанның кең далалық және ауылдық кеңістіктері арнайы қоныс аударушыларды орналастыруға қолайлы аймақ ретінде қарастырылды [8].

Жамбыл облысына қатысты мәселе осы жалпы республикалық саясаттың өңірлік көрінісі ретінде зерттеледі. Облыстың оңтүстік Қазақстанда орналасуы, ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының дамуы, колхоздар мен совхоздар жүйесінің болуы және еңбек күшіне сұраныс арнайы қоныс аударушыларды орналастыруға ықпал еткен факторлар қатарына жатады. Бұл ретте Жамбыл облысын жеке құқықтық актілерде әрдайым арнайы бағыт ретінде көрсетілген аймақ деп емес, Қазақстанға бағытталған депортациялық саясаттың жергілікті деңгейде іске асқан өңірлерінің бірі ретінде қарастыру орынды [9].

1930–1950 жылдардағы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесін зерттеу тек тарихи фактілерді сипаттаумен шектелмейді. Бұл тақырып кеңестік депортациялық саясаттың мемлекеттік сипатын, оның өңірлік деңгейде жүзеге асу ерекшеліктерін, арнайы қоныс аударушылардың әлеуметтік бейімделуін, еңбекке тартылуын, күнделікті өмір тәжірибесін және тарихи жадта сақталу жолдарын кешенді түрде қарастыруды қажет етеді. Сондықтан мақалада мемлекеттік-репрессиялық, өңірлік-тарихи, әлеуметтік-бейімделу, күнделікті өмір тарихы, микротарихи талдау және тарихи жад тұжырымдамалары өзара байланыста қолданылады.

Мемлекеттік-репрессиялық тәсіл депортацияны жекелеген халықтардың табиғи немесе ерікті көші-қоны ретінде емес, кеңестік биліктің мәжбүрлеу, бақылау және әкімшілік жолмен қоныс аудару саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, 1930–1940 жылдардағы депортациялық шаралар жоғары билік деңгейінде қабылданған құпия қаулылар, жарлықтар және әкімшілік нұсқаулар арқылы жүзеге асырылды. 1937 ж. корей халқын Қиыр Шығыстан көшіру туралы қаулы, 1941 ж. Еділ бойы немістерін көшіру жөніндегі жарлық және 1944 ж. Солтүстік Кавказ халықтарын Қазақ және Қырғыз КСР аумағына орналастыруға қатысты мемлекеттік шешімдер депортациялардың алдын ала жоспарланған мемлекеттік саясат болғанын көрсетеді. Осы тәсіл арқылы депортацияланған халықтардың құқықтық мәртебесі, олардың қозғалыс еркіндігінің шектелуі, арнайы қоныс аударушылар ретінде бақылауға алынуы және еңбек ресурсы ретінде пайдаланылуы кеңестік репрессиялық саясаттың жалпы жүйесімен байланыста талданады.

Өңірлік-тарихи тәсіл Жамбыл облысының депортациялық саясаттағы нақты орнын айқындауға мүмкіндік береді. Кеңестік депортациялар көбіне бүкіл Қазақстан көлемінде қарастырылғанымен, олардың нақты әлеуметтік салдары белгілі бір облыстар, аудандар, колхоздар мен совхоздар деңгейінде көрініс тапты. Мәселен, 1941 ж. орналастыру жоспары бойынша Қазақ КСР-іне 415,6 мың неміс қоныс аударушысын қабылдау көзделсе, оның 28,0 мыңы Жамбыл облысына орналастырылуы тиіс болды [10]. Ал 1942 ж. 20 қаңтардағы мәліметте Жамбыл облысында 10 715 неміс қоныс аударушысы тіркелгені көрсетіледі [10]. Бұл деректер Жамбыл облысының арнайы қоныс аударушыларды қабылдаған және орналастырған маңызды өңірлердің бірі болғанын дәлелдейді.

Сондықтан облыс материалдарын талдау жалпы депортациялық саясаттың жергілікті деңгейдегі жүзеге асу ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

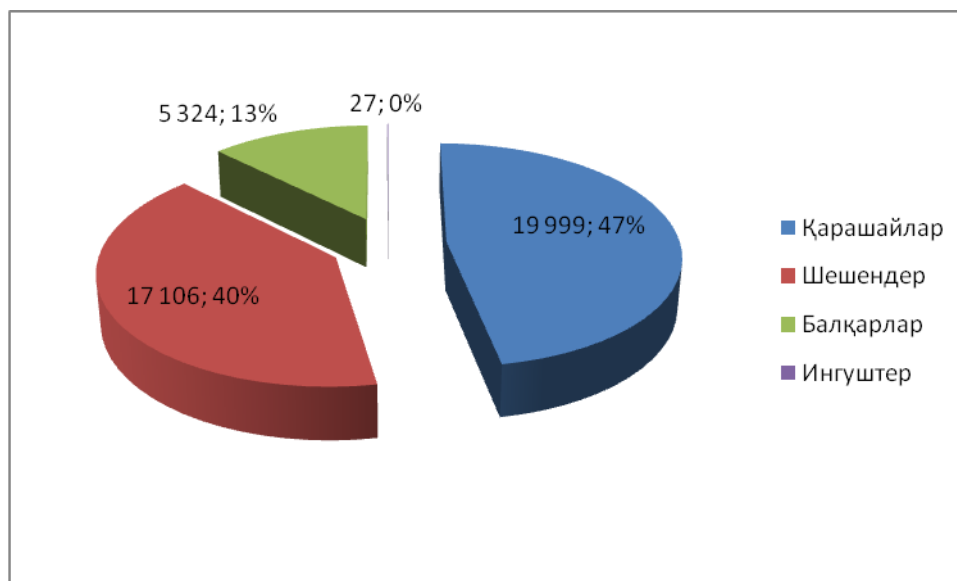
Әлеуметтік-бейімделу тәсілі депортацияланған халықтардың жаңа ортадағы тұрмысын, шаруашылық жүйесіне енгізілуін, еңбекке тартылуын және жергілікті әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісін зерттеуге бағытталады. 1944 ж. 12 мамырдағы Жамбыл облыстық комиссиясының мәліметі бойынша, облысқа Солтүстік Кавказдан 11 594 отбасы көшірілген. Олардың ішінде қарашайлар — 6097 отбасы немесе 19 999 адам, шешендер — 4161 отбасы немесе 17 106 адам, балқарлар — 1329 отбасы немесе 5324 адам, ингуштер — 7 отбасы немесе 27 адам болған [10]. Осы құжатта арнайы қоныс аударушылардың еңбекке бөлінуі де нақты көрсетілген: колхоздарға — 9153 отбасы немесе 33 921 адам, совхоздарға — 873 отбасы немесе 3228 адам, өнеркәсіп орындарына — 722 отбасы немесе 2340 адам, промартельдерге — 763 отбасы немесе 2677 адам, кеңес мекемелеріне — 78 отбасы немесе 290 адам жіберілген (1-кесте, 1-сурет, 2-кесте) [10].

1 - кесте

Жамбыл облысына орналастырылған арнайы қоныс аударушылар туралы құжаттық мәліметтер

Жылы	Депортацияланған топ / санат	Жамбыл облысы бойынша көрсеткіш	Орналастыру / еңбекке тарту сипаты
1941	Неміс қоныс аударушылары	28,0 мың адам жоспарланған	Қазақ КСР-іне орналастырылуы көзделген 415,6 мың неміс қоныс аударушысының бір бөлігі Жамбыл облысына бағытталуы тиіс болды
1942	Неміс қоныс аударушылары	10 715 адам	1942 жылғы 20 қаңтардағы мәлімет Жамбыл облысы бойынша көрсетілген; құжатта мәлімет толық емес екені ескертіледі
1944	Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылар	11 594 отбасы	Жамбыл облысына қарашайлар, шешендер, балқарлар және ингуштер орналастырылды
1944	Қарашайлар	6097 отбасы / 19 999 адам	Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылар құрамындағы ең ірі топтардың бірі
1944	Шешендер	4161 отбасы / 17 106 адам	Жамбыл облысына орналастырылған Солтүстік Кавказ халықтарының бірі
1944	Балқарлар	1329 отбасы / 5324 адам	Облысқа орналастырылған арнайы қоныс аударушылар құрамында көрсетілген
1944	Ингуштер	7 отбасы / 27 адам	Сан жағынан аз топ ретінде көрсетілген
1944	Колхоздарға орналастырылғандар	9153 отбасы / 33 921 адам	Арнайы қоныс аударушылардың негізгі бөлігі ауыл шаруашылығы жүйесіне енгізілді
1944	Совхоздарға орналастырылғандар	873 отбасы / 3228 адам	Аграрлық сектордағы еңбекке тартудың бір бағыты
1944	Өнеркәсіпке орналастырылғандар	722 отбасы / 2340 адам	Арнайы қоныс аударушылардың бір бөлігі өндірістік еңбекке тартылды
1944	Промартельдерге орналастырылғандар	763 отбасы / 2677 адам	Қолөнер, өндірістік-кооперативтік сипаттағы еңбек салаларына бөлінді
1944	Кеңес мекемелеріне орналастырылғандар	78 отбасы / 290 адам	Әкімшілік және кеңестік мекемелерге тартылған аз бөлігі
1944	1000 отбасыны орналастыру жоспары	10 совхоз және 60 колхоз	Свердлов, Жамбыл, Меркі, Қордай және Шу аудандары арнайы қоныс аударушыларды қабылдау аймақтары ретінде белгіленді
1944	Көктөрек ауданы, «Амангельды» колхозы	30 отбасы ғана үй сатып алған	Тұрғын үй жағдайының ауырлығы және құрылыс материалдарының жетіспеуі әлеуметтік бейімделудің күрделі жүргенін көрсетеді

Ал Жамбыл облысына Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылардың этникалық құрамын келесі 1-суреттен көруге болады:

1-сурет. 1944 ж. Жамбыл облысына Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылардың этникалық құрамы

Суретте берілген мәліметтер бойынша 1944 ж. Жамбыл облысына Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылардың этникалық құрамы біркелкі болмағанын көрсетеді. Құжаттық дерек бойынша, облысқа келгендердің ішінде қарашайлар саны басым болды — 19 999 адам (47 %). Одан кейін шешендер — 17 106 адам (40 %), балқарлар — 5324 адам (13 %), ингуштер — 27 адам ретінде көрсетілген, яғни жалпы құрамдағы үлесі өте аз болды.

Ал 1944 ж. Жамбыл облысындағы арнайы қоныс аударушылардың еңбекке орналастырылуының үлес салмағы келесідей болған (2-кесте):

2 - к е с т е

Жамбыл облысындағы арнайы қоныс аударушылардың еңбекке орналастырылуы

Көрсеткіш	Адам саны	Үлесі
Колхоздар	33 921	79,9 %
Совхоздар	3 228	7,6 %
Өнеркәсіп	2 340	5,5 %
Промартельдер	2 677	6,3 %
Кеңес мекемелері	290	0,7 %

Берілген кесте қоныс аударушылардың еңбекке орналастырылу сипатын айқындайды. Кестеге сәйкес Солтүстік Кавказдан келгендердің басым бөлігі колхоздарға орналастырылғаны көрсетілген, олар: 33 921 адам. Бұл жалпы көрсеткіштің шамамен 80 пайызына жуығы. Совхоздарға 3228 адам, өнеркәсіпке 2340 адам, промартельдерге 2677 адам, кеңес мекемелеріне 290 адам орналастырылған. Аталған топтар бойынша жиынтық адам саны — 42 456 адамды құрайды. Бұл сандық көрсеткіштер Жамбыл облысында арнайы қоныс аударушыларды еңбекке тартудың негізгі бағыты ауыл шаруашылығы болғанын дәлелдейді.

Күнделікті өмір тарихы тәсілі депортация салдарын мемлекеттік шешімдер мен статистикалық көрсеткіштер деңгейінде ғана емес, адамдардың нақты тұрмыстық тәжірибесі арқылы қарастыруға мүмкіндік береді. Арнайы қоныс аударушылардың жаңа ортаға бейімделуі тұрғын үй, азық-түлік, санитарлық жағдай, киім-кешек, еңбекке орналасу және шаруашылыққа араласу сияқты күнделікті мәселелермен тығыз байланысты болды. 1944 ж. қарашадағы Жамбыл облыстық партия және кеңес органдарының директивасында арнайы қоныс аударушыларды тұрғын үймен қамтамасыз ету, санитарлық жағдайын жақсарту, азық-түлікпен қамту және шаруашылыққа бейімдеу мәселелері көтерілген [5; 417–418]. Сонымен қатар Көктөрек ауданы «Амангельды» колхозындағы жағдай туралы мәліметте тұрғын үй тапшылығы, құрылыс материалдарының жетіспеуі және тек 30

отбасының ғана үй сатып алғаны көрсетіледі [5; 366]. Мұндай деректер депортацияның күнделікті өмір деңгейіндегі ауыр әлеуметтік салдарын, бейімделудің күрделі әрі қайшылықты сипатын ашуға мүмкіндік береді.

Микротарихи талдау Жамбыл облысы ішіндегі нақты аудандар мен шаруашылықтар деңгейіндегі материалдарды зерттеуге негіз болады. Бұл тәсіл жалпы облыстық немесе республикалық көрсеткіштердің артында тұрған нақты жергілікті тәжірибені көруге мүмкіндік береді. Мәселен, 1944 ж. 12 қазандағы құжатта 1000 отбасыны орналастыру үшін Свердлов, Жамбыл, Меркі, Қордай және Шу аудандары белгіленіп, оларды 10 совхоз бен 60 колхозға орналастыру жоспарланғаны көрсетіледі [5; 480–481]. Бұл мәліметтер депортациялық саясаттың облыс көлемінде ғана емес, аудан, колхоз және совхоз деңгейінде де нақты ұйымдастырушылық шаралар арқылы іске асқанын дәлелдейді. Сондықтан микротарихи тәсіл Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтардың орналасу географиясын, еңбекке бөліну жүйесін және жергілікті қоғаммен өзара байланысын тереңірек талдауға мүмкіндік береді.

Тарихи жад тұжырымдамасы депортацияланған халықтардың бастан кешкен тәжірибесінің кейінгі ұрпақ санасында сақталуын түсіндіруге бағытталады. Депортация тек белгілі бір кезеңдегі саяси шешім немесе әкімшілік шара ғана емес, отбасылық естелікке, этникалық қауымдардың тарихи санасына және қоғамдық жад кеңістігіне әсер еткен ұзақ мерзімді әлеуметтік тәжірибе болды. Осы тұрғыдан алғанда, депортацияланған халықтар тарихына арналған құжаттық жинақтар, ауызша тарих материалдары, естеліктер, өңірлік зерттеулер және Мемлекеттік комиссия материалдары маңызды дереккөз қызметін атқарады [8]. Бұл деректер мәжбүрлі қоныс аударудың жарақатты тәжірибесі отбасылық жадта қалай сақталғанын, ұрпақтан ұрпаққа қалай берілгенін және қазіргі тарихи санада қандай орын алғанын зерттеуге мүмкіндік береді.

Жамбыл облысына қатысты тарихи жадты нақтылау үшін ең алдымен ауызша тарих материалдарына назар аудару қажет. «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» жинағында Жамбыл облысы Қордай ауданының Қордай ауылында тұрған әзербайжан өкілі Эйвас Фейзуллаевич Замановтың сұхбаты берілген. Оның естелігі ата-анасының 1937 жылы Әзербайжаннан депортацияланғанын кейінгі ұрпаққа отбасылық әңгіме арқылы жеткізгенін көрсетеді. Э. Заманов өз сөзінде: «Я знаю это по рассказам родителей...» деп атап өтеді [11; 28–29], яғни автор депортация туралы мәліметті тікелей өз тәжірибесінен емес, ата-анасының әңгімелері арқылы білгенін көрсетеді. Бұл қысқа үзіндінің өзі депортация тәжірибесінің тек тікелей куәгерлер жадында ғана емес, олардың балалары арқылы да сақталғанын көрсетеді. Э. Замановтың естелігінде ата-анасының мектеп жасында депортацияланғаны, алдымен Оңтүстік Қазақстандағы Созақ ауданына жеткізілгені, кейін Жамбыл облысымен байланысты өмірлік кеңістік қалыптасқаны айтылады [11; 28–29]. Бұл мысал Жамбыл өңіріндегі депортация тарихын тек әкімшілік орналастыру дерегі ретінде емес, отбасы тағдыры арқылы қарастыруға мүмкіндік береді. Мұнда депортация бір сәттік көшіру актісі ғана емес, бірнеше ұрпаққа әсер еткен тарихи тәжірибе ретінде көрінеді: ата-ананың басынан өткен оқиға кейін баланың тарихи санасында отбасылық жад ретінде сақталған.

Осылайша Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар тарихын зерттеуде бір ғана әдіснамалық ұстаныммен шектелу жеткіліксіз. Мемлекеттік-репрессиялық тәсіл депортацияның саяси-құқықтық негіздерін ашса, өңірлік-тарихи тәсіл оның Жамбыл облысы жағдайындағы нақты жүзеге асу ерекшеліктерін көрсетеді. Әлеуметтік-бейімделу және күнделікті өмір тарихы тәсілдері арнайы қоныс аударушылардың тұрмысы мен еңбекке тартылуын талдауға мүмкіндік береді. Микротарихи талдау нақты аудандар мен шаруашылықтар деңгейіндегі тәжірибені айқындайды, ал тарихи жад тұжырымдамасы депортация салдарының кейінгі ұрпақ санасында сақталу жолдарын түсіндіреді. Сондықтан аталған тәсілдерді кешенді түрде қолдану 1930–1950 жылдардағы Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесін мемлекеттік саясат, өңірлік ерекшелік, әлеуметтік бейімделу және тарихи жад бірлігінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесін талқылау кеңестік депортациялық саясатты тек орталық билік шешімдері немесе жалпы республикалық көрсеткіштер деңгейінде қарастырудың жеткіліксіз екенін көрсетеді. Депортацияланған халықтардың нақты тәжірибесі белгілі бір өңірлік ортада — аудан, колхоз, совхоз, еңбек ұжымы және жергілікті қоғам деңгейінде қалыптасты. Сондықтан Жамбыл облысына қатысты материалдар депортацияның саяси-құқықтық негіздерін ғана емес, оның жергілікті жерде қалай іске асқанын, арнайы қоныс аударушылардың

қандай шаруашылық жүйеге енгізілгенін, қандай тұрмыстық қиындықтарға тап болғанын және бұл тәжірибенің тарихи жадта қалай сақталғанын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Депортация мәселесін зерттеуде мемлекеттік-репрессиялық бағыт маңызды орын алғаны белгілі. Мысалы, Н.Ф. Бугай кеңестік депортацияларды орталық билік деңгейінде жоспарланған саяси-әкімшілік шешімдер жүйесі ретінде қарастырады. Оның еңбегінде Сталин, Берия және НКВД аппаратының халықтарды күштеп көшіру операцияларын ұйымдастырудағы рөліне ерекше мән беріледі [7]. Бұл ұстаным Жамбыл облысы материалдарын түсіндіруге маңызды, өйткені облысқа арнайы қоныс аударушылардың келуі жергілікті бастама емес, орталықтан жүргізілген депортациялық саясаттың салдары болды. Алайда бұл тәсіл депортацияланған халықтардың жергілікті ортадағы күнделікті өмірін, бейімделу жолдарын және қабылдаушы қоғаммен байланысын толық ашып бере алмайды.

Сонымен бірге Н.Л. Поболь мен П.М. Полянный «Сталинские депортации. 1928–1953» жинағы кеңестік депортацияларды ұзақ хронологиялық кезеңде қалыптасқан мемлекеттік мәжбүрлеу тәжірибесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [12]. Бұл еңбектің маңызы — депортацияны жекелеген оқиғалар жиынтығы ретінде емес, кеңестік басқару жүйесінің халықты, кеңістікті және еңбек ресурстарын бақылауға бағытталған жүйелі саясаты ретінде көрсетуде. Осы тұрғыдан Жамбыл облысындағы арнайы қоныс аударушылардың колхоздар мен совхоздарға орналастырылуын тек жергілікті шаруашылық қажеттілік деп емес, кеңестік кеңістікті әкімшілік тұрғыдан қайта ұйымдастырудың бір бөлігі ретінде түсіндіруге болады.

Кеңестік депортациялар мәселесі батыстық тарихнамада да кеңінен қарастырылған. Мысалы, Терри Мартин кеңестік ұлттық саясаттың 1920–1930 жылдардағы қайшылықты сипатын талдай отырып, 1930 жылдардың соңында бірқатар этникалық топтардың «сенімсіз халықтар» ретінде қабылдануы мен күштеп қоныс аударылуын кеңестік мемлекеттің ұлттық саясатындағы бетбұрыспен байланыстырады [13]. Ал Норман Наймарк кеңестік депортацияларды XX ғасырдағы этникалық тазалау тәжірибелерімен салыстырмалы контексте қарастырып, 1944 ж. шешен-ингуштар мен қырым татарларын күштеп көшіруді осы құбылыстың маңызды мысалдары ретінде талдайды [14]. Павел Полян КСРО аумағындағы мәжбүрлі көші-қондардың тарихы мен географиясын жүйелеп, депортациялардың кеңістіктік ауқымын ашып көрсетсе [15], Линн Виола арнайы қоныстар жүйесін сталиндік репрессиялық саясаттың құрамдас бөлігі ретінде қарастырып, арнайы қоныс аударушылардың еңбекке тартылуы, бақылауда болуы және күнделікті өмір жағдайларын зерттеудің маңызын көрсетеді [16]. Бұл зерттеулер Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар тарихын кеңестік ұлттық саясат, мәжбүрлі көші-қон және арнайы қоныстар жүйесі аясында талдауға теориялық негіз береді.

Қазақстандық зерттеу кеңістігінде Мемлекеттік комиссия материалдарына кіретін «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» жинағы ерекше орын алады. Бұл жинақ депортацияланған халықтар мен арнайы қоныс аударушылар мәселесін саяси қуғын-сүргін, құқықтық шектеу, арнайы қоныс аудару режимі және тарихи әділетті қалпына келтіру контексінде қарастырады [8]. Мұндай ұстаным депортацияны тек өткендегі әкімшілік шара ретінде емес, қазіргі тарихи сана мен қоғамдық жад үшін маңызды мәселе ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Жамбыл облысына қатысты архивтік деректер осы жалпы республикалық мәселенің нақты өңірлік мазмұнын ашуға жағдай жасайды.

Жамбыл облысына тікелей қатысты өңірлік зерттеулер көп емес. Осы тұрғыдан Ж.М. Сейткулованың «Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы» [17] атты еңбегі маңызды. Автордың негізгі ұстанымы — Жамбыл облысындағы этностар тарихын жекелеген этникалық топтардың оқшау тарихы ретінде емес, өңірдің әлеуметтік, демографиялық және мәдени дамуының құрамдас бөлігі ретінде талдаумен байланысты. Бұл көзқарас Жамбыл облысының тарихи кеңістігінде әртүрлі этностар мен этникалық топтардың қалыптасуы, орналасуы және жергілікті қоғаммен өзара байланысы ұзақ тарихи үдерістің нәтижесі екенін көрсетуге бағытталған. Атап өту қажет, Ж.М. Сейткулова еңбегінің маңызды ерекшелігі мынада: автор Жамбыл облысының этникалық құрамын тек сандық-демографиялық көрсеткіштер арқылы ғана емес, өңірлік тарихи даму контексінде қарастырады. Бұл ұстаным депортацияланған халықтардың тарихын зерттеуде маңызды, себебі арнайы қоныс аударушылар Жамбыл облысына сырттан күштеп әкелінгенімен, кейін олар облыстың әлеуметтік-этникалық құрылымының бір бөлігіне айналды. Сондықтан автордың өңірлік-этникалық тарихқа басымдық беруі Жамбыл облысын депортацияланған халықтар орналасқан әкімшілік аумақ ретінде ғана емес, әртүрлі этникалық тағдырлар тоғысқан әлеуметтік орта ретінде

түсіндіруге мүмкіндік береді. Дегенмен автор Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтардың жалпы тарихын қарастырғанымен, депортацияланған халықтар мәселесін арнайы репрессиялық саясат, құқықтық шектеу, арнайы қоныс аударушылар мәртебесі және мәжбүрлі еңбек жүйесі тұрғысынан терең талдамайды.

Атап өту қажет, соңғы жылдардағы зерттеулер депортацияланған халықтар тарихын әлеуметтік бейімделу, күнделікті өмір, құқықтық мәртебе және тарихи жад тұрғысынан қайта қарастыруға бағытталып отыр. Мысалы, М.А. Ибрагимов, С.С. Исмаилов, А.А. Айтмухамбетов және Т.Т. Жандаулетов Қазақстанға депортацияланған халықтар мәселесінің тарихнамасын талдай отырып, қуғынға ұшыраған халықтардың географиялық орналасуы, әлеуметтік-құқықтық жағдайы және жергілікті жерге бейімделуі сияқты мәселелердің маңызын көрсетеді [18]. Авторлардың бұл тұжырымы Жамбыл облысы бойынша сандық және архивтік деректерді тек статистикалық мәлімет ретінде емес, бейімделу мен жергілікті орналасу мәселелерімен байланыстыра талдау қажеттігін айқындайды.

Келесі қазақстандық зерттеушілер Г.Б. Қозғамбаева мен Р. Әбілдос шешен және ингуш халықтарының Қазақстанға жер аударылуын әлеуметтік бейімделу мәселесімен байланыстыра қарастырады [19]. Бұл зерттеу Жамбыл облысы материалдарын түсіндіру үшін маңызды, өйткені Солтүстік Кавказ халықтарының Қазақстанға орналастырылуы тек көшіру актісімен шектелмей, олардың тұрғын үй, азық-түлік, еңбекке орналасу, жергілікті қоғаммен байланыс және құқықтық шектеулер жағдайындағы бейімделуімен жалғасты. Осымен бірге, А.М. Джалилов, С.У. Карибаев, Ж.И. Мұлдахметова және А.К. Шашаевтың күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайына арналған зерттеуі де Жамбыл облысы бойынша талқылауды күшейтеді [20]. Бұл мақалада Жамбыл облысы Талас ауданындағы Қасқабұлақ ұжымшары нақты мысал ретінде аталып, мектеп бюджетінде еден жуушыға, жарық пен жылуға қаржы бөлінбегені, азық-түлік тапшылығы байқалғаны көрсетіледі [20; 118]. Бұл дерек Жамбыл облысындағы арнайы қоныс аударушылардың бейімделуін тек еңбекке орналастыру көрсеткішімен емес, күнделікті өмір, мектеп, санитарлық-тұрмыстық жағдай және материалдық қамтамасыз ету мәселелерімен байланыстыра қарастыру қажет екенін дәлелдейді.

Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар тарихын қарастыруда Б.Қ. Исабек пен Е.С. Шалановтың зерттеуі маңызды орын алады [21]. Авторлар депортацияны кеңестік тоталитарлық жүйенің саяси-әкімшілік шараларының бірі ретінде қарастырып, Қазақстанға күштеп көшірілген халықтардың тарихи тағдырын жалпы республикалық контексте талдайды. Бұл еңбектің құндылығы — депортацияланған халықтар мәселесін кеңестік ұлттық саясат, саяси репрессия және мәжбүрлі көші-кон үдерістерімен байланыстыра қарастыруында. Сонымен бірге мақала Жамбыл облысы материалдарын арнайы талдауды мақсат етпейтіндіктен, оны зерттеуде өңірлік дереккөз ретінде емес, Қазақстандағы депортациялық үдерістердің жалпы тарихи-теориялық негізін ашатын тарихнамалық еңбек ретінде пайдалану маңызды.

Оңтүстік Қазақстан өңіріне қатысты соңғы зерттеулер де Жамбыл облысы бойынша депортация мәселесін түсіндіруге маңызды. Бұл ретте Г.Б. Қозғамбаева мен Б.Қ. Исабек XX ғасырдың 30–40-жылдарында Түркістан облысына депортацияланған халықтардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын талдай отырып, Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістеріне назар аударады [22]. Авторлар 1939 жылы Жамбыл облысы құрылғанға дейін қазіргі Жамбыл өңіріне кіретін бірқатар аудандардың Оңтүстік Қазақстан облысы құрамында болғанын көрсетеді. Бұл тұжырым Жамбыл облысын зерттегенде тек «Жамбыл облысы» атауымен шектелмей, тарихи кезеңіне қарай «Оңтүстік Қазақстан облысы» атауымен берілген деректерді де қарастыру қажеттігін дәлелдейді. Біздің пікірімізше, Оңтүстік Қазақстанға қатысты бұл мәселе, әсіресе 1930 жылдардағы депортациялық толқындарды зерттегенде маңызды. Себебі Жамбыл облысы 1939 ж. жеке әкімшілік бірлік ретінде құрылғанға дейін қазіргі облысқа кіретін кейбір аудандар басқа әкімшілік құрылымдар құрамында болды. Сондықтан 1930 жылдардағы корейлер, поляктар, күрдтер және басқа да топтарға қатысты деректерді іздегенде Жамбыл облысының қазіргі шекарасын ғана емес, сол кезеңдегі әкімшілік-аумақтық бөліністі ескеру қажет. Мұндай ұстаным өңірлік зерттеудің деректік базасын кеңейтіп, Жамбыл облысы тарихын Оңтүстік Қазақстан кеңістігімен байланыста қарастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған авторлардың көзқарастарын салыстырғанда, депортацияланған халықтар тарихын зерттеудің бірнеше негізгі бағытын айқындауға болады. Бірінші бағыт — мемлекеттік-репрессиялық түсіндіру, мұнда депортация орталық билік пен НКВД аппараты ұйымдастырған саяси мәжбүрлеу ретінде қарастырылады. Екінші бағыт — құжаттық-тарихнамалық бағыт, мұнда депортация архивтік деректер, құқықтық актілер және статистикалық материалдар арқылы

талданады. Үшінші бағыт — әлеуметтік-бейімделу бағыты, бұл бағыт арнайы қоныс аударушылардың тұрғын үй, еңбек, азық-түлік, жергілікті қоғаммен байланыс және күнделікті өмір жағдайларын зерттеуге мүмкіндік береді. Төртінші бағыт — тарихи жад және ауызша тарих бағыты, ол жеке естеліктер мен отбасылық әңгімелер арқылы депортацияның ұзақ мерзімді салдарын ашуға бағытталған.

Қорытындылай айтқанда, талқылау нәтижелері Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар мәселесін зерттеу тек репрессиялық саясаттың жергілікті көрінісін сипаттаумен шектелмеуі тиіс екенін көрсетеді. Бұл тақырып депортацияның саяси себептерін, құқықтық негіздерін, әкімшілік бақылау механизмдерін, еңбекке тарту тәжірибесін, әлеуметтік бейімделу жолдарын, күнделікті өмір қиындықтарын және тарихи жадтағы орнын өзара байланыста қарастыруды қажет етеді. Соңғы жылдардағы зерттеулер бұл бағыттың өзектілігін күшейтеді, ал Жамбыл облысы бойынша нақты архивтік, өңірлік және тарихнамалық деректер оны дербес ғылыми мәселе ретінде қарастыруға негіз береді.

Қорытынды

Жамбыл облысы материалдары 1930–1950 жылдардағы кеңестік депортация саясатының жергілікті деңгейде күрделі әлеуметтік үдеріске айналғанын көрсетеді. Арнайы қоныс аударушылардың облыс аумағына келуі тек әкімшілік орналастыру шарасы емес, өңірдің еңбек жүйесіне, тұрмыстық қатынастарына, этникалық құрамына және қоғамдық жадына ықпал еткен тарихи құбылыс болды.

Зерттеу нәтижелері депортацияланған халықтардың тағдырын бір ғана саяси репрессия шеңберінде түсіндіру жеткіліксіз екенін дәлелдейді. Жамбыл облысы жағдайында мәжбүрлі көші-қон әкімшілік бақылау, шаруашылыққа тарту, тұрмыстық бейімделу және жергілікті қоғаммен өзара байланыс арқылы нақты мазмұнға ие болды. Сондықтан бұл мәселені зерттеу құқықтық актілерді, өңірлік құжаттарды, сандық мәліметтерді және естелік материалдарын өзара байланыстыра қарастыруды қажет етеді.

Мақалада қолданылған кешенді әдіснамалық ұстаным Жамбыл облысын депортацияланған халықтар орналасқан аумақ ретінде ғана емес, олардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу тәжірибесі қалыптасқан кеңістік ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Әсіресе күнделікті өмір, еңбекке тарту және тарихи жад мәселелері депортация салдарының ұзақ мерзімді сипатын айқындайды. Бұл тұрғыдан алғанда, Жамбыл облысы бойынша деректер кеңестік мәжбүрлі қоныс аудару саясатының аймақтық ерекшеліктерін ашатын маңызды зерттеу алаңы болып табылады.

Қорытындылай келе, Жамбыл облысындағы депортацияланған халықтар тарихын зерттеу Қазақстандағы депортация мәселесін өңірлік және адам тағдыры деңгейінде тереңірек түсінуге жол ашады. Мұндай бағыт болашақта архивтік деректерді, ауызша тарих материалдарын және жергілікті жад кеңістігін кеңінен тарту арқылы әрі қарай жалғастыруды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Из истории депортаций. Казахстан. 1930–1935 гг.: сборник документов. — Алматы: LEM, 2012. — 769 с.
- 2 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сборник документов. — Алматы: LEM, 2014. — 740 с.
- 3 Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 1428-326сс «О выселении корейского населения пограничных районов Дальневосточного края». 21 августа 1937 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/362087-postanovlenie-snk-sssr-i-tsk-vkp-b-locale-nil-1428-326ss-locale-nil-o-vyselenii-koreyskogo-naseleniya-pogranichnyh-rayonov-dalnevostochnogo-kraya-locale-nil-21-avgusta-1937-g>
- 4 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». 28 августа 1941 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165369-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-o-pereselenii-nemtsev-prozhivayuschih-v-rayonah-povolzhya-28-avgusta-1941-g>
- 5 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сборник документов. — Алматы: LEM, 2019. — 708 с.
- 6 Постановление ГОКО № 5073сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР». 31 января 1944 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/298743-gosudarstvennyy-komitet-oborony-postanovlenie-goko-locale-nil-5073-ss-o-meropriyatiyah-po-razmescheniyu-spetspereselentsev-v-predelakh-kazahskoy-i-kirgizskoy-ssr-31-yanvarya-1944-g-moskva>
- 7 Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»: о депортации народов в СССР в 30–40-е гг. / Н.Ф. Бугай. — Москва: АИРО-XX, 1995. — 319 с.

- 8 Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы: сборник документов и материалов. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий: [в 31 т-х]. — Астана: [б.и.], 2022. — Т. 7. — 367 с.
- 9 Анес Г. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Г. Анес. — Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. — 413 с.
- 10 Государственный архив Жамбылской области (ГА ЖО). — Ф. 282. — Оп. 1. — Д. 507. — Л. 6–7.
- 11 Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории: интервью с пострадавшими от депортаций в 1930–1950-е годы в Казахстан / под общ. ред. Б.И. Ракишевой. — Астана: Исследовательский институт «Общественное мнение», 2013. — 683 с.
- 12 Поболь Н.Л. Сталинские депортации. 1928–1953 / Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — Москва: МФД: Материк, 2005. — 904 с.
- 13 Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / T. Martin. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. — 496 p.
- 14 Naimark N.M. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe / N.M. Naimark. — Cambridge; London: Harvard University Press, 2001. — 248 p.
- 15 Polian P. Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR / P. Polian. — Budapest; New York: Central European University Press, 2004. — 425 p.
- 16 Viola L. The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements / L. Viola. — Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. — 278 p.
- 17 Сейткулова Ж.М. Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы: монография / Ж.М. Сейткулова. — Тараз: Тараз университеті, 2017. — 190 б.
- 18 Ибрагимов М.А. Халықтардың Қазақстанға депортациялау мәселесінің тарихнамасы / М.А. Ибрагимов, С.С. Исмаилов, А.А. Айтмухамбетов, Т.Т. Жандаулетов // Батыс Қазақстан университетінің хабаршысы. — 2025. — № 4 (100). — 289–303-б.
- 19 Қозғамбаева Г.Б. Қазақстанға Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жер аударылған халықтардың әлеуметтік бейімделу мәселелері: шешен және ингуш халықтары мысалында / Г.Б. Қозғамбаева, Р. Әбідос // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2023. — № 4 (111). — 48–58-б.
- 20 Джалилов А.М. 1937–1944 жылдары Қазақстанға депортацияланған күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайы: тарихи талдау және қазіргі зерттеулер / А.М. Джалилов, С.У. Карибаев, Ж.И. Мулдахметова, А.К. Шашаев // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2025. — Т. 30, № 3 (119). — 116–126-б.
- 21 Исабек Б.Қ. Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар тарихы / Б.Қ. Исабек, Е.С. Шаланов // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. — 2020. — № 1. — 172–180-б.
- 22 Қозғамбаева Г.Б. XX ғасырдың 30–40 жылдары Түркістан облысына депортацияланған халықтардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы / Г.Б. Қозғамбаева, Б.Қ. Исабек // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2025. — № 2. — 48–60-б.

Б.Б. Мирзабаев, Г.Б. Нарымбет, Д.К. Оспанова

Депортированные народы в Жамбылской области в 1930–1950-е годы: теоретико-методологический и региональный анализ

Советская политика принудительного переселения оказала глубокое влияние на социальную, демографическую и этническую структуру многих регионов Казахстана. Для понимания последствий этого процесса на местном уровне недостаточно ограничиваться описанием решений центральной власти; важно учитывать, как спецпереселенцы размещались в конкретной региональной среде, каким образом включались в систему труда, с какими бытовыми трудностями сталкивались и как данный опыт сохранялся в общественной памяти. В этом контексте авторы рассматривают Жамбылскую область как важное региональное пространство, позволяющее раскрыть локальное социальное содержание политики принудительной миграции. В статье судьба спецпереселенцев, размещённых на территории области, анализируется через призму административного контроля, хозяйственной адаптации, трудового распределения и условий повседневной жизни. На основе документальных данных, относящихся к Жамбылской области, авторы показывают, что принудительная миграция не ограничивалась только перемещением людей из одного региона в другой; она также трансформировала социальные отношения, трудовой порядок и механизмы бытовой адаптации в новой среде. Привлечение спецпереселенцев к работе в колхозах и совхозах, производственных и кооперативных структурах доказывает, что они стали частью местной хозяйственной системы. Вместе с тем авторы обращают внимание на проявление последствий депортации на уровне человеческих судеб и семейной памяти. Нехватка жилья, проблемы продовольственного обеспечения, санитарного состояния и материального снабжения осложняли процесс адаптации спецпереселенцев. Эти обстоятельства обосновывают необходимость рассматривать депортацию не только через политико-

правовые акты, но и через опыт повседневной жизни и межпоколенческую память. Материалы Жамбылской области позволяют конкретизировать влияние советской депортационной политики на местное общество. Анализируя региональные данные, авторы показывают научную значимость изучения истории депортированных народов на пересечении политических репрессий, принудительного труда, социальной адаптации, межэтнических связей и исторической памяти. Такой подход даёт основание оценивать Жамбылскую область не только как административную территорию размещения спецпереселенцев, но и как региональную среду, в которой отчётливо проявились социальные последствия советской политики. Поэтому рассматриваемая в статье проблема направлена на более глубокое осмысление истории депортации через местный опыт, человеческие судьбы и историческую преемственность.

Ключевые слова: депортированные народы, Жамбылская область, спецпереселенцы, региональная история, социальная адаптация, трудовое привлечение, повседневная жизнь, историческая память.

B.B. Mirzabaev, G.B. Narymbet, D.K. Ospanova

Deported Peoples in the Zhambyl Region in the 1930s–1950s: A Theoretical-Methodological and Regional Analysis

The Soviet policy of forced resettlement had a profound impact on the social, demographic, and ethnic structure of many regions of Kazakhstan. To understand the local consequences of this process, it is not sufficient to describe only the decisions of the central authorities; it is also important to examine how special settlers were placed within a specific regional environment, how they were incorporated into the labour system, what everyday difficulties they faced, and how this experience was preserved in public memory. In this context, the authors consider the Zhambyl region as an important regional space that makes it possible to reveal the local social content of forced migration policy. The article analyzes the fate of special settlers placed in the region through the prism of administrative control, economic adaptation, labour distribution, and conditions of everyday life. On the basis of documentary materials related to the Zhambyl region, the authors show that forced migration was not limited to the physical relocation of people from one territory to another; it also transformed social relations, labour discipline, and mechanisms of everyday adaptation in the new environment. The involvement of special settlers in collective farms, state farms, industrial enterprises, and cooperative structures demonstrates that they became part of the local economic system. At the same time, the authors pay attention to the consequences of deportation at the level of individual destinies and family memory. Housing shortages, problems with food supply, sanitary conditions, and material provision complicated the adaptation process of special settlers. These circumstances justify the need to study deportation not only through political and legal acts, but also through everyday experience and intergenerational memory. The materials of the Zhambyl region make it possible to specify the impact of Soviet deportation policy on local society. By analyzing regional data, the authors demonstrate the scholarly significance of studying the history of deported peoples at the intersection of political repression, forced labour, social adaptation, interethnic relations, and historical memory. This approach provides grounds for viewing the Zhambyl region not only as an administrative territory where special settlers were placed, but also as a regional environment in which the social consequences of Soviet policy became clearly visible. Therefore, the issue examined in the article is aimed at a deeper understanding of the history of deportation through local experience, human destinies, and historical continuity.

Keywords: deported peoples, Zhambyl region, special settlers, regional history, social adaptation, labour involvement, everyday life, historical memory.

References

- 1 (2012). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1930–1935 gg.: sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1930–1935: collection of documents]. Almaty: LEM [in Russian].
- 2 (2014). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1935–1939 gg.: sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1935–1939: collection of documents]. Almaty: LEM [in Russian].
- 3 (1937). Postanovlenie SNK SSSR i TsK VKP(b) № 1428-326ss «O vyselenii koreiskogo naseleniia pograniichnykh raionov Dalnevostochnogo kraia». 21 avgusta 1937 g. [Decree of the SNK of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) No. 1428-326ss “On the eviction of the Korean population of the border regions of the Far Eastern Territory”. August 21, 1937]. *historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/362087-postanovlenie-snk-sssr-i-tsk-vkp-b-locale-nil-1428-326ss-locale-nil-o-vyselenii-koreyskogo-naseleniya-pograniichnyh-rayonov-dalnevostochnogo-kraia-locale-nil-21-avgusta-1937-g> [in Russian].
- 4 (1941). Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR «O pereselenii nemtsev, prozhivaiushchikh v raionakh Povolzhia». 28 avgusta 1941 g. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On the resettlement of Germans living in the Volga

regions". August 28, 1941]. *historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165369-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-o-pereselenii-nemtsev-prozhivayushchih-v-rayonah-povolzhya-28-avgusta-1941-g> [in Russian].

5 (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg.: sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945: collection of documents]. Almaty: LEM [in Russian].

6 (1944). Postanovlenie GOKO № 5073ss «O meropriyatiakh po razmeshcheniiu spetspereselentsev v predelakh Kazakhskoi i Kirgizskoi SSR». 31 yanvara 1944 g. [Decree of GOKO No. 5073ss “On measures for the placement of special settlers within the Kazakh and Kyrgyz SSR”. January 31, 1944]. *historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/298743-gosudarstvennyy-komitet-oborony-postanovlenie-goko-locale-nil-5073-ss-o-meropriyatiyah-po-razmeshcheniyu-spetspereselentsev-v-predelakh-kazahskoy-i-kirgizskoy-ssr-31-yanvara-1944-g-moskva> [in Russian].

7 Bugai, N.F. (1995). L. Beriia — I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniyu...»: o deportatsii narodov v SSSR v 30–40-e gg. [L. Beriia to I. Stalin: “According to your instructions...”: on the deportation of peoples in the USSR in the 30–40s]. Moscow: AIRO-KhKh [in Russian].

8 (2022). *Deportirovannye v Kazakhstan narody i spetsposelentsy: sbornik dokumentov i materialov. Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii* [Deported peoples and special settlers to Kazakhstan: collection of documents and materials. Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression]. Vols. 1–31. Vol. 7. Astana [in Russian].

9 Anes, G. (1998). *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [Peoples deported to Kazakhstan: time and fates]. Almaty: Arys–Qazaqstan [in Russian].

10 GA ZhO (State Archive of Zhambyl Region) [State Archive of Zhambyl Region]. — F. 282. — Op. 1. — D. 507. — L. 6–7 [in Russian].

11 Rakisheva, B.I. (Ed.). (2013). *Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1930–1950 gg.: obshchnost istorii: intervju s postradavshimi ot deportatsii v 1930–1950-e gody v Kazakhstan* [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1930–1950: commonality of history: interviews with victims of deportations in the 1930–1950s to Kazakhstan]. Astana: Issledovatel'skii institut «Obshchestvennoe mnenie» [in Russian].

12 Pobol, N.L., & Polian, P.M. (2005). *Stalinskie deportatsii. 1928–1953* [Stalin's deportations. 1928–1953]. Moscow: MFD: Materik [in Russian].

13 Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca; London: Cornell University Press.

14 Naimark, N.M. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge; London: Harvard University Press.

15 Polian, P. (2004). *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest; New York: Central European University Press.

16 Viola, L. (2007). *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford; New York: Oxford University Press.

17 Seitkulova, Zh.M. (2017). *Zhambyl oblysyndagy etnostar men etnikalyq toptar tarikhy: monografiia* [History of ethnic groups and ethnic groups in Zhambyl region: monograph]. Taraz: Taraz universiteti [in Kazakh].

18 Ibragimov, M.A., Ismailov, S.S., Aitmukhambetov, A.A., & Zhandauletov, T.T. (2025). Khalyqtardyn Qazaqstanga deportatsialau masesinin tarikhnasy [Historiography of the issue of deportation of peoples to Kazakhstan]. *Batys Qazaqstan universitetinin khabarshysy — Bulletin of the West Kazakhstan University*, 4(100), 289–303 [in Kazakh].

19 Kozgambaeva, G.B., & Abildos, R. (2023). Qazaqstanga Ekinshi duniezhuzilik sogys zhyldarynda zher audarylghan khalyqtardyn aleumettik beimdelu maseleleri: sheshen zhane ingush khalyqtary mysalynda [Issues of social adaptation of peoples deported to Kazakhstan during the Second World War: on the example of Chechen and Ingush peoples]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Kazakh National University Journal. History series*, 4(111), 48–58 [in Kazakh].

20 Dzhaliylov, A.M., Karibaev, S.U., Muldakhmetova, Zh.I., & Shashaev, A.K. (2025). 1937–1944 zhyldary Qazaqstanga deportatsialangan kurd etnosynyn aleumettik-ekonomikalyq zhagdayy: tarikhi taldu zhane qazirgi zertteuler [Socio-economic situation of the Kurdish ethnic group deported to Kazakhstan in 1937–1944: historical analysis and modern research]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*, 30, 3(119), 116–126 [in Kazakh].

21 Isabek, B.Q., & Shalanov, E.S. (2020). Qazaqstan aumagyna deportatsialangan khalyqtar tarikhy [History of peoples deported to the territory of Kazakhstan]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. «Tarikh zhane saiasi-aleumettik gylymdar» seriiasy — Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. “History and political-social sciences” series*, (1), 172–180 [in Kazakh].

22 Kozgambaeva, G.B., & Isabek, B.Q. (2025). KhKh gasyrdyn 30–40 zhyldary Turkistan oblysyna deportatsialangan khalyqtardyn aleumettik-turmystyq zhagdayy [Socio-living conditions of peoples deported to Turkistan region in the 30–40s of the XX century]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Kazakh National University Journal. History series*, (2), 48–60 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Бекмухаммад Б. Мирзабаев — PhD докторант, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-3464-6668>

Гүлнұр Б. Нарымбет — PhD, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Динара К. Оспанова — PhD, ассистент-профессор, Қ. Құлажан атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2580-9469>

Information about the authors

Bekmuhammad B. Mirzabaev — PhD student, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-3464-6668>

Gulnur B. Narymbet — PhD, Senior Lecturer, M. Auezova South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Dinara K. Ospanova — PhD, Assistant Professor, K. Kulazhanov Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2580-9469>

Г.Б. Тастекова* , Р.Ж. Байдалы , Р.К. Бекмағамбетов

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
(E-mail: tastekova.guldana@gmail.com; rbaidali@mail.ru; ruslan69_07@mail.ru)

Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі

Мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазақ ұлттық интеллигенциясының қалыптасу үдерісін және оның мәдени-ағартушылық қызметін архивтік деректер негізінде қайта зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Алаш қозғалысы кеңінен зерттелгенімен, оның жекелеген өкілдерінің, соның ішінде Мырзағазы Есполовтың қызметі жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Зерттеудің мақсаты — Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметінің негізгі бағыттарын анықтау, оның тарихи кезеңдерге сәйкес дамуын көрсету және педагогикалық, қоғамдық және мемлекеттік қызметінің өзара байланысын талдау. Сонымен қатар оның қоғамдық қызметінің мазмұны мен ерекшеліктерін нақтылау және тарихи маңызын айқындау. Зерттеу архивтік материалдар мен тарихи талдау әдістеріне негізделген. Зерттеу нәтижелері М. Есполов қызметінің көпқырлы және кезеңдік сипатқа ие болғанын көрсетті. Алғашқы кезеңде ол мұғалім ретінде білім беру ісімен айналысып, халық арасында ағартушылық қызмет жүргізді. Бұл кезеңде оның қызметі ұлттық білім беруді дамытуға және халықтың сауатын арттыруға бағытталды. 1916-1917 жылдары майдандағы тыл жұмыстарына алынған қазақ жұмысшылары арасында ұйымдастырушылық және әлеуметтік қолдау қызметін жүзеге асырып, олардың тұрмыс жағдайын жақсартуға бағытталған жұмыстарға қатысты. Сонымен қатар ол жұмысшылардың құқықтарын қорғау және олардың әлеуметтік мәселелерін шешу ісіне белсенді араласты. Алаш қозғалысы кезеңінде оның қызметі саяси мазмұнға ие болып, ұлттық идеяларды насихаттау және ұлттық съездер жұмысына қатысуымен ерекшеленді. Кеңестік кезеңде ол Түркістан АКСР-інің мемлекеттік құрылымдарында қызмет атқара отырып, ағартушылық қызметін жалғастырды. Ол Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту институтының (Кирипрос) жүйесінде педагогикалық қызмет атқарып, білім беру үдерісіне белсенді қатысты, сондай-ақ Қазақ мәдениетін көркейтушілердің «Талап» қоғамының жұмысына араласып, мәдени-ағартушылық бастамаларды жүзеге асыруға үлес қосты. Сонымен бірге оның публицистикалық және аудармашылық қызметі де қоғамдық ойдың дамуына ықпал етті. Зерттеу барысында Есполовтың ағартушылық және ұйымдастырушылық қызметтерінің өзара байланысы анықталды. Мақалада оның ұлттық білім беру жүйесін дамытудағы рөлі мен қазақ интеллигенциясы қатарындағы орны айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы оның қоғамдық-ағартушылық қызметін кешенді түрде талдауда көрінеді және оның тарихи маңызын жаңа деректер негізінде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар алынған нәтижелер қазақ зиялыларының қоғамдық қызметін тереңірек түсінуге және ұлттық тарихтың маңызды мәселелерін қайта қарастыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Мырзағазы Есполов, Орынбор мұғалімдер мектебі, қазақ интеллигенциясы, Алаш қозғалысы, «Еркін дала» ұйымы, Түркістан АКСР, Ташкент, халықтық ағарту, Қазақ (Қырғыз) ағарту институты (Кирипрос), «Талап» қоғамы.

Kipicne

XX ғасырдың алғашқы ширегі Қазақстан тарихында түбегейлі әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер кезеңі ретінде сипатталады. Бұл кезеңде қазақ қоғамында ұлттық интеллигенция қалыптасып, қоғамдық ойдың жаңа бағыттары пайда болды. Аталған үдерістердің маңызды бір бөлігі — мәдени-ағартушылық қозғалыстың дамуы болды. Осы қозғалыс аясында қазақ зиялылары халықтың білім деңгейін арттыру, ұлттық мәдениетті сақтау және дамыту бағытында жүйелі жұмыстар жүргізді.

Алаш қозғалысы өкілдері қазақ қоғамында ұлттық сана мен тәуелсіздік идеяларын қалыптастыруда, ағартушылық қызметті дамытуда ерекше рөл атқарды. Олар халықтың білім деңгейін көтеру, саяси көзқарасын қалыптастыру, әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы елдің болашақ дамуына негіз қалады. Осындай көрнекті тұлғалардың бірі — Мырзағазы Есполов. Оның өмірі мен қызметі қазақ зиялыларының қоғамдық-ағартушылық миссиясын айқын көрсететін маңызды тарихи мысал.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: astekova.guldana@gmail.com

Мырзағазы Есполовтың қызметі педагогикалық ағартушылықтан басталып, кейін қоғамдық-саяси және мемлекеттік деңгейдегі қызметпен ұштасып жатты. Ол мұғалім ретінде халық арасында білім тарату ісімен айналысып қана қоймай, XX ғасыр басындағы күрделі тарихи кезеңдерде ұлттық мүддені қорғау жолында белсенді қоғамдық қызмет атқарды. Сонымен қатар 1916-1917 жылдардағы оқиғалар мен Алаш қозғалысы кезеңінде оның қызметі саяси ағартушылық сипат алып, халық арасында ұлттық идеяларды насихаттауға бағытталды.

Кеңестік кезеңде, атап айтқанда 1920 жылдары Ташкент қаласында Түркістан АКСР-ның мемлекеттік құрылымдарында қызмет атқару барысында М. Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі жаңа мазмұнға ие болды. Ол Түркістан Орталық атқару комитеті мен Жер халық комиссариаты жүйесінде жауапты қызметтер атқара отырып, аграрлық саясатты жүзеге асыруға қатысқан [1].

Сонымен бірге осы кезеңде М. Есполовтың қызметі тек әкімшілік қызметпен шектелмей, қоғамдық-ағартушылық бағытта да қатар жүргізілгені анықталады. Атап айтқанда, ол Ташкент қаласында қазақ зиялылары құрған «Талап» мәдени-ағартушылық қоғамының жұмысына белсенді қатысып, мемлекеттік қызметпен қатар ғылыми-ағартушылық қызметті қатар алып жүрген [2; 77-92]. Бұл жағдай Есполовтың ұлттық интеллигенция өкілі ретіндегі қызметінің екі бағытта — ресми мемлекеттік басқару жүйесінде және қоғамдық ұйымдар арқылы ағарту ісінде қатар жүзеге асқанын көрсетеді.

Алайда Мырзағазы Есполовтың өмірі мен қызметі отандық тарихнамада әлі де толық зерттелмеген мәселелердің қатарына жатады. Оның есімі көбіне Алаш қозғалысы аясында аталғанымен, қоғамдық-ағартушылық қызметінің мазмұны мен ерекшеліктері арнайы зерттеу нысаны ретінде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған.

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты — Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметін тарихи тұрғыдан талдау, оның мазмұнын, бағыттарын және тарихи маңызын анықтау. Зерттеу барысында оның педагогикалық, қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметтері кешенді түрде қарастырылып, ұлттық интеллигенция өкілі ретіндегі рөлі айқындалған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі эволюциялық тұрғыда қарастырылған, яғни оның қызметінің әртүрлі тарихи кезеңдердегі (патшалық Ресей, Алаш кезеңі, кеңестік кезең) ерекшеліктері өзара байланыста талданған. Сонымен қатар оның қызметі ұлттық мүдде тұрғысынан бағаланып, қазақ қоғамындағы ағартушылық үдерістермен сабақтастырыла зерттелген.

Материалдар және әдістер

2025 жылы Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде (ӨзР ОМА) жұмыс істеуге рұқсат алынды. Түркістан АКСР кезеңіне қатысты деректер ерекше маңызға ие болды. Атап айтқанда, 34-қор — «Халық ағарту комиссариаты» материалдары зерттеудің деректік негізін құрады. Сонымен бірге 372-қор — «Қырғыз (Қазақ) халық ағарту институтының (Кирипрос)» материалдары пайдаланылды. Аталған қор құжаттары Мырзағазы Есполовтың ағартушылық қызметін, оның білім беру жүйесіне қатысу деңгейін және ұлттық интеллигенцияның оқу-ағарту саласындағы қызметінің мазмұны мен бағыттарын нақтылауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің И-95 және Р-693 қорларының құжаттары да пайдаланылды. И-95 қоры — Мырзағазы Есполовтың Орынбордағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде білім алған кезеңіне қатысты материалдарын камтып, оның тұлғалық қалыптасуы мен ағартушылық көзқарасының бастапқы кезеңін айқындауға мүмкіндік береді. Ал Р-693 қорында 1922-1925 жылдар аралығындағы «Талап» қырғыз (қазақ) мәдениетін көркейту қоғамының қызметіне қатысты құнды құжаттар сақталған. Бұл құжаттар қоғамның құрылымы, қызмет бағыттары және оның мүшелерінің қоғамдық-ағартушылық қызметін кешенді түрде талдауға негіз болады.

Зерттеу барысында тарихи танымның негізгі қағидаттары — объективтілік, тарихилық, жүйелілік және кешенділік принциптері басшылыққа алынды. Объективтілік принципі деректерді сыни тұрғыдан талдау арқылы олардың мазмұнын біржақты бағалаудан бас тартуды көздейді. Тарихилық принципі М. Есполовтың қызметін нақты тарихи жағдайлармен, яғни XX ғасыр басындағы саяси және әлеуметтік өзгерістер контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жүйелілік және кешенділік принциптері оның қызметін ағартушылық, қоғамдық-саяси және мемлекеттік бағыттарда өзара байланыста талдауға негіз болды. Зерттеуде бірқатар ғылыми әдістер қолданылды. Атап айтқанда, тарихи-салыстырмалы әдіс М. Есполовтың қызметін басқа Алаш қайраткерлерінің

қызметімен салыстыра отырып талдауға мүмкіндік берді. Тарихи-генетикалық әдіс оның қоғамдық-ағартушылық қызметінің қалыптасуы мен даму кезеңдерін анықтауға бағытталды. Сонымен қатар деректанулық талдау әдісі архивтік құжаттардың мазмұнын, шығу тегін және сенімділігін анықтауда қолданылды. Контент-талдау әдісі арқылы кезеңдік баспасөз материалдары мен ресми құжаттардағы ақпараттар жүйеленіп, М. Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметінің негізгі бағыттары айқындалды. Ал биографиялық әдіс оның өмір жолын зерттеу арқылы жеке тұлғалық факторлардың қоғамдық қызметіне әсерін анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Жүргізілген деректік және тарихнамалық талдау Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметінің көпқырлы, эволюциялық сипатқа ие болғанын көрсетеді. Оның қызметі педагогикалық ағартушылықтан басталып, кейін қоғамдық-саяси және мемлекеттік деңгейдегі ағартушылыққа ұласқан. Зерттеу нәтижелері бойынша М. Есполовтың ағартушылық қызметінің алғашқы кезеңі оның ұстаздық қызметімен тікелей байланысты екендігі анықталды. Орынбор қырғыз (қазақ) мұғалімдер мектебінің педагогикалық кеңесінің хаттамасында оның оқу орнын сәтті аяқтағаны көрсетілген: *«Рассматривали ведомости окончательных испытаний учеников IV класса школы... постановлено выпустить из школы со свидетельством на звание начального учителя, с правом преподавания в 2-х кл. училищах, следующих учеников: ... 6. Испулова Мурзагазу»* [3; 32-38]. Бұл дерек Мырзағазы Есполовтың арнайы педагогикалық білім алып, бастауыш мұғалім ретінде қызмет атқаруға ресми құқық алғанын айғақтайды. Мырзағазы Есполов жайлы деректерде оның тегі әр түрлі нұсқада Есполов, Есболов, Испулов, Исполов, Еспулов түрінде кездеседі. Ол өз тегін қазақ тіліндегі құжаттарда Есполов, Есболов қолданса, орыс тіліндегі құжаттарда Испулов деп қолданған.

Орынбордағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебін тәмамдағаннан кейін, ол Қостанай уезінің Забеловский 2-сыныптық училищеге мұғалім қызметіне тағайындалады [4; 2].

1916 жылдың қараша айында Мырзағазы Есполов мұғалімдік қызметін тоқтатып, «Қазақ» газетінде жарияланған үндеуге жауап ретінде майданның тыл жұмыстарына алынған қазақтарға көмек көрсету мақсатында Орынбор қаласына келеді. Мұнда ол Ахмет Байтұрсынұлының тапсырмасымен Мәскеуде Әлихан Бөкейхановпен кездесіп, кейін Батыс майдандағы қазақ жұмысшыларының жағдайымен танысу жұмыстарына қатысады [5; 106].

М. Есполов майдандағы кара жұмысқа тартылған қазақтармен бірге болып, олардың тұрмыс-тіршілігін жақсарту бағытында белсенді әрекет етеді. Ол тыл жұмысында жүргендер арасында ұйымдастырушылық қызмет жүргізіп, үкімет органдары арқылы олардың әлеуметтік жағдайын жеңілдетуге күш салды. 1916 жылдың желтоқсан айының соңынан 1917 жылдың қаңтар айының ортасына дейін Ә. Бөкейхановпен бірге Минск маңындағы Батыс майданда болып, Земгор карамағындағы қазақ жұмысшыларының жағдайын зерттеп, оларға берілетін жеңілдіктердің орындалуын бақылаған [5; 107]. Сонымен қатар Есполовқа майдандағы қазақ жұмысшыларының әлеуметтік жағдайын арнайы зерттеу тапсырылып, оның нәтижесінде баяндама дайындалып, тиісті мекемелерге ұсынылады. Бұл баяндамада ол жұмысшылардың мүддесін қорғау мақсатында арнайы қазақ бөлімін ашу қажеттігін көтерген. Нәтижесінде 1917 жылы Минск қаласында «Земство және қала одақтары» жанынан «бұратаналар бөлімі» құрылып, бұл құрылым қазақ жұмысшыларына көмек көрсету ісін жүйелеуге бағытталды. Есполов алғашында аталған бөлімде Ә. Бөкейхановтың орынбасары ретінде қызмет атқарып, кейін Киев қаласында ашылған бөлімшені басқаруға тартылды [6; 199-200]. Ол майдандағы қазақ жұмысшыларының ауыр жағдайын «Қазақ» газеті бетінде жариялап, қоғамдық пікір қалыптастыруға ықпал етті. Оның «Адасқан жігіттер», «Күнбатыс майданынан», «Жұмысшылар жайында доклад» атты мақалалары осы бағыттағы маңызды дереккөздердің бірі [7; 216].

Осы кезеңде М. Есполов қоғамдық-саяси белсенділігін арттыра отырып, майдандағы қазақ жастарының саяси санасын көтеру мақсатында «Еркін дала» атты ұйым құруға қатысады. Аталған ұйым алғашында майдан жағдайында пайда болғанымен, толыққанды құрылым ретінде қалыптасуы елге оралғаннан кейін жүзеге асты. 1917 жылдың шілде айында Орынбор қаласында «Қазақ» газетінің жанынан оның орталығы ашылды. Ұйымды құрушылар Асфендияр Кенжин, Нәзір Төреқұлов, Мырзағазы Есполов, Тел Жаманмұрынов, Мұса Сейдалиев, Хайретдин Болғанбаев және Ахмет Байғұрин. Бұлардан басқа ұйымға Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов мүше болды [6; 206].

Ұйым халықтың сауатын ашуды, қазақша газет, журналдарды, мектепке қажетті оқу құралдарын шығаруды, мұқтаж шәкірттерге тегін оқу орындары мен ауруханаларды ашуды, майдан жұмысына қатынасқан жігіттер мен олардың жақындарына тиісті жәрдем беруді өз міндетіне алған. Көріп отырғанымыздай, «Еркін даланың» алдына қойған мақсаты зор еді және олардың мазмұны негізінде ағартушылық және халықтың қоғамдық-саяси белсенділігін көрсетуге саятындығын аңғару қиын емес. Бірақ бұл ұйым ұйымдасқан түрде қанат жайып, ел өміріне араласып кете алған жоқ. 1917 жылдың екінші жартысындағы аласапыран оқиғалар оған мүмкіншілік бермеді. Дегенмен, бұл қауымның тізіміне жазылған кісілердің түгелі «Алаш» партиясының құрамына еніп, саяси өмірге белсенді араласуын тоқтатпады [6; 208].

Азамат соғысы жылдарында Мырзағазы Есполов қазақ ұлттық қозғалысының белсенді өкілі ретінде Алаш қозғалысының жұмысына қатысып, оның саяси және ұйымдастырушылық қызметіне араласты. 1917 жылғы революциялық оқиғалардан кейін ол Алаш идеясын қолдап, ұлттық автономия құру жолындағы күреске белсене қатысқан қайраткерлердің қатарында болды. Архив деректері оның Алаш Орда құрылымдарында, соның ішінде әскери кеңес жұмысына қатысып, Алаш әскерін ұйымдастыру ісіне үлес қосқанын көрсетеді [8; 815-829].

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-саяси қызметі жана тарихи жағдайда жалғасын тапты. Ол кеңестік биліктің орнығу кезеңінде Ташкент қаласына келіп, Түркістан АКСР-інің мемлекеттік құрылымдарында қызмет атқара бастады. Оның кәсіби даярлығы Орынбор мұғалімдер семинариясымен байланысты болғандықтан, бұл оған Қырғыз (Қазақ) халық ағарту институтында оқытушылық қызметін бастауға мүмкіндік берді.

Түркістан Республикасының Халық Комиссарлар кеңесінің бұйрығымен 1920 жылы 1 қазанда Ташкентте Халық ағарту институты ашылады. Олардың қатарында төменгі оқу орындары болды:

- К.А. Тимирязев атындағы Халық ағарту институты (бұл институт Түркістан Республикасының барлық халықтарына арналған, оқыту тілі — орыс тілі);
- Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту институты (қазақтарға арналған);
- Өзбек Халық ағарту институты (өзбектерге арналған);
- Татар Халық ағарту институты (татарларға арналған) [9; 6].

Мырзағазы Есполов 1920 жылдың 24 қазанында Қырғыз халық ағарту институты (Кирипрос) құрамында жұмысқа қабылданды [10; 4-6]. Осы уақытта институтта 23 оқытушы жұмыс істеген. 1-кестеде Кирипроста қызмет атқарған кейбір оқытушыларының атаулы тізімі берілген (1-кесте).

1 - к е с т е

Кирипрос жұмысшылары мен қызметкерлерінің атаулы тізімі (шығыс № 1874, 1920 ж. 2 желтоқсан)

№	Қызметкерлердің аты-жөні	Жасы, туған жылы мен айы	Жұмысқа қабылданған уақыты	Мамандығы	Соғысқа дейінгі және соғыс кезіндегі қызметі	Шыққан жері (облыс, уезд, қала)	Отбасы мүшелері саны	Жұмыстан шығу уақыты	Ерекше мәлімет
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Табинбаев Ембергел — ұйымдастыру комитетінің төрағасы, А сыныбында география пәнінің оқытушысы	30 жаста, 1892 ж. 18 қыркүйек	1920 ж. 1 тамыз	мұғалім	мұғалім	Сырдария обл. Перовск қ.,	Жұбайы Ұлжана — 22 ж.; балалары: Темірбек — 3 ж., Асылбек — 1 ж.	—	Ташкент мұғалімдер семинариясын бітірген
4	Досмухамедов Абду-Халил — ұйымдастыру комитетінің мүшесі, дәрігер және 1-2 негізгі сыныптарда жаратылыстану пәнінің оқытушысы	1883 ж. 24 сәуір	1920 ж. 27 маусым	дәрігер	дәрігер	Орал обл., Ойыл уезі, Тайсойған болысы, № 6 ауыл	Жұбайы Сағира — 31 ж.; балалары: Рабиға — 11 ж., Әділхан — 8 ж., Сәуле — 4 ж., Азимжан (1920 ж. 24 ақпанда туған)	—	Петербург әскери-медициналық академиясын 1909 ж. бітірген

1 - кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
14	Испулов Мурза Газы — 1 және 2 негізгі сыныптарда және В сыныбында география пәнінің оқытушысы	—	1920 ж. 24 қазан	—	—	Торғай обл., Қостанай уезі	—	1921 ж. 1 ақпанынан жұмыстан босатылған	Орынбор мұғалімдер семинариясын бітірген
20	Алдунгарова Рахима — балабақша жетекшісі	1902 ж. 3 наурыз	1920 ж. 20 қазан (Халық ағарту комисс. шақыруымен)	мұғалім	мұғалім	Қостанай қ.	—	Іссапарға жіберілген	Троицк қаласындағы мұсылман мұғалімдер семинариясын бітірген

Тізімдегі Алдунгарова Рахима Мырзағазы Есполовтың жұбайы. Киринпроста ол балабақша жетекшісі қызметін атқарды.

Алғашқы уақытта М. Есполов ана тілінен сабақ берсе, кейінірек география пәнінің мұғалімі қызметін атқарып, 1 және 2 негізгі сыныптарға сабақ берді. 1920 жылы Қазақ ағарту институтының оқу бағдарламасы бойынша: ана тілі аптасына — 6 рет, география — 2 рет берілді [11; 34].

Архивтік ведомостар мен есеп құжаттары негізінде оның оқу үдерісіне белсенді араласқаны анықталды. Атап айтқанда: 1920 жылдың 1 шілдесі мен 1 қарашасы аралығында сыйақы алған. Қатысу көрсеткіші — 20 күннің ішінде 15 күн, тиімділік пайызы — 35 %. Бір айдағы сыйақы сомасы — 3290 рубль, жалпы алғаны — 798 рубль [12; 95-96]. Педагогикалық курстар аясында географиядан өткізген 6 сабағы үшін 17100 рубль жалақының 8550 рублі төленген [13; 162]. 1920 жылдың қараша айында, оның жеке бастамасы 75 % деп бағаланған, жалпы тиімділік пайызы — 90 %. Бір айда 10260 рубль сыйақы алған [14; 166-167].

Қызметтік тізімге сәйкес, Мырзағазы Есполов 1921 жылдың 1 ақпанынан бастап қызметтен босатылған. Архивтік деректерде жұмыстан босату себептері нақты көрсетілмегенімен, институттағы қысқаша еңбек тәжірибесінің себебін атап өткен жөн: осы уақытта ол Түркістан ОАК және Жер-су Халық Комиссариат алқасының мүшесі болып тағайындалады [15; 3].

Фотодеректер Мырзағазы Есполовтың Ташкенттегі қазақ интеллигенциясы ортасындағы орны мен қызметін айқындауға мүмкіндік береді. Суретте қазақ зиялылары Аққағаз Досжанованың ОАМУ-ті (САГУ — Средне-Азиатский государственный университет) тәмамдауына орай жиналған. Бұл жиында Есполовтың да бейнеленуі оның ұлттық интеллигенция өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста болғанын және ағартушылық қызметінің осы интеллектуалдық ортада жүзеге асқанын көрсетеді (1-сурет).

1-сурет. Ташкент қаласында Аққағаз Досжанованың САГУ-ды бітіруіне байланысты жиналған қазақ зиялылары. 1922 ж.

Ескерту: суретте Мырзағазы Есполов (1-қатар, 21) көрсетілген.

Дереккөз: <http://halelkz.com/content/1-vy-vypusk-kirinpros>

Ол Жер халық комиссариатында (Наркомзем) қызмет атқара отырып, бір мезгілде Ташкент қаласында құрылған Қазақ мәдениетін көркейтушілердің «Талап» қоғамының жұмысына белсенді қатысты. Бұл жағдай оның қызметінің тек әкімшілік шеңбермен шектелмей, ұлттық білім беру мен мәдениетті дамытуға бағытталған қоғамдық бастамалармен тығыз байланыста болғанын көрсетеді.

Архив құжаттарына сәйкес, «Қырғыз (қазақ) мәдениетін көркейтушілердің «Талап» қоғамы» 1922 жылдың 4 желтоқсанында Ташкент қаласында құрылған [16; 73]. Қоғамның құрылуы қазақ мәдениеті мен ағарту ісін дамытуға бағытталған ұлттық ұйым құру қажеттілігінен туындады. Қабылданған жарғыға сәйкес, қоғамның негізгі мақсаты қазақ халқының мәдени дамуына ықпал ету. Бұл мақсатқа жету үшін ұйым қазақ әдеби тілі, терминология, орфография мәселелерін әзірлеу, ұлттық өнер мен тарихты зерттеу, мектептердегі оқыту мәселелерін жетілдіру және ғылыми-ағартушылық қызметкерлерге колдау көрсету сияқты бағыттарда жұмыс жүргізді.

1922 жылғы 14 желтоқсанда өткен алғашқы жиналыста қоғамның басқармасы сайланып, оның құрамына Х. Досмұхамедов (төраға), М. Есполов (төраға орынбасары), М. Тынышбаев, М. Әуезов және басқа да белгілі зиялылар енді. Архив материалдары Мырзағазы Есполовтың төраға орынбасары ретінде қоғам жұмысына белсенді қатысқанын көрсетеді. Төрағаның жиі болмауына байланысты, ұйымның көптеген ұйымдастырушылық мәселелері тікелей оның қатысуымен жүзеге асырылып отырған. М. Есполовтың бастамасымен қоғам қызметінің маңызды бағыттарының бірі — кітапхана-оқырманхана ұйымдастыру мәселесі көтерілді. Бұл бастама қазақ зиялылары мен зерттеушілерінің ғылыми әдебиеттерге қолжетімділігін арттыруға бағытталды. Осы мәселе қоғам басқармасының мәжілістерінде арнайы қарастырылып, оны жүзеге асыру нақты тапсырмалар деңгейінде шешілген. Атап айтқанда, құжаттарда көрсетілгендей, бастапқыда бұл міндет Х. Досмұхамедов пен профессор А. Шмидтке жүктелгенімен, кейіннен оны тікелей Мырзағазы

Есполов өз мойнына алған: «В заседании своем от 3 февраля т.г. за № 10 Правление возложило на тов. Досмухамедова, проф. Шмидт обязанность представить свои соображения по вопросу о немедленной организации библиотеки, но за болезнью т. Досмухамедова на следующем же заседании Правления от 18 февраля т.г. эта обязанность была возложена на меня. В исполнение сего при сем представляю: краткие соображения по вопросу о создании библиотеки, проект ее устава и смету расходов по его организации и содержанию до конца текущего бюджетного года. В соответствии с целями поставленными нашим Обществом книжный фонд организуемой библиотеки должен состояться из изданий относящихся до природы страны, проблем материальной и духовной культуры как киргизского народа, так и всех тех народов Востока, кои прямо или косвенно оказали то или иное влияние на исторические судьбы киргизского народа...» [17; 1-2]. Осы дерек М. Есполовтың кітапхана ұйымдастыру ісіндегі жетекші ролін айқындайды. Ол тек бастама көтеріп қана қоймай, нақты жобалық құжаттарды (жарғы, смета) әзірлеп, оны жүзеге асыру жолдарын ұсынған.

Сонымен қатар Мырзағазы Есполовтың «Талап» қоғамындағы қызметі тек мәдени-ағартушылық мәселелермен шектелмей, әлеуметтік сипаттағы маңызды мәселелерді қамтығанын көрсетеді. 1923 жылғы 24 ақпанда өткен қоғам мәжілісінің хаттамасына сәйкес, отырыс Есполовтың төрағалығымен өткен. Аталған мәжілісте Жетісу облысындағы қазақ әйелдерінің жағдайы қаралып, бұл мәселе тек аймақтық деңгейде емес, бүкіл қазақ қоғамына тән өзекті проблема ретінде бағаланған. Қабылданған шешімдерге сәйкес, мәселені жан-жақты зерттеу үшін арнайы комиссия құру қарастырылып, оның құрамына сол кезеңнің көрнекті зиялылары енгізілген [18; 36]. Талқылау барысында әйел мәселесін тек құқықтық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлармен байланысты қарастыру қажеттігі атап өтілген. Осы отырысты басқаруы оның тек әкімшілік функция атқарушы емес, қоғамдағы өзекті әлеуметтік мәселелерді көтеріп, оларды талқылауды ұйымдастырушы тұлға болғанын көрсетеді. Оның төрағалығымен қабылданған шешімдер қоғам қызметінің бағыттарын айқындап, әлеуметтік реформаларға қатысты ұсыныстар әзірлеуге ықпал еткен.

1923 жылғы 3 мамырдағы қоғам басқармасының мәжіліс хаттамасында М. Есполов төраға орынбасары ретінде Берлиндегі қазақ студенттерінің жағдайы туралы баяндама жасағаны тіркелген. Аталған баяндама негізінде қоғам мүшелері студенттерге тікелей материалдық көмек көрсету мүмкіндігі болмағандықтан, олардың пайдасына қаражат жинау мақсатында арнайы лекция-диспут ұйымдастыру туралы шешім қабылдаған. Лекция-диспуттың тақырыбы: «Бехаизм ілімінің тарихи дамуы». Сонымен қатар диспуттың тақырыбы, баяндамашылары, өткізу орны және ұйымдастыру мәселелері нақты айқындалып, мемлекеттік мекемелермен (Наркомпрос, Госиздат, жергілікті атқару комитеті) өзара байланыс орнату қарастырылған. Есполовтың осы процестегі рөлі ерекше назар аудартады. Ол мәселені көтеруші әрі талқылаудың бастамашысы ретінде қоғамның әлеуметтік бағыттағы қызметін жандандыруға ықпал еткен. Оның баяндамасы негізінде қабылданған шешімдер қоғамның нақты іс-әрекеттеріне ұласқан [19; 27].

«Талап» қоғамының қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі — лекциялар мен ғылыми пікірталастар ұйымдастыру болғанын көрсетеді. Қоғам жұмысының бұл бағыты қазақ мәдениеті мен тарихына қатысты мәселелерді кеңінен талқылауға мүмкіндік беріп, ағартушылық қызметтің негізгі тетіктерінің бірі ретінде көрінді. Құжаттар бойынша, 1922–1923 жылдары қоғам аясында барлығы 10 лекция оқылған. Олардың тақырыптық ауқымы кең болып, түркі-моңғол халықтарының ежелгі тарихы, Шыңғыс хан дәуірі, қазақ-қырғыз тарихы, Түркістан халықтарының археологиясы, қазақ әйелдерінің қоғамдағы орны, ұлттық әдебиеттің дамуы, ауылдағы білім беру ісі, сондай-ақ тіл мәселелері қамтылған. Аталған лекциялар қатарында Мырзағазы Есполовтың да ағартушылық қызметі ерекше назар аудартады. Ол Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен қызметіне арналған лекция оқып, қазақ ағарту тарихының маңызды мәселелерін көтерген. Бұл оның тек ұйымдастырушы ғана емес, ұлттық білім беру тарихын насихаттаушы әрі зерттеуші тұлға болғанын көрсетеді [20; 6-7].

Лекцияларды қоғамның көрнекті өкілдері — М. Тынышбаев, Ә. Диваев, М. Әуезов, Х. Досмұхамедов, М. Жұмабаев және басқалары жүргізген. Бұл «Талап» қоғамының қазақ зиялыларының интеллектуалдық күштерін біріктірген орталық болғанын айқындайды. Сонымен қатар лекциялар мазмұнының өзектілігі мен ғылыми сипаты олардың тыңдаушылар тарапынан жоғары қызығушылыққа ие болғанын көрсетеді. Қоғам басқармасы атап өткендей, егер бұл лекцияларды басып шығару мүмкіндігі болғанда, олар қазақтану саласындағы ғылыми әдебиеттер қорын толықтыратын маңызды еңбектердің біріне айналар еді.

1925 жылғы құжаттар қоғам қызметінің тоқтау себептерін де айқындайды. Атап айтқанда, ұлттық-территориялық межелеу нәтижесінде қоғам мүшелерінің әртүрлі аймақтарға таралуы, сондай-ақ Қазақстан астанасының Қызылордаға көшірілуі «Талап» қоғамының қызметін жалғастыруға мүмкіндік бермеген. Осыған байланысты қоғамның мүлкі мен құжаттары Қызылордадағы Қазақстанды зерттеу қоғамының қарамағына берілген [21; 122-123]. Жалпы алғанда, архивтік деректерді талдау «Талап» қоғамының қазақ мәдениеті мен ғылымын дамытудағы маңызды институт болғанын көрсетеді. Оның қызметі ұлттық интеллигенцияның бірігуіне, ғылыми ойдың қалыптасуына және білім беру ісінің дамуына елеулі ықпал етті. Ал Мырзағазы Есполов осы үдерістердің белсенді ұйымдастырушысы әрі қатысушысы ретінде көрінеді.

«Ақ жол» газетінің материалдары Мырзағазы Есполовтың ағартушылық қызметі оқу-ағарту ісін ұйымдастырумен және оқу құралдарын әзірлеумен тығыз байланысты болғанын көрсетеді. Атап айтқанда, «Ақ жол» газетінің 1923 жылғы 13 сәуірдегі № 292 санында жарияланған мәліметтерге сәйкес, Ташкенттегі Қырғыз-қазақ білім комиссиясының мәжілісінде ұлттық мектептерге қажетті оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау мәселесі қарастырылған. Онда оқу құралдарының жетіспеушілігі салдарынан қазақ мектептеріндегі білім беру ісінің әлсірегені атап өтіліп, осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында зиялы қауым өкілдеріне нақты пәндер бойынша оқулықтар жазу міндеті жүктелген. Аталған деректе Мырзағазы Есполов Африка, Америка, Австралия, Ресей және Арабия елдерін қамтитын жалпы жағрафия пәні бойынша оқулық әзірлеуге жауапты тұлғалардың бірі ретінде көрсетіледі [22; 325].

Бұл мәліметтер «Ақ жол» газетінің 1923 жылғы 10 мамырдағы № 302 санында жарияланған Қырғыз-қазақ білім комиссиясының қызметіне арналған материалдармен толықтырылады. Онда комиссияның негізгі бағыттары — оқу құралдарын даярлау, сауатсыздықты жою, ауызша және жазба әдебиетті дамыту — нақты көрсетіліп, осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін ұлттық интеллигенция өкілдеріне пәндік оқулықтар жазу міндеті жүктелгені айтылады. Мырзағазы Есполов пен Иса Тоқтыбаевқа 1 қарашаға дейін Жалпы жағрафия және Қазақстан жағрафиясы һәм шаруа жағрафиясы оқулықтарын әзірлеуге тапсырма берілген [23; 26-28].

Алайда жүргізілген зерттеу барысында Мырзағазы Есполовтың география пәні бойынша жазуы тиіс деп жоспарланған оқулығы табылған жоқ. Бұл жағдай аталған еңбектің сақталмауы немесе мүлде жазылмай қалуы мүмкін деген болжам жасауға негіз береді. Дегенмен, Есполовтың оқу-ағарту саласындағы қызметі тек жоспар деңгейінде қалмағанын атап өткен жөн. 1926 жылы оның география пәніне қатысты Г. Ивановтың еңбегін қазақ тіліне аударуға қатысқаны белгілі. Бұл дерек оның білім беру үдерісіне белсенді араласқанын және қазақ тіліндегі оқу әдебиеттерін қалыптастыру ісіне үлес қосқанын көрсетеді.

Мақалада Мырзағазы Есполовтың аударма қызметіне қатысты деректердің кездесуі осы бағыттағы еңбектерін жүйелеу қажеттігін көрсетті. Осыған байланысты Есполовтың аудармаларын жеке бөліп көрсетуді жөн көрдік (2-кесте).

2 - к е с т е

Мырзағазы Есполовтың аудармалары

Түпнұсқа	Автор	Аударылған жылы	Қазақша атауы
Рассказы о воде	Ю. Вагнер	1924 ж.	Су хақындағы әңгімелер
Как жили люди в старину	Д. Кудрявский	1924 ж.	Арғы мәдениет
Курс начальной географии	Г. Иванов	1926 ж.	Бастауыш география дәрістігі
Вычеты и удержания из заработной платы рабочих и служащих	авторсыз	1927 ж.	Жұмыскерлер мен қызметкерлердің алатын жалақысынан берімсілердің жаңа ұстап қалу туралы

Талқылау

Қазіргі қазақстандық тарихнамада Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі арнайы, кешенді зерттеу нысаны ретінде қарастырылмағанын атап өткен жөн. Зерттеулерде оның қызметі көбінесе жекелеген қырлары бойынша ғана талданады немесе қазақ ұлттық интеллигенциясының басқа өкілдерімен бірге жалпылама сипатта қарастырылады. Мысалы, Алаш қозғалысына қатысты еңбектерде Есполовтың қызметі жалпы ұлттық қозғалыс контекстінде аталып

өтсе, Түркістан кезеңіне арналған зерттеулерде ол кеңестік кезеңдегі ұлттық кадрлардың бірі ретінде ғана сипатталады. Ал «Талап» қоғамының тарихына арналған жұмыстарда оның қызметі ұйым мүшелерінің бірі ретінде шектеулі деңгейде ғана көрініс табады. Осыған байланысты, Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметін жеке зерттеу нысаны ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл бір жағынан, оның қызметінің мазмұнын толық ашуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, қазақ ұлттық интеллигенциясының қызметін тұлғалық деңгейде тереңірек түсінуге жол ашады.

Алаш қозғалысының тарихын зерттеуде Мәмбет Қойгелдиев еңбектері маңызды орын алады [6]. Ғалым Алаш қайраткерлерінің қызметін ұлттық мемлекеттік идеяларын жүзеге асыруға бағытталған кешенді құбылыс ретінде қарастырады. М. Қойгелдиевтің монографиясында XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басындағы Қазақстанның тарихи дамуына байланысты проблемалардың кең ауқымы қамтылған. Кітаптың бүкіл арқауындағы басты мәселе — «Алаш» қозғалысына арналған. Кітапта «Қазақ демократиялық интеллигенциясы майдандағы жұмысшылар арасында» деген бөлімінде Мырзағазы Есполовтың алғашқы мемлекеттік маңызы бар мәселелерге араласып, кейіннен сонда ашылған бөлімнің басшысы болғандығы айтылған. Сонымен қатар оған осы Күнбатыс майданындағы жұмыс жаңа қайраткерлік деңгейге көтерілді деп баға береді.

Алаш қайраткері М. Есполов өмірі мен қызметіне қалам тартқан тағы бір ғалым алаштанушы, филология ғылымдарының докторы Діқан Қамзабекұлы 1998 жылғы «Жұлдыз» журналының шілде айындағы нөмірінде жарық көрген «Алаштың Мырзағазысы» ғылыми мақаласында өмірбаяндық шолу жасайды. Мақалада қайраткердің мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалары алғаш рет аталады. Сонымен қатар ғалымның аудармашылық қырын танытып, профессор Д. Кудрявскийдің «Как жили люди в старину» атты танымдық зерттеу кітабын «Арғы мәдениет» деген атпен аударып шыққанын жазады. Және Есполовтың өмір кезеңдеріне толық тоқталып, еңбектеріне ғылыми баға береді [24].

Алаш қайраткерлердің солардың ішінде Мырзағазы Есполовтың 1920 жылдан кейінгі Түркістандағы қызметін ғалым Хазіретәлі Тұрсынның «Алаш һәм Түркістан» монографиясында баяндалады. Монографияда Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының тарихы архивтік құжаттарды кеңінен пайдалана отырып, элиталық көзқараспен тұжырымдалады. Еңбекте Мырзағазы Есполовтың Түркістан АКСР-дағы қоғамдық-саяси қызметі қысқаша суреттелген [25].

Ташкент қаласының қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы рөлін талдауда Л. Рсымбетованың зерттеуі маңызды орын алады [26]. Ғалым өз еңбегінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ташкенттің қазақ зиялылары шоғырланған ірі мәдени және білім беру орталығы болғанын негіздейді. Автордың пікірінше, бұл қалада қалыптасқан білім беру мекемелері мен ғылыми орталар ұлттық интеллигенцияның кәсіби және идеялық тұрғыдан жетілуіне ықпал етті. Бұл тұжырым Мырзағазы Есполовтың қызметімен тікелей сабақтасады. Оның Ташкенттегі Кирипрос жүйесіндегі педагогикалық қызметі және «Талап» қоғамындағы белсенділігі дәл осы интеллигенциялық ортаның аясында жүзеге асқан. Осы тұрғыдан алғанда, Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметін жеке құбылыс ретінде емес, Ташкентте қалыптасқан ұлттық интеллектуалдық кеңістіктің бір бөлігі ретінде қарастыру орынды.

Жалпы алғанда Мырзағазы Есполовтың қызметі қазіргі зерттеулерде дербес түрде толық қарастырылмағаны байқалады. Ол көбінесе қазақ ұлттық интеллигенциясының жалпы қызметі аясында немесе жекелеген аспектілер бойынша ғана зерттеліп келеді. Сонымен қатар «Талап» қоғамының қызметіне қатысты еңбектер де белгілі бір деңгейде мәселені ашуға мүмкіндік береді. Мәселен, А.Т. Қайыпбаева мен Н.Н. Курманалина зерттеуінде қоғамның құрылу тарихы, мақсаттары мен негізгі қызмет бағыттары қарастырылып, оның мәдени-ағартушылық қызметі сипатталады [27]. Бұл еңбекте Мырзағазы Есполовтың қоғамдағы белсенділігі де атап өтіледі. Алайда, оның қызметі арнайы зерттеу нысаны ретінде терең талданбай, жалпы ұйым мүшелерінің қызметі аясында ғана қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері М. Есполовтың «Талап» қоғамындағы қызметін нақты деректер негізінде айқындап, оның қоғамдық және ағартушылық бағыттағы қызметтерінің өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі көпқырлы және тарихи тұрғыдан маңызды құбылыс екенін көрсетті. Оның қызметі педагогикалық ағартушылықтан басталып, қоғамдық-саяси және мемлекеттік деңгейдегі қызметпен ұштасып, қазақ

қоғамының XX ғасыр басындағы трансформациялық үдерістерімен тығыз байланыста дамыды. Зерттеу деректері Есполовтың қызмет эволюциясын айқын көрсетеді. Алғашқы кезеңде ол мұғалім ретінде халық арасында білім тарату ісімен айналысса, 1916-1917 жылдары майдандағы тыл жұмысында жүрген қазақтар арасында ағартушылық және ұйымдастырушылық қызмет жүргізіп, олардың әлеуметтік мәселелерін шешуге атсалысты. Бұл кезеңде оның қызметі әлеуметтік қорғау және қоғамдық жұмылдыру сипатымен ерекшеленді.

Алаш қозғалысы кезеңінде Мырзағазы Есполовтың қызметі саяси мазмұнға ие болып, ұлттық автономия идеяларын жүзеге асыруға бағытталды. Ол Алаш құрылымдары аясында ұйымдастырушылық қызмет атқарып, саяси үдерістерге белсенді қатысқан қайраткер ретінде көрінді.

Кеңестік кезеңде оның қызметі жаңа институционалдық формаға өтті. Түркістан АКСР-індегі мемлекеттік қызметі барысында М. Есполов бір мезгілде Жер халкомы жүйесінде жұмыс істеп, сонымен қатар «Талап» қоғамы мен Кирипрос сияқты ағартушылық ұйымдар қызметіне қатысу арқылы мемлекеттік және қоғамдық қызметтің сабақтастығын қамтамасыз етті.

Осылайша зерттеу нәтижелері Мырзағазы Есполовтың қоғамдық-ағартушылық қызметі қазақ қоғамындағы білім беру, әлеуметтік қолдау және саяси жаңғыру үдерістерінің тоғысында жүзеге асқанын көрсетеді. Оның қызметі ұлттық интеллигенцияның қоғамды трансформациялаудағы рөлін нақтылай отырып, тарихи тұлға ретінде маңызын айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тастекова Г. Участие Мырзағазы Есполова в реализации аграрной политики Туркестанской АССР / Г. Тастекова, Д. Панто // Gumilyov Journal of History. — 2026. — Т. 154, № 1. — С. 138–159. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2026-154-1-138-159>
- 2 Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы қоғамдық негізде ағартушылық қызмет атқарған ұйымдардың тарихы. Ұжымдық монография. — Алматы: ИП «Радуга», 2023. — 296 б.
- 3 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — Қ. И-95. — Т.2. — Іс. 329. — П. 32-38.
- 4 ҚР ОМА. — Қ. И-95. — Т.1. — Іс. 111. — П. 2.
- 5 Жусип С.-Х.А. Исторические аспекты участия казахов в первой мировой войне / С.-Х.А. Жусип, Х. Маслов // Электронный научный журнал «Edu.e-history.kz.». — 2021. — Т. 8, № 3. — С. 104–116. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2021_27_3_104-116
- 6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 7 «Қазақ» газеті. 1917 жыл / құраст.: Ғ. Әнес, Т. Замзаева. — Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. — 568 б.
- 8 Тастекова Г.Б. Мырзағазы Есполов — Алаш қайраткері / Г.Б. Тастекова, М. Алпысбес, Д.Ж. Ураков // «Edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. — 2023. — Т. 10, № 4. — 815–829-б. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_815-829
- 9 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай — ӨзР ОМА). — Қ. 34. — Т. 1. — Іс. 259. — П. 6.
- 10 ӨзР ОМА. — Қ. 372. — Т. 1. — Іс. 21. — П. 4 сырт. — 6.
- 11 ӨзР ОМА. — Қ. 34. — Т. 1. — Іс. 465. — П. 34.
- 12 ӨзР ОМА. — Қ. 372. — Т. 1. — Іс. 18. — П. 95 сырт. — 96.
- 13 ӨзР ОМА. — Қ. 372. — Т. 1. — Іс. 18. — П. 162 сырт.
- 14 ӨзР ОМА. — Қ. 372. — Т. 1. — Іс. 18. — П. 166 сырт. — 167.
- 15 ӨзР ОМА. — Қ. 86. — Т. 1. — Іс. 796. — П. 3.
- 16 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 20. — П. 73.
- 17 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 18. — П. 1-2.
- 18 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 15. — П. 36.
- 19 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 15. — П. 27.
- 20 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 7. — П. 6-7.
- 21 ҚР ОМА. — Қ. 693. — Т.1. — Іс. 47. — П. 122-123.
- 22 «Ақ жол» (газеті). Көптомдық / Құраст. Х. Есенқарақызы. — Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. — 10 том. — 384 б.
- 23 «Ақ жол» (газеті). Көптомдық / Құраст. Х. Есенқарақызы. — Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. — 11 том. — 384 б.
- 24 Қамзабекұлы Д. Алаштың Мырзағазысы / Д. Қамзабекұлы // Жұлдыз. — 1998. — шілде.
- 25 Хазретәлі Т. Алаш һәм Түркістан / Т. Хазретәлі. — Алматы: «Ел-шежіре», 2013. — 400 б.

26 Рсымбетова Л.А. Ташкент қаласының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы маңызы: тар. ғыл. канд. ... дисс. автореф.: 07.00.02. — Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) / Л.А. Рсымбетова. — Алматы, 2010. — 32 б.

27 Кайыпбаева А.Т. Из истории деятельности общества «Талап» / А.Т. Кайыпбаева, Н.Н. Курманалина // Тенденции развития науки и образования. — 2021. — № 5. — С. 162–166.

Г.Б. Тастекова, Р.Ж. Байдалы, Р.К. Бекмагамбетов

Общественно-просветительская деятельность Мырзагазы Есполова

В статье комплексно рассматривается общественно-просветительская деятельность Мырзагазы Есполова в контексте первой четверти XX века. Актуальность исследования определяется необходимостью переосмысления процесса формирования казахской национальной интеллигенции и её культурно-просветительской деятельности на основе архивных источников. Несмотря на значительный интерес исследователей к истории движения «Алаш», вклад отдельных его представителей, в том числе Мырзагазы Есполова, до сих пор освещён фрагментарно. Цель исследования заключается в выявлении основных направлений общественно-просветительской деятельности Мырзагазы Есполова, определении её эволюции в различные исторические периоды, а также анализе взаимосвязи его педагогической, общественной и государственной деятельности. Кроме того, ставится задача уточнить содержание и особенности его деятельности и определить её историческое значение. Исследование основано на архивных материалах и методах исторического анализа. Результаты исследования показали, что деятельность М. Есполова носила многоаспектный и этапный характер. На начальном этапе он занимался педагогической деятельностью, осуществляя просветительскую работу среди населения и способствуя развитию национального образования. В 1916-1917 гг. он принимал участие в организации помощи казахским рабочим, мобилизованным на тыловые работы, занимаясь вопросами улучшения их условий жизни, защиты прав и решения социальных проблем. В период движения «Алаш» его деятельность приобрела политический характер и была направлена на поддержку национальных идей и участие в работе национальных съездов. В советский период он продолжил общественно-просветительскую деятельность, совмещая её с работой в государственных структурах Туркестанской АССР. Он участвовал в деятельности Киргизского (Казахского) института народного просвещения (Киринпрос), занимался преподавательской деятельностью, а также активно работал в обществе ревнителей киргизской (казахской) культуры «Талап», способствуя реализации культурно-просветительских инициатив. Кроме того, его публицистическая и переводческая деятельность оказала влияние на развитие общественной мысли. В ходе исследования выявлена взаимосвязь просветительской и организационной деятельности Есполова. В статье раскрывается его вклад в развитие национального образования и определяется его место в системе казахской интеллигенции. Научная новизна заключается в комплексном анализе его общественно-просветительской деятельности и оценке её исторического значения на основе новых архивных источников.

Ключевые слова: Мырзагазы Есполов, Оренбургская учительская школа, казахская интеллигенция, движение «Алаш», организация «Еркін дала», Туркестанская АССР, Ташкент, народное просвещение, Киргизский (Казахский) институт народного просвещения, общество «Талап».

G.B. Tastekova, R.Zh. Baidaly, R.K. Bekmagambetov

Socio-Educational Activities of Myrzagazy Espolov

The article provides a comprehensive analysis of the socio-educational activities of Myrzagazy Espolov within the context of the first quarter of the twentieth century. The relevance of the study is determined by the need to reassess the process of formation of the Kazakh national intelligentsia and its cultural and educational activities based on archival sources. Despite the considerable scholarly interest in the history of the Alash movement, the contribution of its individual representatives, including Myrzagazy Espolov, has so far been addressed only fragmentarily. The purpose of the study is to identify the main directions of Espolov's socio-educational activities, to determine their evolution across different historical periods, and to analyze the interconnection between his pedagogical, social, and governmental roles. In addition, the study aims to clarify the content and specific features of his activities and to assess their historical significance. The research is based on archival materials and employs methods of historical analysis. The findings demonstrate that Espolov's activities were multi-faceted and developed in several stages. At the initial stage, he was engaged in teaching and carried out educational work among the population, contributing to the development of national education. In 1916-1917, he took part in organizing assistance for Kazakh workers mobilized for rear labor, focusing on improving their living conditions, protecting their rights, and addressing social issues. During the Alash movement, his activities acquired a political character and were aimed at supporting national ideas and participating in national congresses. In the Soviet period, he continued his socio-educational work while

combining it with service in the state structures of the Turkestan ASSR. He was involved in the activities of the Kirghiz (Kazakh) Institute of Public Education (Kirinpros), worked as a teacher, and actively participated in the Society of Enthusiasts of Kirghiz (Kazakh) Culture “Talap,” contributing to the implementation of cultural and educational initiatives. In addition, his journalistic and translation work influenced the development of public thought. The study reveals the interconnection between Espolov’s educational and organizational activities. The article highlights his contribution to the development of national education and defines his place within the Kazakh intelligentsia. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of his socio-educational activities and in the assessment of their historical significance based on new archival sources.

Keywords: Myrzagazy Espolov, Orenburg Teachers’ School, Kazakh intelligentsia, Alash movement, “Erkin Dala” organization, Turkestan ASSR, Tashkent, public education, Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education (Kirinpros), “Talap” society.

References

- 1 Tastekova, G., & Panto, D. (2026). Uchastie Myrzagazy Espolova v realizatsii agrarnoi politiki Turkestanskoi ASSR [Participation of Myrzagazy Espolov in the implementation of agrarian policy of the Turkestan ASSR]. *Gumilyov Journal of History*, 154(1), 138–159. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2026-154-1-138-159> [in Russian].
- 2 (2023). *Qazaqstandagy 1920–1930 zhyldardagy qogamdyq negizde agartushylyq qyzmet atqargan uiymdardyn tarihy* [History of organizations engaged in educational activities on a public basis in Kazakhstan in the 1920–1930s]. Almaty: IP «Raduga» [in Kazakh].
- 3 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-95. — Op. 2. — D. 329. — L. 32-38 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-95. — Op. 1. — D. 111. — L. 2 [in Kazakh].
- 5 Zhusip, S.-Kh.A., & Maslov, Kh. (2021). Istoricheskie aspekty uchastiia kazakhov v pervoi mirovoi voine [Historical aspects of the participation of Kazakhs in the First World War]. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «Edu.e-history.kz.» — Electronic scientific journal “Edu.e-history.kz.”*, 8 (3), 104–116. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2021_27_3_104-116 [in Russian].
- 6 Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozgalysy: oqu quraly* [Alash movement: textbook]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 7 (2023). *Qazaq gazetii. 1917 zhyl* [“Kazakh” newspaper. 1917]. G. Anes, T. Zamzaeva (Eds.). Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 8 Tastekova, G.B., Alpysbes, M., & Urakov, D.Zh. (2023). Myrzagazy Espolov — Alash qairatkeri [Myrzagazy Espolov — Alash figure]. *«Edu.e-history.kz.» elektronnyy gylimi zhurnaly — “Edu.e-history.kz” electronic scientific journal*, 10 (4), 815–829. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_815-829 [in Kazakh].
- 9 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 34. — Op. 1. — D. 259. — L. 6 [in Russian].
- 10 TsGA Ruz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 21. — L. 4 ob. — 6 [in Russian].
- 11 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 34. — Op. 1. — D. 465. — L. 34 [in Russian].
- 12 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 18. — L. 95 ob. — 96 [in Russian].
- 13 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 18. — L. 162 ob. [in Russian].
- 14 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 18. — L. 166 ob. — 167 [in Russian].
- 15 TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 86. — Op. 1. — D. 796. — L. 3 [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 20. — L. 73 [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 18. — L. 1-2 [in Russian].
- 18 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 15. — L. 36 [in Russian].
- 19 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 15. — L. 27 [in Russian].
- 20 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 7. — L. 6-7 [in Russian].
- 21 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 693. — Op. 1. — D. 47. — L. 122-123 [in Russian].
- 22 (2020). *Aq zhol (gazeti). Koptomdyq [Ak Zhol (newspaper). Multi-volume edition]. Vol. 10. Kh. Esenqarakyzy (Ed.). Nur-Sultan: «Alashorda» qogamdyq qory* [in Kazakh].
- 23 (2020). *Aq zhol (gazeti). Koptomdyq [Ak Zhol (newspaper). Multi-volume edition]. Vol. 11. Kh. Esenqarakyzy (Ed.). Nur-Sultan: «Alashorda» qogamdyq qory* [in Kazakh].
- 24 Kamzabekuly, D. (1998). Alashtyn Myrzagazysy [Myrzagazy of Alash]. *Zhuldyz — A Star*, July 7 [in Kazakh].
- 25 Khazretali, T. (2013). *Alash ham Turkistan* [Alash and Turkestan]. Almaty: «El-shezhire» [in Kazakh].
- 26 Rsymbetova, L.A. (2010). Tashkent qalasynyn XIX ghasyrdyn songy men XX ghasyrdyn basynda qazaq intelligentsiasynyn qalyptasuynadagy manyzy [The significance of Tashkent in the formation of the Kazakh intelligentsia in the late 19th and early 20th centuries]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].

27 Kaipbaeva, A.T., & Kurmanalina, N.N. (2021). Iz istorii deiatelnosti obshchestva «Talap» [From the history of the activities of the “Talap” Society]. *Tendentsii razvitiia nauki i obrazovaniia — Trends in the Development of Science and Education*, 5, 162–166 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Тастекова Б. Гульдана — тарих магистрі, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>

Байдалы Ж. Рауан — PhD докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

Бекмагамбетов К. Руслан — т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

Information about the authors

Guldana B. Tastekova — Master of History, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>

Rauan Zh. Baidaly — PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

Ruslan K. Bekmagambetov — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

С.А. Тулеубаева¹ , Ж.М. Сабитов² , А.М. Ташкараева^{2*}

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

(E-mail: samaltu@mail.ru; babasan@yandex.ru; assel_muxtarovna@mail.ru)

«Зубдат әл-Фикра» еңбегі 1250 жылдардағы Хулагу Елханның өмірін зерттеудің дереккөзі ретінде

«Зубдат әл-фикра» — XIII ғасырдың екінші жартысындағы Таяу Шығыс пен Орталық Азиядағы саяси оқиғаларды сипаттайтын маңызды шығыстық дереккөздердің бірі. Бұл еңбек Елхан мемлекеті, Мәмлүк Египеті, Рум сұлтанаты мен Жошы ұлысының өзара саяси және әскери қатынастар мен мәдени байланыстарын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Аталған дереккөздердің ерекшелігі оқиғалардың хронологиялық тұрғыдан жүйелі берілуі және авторлық түсіндірменің болуында, соның нәтижесінде ол XIII ғасыр тарихын зерттеуде сенімді әрі мазмұндық тұрғыдан бай дереккөз ретінде қарастырылады. Ғылыми мақалада дереккөзде қамтылған 1250 жылдардағы Хулагу ханның өмірі мен саяси қызметіне қатысты мәліметтер жүйелі түрде талданған. Атап айтқанда, Хулагу ханның билікке келуі, мемлекет құрудағы стратегиялық бағыттары, әскери жорықтарының географиясы мен тактикалық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Сондай-ақ оның Жошы ұлысы, Мәмлүк Египеті және Рум сұлтанатымен саяси және әскери байланыстарының сипаты мен ерекшеліктері зерделенген. Зерттеу барысында дерек мәтініндегі саяси оқиғалардың баяндалу ерекшеліктері мен автордың ұстанымының ықпалы ескеріле отырып, тарихи мәтіндердің интерпретациялық қырлары айқындалды. «Зубдат әл-фикра» мәтініндегі деректер басқа дереккөздермен салыстырмалы түрде талданып, олардың мазмұндық ерекшеліктері мен деректік құндылығы айқындалды. Бұл салыстыру дерек мәліметтерінің шынайылық деңгейін және өзара айырмашылықтарын нақтылауға мүмкіндік берді. Әсіресе, Бағдатты алу оқиғасы, Аббас әулетінің билігінің аяқталуы және Елхан мемлекетінің қалыптасу кезеңіне қатысты мәліметтер талданды. Зерттеу аясында «Зубдат әл-фикрадағы» ғылыми айналымға енгізілмеген деректерге ғылыми талдау жасалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі бұрын жеткілікті түрде зерттелмеген деректерді ғылыми айналымға енгізу және Хулагу дәуірінің саяси тарихын деректанулық тұрғыда жүйелі қайта пайымдау. Зерттеу барысында аталған дереккөздегі мәліметтер алғаш рет қазақ тіліне аударылып, олардың мазмұндық, хронологиялық және интерпретациялық ерекшеліктері анықталды. Зерттеу нәтижелері Хулагу ханның саяси қызметіне қатысты мәліметтердің хронологиялық дәлдігін нақтылауға және оның Жошы ұлысы, Мәмлүк Египеті және Рум сұлтанатымен қарым-қатынасының сипатын жаңаша көзқарас негізінде ғылыми пайымдауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер XIII ғасырдағы жорықтар мен шапқыншылықтардың аймақтық саяси құрылымдарға ықпалын нақтылауға, саяси үдерістерді қайта қарауға және халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерді тереңірек түсіндіруге негіз болады. Сол арқылы Елхан мемлекетінің халықаралық қатынастар жүйесіндегі және ислам әлеміндегі орны мен рөлін түсінуге болады.

Кілт сөздер: «Зубдат әл-фикра», Хулагу елхан, Елхан мемлекеті, Жошы ұлысы, Мәмлүк Египеті, Рум сұлтанаты, Байбарс ад-Дауадар, XIII ғасыр деректері, араб дереккөздері, деректану, Бағдаттың алынуы, Аббас әулеті, халықаралық қатынастар.

Кіріспе

XIII ғасырдағы Таяу Шығыс пен Орталық Азия кеңістігі түбегейлі саяси өзгерістермен ерекшеленеді. Моңғол шапқыншылықтарының нәтижесінде қалыптасқан жаңа саяси құрылымдар өңірдегі билік жүйесінің сипатын өзгертіп, халықаралық қатынастардың өзгерісі мен дамуына елеулі ықпал етті. Әсіресе, осы тарихи үдерістердің негізінде қалыптасқан Елхан мемлекетінің құрылуы мен оның ислам әлеміндегі орны ортағасырлық саяси тарихтың маңызды кезеңдерінің бірі ретінде айқындалады.

Аталған кезеңді зерделеуде жазба дереккөздердің рөлі ерекше. Араб және парсы авторларының еңбектері XIII ғасырдағы саяси оқиғалар мен әскери жорықтарды, сондай-ақ, билік құрылымдарының өзгеруі мен дамуын жан-жақты сипаттайды. Солардың қатарында Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» еңбегі оқиғаларды хронологиялық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

жүйелілікпен баяндауымен және авторлық пайымдаулардың айқындылығымен ерекшеленетін негізгі дереккөздердің бірі. Аталған шығармада Хулагу ханның жорықтары, Бағдат қаласының алынуы және Аббас әулетінің билігінің аяқталуына қатысты нақты мәліметтер жүйелі түрде ұсынылған.

Қазіргі кезеңде ортағасырлық шығыс дереккөздерін жаңа әдіснамалық ұстанымдар негізінде қайта қарастыру, олардың мазмұнын деректанулық тұрғыда талдау және ғылыми айналымға толыққанды енгізу өзекті мәселелердің бірі. Әсіресе, Хулагу хан дәуіріне қатысты мәліметтерді әртүрлі дереккөздерде шашыраңқы және бірқатар жағдайларда бір-біріне қайшы түрде берілуі бұл мәселені кешенді түрде зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі мәліметтерді жүйелі талдау XIII ғасырдағы аймақтық саяси үдерістердің мазмұны мен сипатын нақтылауға мүмкіндік береді.

Хулагу хан — Шыңғыс ханның немересі, Толу ханның ұлы, XIII ғасырдың екінші жартысында Иран мен Ирак аумақтарында құрылған Елхан мемлекетінің негізін қалаушы. 1250 жылдары ол Таяу Шығыстағы саяси үдерістердің негізгі қатысушысына айналды. Хулагу әскерінің жорықтарының нәтижесінде 1258 жылы Бағдат қаласы алынып, Аббас әулетінің соңғы халифі әл-Мустасим Биллаһ биліктен айырылды. Бұл оқиға исламдық халифаттың саяси жүйесіне елеулі өзгерістер енгізіп, аймақтағы билік тепе-теңдігінің қайта құрылуына ықпал етті.

Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридін «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» еңбегі осы кезеңнің оқиғаларын егжей-тегжейлі сипаттайтын маңызды тарихи дереккөз. Онда Хулагу әскерінің Бағдатқа бағытталған жорығы, қаланың қоршауға алынуы, шайқастардың барысы және халиф әл-Мустасимнің тағдыры туралы нақты мәліметтер беріледі. Бұл деректер тек әскери іс-қимылдардың сипатын ғана емес, сонымен қатар XIII ғасырдағы саяси байланыстардың ерекшеліктерін, билік құрылымдарының эволюциясын және ислам әлеміндегі саяси-діни тепе-теңдіктің өзгеруін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты — «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі 1250 жылдардағы Хулагу Елханның өмірі мен саяси қызметіне қатысты мәліметтерді деректанулық тұрғыдан талдау және олардың тарихи маңызын айқындау. Бұл зерттеу Хулагу дәуірінің хронологиясын нақтылап, Елхан мемлекетінің қалыптасу кезеңін және оның Жошы ұлысы мен Мәмлүк Египетімен өзара қатынастарын жаңа ғылыми тұрғыдан бағамдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридін «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» еңбегі алынды. Аталған шығарма белгілі бір деңгейде ғылыми айналымда қолданылғанымен, ондағы Хулагу ханның жорықтары мен 1258 жылғы Бағдаттың алынуына қатысты мәліметтер толыққанды әрі кешенді түрде зерттелмеген. Осыған байланысты, авторлар «Зубдат әл-фикра» еңбегін Елхан мемлекетінің қалыптасу кезеңі мен Хулагу билігінің тарихын сипаттайтын деректанулық тұрғыдан маңызды база ретінде қарастырады.

Зерттеу барысында «Зубдат әл-фикра» дерегіндегі мәліметтердің шығу тегі мен дереккөздік негіздері де назардан тыс қалмайды. Автордың 1250 жылдардағы оқиғаларды қандай тарихи деректер мен ресми хроникаларға сүйене отырып баяндағаны қарастырылады. Бұдан бөлек, Байбарс ад-Дауадардың мәліметтері өз дәуіріндегі басқа деректермен, атап айтқанда Рашид ад-Дин, Ибн әл-Асир және Вассаф еңбектерімен салыстырмалы түрде зерделенеді. Мұндай тәсіл Бағдаттың алынуы мен Аббас халифатының құлауы туралы мәліметтердің нақтылығын, баяндау ерекшеліктерін және авторлық көзқарасты анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған еңбек жекелеген зерттеулерде пайдаланылғанымен, ондағы Хулагу ханның әскери жорықтары мен Бағдаттың алынуына қатысты деректер арнайы деректанулық зерттеу нысаны ретінде толық қарастырылмаған. Осыған байланысты ұсынылып отырған зерттеу «Зубдат әл-фикра» дереккөзі негізінде Хулагу ханның саяси қызметін, Елхан мемлекетінің қалыптасу кезеңін және оның көрші мемлекеттермен өзара байланыстарының ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға бағытталған.

Материалдар және әдістер

Бұған дейін «Зубдат әл-фикра» еңбегі дереккөз ретінде XIX ғасырдың аяғынан бастап еуропалық және ресейлік шығыстанушылардың назарын аударған. Алғаш рет бұл еңбектен үзінділерді В.Г. Тизенгаузен 1884 жылы жариялап, оларды араб тілінен орыс тіліне аудару арқылы ғылыми айналымға енгізді [1]. Оның жинақтаған материалдары кейінгі зерттеулер үшін негізгі деректік базаға айналып, XIII ғасырдағы Таяу Шығыс, Иран және Жошы ұлысы тарихын зерттеуде кеңінен пайдаланылды. Аталған бағыттағы зерттеулерді А.А. Порсин [2] жалғастырып, Байбарс ад-Дауадар еңбегіндегі мәліметтерді деректанулық және мәтіндік талдау тұрғысынан қарастырды [3; 29–31].

Зерттеуші «Зубдат әл-фикра» деректерін басқа жазба дереккөздермен салыстыра отырып, Жошы ұлысына қатысты мәліметтердің мазмұндық ерекшеліктерін айқындап, XIII–XIV ғасырлардағы ұлыс ішіндегі саяси үдерістерді қайта пайымдауға мүмкіндік беретін тұжырымдар ұсынды [4; 298–306]. Сонымен қатар А.А. Порсин өзінің бірқатар жарияланымдарында аталған еңбектің жекелеген аспектілерін, оның ішінде дерек мәтінінің құрылымы мен баяндау ерекшеліктерін арнайы талдау жұмыстарын жасаған [5; 298–306].

Зерттеушілер Д.М. Тимохин мен В.В. Тишин өз еңбектерінде А.А. Порсиннің кейбір интерпретацияларына сыни тұрғыдан қарап, дерек мәліметтерін түсіндіруде баламалы көзқарастар ұсынды [6; 391–398]. Бұл еңбектерде «Зубдат әл-фикра» деректерін талдауда деректанулық әдістерді жетілдіру қажеттілігі көрсетіліп, мәтіндегі ақпараттың интерпретациялық сипатына назар аударылады. «Зубдат әл-фикра» дереккөзі белгілі бір деңгейде қарастырылғанымен, оның мәліметтері толық әрі кешенді түрде жүйеленіп, Хулагу хан дәуірінің саяси тарихымен байланыста арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты талданған жоқ.

Соңғы жылдары «Зубдат әл-фикра» дереккөзін зерттеу бағытында Ж.М. Сабитов пен С.А. Төлеубаеваның зерттеулері ерекше назар аудартады. Зерттеушілер өз жұмыстарында аталған деректегі мәліметтердің интерпретациясына тоқталып, оның ғылыми айналымдағы қолданылу ерекшеліктерін талдайды. Ж. Сабитов А.А. Порсин еңбегіндегі «Зубдат әл-фикра» деректерінің пайдаланылуын қарастырып, олардың түсіндірілуіндегі әдіснамалық ұстанымдарды саралайды. Дерек мәліметтерінің мазмұндық құрылымын талдау арқылы олардың тарихи шындықты бейнелеу деңгейін бағалауға ұмтылады [7; 552–562]. Сонымен қатар авторлардың бірлескен еңбегінде генеалогиялық мәліметтердің шынайылығы қарастырылып, тарихи деректерді салыстырмалы талдау негізінде бағалау тәсілдері ұсынылады [8; 453–462].

С.А. Төлеубаеваның «Зубдат әл-фикра» еңбегін дербес тарихи дереккөз ретінде қарастыруға бағытталған зерттеуінде Байбарс ад-Дауадар еңбегінің мазмұнын, құрылымын және тарихи маңызын талдап, оны Сұлтан Байбарыс дәуірін зерттеудегі маңызды деректердің бірі ретінде негіздейді. Зерттеуде дерек мәтінінің ерекшеліктері мен оның тарихи ақпарат беру мүмкіндіктері айқындалады, бұл «Зубдат әл-фикраның» шығыс деректері қатарындағы орнын нақтылауға ықпал етеді [9; 96–103].

Сондай-ақ «Зубдат әл-фикра» еңбегін ішінара зерттеген ғалымдардың қатарында Л.В. Воротынцев [10], В.А. Иванов [11], А.С. Шакиева [12] сияқты зерттеушілер бар. Олар еңбектегі баяндау тәсілдерін, исламдық саяси идеология мен хроникалық стильдің ерекшеліктерін сипаттады.

Шетелдік зерттеулердің қатарында Р. Амитай [13], Д.С. Ричардс [14], А. Сидарус [15] және Б.Дж. Уолкердің [16] еңбектерін атауға болады. Бұл зерттеушілер негізінен Мәмлүк Египеті мен Елхан мемлекеті арасындағы саяси және мәдени қатынастарды, сондай-ақ Хулагу дәуіріндегі идеологиялық риториканы қарастырған.

Алайда аталған зерттеулердің басым бөлігі Мәмлүк Египеті тарихы аясында жүргізіліп, Жошы ұлысы мен Елхан мемлекетіне қатысты деректер толыққанды деректанулық тұрғыдан жүйеленбеген. Осыған байланысты, бұл зерттеу Зубдат әл-фикрадағы Хулагу хан дәуіріне қатысты мәліметтерді кешенді талдауға бағытталған.

Зерттеу барысында «Зубдат әл-фикра» дерегіндегі мәліметтердің шығу тегіне де ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, автордың 1250 жылдардағы оқиғалар туралы мәліметтерді қандай дереккөздер мен ресми хроникалардан алғаны анықталып, олардың мазмұндық және идеологиялық сипаты қарастырылады. Зерттеу жұмысы тек аудармамен шектелмей, Байбарс ад-Дауадардың баяндауын өз дәуіріндегі басқа деректермен — Рашид ад-Диннің, Ибн әл-Асирдің және Вассафтың еңбектерімен салыстыра отырып талдайды. Мұндай салыстырмалы талдау әдісі Бағдаттың алынуы мен Аббас халифатының құлауы жөніндегі деректердің нақтылығын, баяндау ерекшеліктерін және автордың көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдістердің ішінде ең алдымен деректің сыртқы және ішкі сын әдістерін атауға болады. Сыртқы сын деректің жазылу тарихын, авторлығын, хронологиялық шеңберін және түпнұсқалық сипатын анықтауға бағытталған. Ішкі сын еңбектің мазмұндық құрылымын, баяндау логикасын және идеологиялық ұстанымдарын айқындауға мүмкіндік береді. Осы әдістер арқылы Хулагу жорықтарының сипатталу ерекшеліктері, автордың көзқарасы мен саяси контексті талданады.

Төменде «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» еңбегінен алынған үзінділердің аудармасы және оларға берілген деректанулық түсіндірмелер ұсынылады. Аударманы орындаған — С.А. Төлеубаева, ғылыми түсіндірмелердің авторы — Ж.М. Сабитов, ал мақаланың құрылымдық бөліктерін әзірлеген — А.М. Ташкараева.

Нәтижелері

656 жылы Хулагудың Бағдат қаласын алуы және 656 жылы мұсылмандардың әмірі, имам әл-Мустасим Биллахтың өлтірілуі туралы дерек.

Сол кезде Хулагу татар әскерімен Бағдат қаласына қарай жорық жасап, оны алу үшін соғыс жүргізді [оның қасында бас қолбасшылардың ішінен Кукаль-ноян, Әлкан-ноян, Кетбұға-ноян, Хуладжу-ноян, Маркадих-ноян және Сугун-ноян болды, ал мәліктердің (билеушілердің) арасынан — Дауд және өз әскерімен бірге Мәлік әл-Курджа қатысты], Байджуға елші жіберіп, оны Рум елінен шақыртты, қоршауды көзімен көріп, әскери көмек көрсету үшін келуді бұйырды. Алайда елшілер келгенде Байджу бірден аттануға шешім қабылдамады, кідіріп, өзімен бірге болған әмірлермен [Арслан Жубан, Сармун-ноян және Анкарат] (бұл мәселе жөнінде) ақылдасты.

Олар Хулагуға барумаудан бас тартты. [Сонда Байджу амалсыз бағынуға және елден шығуға мәжбүр болды, дегенмен ол Хулагуға хабар жіберді], жолда әл-Карасили, күрдтер және әл-Йаруки тайпаларының көптеп жиналғанын, олардың басында Шараф ад-Дин ибн Биляс тұрғанын, әрі олардың өткелді басып алып, жолды бөгеп тастағанын, сондықтан Дияр Бакир шекарасынан шығудың мүмкін еместігін жеткізді. Байжу осылайша өз әрекетін ақтап көрсетуге тырысты, өйткені жорықтан бас тартудың өзге себебін таба алмаған еді. Хулагу бұл хабарды естіген соң, өзімен бірге жүрген әскерден екі түменді жорыққа аттандырды: олардың бірін Кадган, екіншісін Кетбұға-ноян басқарды. Олардың міндеті — жолды ашып, күрдтер мен басқа да қарсылас топтарды тазартып шығу болды.

Берілген үзіндіде Хулагу ханның Бағдатқа жасаған жорығының бастапқы кезеңі және әскери күштердің ұйымдастырылу ерекшеліктері сипатталады. Автор жорыққа қатысқан қолбасшыларды нақты көрсету арқылы моңғол әскерінің иерархиялық құрылымын және оның көпдеңгейлі басқару жүйесін айқындайды. Бұл дерек моңғол әскери аппаратының орталықтандырылған әрі тиімді ұйымдастырылғанын көрсетеді.

Сонымен қатар Байджудың жорыққа қосылудан бас тартуы мен оның әрекеттерін ақтауға тырысуы моңғол билік жүйесіндегі әскери-саяси қатынастардың күрделілігін аңғартады. Бұл жағдай жеке-ленген әмірлердің дербес позиция ұстану мүмкіндігін және олардың шешімдерінің жорық барысына ықпал ете алғанын көрсетеді.

Үзіндіде көрсетілген күрдтер мен жергілікті тайпалардың өткелдерді бақылауы әскери қақтығыстарда географиялық факторлардың маңызын айқындайды. Бұл жағдай Хулагу әскерінің қозғалысының қарқынына тікелей әсер етіп, жорықтың логистикалық аспектілерінің күрделілігін көрсетеді. Осыған байланысты, Хулагудың қосымша күш жіберуі оның әскери стратегиясының икемділігін және нақты жағдайға бейімделу қабілетін дәлелдейді.

Осы кезде күрдтер мен әл-Карасиль тайпаларына ірі шабуыл жасалды, нәтижесінде Арзынжан тұрғындары олардан қашып, Азун Сур тауына бекінді. Татар әскері Арзынжанға жеткен соң, қаланы басып алып, Камахты қоршауға алды, күрдтерді талқандап, тұтқынға түсіріп, көбін өлтірді. Кадган мен Кетбұға сол жерде Байжу, Ходжа-ноян және олардың серіктері келгенге дейін қалды. Бұдан кейін олардың барлығы бірігіп, Хулагуға қарай жол тартты. Байжу және онымен бірге болған әскер Бағдаттың батыс жағына, ал Хулагу өз қолымен қаланың шығыс жағына орналасты. Олар Бағдатты бұрын-соңды болмаған қоршауға алды.

Олар қаланы толық қоршап, айналасына шатырларын тіккен кезде, Бағдаттың әскері өздерінің саны мен қару-жарағымен, жиналған қосындарымен және көмекші күштерімен бірге оларға қарсы шықты. Әскердің басында дауадар Муджахид ад-Дин Айбек тұрды. Ол үлкен бедел мен құрметке ие еді және он мың салт аттыдан тұратын әскерді басқарды. Халифа оған татарлармен шайқасуды бұйырды [татар әскерін Сугун Джак өз түменімен басқарды]. Олар [Мұсылмандармен бетпе-бет келген кезде, татарлар жеңіліске ұшырап] шегінуге мәжбүр болды. Дауадар әскерімен оларды күні бойы қуып, көбісін қырып-жойды.

Түн түсіп, қараңғылық орнағанда, мұсылмандар қуғынды тоқтатты. Олар жеңіске жетіп, жауларын толық талқандадық деп ойлады. Алайда, таңертең татарлар күтпеген жерден қайта оралып, оларға тұтқиылдан шабуыл жасап, жеңіліске ұшыратты. Себебі мұсылман әскерінің басым бөлігі түнде жеңісіне сеніп, қалаға кіріп кеткен еді. Осы соғыста олар күйрей жеңіліп, Бағдатқа шегінді. Сол түні қалада бөгет бұзылып, Тигр өзенінің суы тасып, көшелер мен өткелдерді басып қалды, кейбір жауынгерлер суға ағып мерт болды. Мұның бәрі тағдырдың жазмышы мен Жаратқанның еркі еді. Татарлар Муджахид ад-Дин Айбек ад-Дауадарды, оның бес мың салт атты сарбаздың қолбасшысы

болған ұлы Асад ад-Динді, сондай-ақ Сүлеймен шахты [бен Барджам], халифаның ту ұстаушы әмірін, бірнеше бағдаттық әмірлер мен таңдаулы жауынгерлерді өлтірді.

Берілген үзіндіде Хулагу әскерінің Бағдатқа жорығының шешуші кезеңдері және қоршау тактикасының жүзеге асырылу ерекшеліктері көрсетіледі. Автор Арзынжан мен Камах өңірлеріндегі қақтығыстарды сипаттау арқылы моңғол әскерінің стратегиялық маңызды аймақтарды кезең-кезеңімен бақылауға алып, қарсылас күштерді әлсіретуге бағытталған жүйелі әрекеттерін айқындайды. Сондай-ақ Бағдатты қорғауды ұйымдастырылуы мен халифа әскерінің қарсылығы да ашып көрсетілген. Мұнда Муджахид ад-Дин Айбектің қолбасшылық рөлі мен оның әскерінің шайқастағы басымдығы атап көрсетілген. Алайда автор кейінгі оқиғаларда соғыс барысының күрт өзгеруіне назар аударып, татар әскерінің қайта шабуылы қарсыласын жеңіліске ұшыратқанын көрсетеді.

Олар көптеген адамды тұтқынға алды. Ал әлгі үшеуінің бастарын алып, Мосул қаласының қақпасына іліп қойды, бұл әрекет қала билеушісін қорқыту және тұрғындарын үрейлендіру мақсатында жасалған еді. Бағдат халқы үлкен қасірет пен ауыр сынаққа тап болды. Олар жайында Ұлық Алла Тағала өзінің Қасиетті кітабында айтқанындай: «Екі уәденің алғашқысы келген кезде, Біз сендерге қарсы жауынгер құлдарымызды жібердік, олар жерлерді кезіп өтті. Осылайша уәде орындалды». Халифа қатты қорқып, өз ақырын сезе бастады:

Ол не істеу керегін білмей, абдырап қалды, Игілік алдында ма, әлде артта қалды ма?

Бағдат қаласының қақпалары жабылды, татарлар оны төрт тараптан қоршап, қоршауға алды. Кейін күшпен қақпаларды бұзып, сол жылдың мухаррам айының жиырмамыншы таңында қалаға кірді. Олар қала тұрғындарын қылыштың жүзімен қырды, оларға өлім тостағанынан ең ащы сусын ішкізді, жесірлер мен жетімдердің санын көбейтті, кәрі шалға да, сәбиге де мейірім танытпады.

Бұл жерде автор Бағдат қаласының қоршауға алынуы мен тұрғындарының жағдайы, тұтқындардың жазалануы толықтай көрсетілген. Әдетте мұндай әрекеттер қарсы тараптың рухын әлсіретуге бағытталған құрал ретінде қолданылған және ортағасырлық әскери тәжірибеде кеңінен қолданылған тәсілдердің бірі. Мәтінде Бағдат халқының күйзелісі мен үрейі діни тұрғыдан түсіндіріліп, Құран аяттарына сілтеме жасау арқылы оқиғалар тағдырдың жазуы ретінде түсіндіріледі. Мәселен, мұндай түсіндірулер Рашид ад-Дин секілді ортағасырлық мұсылман авторларының еңбектерінде кездеседі.

Әл-Мустасим Биллаһ тұтқындалып, Хулагуға жеткізілді. Хулагу оны қапқа салдырып, аяқпен тепкілеп өлтіруге бұйрық берді. Бұйрық орындалды, ол болса бақиға аттанып, шәһид болды және мәңгілік мекеніне жетті. Бұл — татарлардың дәстүрі еді: олар патшалар мен жоғары мәртебелі адамдардың қанын төкпейтін. Кейін олар халифтың сарайындағы әйелдері мен қыздарын тұтқындап, қорлады, әйелі әл-Адрды және гаремін өртеп жіберді, ал күндер мен қызметшілерін олжа етті.

Жау халифаттың қазынасын, байлығын, алтын-күмісін және асыл тастарын қолға түсірді. Бағдат қаласын және ондағы мол дүние-мүлікті, сирек кездесетін асыл бұйымдар мен сән-салтанатты заттарды тонап, есепсіз олжаға кенелді. Бағдат қаласы — бейбітшіліктің мекені, исламның қасиетті ордасы, Амир әл-му'минин (мүміндердің әмірі) мекендеген орын, мұсылмандардың ұйытқысы, шаһарлардың інжу-маржаны, саудагерлер мен білім иелерінің орталығы, атакты тұлғалар мен өнер иелері, кәсіпкерлер мен сауда жасаушылар тоғысқан қала еді. Сан түрлі қауым мен бірлестіктер осында шоғырланған, оның көшелері мен алаңдары өмірге толы болатын. Алайда тағдыр тәлкегімен оларды апаттың тісі мүжіп, зұлматтың таяғы талқандады.

Бұл оқиға — ең ащы оқиғалардың бірі, ал бұл қасірет — тарихтағы ең ұлы апаттардың бірі болды. Болған мен болашақтың әміршісі — Алла Тағала, барлық іс Оның құзырында, әрі Оған мәңгілік мадақ болсын.

Берілген үзіндіде халиф әл-Мұстасим Биллахтың өлімі мен Бағдаттың күйреуі автор тарапынан моңғолдардың саяси-әскери дәстүрімен байланыстыра отырып, түсіндіріледі. Халифтің «шәһид» ретінде сипатталуы оқиғаға белгілі бір идеологиялық және діни мән береді. Үзіндідегі Бағдаттың тоналуы, сарайлардың талқандалуы және тұрғындардың тағдыры арқылы автор жеңілістің ауқымын көрсетуге тырысады. Ал, Бағдаттың «исламның ордасы» және «шаһарлардың інжу-маржаны» ретінде сипатталуы оның мәдени және өркениеттік маңызын айқындайды. Осы оқиғаның «тарихтағы ең ұлы апаттардың бірі» ретінде бағалануы және оның Жаратушы Алланың еркімен байланыстырыла түсіндірілуі ортағасырлық мұсылман тарихнамасының дүниетанымдық негіздерін көрсетеді.

Айтылғандай, оның өлтірілуі аталған жылдың мұхаррам айында болған, сол кезде ол және оның ұлдары қаза тапқан. Оның әл-Мубарак есімді бір ұлы тірі қалып, Хулагу оны өзімен бірге алып

кеткен. Бағдатта шамамен екі мың (екі миллион) үш жүз мыңдай [отыз мыңдай адам] жауынгер, қызметші, танымал тұлға және қарапайым халық қырғынға ұшырады. Әл-Мустасим Биллаһтың халифаты он алты жыл және бірнеше айға созылды. Бағдаттағы халифат билігі осымен аяқталып, бұл елдегі имамат тоқтады.

Олардан кейін мінберлер мен тақтар бос қалды.

Ажал жеткенше тыныштық болсын.

Олар қала ішінде де, оның маңайында да жеті күн бойы қылыш сермеп, қаншама адам қырылды — төгілген қанның мөлшерін бір Алла ғана біледі [Қаншама елдімекен күлге айналып, талай гүлдей жүздер шаңға көмілді. Бағдат — көз алдыда құрып бара жатқан қирандыға айналды, Ол туралы былай айтылған:

Бұл мекен енді ешкімнің ниет еткен мақсаты болмағандай,

Байтақ даласында қайнаған өмір мен думан-тойдың ізі де жоғалғандай.

Жауға аттанған тұлпарлардың дүбірі де естілмейді.

Жайлауда жаз қызығын көрген де, көктем көркін тамашалаған да бұл жерде енді ләззат таппайтындай.

Бұрынғыдай топтасқан халық та, жиналған жиын да көрінбейді.

Мінберден шешеннің сөзі естілмей, ізденушіге ғибрат айтқан ғалымның үні де тынды.

Бұл көрініс — парасат иелеріне ғибрат, ақыл иелеріне тежеу мен ескерту болды].

Сегізінші күні Хулагу қылыштарды қайта сермеуге бұйрық берді, бұл жұрттың ашу-ызасын туғызды. Ал сол күндері уәзір қызметін атқарған Муаййид әд-Дин Мұхаммед ибн әл-Алькамиге келсек, Хулагу оны өзіне шақыртып, істеген істерінің терістігі мен нәпсісінің бұзылғаны, байлыққа құмарлығы үшін қатал жазалады және осы істерінің өтеуі ретінде оған қатаң ескерту жасатып, азапқа салуға бұйрық берді.

Ол кешірім сұрап, өзінің бар байлығын және Ирактан жинайтын алым-салықты беруге уәде етті. Алайда Хулагу оның бұл өтінішін қабылдамай, ұсынысын кері қайтарды. Уәзір қатігездікпен көз алдында өлтіріліп, ажалдың ащы дәмін татты. Алла оны өзі қазған құдыққа тастатты... Дәл сол адам Хулагудың Бейбітшілік мекеніне жорық жасап, исламның қасиетті ордасын қорлауына себеп болған негізгі тұлғалардың бірі еді.

Ол Хулагуға бірнеше рет хат жолдап, оны үлкен әскермен жорық жасауға үгіттеді, жеңіс пен көмек болатынын уәде етіп, қоныс пен тыныштық табатынына сендірді. Мұның себебі — оның шиит болуы еді, ал шииттер Бағдаттың батыс бөлігіндегі әл-Карх ауданында тұратын. Сол ауданның тұрғындары халифа әл-Мустасим Биллаһқа қарсы әрекет жасап, соның нәтижесінде халифа оларды тонауға жарлық шығарды. Бұл жағдай әл-Алькамидің жүрегіне қатты әсер етіп, күйзеліске түсті. Имамат қауымына деген өшпенділік пен ашу оны Хулагуға хат жазып, оның назарын Ирак жеріне аударуға итермеледі. Ол Хулагу өзіне тиіспейді, тіпті жақсы қарар деп ойлаған, алайда Хулагу оны зұлымдықпен өлтіріп, ауыр сөздермен балағаттады. Аталған уәзір Хулагуды шақыруға бел бұғанда, ол өз құпиясын ашып, Ирбиль билеушісі Сахиб Тәж ад-Дин ибн ас-Салаяға хат жазды. Оның хатында былай делінген: «Мұхаммад әл-Альками түнгі намаз бен ізгі мадақ арқылы құлшылық етуде. Ол ежелгі даңқының биігіне жету үшін осылай қызмет етті. Оның еңбектері егжей-тегжейлі баяндауды қажет етпейді. Мырзасы ауыр халге, таршылық пен сынаққа тап болған сәтте, оған қызмет етуден бас тартты және Алла Тағаладан оның өмірін рақымынан айырмауын тілеп дұға жасады...Ол ұлы әл-Карх аймағын тонады, Пайғамбардың (с.ғ.с.) қасиетті жайнамазын аяқасты етті. Олар хашимиттер әулетін (Әл-Хашими әулеті) тонап, алави әулетінің адамдарын тұтқынға алды. Осы тұста Ғазийя тайпасынан шыққан бір адамның сөзін келтіру орынды:

Ақымақтар күліп қарайтын істер бар,

Ал ақылды адам олардың зардабына жылайды.

Бұл үзіндіде Бағдаттың құлауынан кейінгі саяси және әлеуметтік салдары, Аббас әулетінің билігінің толықтай жойылуы сипатталады. Мұнда Халиф әл-Мустасим Биллаһтың өлімі мен халифаттың тоқтауы ислам әлеміндегі билік құрылымының түбегейлі өзгеруіне алып келген тарихи бетбұрыс ретінде көрсетілген. Бұл оқиға 1258 жылға (х.ж.с. 656 жыл) сәйкес келеді.

Негізінен Бағдаттың күйреуі мен оның мәдени-өркениеттік орталық ретіндегі маңызын жоғалтуы аймақтық саяси теңгерімнің өзгеруіне, соның ішінде Мәмлүк Египетінің күшеюіне және моңғол билігінің Таяу Шығыста орнығуына ықпал етті.

Олардың алдында Хусейннің (оған Алланың сәлемі болсын!) мысалы бар — оның қасиетті мекені тоналып, қаны төгілді, алайда бұл үшін ешкім кек алмады:

Мен оларға иіле бұрылып бұйрық бердім,
Бірақ олардың санасына ертеңгі таң атпай-ақ ақиқат нұры жетпеді.

Сөйтіп олар шешім қабылдады. Алла олардың бұл шешімін жүзеге асыртпасын, елді тонау мен жаулап алу ниеттерін орындатпасын! Алайда олардың өздерінің көңілінде жаман ой пайда болды. Сабыр — ең көркем қасиет. Құл оларға ескерту жасап, қолынан келгенше тосқауыл болды. Ол жасырын түрде хат жолдап, ашық түрде де оларға үн қатты:

Мен күл-қоппардың үстінде жалынның жалт еткенін көремін,
Жарық от өртке айналуға дайын.

Егер ел даналары оны сөндірмесе,

Оның жалыны мәйіттер мен отынға айналар.

Мен таңдана отырып айттым: өлеңім сана шырағын жақса ғой,
надан мен ұйқыдағы жанды оятып, шіркін!

Ол құлдың жазған хатынан кейін жауап ретінде былай деді: Шииттердің бәрін кемсіту мен өлтіру, соңын өртеп, айыптауларды жою — бұл болмашы-ақ іс. Енді біз не айтсақ та, тыңда да, бұйрығымызға бағын. Әйтпесе, біз саған өлім суын ішкізерміз. Сенің сөзің — өз сөзің, сенің тыныштығың — өз тыныштығың! Біз сені Бағдатта жарғақ бастың қынадай жұқартып тастаймыз, қолы жоқтың сақинасы секілді әлсіз қылармыз; сен философтарша заң шектеулерін елемей, ауыл халқының мінезінің сырын іздейтін боласың:

Уәзір өз күшіне және өшіне риза болды,

Өлең мен прозамен толтырылған жолдарды үйіп қойып,

Құмырсқадай үні бар көкқұс секілді сайрап,

Оған бағынатын тыйым да, бойсұнатын бұйрық та жоқ сияқты.

Ал мен сөзсіз әл-Мутанаббидің қосымшаларында жазылғанындай іс жасаймын:

Адам ашу үстінде қаламға қол созғанда,

Оның сиясынан тілек пен ызаның суы қатар төгіледі.

Сол қалам арқылы олар мыңдаған жауын қылышсыз-ақ жеңеді,

Өткір ұшына жетпегенді — ақыл мен сөздің күшімен бағындырады.

Біз сөзсіз оларға қарсы тұра алмайтын әскермен жетіп, оларды міндетті түрде бағындырамыз да, олар қорланатын болады:

Мұхаммед әулетінің жасырын сырларын саған сеніп тапсырамын,

Егер сен оны адал сақтаушы бола алсаң ғана.

Егер таң атқанда да, кеш батқанда да екі ғаламшардың

Тұрақты жұлдыз төңірегінде қосылып тұрғанын көрсең —

Сол сәтте Мұхаммед әулетінің намысы өз кегін алар,

Олардың дұшпандарының талап етуі үзілер,

Баяғы дұшпандықтың зардаптары тарқар.

Айтқан сөзіме мұқият назар аудар, сондай-ақ «ән-Нахль» сүресінің басына және «Сад» сүресінің соңына қара, онда осы туралы айтылған:

Түннің қараңғылығына қарамастан жебелер нысанасын мүлт жібермес,

Егер оларды құлдық мойынсұнуның кермесінен тартсаң.

Олар дәл тиген жерінде жанды сөндіріп,

Сауыт-сайманды да қақ жарып өтер —

Және сен сол жебелермен... сауыттарды да тесіп өтесің.

Жауап — сен оқығаннан емес, көргеннен табылады. Тыныштық болсын!

Хулагу Машриктан шығып, Хорасан мен парсы елдеріне бет алды, ондағы мақсаты Аламут әмірі Әла ад-Динмен кездесіп, дінсіздерді жою еді. Тағдырдың жазуымен, әлгі уәзірдің іс-әрекеттері арқылы жоғарыда аталған оқиғалар жүзеге асты. Сол кезде Хулагу Бағдаттан кетер алдында қаланы өртеп жіберуді ойлады. Бірақ Кетбұға ноян оған былай деді: «Бұл қала — қалалардың анасы, саудагерлер тоғысқан орын. Егер мәлік оны сақтап қалса, одан көп олжа табады». Сонда Хулагу қалаға өшпенділікпен қараса да, оны сақтап қалуды жөн көріп, одан соң Евфратқа қарай бет алды.

Берілген үзіндіде автор тарихи оқиғаларды поэтикалық және діни-идеологиялық тәсілдер арқылы жеткізеді. Уәзірдің әрекеттерін сипаттауда оның саяси шешімдерге ықпал етуші тұлға ретіндегі рөлі көрсетіліп, оқиғалардың дамуы белгілі бір дәрежеде жеке тұлғалардың іс-әрекеттерімен байланыстырылып түсіндіріледі. Хулагудың жорығы мен Бағдаттың күйреуінің «тағдыр» арқылы негізделуі тарихи процестерді теологиялық тұрғыдан пайымдау дәстүрін көрсетеді.

Ал Кетбұға ноянның кеңесі арқылы қаланы сақтап қалу шешімінің берілуі моңғол билігінің тек қиратушы емес, сонымен қатар экономикалық және стратегиялық мүдделерді ескеретін прагматикалық саясат жүргізгенін айқындайды.

Татарлардың Мияфаркин қаласын басып алуы туралы мәлімет

Сол уақытта Хулагу өз әскерінің бір бөлігін Сартак ноян мен Қатган ноянның қолбасшылығымен Мияфаркин қаласына аттандырды. Ол жерде аййубилер әулетінен шыққан әмір — әл-Мәлик әл-Кәмил Насыр ад-Дин Мұхаммед ибн әл-Мәлик әл-Музаффар Шихаб ад-Дин Ғази ибн әл-Мәлик әл-‘Адил Сайф ад-Дин Әбу Бакр ибн Аййуб болатын. Татарлар қаланы барлық жағынан қоршап, оған қарсы катапульталарды орналастырды.

Қаланың тұрғындары қарсыласып, берілуден бас тартты. Олар ұзаққа созылған қоршауға да, аштыққа да төзді, алайда ашыққандары соншалық, өлексе, жұмыс малы мен иттерді жеуге дейін барды. Уақыт созылған сайын, олардың төзімі мен күш-қуаты әлсіреді. Сол кезде татарлар қаланы басып алып, жаулап алды. Қала екі жыл бойы қоршауда тұрды. Олар көптеген тұрғындарды қырып, тірі қалғандарын тұтқынға алды, ал қорғаушылары ұзақ соғыс пен ауыр шайқастан қаза тапты. Ал тірі қалғандары тұтқынға түсті. Қаланың билеушісі әл-Мәлик әл-Кәмил және оның тоғыз мәмлүгі тұтқындалып, Хулагуға жеткізілді. Жеткізілісімен, Қара Сұңқар есімді бір мәмлүктен басқасының бәрі өлтірілді. Хулагу оны тірі қалдырды, себебі ол тұтқындарға олардың лауазымдарын сұрағанда, әлгі мәмлүк өзін әмір әл-шикар деп таныстырды. Сонда Хулагу оған бірнеше қыран құстар беріп, өз қамқорлығына алды. Кейін ол Аз-Захир сұлтанының билігі кезінде Мысыр жеріне тап болды. Сұлтан оған жер иелігін (икта) беріп, оны әскери бөлімнің басшысы етіп тағайындады. Мияфаркин билеушісі (Алла оған рақым етсін!) тақуа да білімді әдебиетші еді. Ол жақсы өлеңдер жазған, соның ішінде мына шумақтар оған тиесілі:

Қарап тұрсаң, жалған дүние сұрағанымды сыйап тұр,
Ал менің мұраттарым — жұлдыздардан да биік.
[Егер ажалдың жаршысы қарсы шыкса да,
Қай мейірбанды қайғы жасы азаптай алмақ?]
Өлімді сағатына бір еске алған жан
Оны досындай қабылдап, қасіретін жеңілдетпек.
Таң қаларым, ақылдың бұл дүниеден өтерде
Жоғалтар дәулетіне еш өкінбеуі ғана.

Мияфаркин қаласының екі жылға созылған қоршауы, тұрғындардың аштық жағдайына қарамастан қарсылық көрсетуі — оқиғаның әлеуметтік дағдарыс деңгейіне жеткенін аңғартады. Бұл мәселе жекелеген тұлғалардың тағдыры арқылы жандандырыла түседі. Ерекше назар аударатын жайт — тұтқынға түскен мәмлүк Қара Сұңқардың тағдыры. Оның өзін «әмір әл-шикар» деп таныстыруы арқылы аман қалуы және кейін Мысырда жоғары қызметке жетуі моңғол билігінің белгілі бір дәрежеде прагматикалық сипатта болғанын көрсетеді.

Яғни, автор бұл оқиғада тек бір қаланың құлауын сипаттап қана қоймай, моңғол жорықтарының әскери тактикасын, қоғамның күйреуін, сондай-ақ сол дәуір адамдарының дүниетанымдық көзқарасын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл дереккөздің ерекшелігі де осында, ол тарихи оқиғаларды тек баяндаумен шектелмей, оларды адам тағдыры мен мәдени контекст арқылы жеткізеді.

Талқылау

Жоғарыдағы «Зубдад әл-фикра» еңбегінен берілген үзінділер жалпы XIII ғасырдағы моңғол жорықтарының Таяу Шығыс аймағындағы саяси, әскери және әлеуметтік салдарын бейнелейді. Бұл мәтіндерде жалпы осы кезеңдегі оқиғалардың барысы мен әскери әрекеттерінің сипаты және олардың салдары көрініс тапқан. Әсіресе, Хулагу ханның Бағдатқа жасаған жорығы мен 1258 жылғы Аббас әулетінің билігінің аяқталуы жөнінде нақты, әрі оқиға желісін кезең-кезеңімен суреттейтін дерек ретінде ерекшеленеді.

Бағдат пен Мияфаркиннің құлауы, халифат билігінің тоқтауы және қалалардың күйреуі арқылы аймақтағы саяси құрылымдардың түбегейлі өзгергені көрсетіледі, бұл өз кезегінде Мәмлүк Египетінің күшеюіне және моңғол билігінің орнығуына алып келді. Сол себепті аталған дереккөзді талдауда оның тарихи маңызымен қатар авторлық көзқарас, риторика және конфессионалдық

факторлар да ескерілуі қажет, бұл оны деректанулық тұрғыдан құнды әрі күрделі зерттеу нысаны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мәтіндік талдау нәтижесінде Байбарс ад-Дауадардың баяндауында екі негізгі сипат байқалды: біріншісі — оқиғаларды куәгер сипатында, нақты хронологиялық тәртіппен баяндауы, екіншісі — ислам өркениетінің рухани және саяси күйзелісін сипаттайтын эмоционалды риторика. Автор Хулагудың Бағдатқа жасаған жорығын «Алланың жазасы» мен «тағдырдың үкімі» ретінде түсіндіре отырып, тарихи процестің моральдық астарын ашады. Бұл — XIII ғасырдағы исламдық деректану дәстүріне тән ерекшелік.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды жайт — деректің баяндау құрылымындағы әл-Альками бейнесінің ерекшелігі. Байбарс оны Бағдаттың құлауына алып келген негізгі тұлға ретінде көрсетеді. Бұл жерде автордың шиизмге қатысты ұстанымы мен саяси көзқарасы байқалады. Мұндай баяндау тәсілі ислам әлеміндегі ішкі діни қайшылықтардың тарихи оқиғаларға әсерін көрсету мақсатында қолданылған.

Хулагу ханның Бағдатты қоршауы мен алынуы туралы эпизодтарда дерек оқиғаның әскери және әлеуметтік қырларын егжей-тегжейлі ашады. Автор қаланың жеті күнге созылған қоршауын, тұрғындардың күйзелісін және қырғынның ауқымын сипаттай отырып, Тигр өзенінің тасуы мен қаланың су астында қалуын «тағдырдың жүзеге асқан үкімі» ретінде көрсетеді. Мұндай баяндау тәсілі ортағасырлық исламдық тарихнаманың діни-символикалық сипатымен ұштасады. Сонымен қатар мәтінде Бағдаттағы халиф әл-Мұстасимның тағдыры туралы деректер ерекше назар аударарлық. Байбарстың айтуынша, халифтің өлімі дәстүрлі моңғол әскери рәсіміне сай жүзеге асқан: қан төгілмеу үшін ол қапқа салынып, тапталып өлтірілген. Бұл дерек Рашид ад-Дин мен Вассаф еңбектеріндегі нұсқалармен салыстырғанда шынайылығы жоғары баяндауға ие, себебі Байбарс оқиғаны тікелей замандастарының куәлігі негізінде жеткізген.

Мәтіндегі деректердің тарихи құндылығы оның көпқырлылығында деп бағалауға лайық. Себебі, XIII ғасырдағы тек саяси тарихтың ғана емес, билік идеологиясының, дін мен саясаттың өзара байланысының көрінісін де береді. Мысалы, деректе Бағдаттың «Ислам әлемінің жүрегі», «білім мен сауданың орталығы» ретінде сипатталуы — ислам өркениетінің саяси-рухани орталығының жойылуының символдық мәнін күшейтеді. Деректегі «Алланың жазасы», «халифаттың үкімінің аяқталуы», «қасиетті мекеннің бұзылуы» секілді тіркестер ортағасырлық автордың дүниетанымдық шеңберін айқындайды. Бұл тұрғыда Байбарс ад-Дауадар оқиғаны тарихи баяндаудан гөрі, діни-этикалық сабақ ретінде ұсынған. Мұндай тәсіл исламдық хроникалардың көпшілігіне тән болғанымен, «Зубдат әл-Фикрада» ол ерекше көркемдік пен тарихи дәлдікпен ұштасады.

Сонымен қатар зерттеу барысында Байбарс дерегінің мәтіндік ерекшеліктері мен баяндау тіліне де көңіл бөлінді. Ондағы бейнелі сөйлемдер, діни ишаралар мен поэтикалық үзінділер деректің көркем-әдеби қырын аңғартады. Мысалы, Бағдаттың қирауы суреттелген жолдарда автор «қаланың дауысы өшіп, шешендердің үні үзілді, өмір нышаны сөнді» деп бейнелей отырып, тарихи трагедияны мәдени күйреу деңгейінде көрсетеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері «Зубдат әл-Фикра» дерегін XIII ғасырдағы ислам әлемі мен Елхан мемлекетінің өзара қарым-қатынасын зерттеудегі кешенді деректік база ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Байбарс ад-Дауадар еңбегіндегі мәліметтер арқылы Хулагу ханның саяси стратегиясы, моңғолдардың ислам әлеміне қатысты ұстанымы және Бағдат оқиғасының өркениеттік салдары туралы жаңа пайымдар ұсынылды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде «Зубдат әл-Фикра» еңбегінің көпқырлы тарихи маңызы анықталды. Ең алдымен, дерек Хулагу ханның Бағдатты жаулап алуы, моңғолдардың әскери құрылымы мен саяси стратегиясы туралы нақты әрі жүйелі мәліметтерді қамтитын деректік база ретінде анықталды. Діни-поэтикалық және риторикалық тәсілдер арқылы автор ислам әлеміндегі рухани және саяси дағдарысты бейнелеп, ортағасырлық мұсылман тарихнамасына тән ерекшеліктерді көрсетеді.

Деректі басқа замандас авторлардың еңбектерімен салыстыру оның оқиғаларды хронологиялық бірізділікпен және куәгерлік деңгейде баяндауымен ерекшеленетінін көрсетті. «Бұл Зубдат әл-Фикраның» деректік шынайылығын арттырып, оны XIII ғасырдағы Таяу Шығыс пен оған іргелес аймақтардың тарихын зерттеуде сенімді дереккөз ретінде қарауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге Бағдаттың құлауы деректе тек әскери оқиға ретінде емес, ислам өркениетінің саяси құрылымындағы түбегейлі өзгерістердің көрінісі ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда,

зерттеу нәтижелері «Зубдат әл-фикраны» өтпелі кезеңнің саяси, әлеуметтік және идеологиялық үдерістерін кешенді түрде бейнелейтін маңызды тарихи куәлік ретінде бағалауға негіз береді.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу «Зубдат әл-фикра» еңбегінің тек Таяу Шығыс тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар Жошы ұлысы мен Елхан мемлекеті арасындағы өзара байланыстарды зерттеуде де құнды дереккөз екенін көрсетті. Бұл еңбек ортағасырлық исламдық деректану дәстүрінің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін айқындай отырып, алдағы зерттеулер үшін жаңа бағыттар ұсынады.

Алғыс білдіру

Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (жоба № AP26103827).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских / В.Г. Тизенгаузен. — СПб.: Издано на иждивение С.Г. Строганова, 1884. — Т. 1. — 564 с.
- 2 Порсин А.А. История Золотой Орды конца XIII — начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра» / А.А. Порсин. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. — 276 с.
- 3 Порсин А.А. Источник информации Рукн ад-Дина Бейбарса в освещении им междоусобной войны в Золотой Орде в конце XIII — начале XIV веков / А.А. Порсин // Золотоордынское обозрение. — 2015. — № 4. — С. 29–53.
- 4 Порсин А.А. Следы ранней джучидской историографической традиции в «Зубдат ал-фикра» Бейбарса ал-Мансури и «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи / А.А. Порсин // Золотоордынская цивилизация. — 2017. — № 10. — С. 240–246.
- 5 Порсин А.А. Ответ на рецензии Ж.М. Сабитова, Д.М. Тимохина и В.В. Тишина, посвященные книге «История Золотой Орды в конце XIII — начале XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури “Зубдат ал-Фикра”» / А.А. Порсин // Золотоордынское наследие. — 2021. — С. 298–320.
- 6 Тимохин Д.М. Рецензия на книгу: Порсин А.А. История Золотой Орды конца XIII — начала XIV века в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-Фикра» / Д.М. Тимохин, В.В. Тишин // Золотоордынское обозрение. — 2020. — Т. 8, № 2. — С. 391–410.
- 7 Сабитов Ж.М. Интерпретация сведений «Зубдат ал-фикра» в научном труде А.А. Порсина / Ж.М. Сабитов // Золотоордынское обозрение. — 2020. — Т. 8, № 3. — С. 552–562.
- 8 Сабитов Ж.М. Анализ достоверности «курейшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» / Ж.М. Сабитов, С. А. Тулеубаева // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 2. — С. 453–462.
- 9 Тулеубаева С.А. Труд Эмира Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара «Зубдат аль-Фикра фи тарих аль-хиджра» как важный источник по истории правления султана Байбарса / С.А. Тулеубаева // Вопросы востоковедения. — 2024. — № 1. — С. 96–103.
- 10 Воротынцева Л.В. «Идоша ко Батыеву»: «Ордынская» дипломатия Даниила и Василька Романовичей в 40–50-х гг. XIII в. / Л.В. Воротынцева // Русин. — 2022. — № 70. — С. 54–71.
- 11 Иванов В.А. Золотая Орда глазами современников и очевидцев / В.А. Иванов // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 4. — С. 742–757.
- 12 Шакиева А.С. Исследование истории Улуса Джучи периода независимого Казахстана / А.С. Шакиева // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. — 2022. — № 1 (138). — С. 126–141.
- 13 Amitai R. Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols / R. Amitai // The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800). — Leiden: Brill, 2001. — P. 23–36.
- 14 Richards D.S. A Mamluk Amir’s Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra / D.S. Richards // The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800). — Leiden: Brill, 2001. — P. 37–44.
- 15 Sidarus A. The Mamluk historian al-Amīr Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār (d. 725/1325) and his Coptic secretary al-Qiss al-Shams Abū l-Barakāt Ibn Kabar (d. 724/1324) / A. Sidarus // American Journal of Humanities and Social Sciences Research. — 2020. — Vol. 4, No. 1. — P. 141–148.
- 16 Walker B.J. Mamluk Investment in Southern Bilād al-Shām in the Eighth/Fourteenth Century / B.J. Walker // Journal of Near Eastern Studies. — 2003. — Vol. 62, No. 4. — P. 241–261.

С.А. Тулеубаева, Ж.М. Сабитов, А.М. Ташкараева

Труд «Зубдат аль-Фикра» как источник по изучению жизни Хулагу Ильхана в 1250-е годы

«Зубдат ал-фикра» является одним из важнейших восточных письменных источников, отражающих политические процессы на Ближнем Востоке и в Центральной Азии во второй половине XIII века. Данное сочинение позволяет комплексно исследовать политические и военные взаимоотношения, а также культурные связи между государством Ильханов, Мамлюкским Египтом, Румским султанатом и Улусом Джучи. Особенностью данного источника является хронологически последовательное изложение событий и наличие авторской интерпретации, что позволяет рассматривать его как достоверную источниковую базу при изучении истории XIII века. В статье системно анализируются сведения, содержащиеся в источнике, о жизни и политической деятельности Хулагу-хана в 1250-е годы. В частности, рассматриваются процесс его прихода к власти, стратегические направления государственного строительства, география военных походов и их тактические особенности. Наряду с этим анализируется характер и специфика его политических и военных связей с Улусом Джучи, Мамлюкским Египтом и Румским султанатом. В ходе исследования, с учетом особенностей нарратива и авторской позиции источника, выявлены интерпретационные аспекты исторического текста. Сведения «Зубдат ал-фикра» сопоставлены с другими письменными источниками, что позволило определить их содержательные особенности и источниковую ценность. Проведенное сравнение дало возможность установить степень достоверности представленных данных и выявить имеющиеся расхождения. Особое внимание уделено анализу сведений, касающихся взятия Багдада, падения династии Аббасидов и формирования государства Ильханов. Кроме того, в рамках исследования проведен научный анализ ранее недостаточно изученных данных, содержащихся в источнике. Научная новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее недостаточно изученных сведений из сочинения «Зубдат ал-фикра», а также в их источниковедческом осмыслении в контексте политической истории эпохи Хулагу. В процессе работы данные источника впервые переведены на казахский язык, а также определены их содержательные, хронологические и интерпретационные особенности. Результаты исследования позволили уточнить хронологическую точность сведений, относящихся к политической деятельности Хулагу-хана, и по-новому интерпретировать характер его взаимоотношений с Улусом Джучи, Мамлюкским Египтом и Румским султанатом. Полученные выводы также способствуют более глубокому пониманию влияния завоевательных походов XIII века на региональные политические структуры, пересмотру характера политических процессов и интерпретации трансформаций в системе международных отношений. Тем самым становится возможным более полно раскрыть место и роль государства Ильханов в системе международных отношений и в исламском мире.

Ключевые слова: Зубдат ал-фикра, Хулагу-хан, государство Ильханов, Улус Джучи, Мамлюкский Египет, Румский султанат, Байбарс ад-Дауадар, источники XIII века, арабские письменные источники, источниковедение, взятие Багдада, династия Аббасидов, международные отношения.

S.A. Tuleubayeva, Zh.M. Sabitov, A.M. Tashkarayeva

The Work «Zubdat al-Fikra» as a Source for the Study of Hülegü Ilkhan's Life in the 1250s

Zubdat al-Fikra is one of the most significant Eastern written sources reflecting the political processes in the Middle East and Central Asia in the second half of the 13th century. This work provides a comprehensive basis for studying political and military interactions, as well as cultural connections, between the Ilkhanate, the Mamluk Sultanate of Egypt, the Sultanate of Rum, and the Ulus of Jochi. A distinctive feature of this source is its chronologically structured narrative and the presence of an authorial interpretation, which allows it to be regarded as a reliable source base for the study of 13th-century history. The article systematically analyzes the information contained in the source regarding the life and political activity of Hulagu Khan in the 1250s. In particular, it examines the process of his rise to power, the strategic directions of state-building, the geography of military campaigns, and their tactical characteristics. In addition, the nature and specific features of his political and military relations with the Ulus of Jochi, the Mamluk Sultanate of Egypt, and the Sultanate of Rum are analyzed. The study takes into account the narrative features of the source and the influence of the author's perspective, which makes it possible to identify the interpretative dimensions of the historical text. The data from Zubdat al-Fikra are compared with other written sources, allowing for the identification of their content-specific features and source value. This comparative analysis makes it possible to assess the reliability of the information and to identify discrepancies among different accounts. Particular attention is given to the analysis of information concerning the sack of Baghdad, the fall of the Abbasid dynasty, and the formation of the Ilkhanate. In addition, the study includes a scholarly analysis of previously

insufficiently examined data contained in the source. The scientific novelty of the research lies in introducing previously understudied data from Zubdat al-Fikra into scholarly circulation and in their source-critical reinterpretation within the context of the political history of Hulagu's era. As part of the study, the source material has been translated into Kazakh for the first time, and its content-related, chronological, and interpretative features have been identified. The findings of the study make it possible to refine the chronological accuracy of data related to Hulagu Khan's political activity and to reassess the nature of his relations with the Ulus of Jochi, the Mamluk Sultanate of Egypt, and the Sultanate of Rum. The results also contribute to a deeper understanding of the impact of 13th-century military campaigns on regional political structures, to a reconsideration of political processes, and to a more nuanced interpretation of transformations in the system of international relations. This, in turn, allows for a more comprehensive assessment of the place and role of the Ilkhanate within the broader context of the Islamic world and international relations.

Keywords: Zubdat al-Fikra, Hulagu Khan, Ilkhanate, Ulus of Jochi, Mamluk Sultanate, Sultanate of Rum, Baybars al-Dawadar, 13th-century sources, Arabic written sources, source studies, sack of Baghdad, Abbasid dynasty, international relations.

References

- 1 Tizengauzen, V.G. (1884). *Sbornik materialov, odnosiaschikhsia k istorii Zolotoi Ordy. Izvlecheniia iz sochinenii arabskikh* [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Extracts from Arabic works]. Vol. 1. Saint Petersburg: Izdano na izhdivenie S.G. Stroganova [in Russian].
- 2 Porsin, A.A. (2018). *Istoriia Zolotoi Ordy kontsa XIII — nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri «Zubdat al-fikra»* [History of the Golden Horde of the late 13th — early 14th centuries in the work of Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri “Zubdat al-fikra”]. Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 3 Porsin, A.A. (2015). Istochnik informatsii Rukn ad-Dina Beibarsa v osveshchenii im mezhdousobnoi voyny v Zolotoi Orde v kontse XIII — nachale XIV vekov [Source of information of Rukn ad-Din Baybars in his coverage of the civil war in the Golden Horde in the late 13th — early 14th centuries]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 4, 29–53 [in Russian].
- 4 Porsin, A.A. (2017). Sledy rannei dzhuchidskoi istoriograficheskoi traditsii v «Zubdat al-fikra» Beibarsa al-Mansuri i «Chingiz-name» Utemisha-khadzhi [Traces of the Early Jochid Historiographic Tradition in Baybars al-Mansuri's “Zubdat al-fikr” and Utemish-haji's “Chingiz-name”]. *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia — Golden Horde Civilization*, 10, 240–246 [in Russian].
- 5 Porsin, A.A. (2021). Otvet na retsenzii Zh.M. Sabitova, D.M. Timokhina i V.V. Tishina, posviashchennye knige «Istoriia Zolotoi Ordy v kontse XIII — nachale XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri “Zubdat al-Fikra”» [Response to the reviews of Zh. M. Sabitov, D.M. Timokhin, and V.V. Tishin, dedicated to the book «The History of the Golden Horde in the Late 13th — Early 14th Centuries in the Work of Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri “Zubdat al-Fikra”»]. *Zolotoordynskoe nasledie — Golden Horde Heritage*, 298–320 [in Russian].
- 6 Timokhin, D.M., & Tishin, V.V. (2020). Retsenzii na knigu: Porsin A.A. Istoriia Zolotoi Ordy kontsa XIII — nachala XIV veka v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri «Zubdat al-Fikra» [Book review: Porsin A.A. History of the Golden Horde in the late 13th — early 14th centuries in Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri's work “Zubdat al-Fikr”]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 8, 2, 391–410 [in Russian].
- 7 Sabitov, Zh.M. (2020). Interpretatsiia svedenii «Zubdat al-fikra» v nauchnom trude A.A. Porsina [Interpretation of information from “Zubdat al-Fikr” in the scientific work of A.A. Porsin]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 8, 3, 552–562 [in Russian].
- 8 Sabitov, Zh.M., & Tuleubaeva, S.A. (2023). Analiz dostovernosti «kureishitskoi genealogii» Idegeia iz «Dzhami at-tavarikh» Kadyr Ali-beka i traktata «O rode kniazei Yusupovykh» [Analysis of the reliability of the “Quraysh genealogy” of Idegey from “Jami at-tavarikh” by Kadir Ali-bek and the treatise “On the family of the Yusupov princes”]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 2, 453–462 [in Russian].
- 9 Tuleubaeva, S.A. (2024). Trud Emira Rukn ad-Dina Baibarsa al-Mansuri ad-Dauadara «Zubdat al-Fikra fi tarikhi al-khidzra» kak vazhnyi istochnik po istorii pravleniia sultana Baibarsa [The work of Emir Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri ad-Dauadar “Zubdat al-Fikra fi tarikhi al-hijra” as an important source on the history of the reign of Sultan Baibars]. *Voprosy vostokovedeniia — Questions of Oriental Studies*, 1, 96–103 [in Russian].
- 10 Vorotyntsev, L.V. (2022). «Idosha ko Batyevi»: «Ordynskaia» diplomatiia Daniila i Vasilka Romanovichei v 40–50-kh gg. XIII v. [“Idosha ko Batyevi”: “Horde” diplomacy of Daniil and Vasilko Romanovich in the 40–50s. XIII century]. *Rusin — Rusin*, 70, 54–71 [in Russian].
- 11 Ivanov, V.A. (2023). Zolotaia Orda glazami sovremennikov i ochevidtsev [The Golden Horde through the Eyes of Contemporaries and Eyewitnesses]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 4, 742–757 [in Russian].
- 12 Shakieva, A.S. (2022). Issledovanie istorii Ulusa Dzhuchi perioda nezavisimogo Kazakhstana [Research of the History of the Ulus of Jochi during the Period of Independent Kazakhstan]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiia. Religiovedenie — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*, 1 (138), 126–141 [in Russian].
- 13 Amitai, R. (2001). Al-Nuwayri as a historian of the Mongols. In *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)* (pp. 23–36). Leiden: Brill.
- 14 Richards, D.S. (2001). A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra. In *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)* (pp. 37–44). Leiden: Brill.

15 Sidarus, A. (2020). The Mamluk historian al-Amīr Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār (d. 725/1325) and his Coptic secretary al-Qiss al-Shams Abū l-Barakāt Ibn Kabar (d. 724/1324). *American Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 4 (1), 141–148.

16 Walker, B.J. (2003). Mamluk Investment in Southern Bilād al-Shām in the Eighth/Fourteenth Century. *Journal of Near Eastern Studies*, 62 (4), 241–261.

Авторлар туралы мәліметтер

Самал А. Тулеубаева — филология ғылымдарының докторы, Шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-0002-8401>

Жаксылык М. Сабитов — PhD, Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының директоры, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Асель М. Ташкараева — PhD, Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын зертделеу ғылыми институтының ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-0320-0606>

Information about the authors

Samal A. Tuleubayeva — Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0002-8401>

Zhaksylyk M. Sabitov — PhD, Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Assel M. Tashkarayeva — PhD, Researcher of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-0320-0606>

A.G. Shabambayeva¹ , B.N. Abdrakhmanov^{2*} , Z.Sh. Aitkenov²

¹ Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

² Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
(E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru; abdrahmanov_bayr@mail.ru; ziyat15@mail.ru)

The Scholarly Legacy of Akzhan Mashanov in Domestic Historiography

The article provides a historiographical analysis of studies devoted to the life, scholarly activity, and intellectual legacy of Akzhan Zhaksybekovich Mashanov, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor, and Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. It examines the degree to which his works have been studied in domestic scholarship, identifies the main directions in the scholarly interpretation of his legacy, and determines the range of issues that have received insufficient coverage in historiography. Particular attention is paid to the formation of perceptions of A. Zh. Mashanov as a prominent representative of the Kazakh national intelligentsia of the twentieth century, whose scholarly activity developed within the framework of interdisciplinary interaction between the natural sciences and the humanities. The article analyzes works on intellectual biography, personal history, and the history of Kazakhstan's national intelligentsia, as well as specialized studies devoted specifically to Akzhan Zhaksybekovich. It establishes that, at the early stage of research, publications were dominated by descriptive-biographical and publicistic approaches, within which primary attention was given to his achievements in geology, mining, and pedagogy. At the same time, the scholar's historical views and his studies of the ancient history of Kazakhstan, cultural heritage, the history of science, and spiritual continuity did not for a long time become the subject of independent scholarly investigation. It is shown that the subsequent expansion of the source base, the publication of previously inaccessible works, and the introduction of new materials into scholarly circulation contributed to the transition toward a more systematic level of research. The main directions in the study of A.Zh. Mashanov's scholarly legacy are identified, including his contribution to the development of geology, mining, Farabi studies, and the study of the ancient history and ancient metallurgy of Kazakhstan, as well as interpretations of his works in the context of historical memory, national self-consciousness, and cultural continuity. It is revealed that contemporary historiography continues to preserve different approaches to evaluating his scholarly legacy: in some works, priority is given to the natural-scientific dimension; in others, to historical and cultural issues; while still others attempt to examine his works as an integral interdisciplinary system. The scientific novelty of the article lies in the systematization of the main stages in the study of A.Zh. Mashanov's scholarly legacy and in identifying the logic of development of the historiography devoted to him. The biographical, source-based and institutional, comprehensive-biographical, and conceptual-analytical stages are defined. The least developed problems are also identified, including the relationship between the natural-scientific and historical-humanitarian components of his legacy, the connection between the scholar's geological research and his historical generalizations, the place of his studies in the intellectual history of Kazakhstan in the second half of the twentieth century, and the influence of his views on the development of domestic historical thought. Thus, it may be concluded that, despite the considerable expansion of research devoted to A.Zh. Mashanov, his scholarly legacy has not yet received exhaustive conceptual analysis. The necessity of further study of his works is substantiated, both as an important source for the study of the history of Kazakhstani science and the role of the national intelligentsia, and for the methodological approaches of contemporary historiography.

Keywords: Akzhan Mashanov, historiographical analysis, intellectual biography, Kazakhstani historiography, national intelligentsia, interdisciplinary approach, historical memory, Turkic civilization, Farabi studies, scholarly legacy.

Introduction

In contemporary historical scholarship over the past several decades, considerable attention has been given to the personification of history, an approach that makes it possible to examine the historical process through the activities of individual actors, their worldviews, scholarly work, and influence on social development. This approach contributes to a more nuanced reconstruction of a historical period, reveals the motivations, goals, and individual characteristics of a person, and helps avoid distortions in the interpretation of historical facts. For modern national historiography, this line of inquiry is especially relevant, since contemporary Kazakhstani historical scholarship has demonstrated a growing interest in reassessing the contribution of the national elite to the formation of scholarly thought, historical memory, and cultural

* Corresponding author's e-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

identity. Indeed, the history of Kazakhstan encompasses not only the military victories and defeats of batyrs and khans, but also the lives of individuals who made a substantial contribution to the development of Kazakhstani society.

One such figure is Akzhan Zhaksybekovich Mashanov, a representative of the Kazakh intelligentsia of the second half of the twentieth century. His name is traditionally associated with geology, mine surveying, and Farabi studies. At the same time, however, Mashanov's scholarship addressed questions of the ancient history of Kazakhstan, the origins of Turkic civilization, cultural heritage, and the interrelationship between natural-scientific knowledge and the humanities. In this regard, his legacy constitutes an important subject of historiographical inquiry.

The relevance of addressing Akzhan Zhaksybekovich's scholarly legacy is determined by several factors. First, in the context of the ongoing renewal of the methodological foundations of historical scholarship, there has been a growing interest in intellectual history, biography, and interdisciplinary research. Second, contemporary historical scholarship in Kazakhstan is increasingly oriented toward identifying and examining the contribution of the national intelligentsia to the formation of the country's scholarly and spiritual environment. Third, amid heightened attention to issues of national identity, historical memory, and the continuity of scholarly tradition, there is an increasing need to reassess the legacy of those scholars whose ideas were ahead of their time and remain relevant to present-day humanities research. In this respect, Mashanov's works constitute an important source for the modern interpretation of the history and culture of Turkic civilization.

The aim of this article is to conduct a historiographical analysis of studies devoted to the life, scholarly activity, and intellectual legacy of Akzhan Zhaksybekovich Mashanov.

to achieve this aim, the article addresses the following objectives:

to analyze the main directions of domestic and foreign scholarship on intellectual biography and personal history;

to characterize a number of works devoted to the life and scholarly activity of A.Zh. Mashanov;

to demonstrate the degree to which his legacy has been studied in contemporary historiography.

Thus, an examination of the personality and scholarly legacy of A.Zh. Mashanov makes it possible not only to fill existing gaps in national historiography, but also to broaden our understanding of the development of Kazakhstani scholarship, the intellectual potential of the national intelligentsia, and the new possibilities offered by the interdisciplinary analysis of historical processes. Turning to the life and legacy of Akzhan Zhaksybekovich also allows us to clarify the scholar's place in the history of national scholarship, identify the historiographical potential of his works, and expand our understanding of the role of the national intelligentsia in the development of domestic historical science.

Materials and Methods

The source base of this study consists of a corpus of scholarly and scholarly-publicistic works devoted to the life, career, and academic legacy of A. Zh. Mashanov, as well as publications addressing particular aspects of his research activity. The materials analyzed include a bibliographic index, monographs, articles published in academic journals, conference proceedings, electronic publications, and archival documents published and introduced into scholarly circulation between 1995 and 2025.

A central component of the source base is the bibliographic index prepared for the scholar's ninetieth anniversary by staff members of K.I. Satpayev Kazakh National Technical University [1], together with specialized monographic studies and academic works examining his life, scholarly school, and the principal directions of his research activity [2–7]. These works make it possible to assess the degree of historiographical development of the problem, identify the main thematic areas, and trace the dynamics of scholarly interest in the scientist's legacy.

A substantial part of the historiographical base is formed by publications devoted to specific aspects of A. Zh. Mashanov's scholarly legacy, above all his contribution to the study and development of Farabi studies in Kazakhstan, as well as his socio-political activities [8–17]. These works make it possible to determine which aspects of his scholarly heritage have received the most comprehensive treatment in academic and publicistic literature and which issues remain debated or only fragmentarily explored.

A special place within the historiographical corpus is occupied by the works of A. Zh. Mashanov himself, published in the multivolume collected edition *Shygarmalar zhinagy* ("Collected Works") [18–31]. This body of sources makes it possible to analyze not only the historiographical reception of the scholar's personality, but also the substance of his scientific ideas. The multivolume edition reflects the principal

directions of his intellectual inquiry, including the history and culture of Kazakhstan, the relationship between natural-scientific and humanistic knowledge, problems of Farabi studies, the history of science, and the formation of national historical consciousness. The analysis of these collected works made it possible to identify ideas that were subsequently developed in national scholarship, as well as to determine those aspects of his legacy that have not yet become the subject of specialized study.

An additional documentary foundation for the study was provided by materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 2285 [32]. These materials made it possible to clarify certain biographical details and to supplement published data with archival sources.

The study employs historiographical, comparative-historical, and biographical methods.

The historiographical method was used to systematize the scholarly literature, determine the degree to which the topic has been studied, and identify the main directions and stages in the interpretation of A. Zh. Mashanov's personality and scholarly legacy in Kazakhstani scholarship. Through this method, works devoted both to general issues of intellectual biography and to specific aspects of the scholar's life and activity were analyzed. Its application demonstrated that the existing historiography on Akzhan Zhaksybekovich focuses primarily on his biography and on his contribution to Farabi studies, geology, and mine surveying, whereas his contribution to the development of historical scholarship, particularly to the study of the ancient history of Kazakhstan and to the formation of an interdisciplinary approach in scholarship, has not yet been examined in full.

The comparative-historical method was used to develop approaches to the analysis of Mashanov's legacy and to compare publications devoted to the scholar across different periods. This method made it possible to establish that earlier publications on Akzhan Zhaksybekovich were generally limited to brief overviews, whereas later studies show a clear tendency toward a more comprehensive examination of his life and scholarly activity.

The biographical method was employed to analyze the relationship between the scholar's life trajectory and the evolution of his research interests and scholarly priorities. Its use is justified by the fact that the study of an intellectual biography requires consideration of the scholar not only through the prism of publications devoted to him, but also in relation to the historical epoch in which he lived, the social environment that shaped him, and his professional formation. This method made it possible to examine A. Zh. Mashanov as a representative of the twentieth-century Kazakh intelligentsia whose scholarly views were formed at the intersection of natural-scientific and humanistic knowledge.

Results

The historiographical analysis conducted in this study demonstrates that scholarly interpretations of the life, academic activity, and historical views of Akzhan Zhaksybekovich developed gradually and passed through several stages, each reflecting shifts in research priorities, the source base, and methodological approaches in domestic scholarship. The historiography of this subject was shaped both by the scale of the scholar's personality and by broader transformations in the social and academic environment. A. Zh. Mashanov left behind a substantial intellectual legacy comprising more than 200 scholarly works. Alongside his fundamental contribution to geology, mine surveying, and geomechanics, he made a significant contribution to the development of Farabi studies, the history of science, and the interpretation of the ancient history and metallurgy of Kazakhstan. The interdisciplinary nature of his legacy predetermined the complexity and heterogeneity of the historiography devoted to his life and work.

At the early stage, historiography was predominantly descriptive-biographical and publicistic in character. Interest in the scholar's scientific legacy emerged during his lifetime. This was associated with his engagement with historical and cultural issues and with his attempts to reinterpret the past of the Kazakh people. During this period, information about him was reflected primarily in periodicals such as "Za inzhenernye kadry," "Qostanai tany," "Sotsialistik Kazakhstan," "Vechernyaya Alma-Ata," "Qazaq adebiyeti," "Zhas Alash," and "Ulan." These publications contained only fragmentary information on his biography, professional career, scholarly and pedagogical activity, and achievements in geology, mining, and literature. An analysis of these articles leads us to conclude that they were largely limited to well-known facts and did not aim to provide an in-depth analysis of the scholar's intellectual legacy. They lacked a comprehensive approach to his works, and the various fields of his activity were examined in isolation. For example, his geological achievements were considered separately from his historical and philosophical views, which prevented researchers from perceiving the internal coherence of his scholarly worldview.

A relevant example is the article “Iz pleyady uchenykh” by R. Bektibayev, published in the newspaper “Kazakhstanskaya pravda” on July 31, 1996 [32; 1]. In it, the author emphasized the artistic expressiveness of A.Zh. Mashanov’s works, through which the results of geological research acquired figurative and symbolic form. At the same time, however, he did not reveal the relationship between the scholar’s geological discoveries and the ancient history of Kazakhstan, although these discoveries could have been used as unique sources for understanding the history and culture of ancient Kazakhstan. Thus, the early stage of historiography may be characterized as a phase of initial accumulation of information, when A.Zh. Mashanov was perceived primarily as an outstanding scholar and educator, but not yet as the object of specialized and comprehensive analysis.

The next stage is associated with the institutionalization of research on Akzhan Zhaksybekovich’s legacy and with a significant expansion of the source base. A special role in this process belonged to Sh.A. Abdıraman. Under his leadership, the A.Zh. Mashanov Center was established at the K.I. Satpayev Kazakh National Technical University. The activities of the Center consisted not only of conducting academic research and organizing cultural events aimed at popularizing the scholar’s scientific legacy, but also in purposeful work on publishing his writings. Owing to the efforts of Shamshiden Abdıramanovich and the Center’s staff, both previously known and unpublished works by Akzhan Zhaksybekovich were published, including “Al-Farabi kopiri” (2005) [18], “Al-Farabi zhane Abai” (2005) [19], “Zher syry” (2006), the science-fiction novel “Tasta tuilgen tarikhi” (2006) [20], the multi-volume work “Tabu,” which also includes “Ghajaiyp ot oshaghy” and “Ai arsy” (2007) [21], “Al-Farabi zhane bugingi ghylym” (2007) [22], “Al-Farabi i sovremennaya nauka” (2007) [23], “Aidyng aialdamalary” (2008) [24], the multi-volume work “Shanyraq,” which includes “Azhar ana zhane bal ara” and “Ghalami zhadiger” (2008) [25], “Zhana dauir. Shyndyq shyngy ghylymda” (2009) [26], the multi-volume work “Qadir tungi oilar,” which includes “Al-Farabi kosmologiyasy,” “Ghylymi ata,” and “Ghajaiyp sarailar, sara zholdar” (2009) [27], “Ghalami mor” (2010) [28], “Turan qaqpasy” (2010) [29], “Ogizkhannyn qol tangbasy” (2011) [30], and “Al-Farabi zhane muzyka” (2011) [31]. The introduction of these works into scholarly circulation marked an important stage in the development of historiography, since it enabled researchers to move from a superficial description of the scholar’s personality to an analysis of his ideas and academic concepts.

Alongside publishing activities, the annual “Mashanov Readings,” organized by the K.I. Satpayev Kazakh National Technical University, also acquired considerable importance. Their scholarly role lies not only in preserving the memory of the scholar, but also in fostering sustained academic interest in his legacy and in integrating his ideas into contemporary humanities and natural-science scholarship. Consequently, this stage may be defined as source-based and institutional, since it created the necessary conditions for a more detailed study of A.Zh. Mashanov’s scientific legacy.

A new stage in historiography is associated with the appearance of works that attempted a comprehensive interpretation of the scholar’s life and academic activity. One of the first such studies was Sh.A. Abdıraman’s work “Akzhan Mashanov” [2]. The significance of this publication lies in the fact that the author moved beyond the conventional limits of the biographical genre and combined an account of the scholar’s life with an analysis of his academic activity. The book contains information not only about Akzhan Zhaksybekovich’s professional career, but also about his origins, ancestors, the history of the Mashanov family, and the role of family values and paternal support in shaping his personality and worldview. This approach made it possible to consider biography not as an external supplement to scholarly legacy, but as an important factor explaining the distinctive features of his intellectual thinking. At the same time, Shamshiden Abdıramanovich devoted considerable attention to the scholar’s works in geology, Farabi studies, and the cultural heritage of the Kazakh people, which makes this publication one of the first attempts at a holistic reconstruction of his intellectual profile.

The next stage in the development of historiography is associated with the transition to more systematized and interdisciplinary research. An important contribution in this direction was made by M.B. Nurpeisova, who in 2016 published “Mashanov’s Scientific School” [4], timed to coincide with the 110th anniversary of the scholar’s birth. The work was published in four languages — Kazakh, Russian, English, and Chinese — which broadened the reception of Akzhan Zhaksybekovich’s scientific legacy and made it accessible not only to the domestic but also to the international scholarly community. In Marzhan Baisanovna’s study, attention is paid not only to the main stages of the scholar’s life, but also to the formation and development of his scientific school, its key concepts, and the studies that laid the foundations of geological scholarship and Farabi studies in Kazakhstan. Thus, the author employs not only a biographical but also a systemic scholarly approach, allowing the scholar to be viewed as the founder of a research tradi-

tion and as an encyclopedic figure in the history of Kazakhstani science. Her work demonstrates that the study of the scholar's legacy has moved beyond the description of isolated fragments toward the reconstruction of his role in the institutional and intellectual development of scholarship.

A special place in contemporary domestic historiography belongs to the studies of Zada Dukenbayeva, Doctor of Historical Sciences and Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. She has published more than fifty scholarly works dedicated to the memory of the scholar. It should be noted that Professor Dukenbayeva examines the personality of A.Zh. Mashanov from the perspectives of historical-cultural, socio-political, and interdisciplinary analysis. Thus, in such works as "Ghulama ghalym Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashanidin 110 zhyldyk mereitoyna arnalgan ghylymi tanymdyk zhinaktary" (2016) [5], "Al-Farabi zhane Al-Mashani ruhani dunietanumy" [7], and "Akzhan Zhaksybekuly Mashanov" [3; 3–364], she consistently reveals the scholar's life and work, the methodological features of his research, his contribution to the development of Kazakhstan's historical scholarship, and the relationship between his activity and the socio-political conditions of the twentieth century. An analysis of Z.O. Dukenbayeva's works allows us to distinguish three main directions in the study of A.Zh. Mashanov's legacy: the study of his contribution to the historical and cultural heritage and ancient history of Kazakhstan; the analysis of his scholarly and pedagogical activity and his role in the development of national education; and the examination of his work in the context of socio-cultural and political changes in the second half of the twentieth century. In our view, this approach is distinguished by its systematic and cross-disciplinary character, combining historical, archaeological, geological, and philosophical dimensions.

Over the last decade, the development of historiography on this subject has been marked by increased attention to the historical-philosophical and spiritual legacy of Akzhan Zhaksybekovich. A significant contribution has been made by N.B. Smagulov, PhD, Assistant Professor of the Department of Archaeology, Ethnology, and National History at E.A. Buketov Karaganda University. Among his publications, particular interest is attached to the studies "Al-Farabi muralary zhoninde Akzhan Mashanovtyng Kuveitte zharyq korgen maqalasyng tarikhy (muraghat malimetteri boiynsha)" [14], "Akzhan Mashanov zhane Abu Nasyr Al-Farabi: tulghalar fenomenindegi ruhani sabaqtastyq" [15], as well as the article "Akzhan Mashanovtyng ghylymi zhane ruhani murasy" [16]. In the latter, the author provides a comprehensive analysis of the scholar's research activity, reveals his role in the study of ancient metallurgy in Kazakhstan, and demonstrates that during the Soviet period this aspect of his academic activity was effectively silenced for ideological reasons. Nurtas Birlikovich notes that, drawing on archaeological, historical, and written sources, including the works of al-Farabi, al-Khwarizmi, and al-Biruni, the scholar defended the thesis that the ancient population inhabiting the Kazakh lands possessed deep-rooted and distinctive metallurgical traditions [14; 107]. In so doing, Akzhan Zhaksybekovich challenged the widespread assumptions of Soviet scholarship, according to which the development of metallurgy in Kazakhstan was explained primarily through the influence of external "advanced" civilizations.

The results of the historiographical analysis also show that Akzhan Zhaksybekovich's scholarly activity elicited a contradictory response from the Soviet authorities. One important finding in N.B. Smagulov's research is his examination of the pressure exerted by the Soviet authorities on K.I. Satpayev and his circle, including A.Zh. Mashanov, as reflected in the newspaper "Pravda," published in 1953 [16; 106]. This makes it possible to place the study of the scholar's legacy within the broader context of the interaction between scholarship, power, and national self-consciousness.

A major contribution to the study of Akzhan Zhaksybekovich's historical views was made by G.S. Zhugenbayeva. In her article "Akzhan al-Mashani kozqarasyndaghy ulttyq tarikhi tanym maseleleri" [17], she analyzes the scholar's views on the cultural heritage of the Turkic peoples, migration processes, historical memory, and spiritual continuity. Particular attention is devoted to his interpretation of the Turanian Lowland as one of the most important regions in the formation of the Turkic peoples and Kazakh identity. Gulbanu Salamadynovna emphasizes that A. Al-Mashani integrated archaeological data, mythology, and folklore in his research in an effort to reconstruct the origins of Kazakh history beyond Eurocentric and colonial interpretations. Accordingly, this study demonstrates the transition of historiography toward a deeper engagement with his historical conception and the problem of national identity.

An analysis of the scholarship makes it possible to conclude that research approaches also changed over the course of historiographical development. Whereas the early stage was dominated by a descriptive-biographical and publicistic approach, later stages show an increasing use of scholarly biographical analysis, a historiographical approach that makes it possible to trace the evolution of views on the scholar's personality, and an interdisciplinary approach integrating data from history, archaeology, geology, cultural studies,

and philosophy. Alongside these approaches, an important place is occupied by the contextual approach, within which Akzhan Zhaksybekovich's activity is examined in connection with the ideological and political constraints of the Soviet period.

The historiographical analysis shows that most researchers are united in recognizing A.Zh. Mashanov's role in the development of Kazakhstani scholarship. In their works, Kazakhstani scholars have acknowledged the interdisciplinary character of his scientific legacy and its significance for geology, Farabi studies, historical self-consciousness, and the spiritual heritage of the Kazakh people. At the same time, notable differences can also be observed in their interpretations. Some researchers focus on Akzhan Zhaksybekovich's contribution to geology, mine surveying, and the formation of a scientific school; others emphasize his role as a thinker and scholar who made a substantial contribution to the study of the ancient history of Kazakhstan and the preservation of national culture; still others attempt to combine both perspectives and consider him as an integral figure uniting natural-scientific and humanistic knowledge. This reflects one of the key features of contemporary historiography: the transition from a fragmented examination of separate aspects of the scholar's activity to an integrative analysis of his personality and scholarly legacy.

At the same time, the analysis has identified a number of insufficiently developed and still debated issues in the historiography of A.Zh. Mashanov's scientific legacy. Scholarly works continue to differ, for example, in determining which component of his legacy should be regarded as primary: the natural-scientific or the humanistic-historical. Certain divergences are also evident in interpretations of the scholar's historical views. Some scholars consider him above all as a researcher who made an important contribution to the restoration of national historical memory and to overcoming colonial and Eurocentric interpretations of Kazakhstan's history. Other authors focus primarily on the cultural-philosophical content of his works without identifying his historical views as an independent conceptual system. In addition, among the least studied problems are a comprehensive analysis of the scholar's historical views, a comparative examination of his concepts alongside those of other representatives of the twentieth-century Kazakh intelligentsia, and the influence of his ideas on the development of domestic scholarship. The relationship between the scholar's geological works and his interpretation of the ancient history of Kazakhstan also remains insufficiently explored, although this aspect of his legacy is especially relevant.

Thus, the results of this study show that the historiography of the life and scholarly activity of Akzhan Zhaksybekovich has evolved from scattered biographical and publicistic writings to more systematic, comprehensive, and interdisciplinary studies. Its development reveals a consistent transition from the descriptive stage to the source-based and institutional stage, then to the comprehensive-biographical stage, and finally to the contemporary conceptual-analytical stage. At each of these stages, the range of questions expanded, methodological approaches changed, and the understanding of the multifaceted nature of the scholar's legacy deepened. At the same time, the historiography of this subject still retains considerable potential for further research, particularly with regard to A.Zh. Mashanov's contribution to historical scholarship.

Discussion

The results obtained make it possible to argue that the historiography devoted to the life and scholarly legacy of Akzhan Zhaksybekovich developed unevenly and depended to a considerable extent on the condition of the academic environment, the availability of sources, and prevailing ideological frameworks. The gradual transition from brief publications in the periodical press to monographic and interdisciplinary studies indicates that research on this subject has reached a qualitatively new level.

The early stage of historiography was predominantly descriptive in character. This can be explained by the fact that initial attention to A.Zh. Mashanov focused mainly on recognizing him as an outstanding geologist, educator, and enlightener. These publications primarily performed a memorial and representative function; that is, they recorded the significance of the scholar for his contemporaries, but did not yet seek to reconstruct his scholarly concepts. The limited source base, together with the fragmentation of disciplinary approaches, hindered a comprehensive study of his works. As a result, the various dimensions of his legacy—geological, historical, philosophical, and Farabi studies—were for a long time examined separately. Yet it was precisely the synthesis of natural-scientific and historical-philosophical knowledge that constituted one of the key features of the scholar's intellectual worldview.

An analysis of historiographical works shows that the relationship between Akzhan Zhaksybekovich's geological research and his views on the ancient history of Kazakhstan was for a long time not treated as a subject of independent and in-depth study. At the same time, within the structure of his scholarly legacy, geological material functioned not merely as the result of natural-scientific inquiry, but also as the basis for

broader historical generalizations. Such an approach reflects the interdisciplinary orientation of his scholarly thinking, within which data from related disciplines were used to interpret long-term historical and cultural processes. The insufficient elaboration of this issue in historiography can be explained both by the persistence of disciplinary boundaries and by the complexity of the subject itself.

The activity of Sh.A. Abdiraman was of great importance for the further development of historiography. His role should be assessed not only in the context of biographical representation of the scholar and the publication of his works, but also in terms of creating an institutional foundation for further research. This constitutes the methodological significance of that stage. Without the publication of the scholar's works, the establishment of a specialized center, and the creation of a stable research environment, a deeper analysis of his writings would hardly have been possible. At the same time, it should be noted that this stage was oriented primarily toward the accumulation of materials and their introduction into scholarly circulation, whereas their critical interpretation was still at an early stage of development.

The works of M.B. Nurpeisova mark a transition to a broader understanding of A.Zh. Mashanov's scholarly legacy, extending beyond a narrowly national context. This turn was conditioned by broader changes in post-Soviet Kazakhstani scholarship, which became increasingly oriented toward incorporating the national intellectual legacy into the global academic space. As a consequence, Akzhan Zhaksybekovich appears not only as a figure who contributed to the development of national scholarship, but also as a scholar whose legacy is of interest to the international academic community. At the same time, the expansion of the interpretive field does not eliminate the need to take into account the historical environment, ideological conditions, and cultural context in which his scholarly views were formed.

In the works of Z.O. Dukenbayeva, the scholar's legacy is examined within a broad historical-cultural and socio-political context. The scholarly significance of this approach lies in the fact that it is oriented not only toward revealing the content of the scholar's works, but also toward identifying the factors that shaped his scholarly views and methodological principles. This makes it possible to consider A.Zh. Mashanov not only as a natural scientist, but also as a thinker who addressed problems of historical memory, cultural continuity, and national self-consciousness. At the same time, such an approach requires maintaining a balance between interpreting his personality within a broader cultural framework and analyzing the specific dimensions of his scholarly legacy.

In N.B. Smagulov's studies, the scholar's legacy is examined through the prism of historical-philosophical issues, spiritual continuity, and the ideological conditions of the Soviet era. The scholarly significance of this approach lies in the fact that it broadens the scope of inquiry and places the study of Akzhan Zhaksybekovich's life and work within the wider context of the interaction between scholarship, power, and national self-consciousness. At the same time, N.B. Smagulov's works contribute to a fuller disclosure of the content of the scholar's intellectual quest, especially with regard to ancient metallurgy and the historical and cultural heritage of Kazakhstan. At the same time, however, an interpretation of the scholar's legacy primarily through external ideological circumstances requires caution, since an objective assessment of his contribution must take into account not only external political factors but also the intrinsic scholarly value of his ideas.

The studies of G.S. Zhugenbayeva occupy an important place in the analysis of A.Zh. Mashanov's historical views. In them, the scholar addresses issues of historical memory, Turkic cultural heritage, spiritual continuity, and national self-consciousness. The scholarly significance of this approach lies in the fact that it makes it possible to consider Akzhan Zhaksybekovich's legacy as part of a broader process of rethinking national history and overcoming Eurocentric interpretations of the past. In this context, his works correspond to contemporary trends in the decolonization of knowledge and in the formation of independent historiographical perspectives. At the same time, this approach requires careful verification of primary sources. Otherwise, there is a risk of attributing to the scholar ideas that do not actually follow from his works, but instead reflect only our own interpretation.

The analysis conducted shows that differences in the interpretation of A.Zh. Mashanov's scholarly legacy are inevitable. Above all, they are connected with the disciplinary affiliation of researchers: specialists in geology, history, and the history of science naturally emphasized different aspects of his activity. The chronological context in which these studies were produced was also significant: works of the late Soviet and early post-Soviet periods differed from contemporary scholarship not only in subject matter, but also in interpretation. In addition, differences in assessment were shaped by the state of the source base, since the gradual introduction of A.Zh. Mashanov's works into scholarly circulation expanded the possibilities for a more comprehensive study of his legacy. For this reason, the existing divergences in the literature should be regarded

not as purely subjective judgments, but as the result of differences in research objectives, methodological approaches, and degrees of source accessibility.

Having analyzed the works of Kazakhstani scholars devoted to the life and activity of A.Zh. Mashanov, we conclude that contemporary historiography is gradually forming a more holistic image of Akzhan Zhaksybekovich as an interdisciplinary scholar whose activity encompassed geology, mine surveying, Farabi studies, the history of science, and the humanities. At the same time, this process cannot yet be considered complete. Despite the considerable number of publications devoted to the scholar, his historical views have not yet received sufficient conceptual analysis. The least developed issues remain the relationship between the natural-scientific and humanistic components of his legacy, the place of his ideas in the intellectual history of Kazakhstan in the second half of the twentieth century, and their influence on the development of domestic historical scholarship.

The significance of the historiographical analysis conducted lies not only in the possibility of reconstructing the stages in the study of A.Zh. Mashanov's legacy, but also in identifying the methodological potential of his works. The interdisciplinary character of his scholarly approach remains relevant both for the history of science and for contemporary national historiography, which is increasingly oriented toward a comprehensive understanding of national history and intellectual tradition.

Conclusions

The historiographical study conducted made it possible to systematize the main stages in the examination of the life, scholarly activity, and historical views of Akzhan Zhaksybekovich in domestic scholarship. It was established that the development of historiography on this subject includes biographical, source-based and institutional, comprehensive-biographical, and conceptual-analytical stages. The study also revealed that the body of works devoted to the scholar has expanded considerably through the publication of previously unpublished writings and the introduction of new materials into scholarly circulation, which has made it possible to deepen substantially our understanding of his life, academic activity, and place in the history of Kazakhstani scholarship.

An analysis of the works of Sh.A. Abdіraman, M.B. Nurpeisova, Z.O. Dukenbayeva, N.B. Smagulov, and G.S. Zhugenbayeva devoted to A.Zh. Mashanov leads to the conclusion that these scholars have made a significant contribution to the interpretation of Mashanov's intellectual legacy. Their studies have illuminated different aspects of his life and academic activity. Each of these works emphasizes the uniqueness of his contribution and reveals different dimensions of his scholarly activity, allowing us to conclude that his significance extends both to his own time and to subsequent generations. Collectively, these studies contribute to the formation of a holistic and multifaceted understanding of the life and scholarly activity of Akzhan Zhaksybekovich.

The systematization and generalization of the results obtained by these scholars make it possible not only to investigate individual facts of his biography and academic activity, but also to identify the methodological and intellectual significance of the professor's works, thereby creating a solid foundation for further research. In this regard, the contribution of the aforementioned scholars should be regarded as an important stage in the development of Kazakhstani scholarship, ensuring the continuity of knowledge and the expansion of academic discourse surrounding the scientific legacy of Akzhan Zhaksybekovich.

References

- 1 Левченко А.В. Машанов Акжан Жаксыбекович: библиография / А.В. Левченко, К.К. Куанышева, Б.Е. Сейдахметова. — Алматы: Казахский национальный технический университет, 1995. — 43 с.
- 2 Әбдіраман Ш. Ақжан Машани / Ш. Әбдіраман. — Алматы: Қазақстан, 2007. — 392 б.
- 3 Дүкенбаева З.О. Ақжан әл-Машани / З.О. Дүкенбаева, М.М. Талғатбек, А.Г. Шабамбаева. — Көкшетау, 2019. — 365 б.
- 4 Нұрпейісова М. Машановтың ғылыми мектебі = Научная школа Машанова = Schools of thought of Mashanov : ғылыми басылым / М. Нұрпейісова. — Алматы: Искандер, 2016. — 223 б.
- 5 Ғұлама ғалым Ақжан Жаксыбекұлы Әл-Машанидің 110 жылдық мерейтойына арнал. ғыл. таным. жинақ / ред. З.О. Дүкенбаева. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2016. — 391 б.
- 6 Дүкенбаева З.О. Ақжан Жаксыбекұлы Машанов / З.О. Дүкенбаева, М.М. Талғатбек. — Астана, 2016. — 342 б.
- 7 Дүкенбаева З.О. Әл-Фараби және Әл-Машани рухани дүниетанымы / З.О. Дүкенбаева, М.М. Талғатбек. — Алматы: ССК, 2017. — 403 б.

- 8 Shabambayeva A.G. A Comprehensive Study of Akzhan Mashanov's Islamic Heritage and Its Impact on Historical Scholarship / A.G. Shabambayeva, Z.O. Dukenbayeva, A.M. Turlybekova // Journal of Al-Tamaddun. — 2025. — Vol. 20, № 1. — P. 133–144.
- 9 Мархабаев А.Х.Ф. Ақжан Жақсыбекұлы Әл-Машани [Электрондық ресурс] / А.Х.Ф. Мархабаев. — Қолжетімділігі: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2528>.
- 10 Құсайынұлы А.А. Ақжан Машановтың қоғамдық-саяси және ғылыми қызметі [Электрондық ресурс] / А.А. Құсайынұлы. — Қолжетімділігі: <https://bilimainasy.kz/ақжан-машановтың-қоғамдық-саяси-және/>
- 11 Мәмет С. Ақжан ата [Электрондық ресурс] / С. Мәмет. — Қолжетімділігі: <https://egemen.kz/article/28097-aqdgan-ata>
- 12 Шапиян М. Ақжан Машани әл-Фарабиді қазаққа қалай қайтарды? [Электрондық ресурс] / М. Шапиян. — Қолжетімділігі: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/aqjan-mashani-al-farabidi-qazaqqa-qalai-qaitardy-1634/#gsc.tab=0>
- 13 Нуртазина Н. Герои, вернувшие казахам великого Аль-Фараби: ученый Ақжан Машанов и писатель Ануар Алимжанов [Электронный ресурс] / Н. Нуртазина. — Режим доступа: <https://regtv.kz/2019/12/12/ent-geroi-vernuvshie-kazaham-velikogo-al-farabi-uchenyj-akzhan-mashanov-i-pisatel-anuar-alimzhanov.html>
- 14 Смағұлов Н.Б. Әл-Фараби мұралары жөнінде Ақжан Машановтың Кувейтте жарық көрген мақаласының тарихы (мұрағат мәліметтері бойынша) [Электрондық ресурс] / Н.Б. Смағұлов. — Қолжетімділігі: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9059>
- 15 Смағұлов Н.Б. Ақжан Машанов және Әбу Насыр Әл-Фараби: тұлғалар феномендегі рухани сабақтастық / Н.Б. Смағұлов // Жуасов оқулары — 23: респб. ғыл.-практ. конф. мат. — Қарағанды: Calibri, 2019. — Б. 44–51.
- 16 Амрина М.С. Ақжан Машановтың ғылыми және рухани мұрасы / М.С. Амрина, Н.Б. Смағұлов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2022. — № 4. — С. 104–112.
- 17 Жугенбаева Г.С. Ақжан әл-Машани көзқарасындағы ұлттық тарихи таным мәселелері [Электрондық ресурс] / Г.С. Жугенбаева. — Қолжетімділігі: <https://ije.kz/?p=5635>
- 18 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2005. — Т. 1. — 352 б.
- 19 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2005. — Т. 2. — 296 б.
- 20 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2006. — Т. 4. — 288 б.
- 21 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2007. — Т. 5. — 296 б.
- 22 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2007. — Т. 6. — 224 б.
- 23 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2007. — Т. 8. — 219 с.
- 24 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2008. — Т. 9. — 296 б.
- 25 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2008. — Т. 10. — 236 б.
- 26 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2009. — Т. 11. — 320 б.
- 27 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2009. — Т. 12. — 280 б.
- 28 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2010. — Т. 13. — 400 б.
- 29 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2010. — Т. 14. — 392 б.
- 30 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т. 15. — 432 б.
- 31 Әл-Машани А. Шығармалар жинағы: [16 т.] / құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т. 16. — 416 б.
- 32 Центральный Государственный Архив Республики Казахстан. — Ф. 2285. — Оп. 1. — Д. 134. — Л. 1-2.

А.Г. Шабамбаева, Б.Н. Абдрахманов, З.Ш. Айткенов

Отандық тарихнамадағы Ақжан Машановтың ғылыми мұрасы

Мақалада геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың өмірі, ғылыми қызметі және зияткерлік мұрасына арналған зерттеулерге тарихнамалық талдау жасалды. Оның еңбектерінің отандық ғылымда зерттелу деңгейі қарастырылып, ғылыми мұрасын пайымдаудың негізгі бағыттары айқындалды, сондай-ақ тарихнамада жеткілікті дәрежеде ашылмаған мәселелер шеңбері анықталды. А.Ж. Машановтың XX ғасырдағы қазақ зиялы қауымының көрнекті өкілі ретіндегі бейнесінің қалыптасуына ерекше назар аударылған; оның ғылыми қызметі жаратылыстану және гуманитарлық білім салаларының пәнаралық ықпалдастығы аясында дамығаны көрсетілді. Зияткерлік өмірбаян, дербес тарих, Қазақстанның ұлттық зиялы қауымының тарихы мәселелеріне арналған еңбектер, сондай-ақ Ақжан Жақсыбекұлына тікелей қатысты арнайы зерттеулер талданды. Анықталғандай, зерттеудің бастапқы кезеңінде жарияланымдарда сипаттамалық-өмірбаяндық және публицистикалық ұстаным басым болып, негізгі назар оның геология, тау-кен ісі және педагогикалық қызмет салаларындағы еңбегіне аударылған. Сонымен бірге ғалымның тарихи көзқарастары, Қазақстанның көне тарихы, мәдени мұра, ғылым тарихы және рухани сабақтастық жөніндегі зерттеулері ұзақ уақыт бойы дербес зерттеу нысанына айналмаған. Дереккөздік базаның кейіннен кеңеюі, бұрын қолжетімсіз

болған еңбектердің жариялануы және жаңа мәліметтердің ғылыми айналымға енгізілуі зерттеудің неғұрлым жүйелі деңгейге көшуіне ықпал еткені туралы айтылған. А.Ж. Машановтың ғылыми мұрасын зерттеудің негізгі бағыттары ашып көрсетілді. Оларға оның геологияны, тау-кен ісін, фарабитануды дамытуға қосқан үлесі, Қазақстанның көне тарихы мен ежелгі металлургиясын зерттеуі, сондай-ақ оның еңбектерін тарихи жады, ұлттық сана және мәдени сабақтастық контекстінде түсіндіру жатады. Қазіргі тарихнамада оның ғылыми мұрасын бағалауда әртүрлі тәсілдердің сақталып отырғаны анықталды: бірқатар еңбектерде жаратылыстану-ғылыми қырына басымдық берілсе, енді бірінде тарихи-мәдени мәселелер алдыңғы орынға шығарылады, ал үшінші бір еңбектерде оның мұрасын тұтас пәнаралық жүйе ретінде қарастыруға талпыныс жасалған. Мақаланың ғылыми жаңалығы А.Ж. Машановтың ғылыми мұрасын зерттеудің негізгі кезеңдерін жүйелеуден және оған арналған историографияның даму логикасын айқындаудан көрінеді. Биографиялық, деректік-институционалдық, кешенді-биографиялық және тұжырымдамалық-талдамалық кезеңдер сараланды. Ең аз зерттелген мәселелер ретінде оның мұрасындағы жаратылыстану-ғылыми және тарихи-гуманитарлық құрамдастардың арақатынасы, ғалымның геологиялық зерттеулері мен оның тарихи жинақтауларының өзара байланысы, оның зерттеулерінің XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның зияткерлік тарихындағы орны және көзқарастарының отандық тарихи ойдың дамуына ықпалы белгіленді. Осылайша, А.Ж. Машановқа арналған зерттеулер ауқымының едәуір кеңейгеніне қарамастан, оның ғылыми мұрасы әлі де толыққанды тұжырымдамалық тұрғыдан жан-жақты зерттеле қойған жоқ деген қорытынды жасауға болады. Оның еңбектерін қазақстандық ғылым тарихын, ұлттық интеллигенцияның рөлін және қазіргі историографияның әдіснамалық ұстанымдарын зерттеудің маңызды дереккөзі ретінде одан әрі қарастыру қажеттігі негізделді.

Кілт сөздер: Ақжан Машанов, тарихнамалық талдау, зияткерлік биография, қазақстандық тарихнама, ұлттық интеллигенция, пәнаралық тәсіл, тарихи жад, түрік өркениеті, фарабитану, ғылыми мұра.

А.Г. Шабамбаева, Б.Н. Абдрахманов, З.Ш. Айткенов

Научное наследие Ақжан Машанова в отечественной историографии

В статье дан историографический анализ исследований, посвященных жизни, научной деятельности и интеллектуальному наследию Ақжана Жаксыбековича Машанова, доктора геолого-минералогических наук, профессора, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР. Рассматривается степень изученности его трудов в отечественной науке, выявляются основные направления научного осмысления его наследия, а также определяется круг вопросов, получивших недостаточное освещение в историографии. Особое внимание уделено формированию представлений об А.Ж. Машанове как об известном представителе казахской национальной интеллигенции XX века, чья научная деятельность развивалась в русле междисциплинарного взаимодействия естественно-научного и гуманитарного знания. Проанализированы работы по интеллектуальной биографии, персональной истории, истории национальной интеллигенции Казахстана, а также специальные исследования, посвященные непосредственно Ақжану Жаксыбековичу. Установлено, что на раннем этапе изучения в публикациях преобладал описательный-биографический и публицистический подход, в рамках которого основное внимание уделялось его заслугам в области геологии, горного дела и педагогической деятельности. При этом исторические взгляды ученого, его исследования по древней истории Казахстана, культурному наследию, истории науки и духовной преемственности длительное время не становились предметом самостоятельного исследования. Показано, что последующее расширение источниковой базы, публикация ранее недоступных работ и введение в научный оборот новых данных способствовали переходу к более системному уровню исследования. Раскрыты основные направления изучения научного наследия А.Ж. Машанова, включающие его вклад в развитие геологии, горного дела, фарабиеведения, исследование древней истории и древней металлургии Казахстана, а также интерпретации его трудов в контексте исторической памяти, национального самосознания и культурной преемственности. Выявлено, что в современной историографии сохраняются различные подходы к оценке его научного наследия: в одних работах приоритет отдается естественно-научной составляющей, в других — историко-культурной проблематике, в третьих предпринималась попытка рассмотреть его труды как целостную междисциплинарную систему. Научная новизна статьи заключается в систематизации основных этапов исследования научного наследия А.Ж. Машанова и в выявлении логики развития посвященной ему историографии. Определены биографический, источниково-институциональный, комплексно-биографический и концептуально-аналитический этапы. Установлены наименее разработанные проблемы, к которым относятся соотношение естественно-научного и историко-гуманитарного компонентов его наследия, взаимосвязь геологических исследований ученого с его историческими обобщениями, место его исследований в интеллектуальной истории Казахстана во второй половине XX века и влияние его взглядов на развитие отечественной исторической мысли. Таким образом, можно сделать вывод о том, что, несмотря на значительное расширение круга исследований, посвященных А.Ж. Машанову, его научное наследие еще не получило исчерпывающего концептуального исследования. Обоснована необходимость дальнейшего изучения его трудов как важного источника для исследования истории казахстанской науки, роли национальной интеллигенции и методологических подходов современной историографии.

Ключевые слова: Акжан Машанов, историографический анализ, интеллектуальная биография, казахстанская историография, национальная интеллигенция, междисциплинарный подход, историческая память, тюркская цивилизация, фарабизм, научное наследие.

References

- 1 Levchenko, A.V., Kuanysheva, K.K., & Seidakhmetova, B.E. (1995). *Mashanov Akzhan Zhaksybekovich: bibliografiia* [Mashanov Akzhan Zhaksybekovich: Bibliography]. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi tekhnicheskii universitet [in Russian].
- 2 Abdiraman, Sh. (2007). *Akzhan Mashani* [Akzhan Mashani]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 3 Dukenbayeva, Z.O., Talgatbek, M.M., & Shabambaeva, A.G. (2019). *Akzhan al-Mashani* [Akzhan al-Mashani]. Kokshetau [in Kazakh].
- 4 Nurpeisova, M.B. (2016). *Mashanovtyn gylimi mektebi = Nauchnaia shkola Mashanova = Schools of thought of Mashanov: gylimi basylm — scientific collection*. Almaty: Iskander [in Kazakh, in Russian, in English].
- 5 Dukenbayeva, Z.O. (2016). *Gulama galym Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashanidin 110 zhylqyq mereitoiyna arналған gylimi tanyndyq zhinaq* [A Scientific and Educational Collection Dedicated to the 110th Anniversary of the Outstanding Scholar Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashani]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziiia Ul'tyq Universiteti [in Kazakh].
- 6 Dukenbayeva, Z.O., & Talgatbek, M.M. (2016). *Akzhan Zhaksybekuly Mashanov* [Akzhan Zhaksybekuly Mashanov]. Astana [in Kazakh].
- 7 Dukenbayeva, Z.O., & Talgatbek, M.M. (2017). *Al-Farabi zhane al-Mashani ruhani dunietanymy* [The Spiritual Worldview of al-Farabi and al-Mashani]. Almaty: CCK [in Kazakh].
- 8 Shabambayeva, A.G., Dukenbayeva, Z.O., & Turlybekova, A.M. (2025). A Comprehensive Study of Akzhan Mashanov's Islamic Heritage and Its Impact on Historical Scholarship. *Journal of Al-Tamaddun*, 20, 1, 133–144.
- 9 Markhabayev, A.Kh.F. *Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashani* [Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashani]. *adebiportal.kz*. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2528.%> [in Kazakh].
- 10 Kusainuly, A.A. Akzhan Mashanovtyn qogamdyq-saiasi zhane gylimi qyzmeti [Akzhan Mashanov's Socio-Political and Scientific Activity]. *bilimainasy.kz*. Retrieved from <https://bilimainasy.kz/акжан-машановтың-қоғамдық-саяси-және/>
- 11 Mamet, S. Akzhan ata [Akzhan ata]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/28097-aqdgan-ata> [in Kazakh].
- 12 Shapiian, M. Akzhan Mashani Al-Farabidi qazaqa qalai qaitardy? [How Akzhan Mashani Reintroduced Al-Farabi to the Kazakh People]. *islam.kz*. Retrieved from <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/aqjan-mashani-al-farabidi-qazaqqa-qalai-qaitardy-1634/#gsc.tab=0> [in Kazakh].
- 13 Nurtazina, N. Geroi, vernuvshie kazakhm velikogo Al-Farabi: uchenyi Akzhan Mashanov i pisatel Anuar Alimzhanov [Heroes Who Returned the Great Al-Farabi to the Kazakhs: Scholar Akzhan Mashanov and Writer Anuar Alimzhanov]. *regtv.kz*. Retrieved from <https://regtv.kz/2019/12/12/ent-geroi-vernuvshie-kazahm-velikogo-al-farabi-uchenyi-akzhan-mashanov-i-pisatel-anuar-alimzhanov.html> [in Russian].
- 14 Smagulov, N.B. Al-Farabi muralary zhoninde Akzhan Mashanovtyn Kuveitte zharyq korgen maqalasynyn tarikhy (muragat malimetteri boynsha) [History of Akzhan Mashanov's Article on al-Farabi's Heritage Published in Kuwait (Based on Archival Materials)]. *e-history.kz*. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9059> [in Kazakh].
- 15 Smagulov, N.B. (2019). Akzhan Mashanov zhane Abu Nasr al-Farabi: tulgalar fenomendegi rukhani sabaktastyq» [Akzhan Mashanov and Abu Nasr al-Farabi: Spiritual Continuity in the Phenomenon of Great Personalities]. *Zhuasov oqulary – 23: Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia materialdary — Zhuasov Readings – 23: Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference* (pp. 44–51) [in Kazakh].
- 16 Amrina, M.S., & Smagulov, N.B. (2022). Akzhan Mashanovtyn gylimi zhane rukhani muras [Akzhan Mashanov's Scientific and Spiritual Heritage]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiiia seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 4, 104–112 [in Kazakh].
- 17 Zhugenbayeva, G.S. Akzhan Al-Mashani kozqarasyndagy ulttyq tarikhi tanyim maseleleri [Issues of National Historical Consciousness in Akzhan Al-Mashani's Views]. *iie.kz*. Retrieved from <https://iie.kz/?p=5635> [in Kazakh].
- 18 Abdraman Sh. (Ed.). (2005). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 1. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 19 Abdraman Sh. (Ed.). (2005). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 2. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 20 Abdraman Sh. (Ed.). (2006). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 4. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 21 Abdraman Sh. (Ed.). (2007). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 5. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 22 Abdraman Sh. (Ed.). (2007). al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 6. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 23 Abdraman Sh. (Ed.). (2007). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 8. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].

- 24 Abdraman Sh. (Ed.). (2008). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 9. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 25 Abdraman Sh. (Ed.). (2008). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 10. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 26 Abdraman Sh. (Ed.). (2009). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 11. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 27 Abdraman Sh. (Ed.). (2009). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 12. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 28 Abdraman Sh. (Ed.). (2010). al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 13. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 29 Abdraman Sh. (Ed.). (2010). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 14. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 30 Abdraman Sh. (Ed.). (2011). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 15. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 31 Abdraman Sh. (Ed.). (2011). Al-Mashani A. Shygarmalar zhinagy: 16 tomdyq [Collected Works in 16 Volume]. Vol. 16. Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 32 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2285. — Op. 1. — D. 134. — L.1, 2. [in Kazakh].

Information about the authors

Anara G. Shabambayeva — PhD, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3663-1368>

Baurzhan N. Abdrakhmanov — Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

Ziyat Sh. Aitkenov — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8070-7150>

А.Б. Альдибаева^{*} , К.О. Сейтказина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: 1508_aida@mail.ru; seitkazina_ko@enu.kz)

XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы шариғат пен әдет нормаларының өзара ықпалының тарихи ерекшеліктері

Мақалада XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы шариғат пен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалы, оның рухани мәдениетке әсері және олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлі қарастырылды. Тақырыптың өзектілігі дәстүрлі қоғамның рухани мәдениетінің қалыптасу негіздерін, оның тарихи сабақтастығы мен даму жолын ғылыми тұрғыда талдау қажеттілігімен айқындалады. Авторлар әдет-ғұрып нормаларының қоғамдық қатынастарды реттеудегі қызметі, олардың әлеуметтік құрылыммен, дүниетанымдық құндылықтармен және құқықтық санамен байланысы ғылыми айналымдағы материалдар негізінде талдаған. Дәстүрлі әдет нормаларының өзгермелі тарихи-саяси жағдайларға бейімделу ерекшеліктеріне талдау жасалды. Қазақ халқының дәстүрлі әдет нормалары көшпелі өркениеттің ажырамас бөлігі ретінде қалыптасып, қоғамдық қатынастарды реттеуде маңызды қызмет атқарды. Бұл нормалар қоғамның ішкі тұрақтылығын қамтамасыз етіп, әлеуметтік үйлесімділікті сақтаудың тиімді құралы болды. Сонымен қатар әдет-ғұрып ережелері құқықтық сананың қалыптасуына ықпал етіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан рухани құндылықтардың беріктігін қамтамасыз етті. Осыған орай, зерттеу барысында қазақ қоғамындағы әдет нормалары мен шариғат заңдарының өзара ықпалы негізінде қалыптасқан рухани мәдениеттің мазмұны ашылып, олардың қоғамдық санаға, құқықтық тәжірибеге және күнделікті өмір салтына тигізген ықпалы анықталды. Шариғат пен әдет нормаларының өзара ықпалдасуы нәтижесінде қалыптасқан құндылықтық бағдарлар мен мәдени сабақтастықтың ерекшеліктері жүйелі түрде қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ халқының әдет нормалары шариғат заңдарына қайшы келмейтіні, олардың негізгі қағидаларымен үйлесімде дамығаны және көшпелі өркениеттің ерекшеліктерімен сабақтастықта қалыптасқаны анықталды. Әдет нормалары қазақ қоғамының күнделікті өмірін, әлеуметтік қатынастарын және моральдық қағидаларын реттеуде жетекші рөл атқарса, шариғат заңдары бұл жүйені рухани-діни тұрғыдан толықтырып отырған. Бұл өзара ықпалдастық қазақ қоғамындағы құқықтық сананың ерекшелігін айқындап, оның ішкі тұтастығын берік етті. Көне түркі қоғамының құқықтық дәстүрлері мен заңдарының ықпалы қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуында маңызды фактор болғаны анықталды. Түркі дәуіріндегі құқықтық нормалар, билік құрылымы және әлеуметтік қатынастарды реттеу тәжірибесі қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесінде тарихи сабақтастық ретінде сақталып, жаңа мазмұнмен толықтырылды.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, шариғат заңдары, әдет-ғұрып нормалары, құқықтық жүйе, рухани мәдениет, тарихи сабақтастық, көшпелі өркениет.

Kipicne

Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтың өмірлік тәжірибесі мен мәдени құндылықтарының негізінде қалыптасқан әлеуметтік-мәдени құбылыс. Әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер қоғамның тұрмыс-тіршілігін, өндірістік дағдыларын, дүниетанымдық ұстанымдарын айқындап, ұзақ тарихи кезеңдерде өзгеріп, жетіліп отырған. Осы тұрғыдан алғанда, әдет нормалары қоғамдық қатынастарды реттеудің ғана емес, сонымен қатар рухани мәдениетті қалыптастырудың маңызды тетігі ретінде көрінеді.

Мақаланың хронологиялық шеңбері ретінде XIX ғ. соңы — XX ғ. бас кезеңін қамтиды және бұл тарихи-әлеуметтік, саяси өзгерістердің қарқын алуымен негізделеді. Бұл кезеңде қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы сыртқы ықпалдардың, әсіресе әкімшілік реформалардың әсерінен түбегейлі өзгеріске ұшырады. Аталған реформалар дәстүрлі басқару жүйесін әлсіретіп, құқықтық қатынастардың жаңа үлгілерін енгізді. Сонымен қатар бұл кезеңде әдет-ғұрып нормалары мен шариғат заңдарының өзара ықпалы айқын көрініс тауып, қоғамдық қатынастарды реттеудің негізгі тетіктері ретінде қатар қолданылды.

Қазақ халқының әдет нормалары ұлттың тарихи дамуымен тығыз байланыста болып, дүниетанымдық көзқарасымен сабақтастықта дамыды. Ислам діні қазақ даласына негізінен бейбіт

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: 1508_aida@mail.ru

жолмен келіп, уақыт өте келе күнделікті өмір салтының ажырамас бөлігіне айналды. Нәтижесінде шарифат заңдары мен дәстүрлі әдет нормалары арасында қарама-қайшылықтан гөрі өзара бейімделу және толықтыру үрдісі қалыптасты. Бұл өзара ықпалдастықты қазақ қоғамының құқықтық тәжірибесінде және күнделікті өмірінде нақты көріністерден байқауға болады. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты — XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы шарифат пен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалын тарихи тұрғыдан кешенді талдау, олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін және рухани мәдениетті қалыптастырудағы маңызын айқындау. Алға қойған мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттерді шешу көзделді: қазақ қоғамындағы дәстүрлі әдет-ғұрып нормаларының қалыптасу ерекшеліктері мен құқықтық жүйедегі орнын анықтау, шарифат заңдарының қазақ даласына таралу үдерісін және оның әлеуметтік-құқықтық қатынастарға ықпалын талдау, қазақ қоғамындағы әдет нормалары мен шарифат заңдарының өзара байланысын тарихи деректер негізінде көрсету, олардың ықпалдастығы нәтижесінде қалыптасқан рухани мәдениет ерекшеліктерін айқындау.

Шарифат пен әдет нормаларының өзара ықпалы мәселесі жалпы ғылыми әдебиеттерде әртүрлі қырынан қарастырылғанымен, олардың XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы нақты көріністері, құқықтық тәжірибеде іске асу тетіктері жеткілікті деңгейде кешенді түрде зерттелмеген. Әсіресе, осы кезеңдегі әлеуметтік-мәдени өзгерістер жағдайында әдет-ғұрып пен шарифат нормаларының өзара ықпалдасу сипаты, олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі нақты рөлі мен өзара үйлесім механизмдері арнайы ғылыми талдауды қажет етеді. Сонымен қатар осы үдерістің қазақ қоғамының рухани мәдениетіне, құқықтық санасына және әлеуметтік құрылымына тигізген ықпалы толық ашылмаған. Сол себепті, зерттеу мәселесі қазақ қоғамындағы шарифат заңдары мен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалының нақты тарихи кезең мен аймақтық ерекшелік негізінде жүйелі түрде зерттелмеуінде болып отыр.

Қазіргі ғылыми айналымдағы еңбектерде бұл мәселе көбіне жалпы сипатта қарастырылып, құқықтық нормалардың өзара әрекеттесу тетіктеріне, олардың қоғамдық қатынастардағы нақты көріністері мен өңірлік айырмашылықтарына талдау жасалмаған. Және бұл екі құқықтық жүйенің қоғамдағы орны, олардың бірін-бірі толықтыру немесе шектеу деңгейі, сондай-ақ нақты құқықтық тәжірибеде қалай жүзеге асқаны жөніндегі мәселелер ғылыми тұрғыдан толық ашылмаған. Зерттеудің ғылыми жаңалығы XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы шарифат заңдары мен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалдастығының нақты тарихи мазмұнын ашумен және исламдық ықпалдың деңгейі мен оның дәстүрлі құқықтық нормаларға әсері алғаш рет өңірлік материалдар негізінде жүйелеумен анықталады.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің негізгі материалдары кешенін қазақтың дәстүрлі әдет нормалары жөніндегі жазба деректер, шарифат заңдары мен қазақ қоғамының рухани мәдениеті, дәстүрлі құқықтық жүйесі, салт-дәстүрлері мен діни ұстанымдары қамтылған ғылыми зерттеулер құрайды. Мақала тақырыбына тікелей қатысты ғылыми зерттеулердің саны шектеулі болғанымен, мәселенің жекелеген сұрақтары әртүрлі кезеңдердегі ғылыми еңбектерде ішінара көрініс тапқан, сондықтан, тақырыпты зерттеу барысында XIX ғ. соңынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Атап өту қажет, XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамының құқықтық және рухани өмірі әдет-ғұрып нормалары мен шарифат заңдарының өзара ықпалы мәселесі көбінесе отандық ғалымдардың еңбектерінде зерделенді. Тақырыпқа қатысты еңбектерде дәстүрлі әдет нормаларының көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымын, тұрмыс-тіршілігін және қоғамдық қатынастарын реттеудегі негізгі тетік болғаны, ал ислам діні мен шарифат қағидаларының бұл жүйені рухани-діни тұрғыдан толықтырғаны атап көрсетіледі. Біз қарастырған зерттеулерде шарифат пен әдет нормаларының өзара ықпалы неке-отбасылық қатынастарда, мұрагерлік құқықта, дауларды шешу тәжірибесінде және моральдық-этикалық ұстанымдар жүйесінде көрініс табуы мәселесі жан-жақты талданады. Бұл еңбектерде әдет нормаларының әлеуметтік қатынастарды реттеудің негізгі практикалық тетігі болғаны, ал шарифат заңдарының қоғамдағы мінез-құлық нормаларын моральдық-діни тұрғыдан негіздегені көрсетіледі.

Тақырыпты зерттеу барысында тарихи талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы қазақ қоғамындағы әдет нормалары мен шарифат заңдарының қалыптасу ерекшеліктері, олардың құқықтық жүйедегі орны және өзара ықпалына талдау жасалды. Және құқықтық нормалардың тарихи

эволюциясын және олардың қоғамдық қатынастардағы қызметін де анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи салыстыру әдісінің негізінде XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы әдет нормалары мен шариғат заңдарының өзара ықпалы алдыңғы кезеңдермен салыстырыла талданды. Сондай-ақ жүйелеу әдісінің негізінде әртүрлі ғылыми еңбектер мен деректердегі мәліметтер бір жүйеге келтірілді және зерттеліп отырған мәселенің тұтас ғылыми көрінісі қалыптастырылды.

Нәтижелері

XVIII–XIX ғғ. Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуі қазақ қоғамының құқықтық жүйесіне елеулі өзгерістер алып келді. Патшалық билік қазақ даласын әкімшілік тұрғыдан игеру мақсатында дәстүрлі басқару институттарын, соның ішінде әдет-ғұрып заңдарын жүйелеу мен қайта қарастыруға кірісті. Негізінен, XIX ғ. ортасына дейін қазақ қоғамында әдет-ғұрып нормалары басымдыққа ие болды. Ішкі даулар, шаруашылық, отбасылық және қылмыстық істер негізінен дәстүрлі құқық шеңберінде шешілді. Алайда экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің ықпалымен жаңа құқықтық институттар енгізіле бастады. Әсіресе хандық биліктің әлсіреуі мен билер сотының рөлінің төмендеуі дәстүрлі құқықтық жүйенің трансформациясына алып келді. Патша үкіметі тарапынан қалыптасқан жүйені әлсіретуге бағытталған саясатын белсенді түрде жүргізді. Осы мақсатта дәстүрлі басқару жүйесін қайта құру үшін 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» және 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» енгізілді.

Бұл реформалар хандық билікті жойып, оның орнына округтік және әкімшілік басқару жүйесін қалыптастырды. Сонымен қатар патша үкіметі билер сотының құзыретін шектеп, оның қызметін ресми әкімшілік бақылауға алды. Әдет-ғұрып нормаларын жазбаша түрде кодификациялау арқылы оларды мемлекеттік басқару жүйесіне бейімдеуге әрекет жасалды. 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалар қазақ даласын толықтай империялық басқару жүйесіне енгізіп, дәстүрлі құқықтық институттардың ықпалын одан әрі әлсіретті. Яғни, осы реформалар нәтижесінде империялық құқықтық жүйе біртіндеп дәстүрлі құқықтық институттарды ығыстыра бастады. Билер сотының құзыреті тарылып, маңызды істер империялық сот органдарына берілді, ал дәстүрлі құқық нормалары тек жергілікті деңгейдегі ұсақ дауларды шешумен шектелді. Құқықтық жүйедегі бұл өзгерістер қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымына да әсер етіп, жаңа басқару тетіктерінің қалыптасуына алып келді [1; 45].

Жалпы қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің қалыптасуында тарихи-мәдени және географиялық факторлардың маңызды рөл атқарды. Аталған аймақтың Сырдария аңғары, Жетісу мен Орта Азиямен тығыз байланыста орналасуы мұнда отырықшы және көшпелі мәдени элементтердің өзара ықпалдасуына әсер етті. Нәтижесінде қазақтардың дәстүрлі әдет-ғұрып жүйесі жергілікті ерекшеліктерге бейімделіп, көрші түркі халықтарының мәдени ықпалымен байытылды.

Зерттеу барысында қазақ қоғамында ислам дінінің ықпалы ерекше орын алғаны анықталды. Діни сенім мен дәстүрлі наным-сенімдердің синтезі нәтижесінде шариғат нормалары тұрмыстық және отбасылық рәсімдермен астасып, біртұтас мәдени-әлеуметтік жүйе қалыптастырды. Мәселен, баланың дүниеге келуіне байланысты ырымдар, әулиелерге қатысты сенімдер, неке және құдалық рәсімдері сияқты дәстүрлерде исламдық элементтер мен ежелгі дүниетанымдық түсініктер қатар сақталды [2; 202]. Ислам дініндегі сопылық ілімінің қазақ қоғамында исламның кең таралуына ерекше ықпал еткені белгілі. Сопылық ілім арқылы әулиелер культі қалыптасып, қасиетті орындарға зиярат ету кең өріс алды. Қожа Ахмет Ясауи сияқты сопылық дәстүр өкілдерімен байланысты зиярат ету, әулиелерді құрметтеу исламдық және жергілікті дәстүрлердің тоғысуының көрінісі болды. Және мұсылмандық дұғалар мен тұмарлар бұрынғы магиялық-символдық функцияларды сақтап, жаңа діни формада қолданылды.

XIX ғ. соңы — XX ғ. басында қазақ қоғамында ислам дінінің күнделікті өмірдің барлық саласына терең енген еді. Бұл кезеңде шариғат нормалары тек діни рәсімдермен шектелмей, білім беру, отбасылық қатынастар және қоғамдық тәртіпті реттеуде маңызды орын алды. Қазақ қоғамында ислам қағидалары кең таралғанымен, шариғат нормалары жергілікті әдет-ғұрыптармен үйлесімді түрде қолданылды. Діни білімнің таралуы медреселер мен молдалардың қызметі арқылы жүзеге асып, қоғамда исламдық құндылықтардың орнығуына ықпал етті [3; 186].

Жетісу өңіріндегі қазақтардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін талдау олардың шариғат нормаларымен өзара ықпалдастықта дамыған күрделі жүйе екенін көрсетті. Бұл өңірде ислам діні әлеуметтік қатынастарды реттеуші маңызды фактор ретінде көрініс тапқан. Әсіресе неке, мұрагерлік, жерлеу және қайырымдылыққа қатысты рәсімдерде шариғат талаптары дәстүрлі әдет нормаларымен

үйлесім таба отырып, құқықтық және моральдық тәртіпті қамтамасыз етті. Сонымен бірге жергілікті ерекшеліктерге байланысты шарифат нормалары толық күйінде емес, қазақ қоғамының қалыптасқан әдеттік құқық жүйесіне бейімделе отырып қолданылғаны байқалады [3; 182].

XX ғ. 20–30-жылдарынан бастап кеңестік билік ислам дініне қарсы жүйелі күрес жүргізіп, мешіттер мен медреселер жабылып, діни қызметкерлер қудалауға ұшырады. Шарифат нормаларының ресми құқықтық жүйедегі рөлі әлсіреп, олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі ықпалы шектелді. Діни білім беру жүйесінің жойылуы халықтың діни сауаттылығының төмендеуіне және ислам қағидаларының тұрмыстық деңгейде ғана сақталуына алып келді [4; 75]. Соған қарамастан қазақ қоғамында әдет-ғұрып нормалары мен исламдық заңдылықтар жойылмай, халықтың күнделікті өмірінде сақталып қалды. Әсіресе отбасылық қатынастар, неке, жерлеу, ас беру және діни жоралғыларда шарифат талаптары мен дәстүрлі әдет нормалары қатар қолданылып отырды. Кеңестік құдайсыздық саясатына қарамастан, халық арасында діни сенімнің сыртқы формалары әлсірегенімен, оның ішкі мазмұны, рухани мәні және әдеттік жүйемен байланысы сақталды.

Қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастардың толықтай шарифатқа негізделмеуінен әдет нормалары жетекші рөлін сақтап қалды. Дегенмен исламдық тәжірибелер мен әдет нормалары трансформацияға ұшырады. Мысалы, намаз оқу, ораза ұстау, садақа беру сияқты діни міндеттер толық көлемде орындалмаса да, олардың символдық және тұрмыстық формалары сақталып отырды. Діни рәсімдер көбінесе бейресми сипат алып, әулиелерге зиярат ету, жергілікті қасиетті орындарға табыну сияқты синкреттік дәстүрлер қолданыста болды. Әсіресе, патриархалдық-рулық құрылым жағдайында әдет нормалары қоғамдық өмірдің негізгі реттеушісі болып қалып, шарифатпен толықтырылып отырды. Бұл жағдай қазақ қоғамының құқықтық және рухани жүйесінің икемділігін, сондай-ақ оның тарихи дамуы барысында қалыптасқан ерекшеліктерін көрсетеді.

Сонымен қатар қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып және құқықтық жүйесінде билер институты ерекше маңызға ие болды. Дәстүрлі ортада билер тек сот қызметін атқарып қана қоймай, сонымен қатар халықтың құқықтық нормалары мен әдет-ғұрыптарының сақтаушылары әрі таратушылары болды. Олар даулы мәселелерді шешуде тек құқықтық нормаларға ғана емес, сонымен бірге ар-ождан, әділдік және бітімгершілік қағидаттарына сүйенген. Мәселен дауларды шешуде «жан беру» сияқты ант беру рәсімдері мен туыстық келісімге негізделген бітім жолдары кеңінен қолданылған [5; 119]. Бұл жағдай қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастардың формалды заңнан гөрі моральдық-этикалық нормаларға негізделгенін көрсетеді. Сонымен бірге мұндай тәжірибе әдет нормаларының қоғамдық өмірдегі басымдығын және олардың шарифат талаптарымен қатар, бірақ дербес түрде қызмет атқарғанын дәлелдейді.

Сырдария өңіріндегі қазақтардың отбасылық-әлеуметтік қатынастарында әдет-ғұрыптардың экономикалық және әлеуметтік реттеуші қызмет атқарғанын көрсетеді. Әсіресе қалыңмал институты некелік келісімнің белгілі бір шарты ғана емес, бастысы екі жақтың материалдық жауапкершілігін айқындайтын маңызды тетік болған. Қалыңмалдың төлену тәртібі, оның мөлшерін анықтау және төлеу мерзімінің икемділігі қоғамдағы келісім мен өзара мүдделерді үйлестіруге бағытталған. Ал, той рәсімдері көпсатылы құрылымға ие болған және олар әлеуметтік интеграция құралы ретінде қызмет атқарған. Үйлену, құдалық және оған қатысты жоралғыларда қауым мүшелерінің кеңінен қатысуы, сый-сияпат алмасу және рәсімдік әрекеттердің жүйелі түрде орындалуы қоғамдағы туыстық және әлеуметтік байланыстарды нығайтқан [6; 87-94]. «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», сондай-ақ кейінгі кезеңдегі «Қазақ» журналы мен басқа да басылымдарда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік құрылымы және дәстүрлі құқықтық нормалары туралы құнды мәліметтер жарияланды. Бұл материалдарда қазақ қоғамындағы әдет-ғұрыптардың сақталу деңгейі, олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлі, сондай-ақ заман ағымына байланысты өзгерістері кеңінен сипатталды [7; 185-193].

Зерттеу нәтижелері қазақ қоғамында исламның күнделікті өмірде «тұрмыстық ислам» түрінде қалыптасқанын және оның жергілікті әдет-ғұрыптармен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Р.М. Мустафинаның зерттеулерінде XIX ғ. соңы — XX ғ. басында қазақтар арасында ислам негізінен тұрмыстық деңгейде таралып, оның негізгі талаптары толық сақталмағанын атап көрсетеді. Халықтың басым бөлігі ислам қағидаларын ішінара ғана меңгеріп, діни рәсімдерді молдалардың қатысуымен орындаған, ал күнделікті өмірде жергілікті әдет-ғұрыптар басым болған [8; 29].

Отбасылық қатынастарда әмеңгерлік, қалыңмал, құдалық сияқты дәстүрлер сақталып, олар шарифат талаптарымен қатар өмір сүрген. Бұл жағдайда шарифат нормалары әдет-ғұрыптарға бейімделіп, олардың мазмұнын толықтырушы элемент ретінде қызмет атқарған. Яғни, қазақтардың

діни тәжірибесінде исламға дейінгі сенімдер кеңінен сақталған [8; 31]. Әулиелерге табыну, зиярат жасау, табиғат күштеріне байланысты нанымдар исламдық түсініктермен қатар қолданылған. Наурыз мерекесі, бақсылық сарқыншақтары, малға қатысты культтік түсініктер ислам ықпалына қарамастан жойылмай, жаңа мазмұнға ие болған.

Зерттеу барысында қазақ қоғамында діни білімнің институционалдық деңгейде әлсіз дамығаны анықталды, яғни мешіттер мен медреселер жүйесі кең таралмаған, діни білім көбіне ауызша берілген. Соның нәтижесінде ислам қазақ қоғамында қатаң жүйе ретінде емес, жергілікті әлеуметтік ортаға бейімделген икемді мәдени-діни қабат ретінде қалыптасты. Әдет-ғұрыптар жүйесінде шариғат нормаларының жанама ықпалы да байқалады. Әсіресе неке қию, туыстық қатынастарды реттеу және моральдық тәртіпті сақтау мәселелерінде исламдық қағидаттар дәстүрлі әдет нормаларымен астасып отырған. Қазақ қоғамында анимистік және шамандық түсініктердің сақталуын демонологиялық ұғымдар мен бақсылық институттардың болуынан көруге болады. Исламның таралуы бұл жүйені толық жоймаған, керісінше, оның көптеген элементтері исламдық түсініктермен ұштасып, жаңа мазмұнға ие болды.

Сонымен қатар қазақтардың тұрмысында діни синкретизм де сақталды, оны ислам нормалары мен көне сенімдер бір-бірін толықтырып, қатар өмір сүргенінен көруге болады. Отқа табыну, тәңірлік түсініктер, табиғат күштеріне сену сияқты элементтер исламдық тәжірибемен бірге қолданылды. Нәтижесінде қазақ қоғамында «тұрмыстық ислам» қалыптасып, ол ресми діни жүйеден гөрі халықтың күнделікті өміріне бейімделген, икемді және көпқабатты діни-мәдени құбылыс ретінде орнықты.

Кеңестік кезеңде ресми атеистік идеология үстемдік еткеніне қарамастан, ауылдық жерлерде, әсіресе Жетісу өңірінде, діни сенімдер мен ғұрыптық тәжірибелер тұрмыстық деңгейде сақталған. Дінилік ең алдымен отбасылық өмірде, салт-дәстүрлер мен күнделікті тәжірибеде көрініс тауып, халықтың дүниетанымының құрамдас бөлігі ретінде өмір сүрген. Діннің тұрмыстық деңгейде сақталуы оның ресми институттардан тыс өмір сүру қабілетін көрсетеді. Яғни, Жетісу өңіріндегі діни тәжірибелер халықтың әлеуметтік тәжірибесімен тығыз байланысты, өзгермелі, бірақ тұрақты мәдени құбылыс ретінде сипатталады [9; 37].

Халықтық дүниетаным жүйесінде табиғат құбылыстары мен маусымдық өзгерістерді тану маңызды орын алып, ол ай мен жұлдыз қозғалысына негізделген есептер, сондай-ақ тұрмыстық тәжірибемен ұштасқан білімдер арқылы көрініс тапқан. Бұл танымдық жүйе мифтер, аңыздар, өлең-жырлар арқылы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Наурыз, қымызмұрындық сияқты мерекелер мен аластау, от жағу, ошаққа қатысты рәсімдер халықтың рухани мәдениетінде орныққан дәстүрлі ғұрыптардың күрделі кешенін құрайды. Сонымен қатар жарапазан жырының түркі халықтарына ортақ сипаты оның діни-ғұрыптық және маусымдық мазмұны арқылы айқындалып, кең мәдени кеңістіктегі таралуын көрсетеді. Батырлық эпостардағы Кетбұға, Едіге, Есім хан бейнелері тарихи тұлғалардың халық жадында сақталуын қамтамасыз етіп, олардың түркі әлеміндегі ортақ мәдени-тарихи мұра ретіндегі маңызын айқындайды [10; 365].

Қазақ қоғамындағы шариғат пен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалы бірнеше аспектіден көрінеді. Әдет-ғұрып нормалары көшпелі өркениетке негізделген, дәстүр мен дүниетанымға сүйенген, шаруашылық-тұрмыстық қатынастардан қалыптасқан, көне түркі кезеңінен бастау алатын әдеттік-құқықтық тәжірибе. Ал, шариғат заңдары ислам діні негізінде қалыптасқан, Құран мен хадиске сүйенетін, мұсылмандық құқықтық дәстүр арқылы қазақ қоғамына енген жүйе. Әдет нормалары көшпелі қоғам жағдайында рулық қатынастардың үзілмей сақталуында, көшпелі мал шаруашылығындағы қатынастарды реттеуде үлкен рөл атқарды. Шариғат қоғамдағы рухани, әлеуметтік қатынастарды реттеп отырған.

Шариғаттың өзіне тән көптеген әдет ғұрыптық талаптары болды. Қарапайым адамның күнделікті іс әрекетіндегі міндеттері мен талаптары, ережелері белгіленген және қоғамдық қатынастардың барлық жақтарын қамтиды. Қоғам ішіндегі даулы мәселелерді шешу, қылмыстарды жазалау шариғатпен қатар қарастырылды. Шариғат ісі де көпшілік алдында билер ісі секілді ауызша жүргізілді. Қарыз беру, алу жолдары, шариғат бойынша мұсылмандар үшін бір-бірінің жоғын жоқтап жәрдемдесу мақсатында ерекше болды. Әдет нормалары мен шариғат заңдарының құқықтық жүйедегі орны маңызды саналды. Әдет нормалары қазақ қоғамының негізгі құқықтық реттеушісі ретінде қызмет атқарып, әлеуметтік қатынастардың басым бөлігін реттеді және билер соты арқылы жүзеге асырылды. Ал шариғат заңдары діни-құқықтық нормалар жүйесі ретінде неке-отбасылық, мұрагерлік және моральдық мәселелерді реттеуде қолданылды. Далалық заңдардан шариғаттың

айырмашылығы әр мұсылманның өз іс-әрекеті үшін жауаптылығы. Дәстүрлі қоғамда жауапкершіліктің бірнеше сатысы болды.

Әдет нормалары мен шариғат заңдарының тарихи бастаулары да сабақтас. Қазақ әдет нормалары бірнеше негізгі кезеңдер арқылы қалыптасты. Ең алдымен, оның негізін дағдылы құқық, яғни әдет-ғұрып жүйелері құрады. Кейінгі кезеңде қазақтың әдеттік-құқықтық қатынастарына шариғат заңдары ықпал етті. Үшінші кезеңде құқықтық жүйенің дамуына билеушілердің заңдық ережелері, яғни хан жарлықтары әсер етті. Ал соңғы кезеңде дәстүрлі қазақ қоғамында құқық шығармашылығын жүзеге асырған билер институты маңызды рөл атқарды. Сол себепті, қазақ қоғамында шариғат пен әдет-ғұрып нормаларының өзара ықпалы бар жүйе ретінде қалыптасқан еді. Шариғат нормалары толыққанды үстем құқықтық жүйеге айнамай, дәстүрлі әдет нормаларымен бейімделе отырып қолданылған, ал әдет-ғұрыптар өз кезегінде исламдық құндылықтармен мазмұндық тұрғыда толықтырылып отырды. Бұл өзара ықпал әсіресе отбасылық-құқықтық қатынастарда, діни рәсімдерде және күнделікті тұрмыста айқын көрініс тапты.

Талқылау

XIX ғ. қазақ қоғамының рухани мәдениеті, әдет нормалары мен діни мәселелері Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерінде көрініс тапты [11]. Ол қазақтардың діни сенімдерін синкреттік құбылыс ретінде қарастырып, шамандық пен ислам элементтерінің қатар өмір сүретінін атап көрсетті. Ал В.В. Радлов қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын этнографиялық тұрғыда сипаттап жазды [12]. А. Вамбери еңбектерінде ислам дінінің дәстүрлі қоғамға ықпалына назар аударылды. Ол исламның таралуын сыртқы ықпал ретінде қарастырып, оның жергілікті салт-дәстүрлермен өзара байланысын атап өтеді [13].

Қазақ қоғамының рухани құндылықтарын зерттеу ісі негізінен XX ғ. жүйелі түрде дамып, ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. В.В. Бартольдтің зерттеулерінде Орталық Азия халықтарының ислам дінін қабылдауы және оның әлеуметтік-мәдени өмірге тигізген ықпалы жан-жақты талданды. В.В. Бартольд исламның тек діни жүйе ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қатынастарды реттеуші маңызды фактор болғанын атап көрсетіп, оның дәстүрлі нормалармен, соның ішінде әдет-ғұрып ережелерімен өзара байланысына назар аударды. Ғалым еңбектерінде мәдени алмасу үдерістері, салт-дәстүр мен әдет нормаларының қалыптасуына табиғи орта мен тарихи жағдайлардың әсері, сондай-ақ рухани мәдениеттің эволюциясы кеңінен қарастырылды. Әсіресе, түркі халықтарының ұзақ тарихи кезеңдегі әлеуметтік, саяси және мәдени даму жолы жүйелі түрде сипатталып, ислам өркениетінің ықпалы ғылыми тұрғыдан негізделді [14].

Қазақ халқының мәдени және құқықтық байланыстарын зерттеуде А.Н. Бернштам да үлес қосты. Оның еңбектерінде отырықшы мәдениеттің дамуы, қалалық өмірдің қалыптасуы және әртүрлі мәдени ықпалдардың өзара әрекеттесу мәселелері қарастырылып, бұл үдерістердің дәстүрлі қоғам құрылымына, оның ішінде құқықтық қатынастарға әсері көрсетілді [15]. Сондай-ақ, В.К. Герн зерттеуінде қазақтардың мінез-құлқы мен тұрмыс-салтына сипаттама беріп, әдет-ғұрыптардың әлеуметтік маңызын айқындайды [5]. Ә.Х. Марғұланның зерттеулерінде көшпелі қоғамның тарихи-мәдени дамуын жаңа қырынан қарастырылып, дәстүрлі өмір салты мен құқықтық нормалардың өзара байланысын терең түсіндіруге мүмкіндік беретін тұжырымдар ұсынылды [16].

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқық жүйесін зерттеуде С.З. Зимановтың еңбектері ерекше орын алады. Ғалым қазақтың әдет-ғұрып құқығын дербес құқықтық жүйе ретінде қарастырып, оның тарихи қалыптасуы мен эволюциясын жан-жақты талдаған. С.З. Зимановтың зерттеулерінде көшпелі қоғамдағы құқықтық қатынастардың негізін әдет нормалары құрағаны, ал шариғаттың бұл жүйеге белгілі бір деңгейде ықпал етіп, оны толықтырушы рөл атқарғаны ғылыми тұрғыдан негізделді. Ол қазақ қоғамындағы билер сотының қызметін, құқықтық нормалардың ауызша түрде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілу ерекшеліктерін көрсете отырып, дәстүрлі құқықтың өміршеңдігін дәлелдеді. Сонымен қатар ғалым әдет пен шариғат нормаларының өзара байланысын синкреттік құбылыс ретінде бағалап, олардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі үйлесімділігін атап өтеді [1].

Ж.С. Мажитованың пайымдауынша, әдет пен шариғат нормалары қатар дамып, өзара ықпалдастықта қоғамдық қатынастарды реттеудің біртұтас жүйесін құрады. Атап айтқанда, шариғат нормалары негізінен діни және отбасылық мәселелерді шешуде қолданылса, қоғамдық, шаруашылық және тұрмыстық қатынастар көбіне әдет-ғұрып құқықтары арқылы реттелді. Алайда мұндай құқықтық жүйе Ресей империясының отарлық саясатына сәйкес келмеді. Осыған байланысты патша үкіметі реформалар барысында әдетті ішінара сақтай отырып, шариғаттың ықпалын әлсіретуге

бағытталған саясат жүргізіп, оны біртіндеп қазақ қоғамының құқықтық тәжірибесінен ығыстыруға әрекет жасады [10; 25-33].

XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы мерзімді басылымдар қазақ қоғамындағы салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрып нормаларын зерттеудің маңызды дереккөздерінің бірі. С. Смағұловтың еңбектерінде XIX ғ. соңы — XX ғ. басындағы қазақ мерзімді басылымдарында неке қию, беташар, келін түсіру, наурыз мерекесі сияқты дәстүрлердің мазмұны мен орындалу тәртібі жан-жақты сипатталған. Бұл деректер әдет-ғұрып нормаларының қоғамдық қатынастарды реттеуші негізгі құқықтық тетік болғанын дәлелдейді. Аталған материалдарда исламдық элементтердің, соның ішінде шариғат талаптарының тұрмыстық деңгейде көрініс табуы және олардың әдет нормаларымен өзара ықпалдасуы айқын байқалады [7; 191].

Мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалар қазақтың отбасылық қатынастары, неке мен мұрагерлік дәстүрлері, тәрбиелік нормалары және қоғамдық мінез-құлық үлгілері туралы жүйелі ақпарат береді. Бұл деректерде ислам дінінің қазақ қоғамындағы орны, шариғат нормаларының күнделікті өмірдегі көрінісі және олардың әдет-ғұрып жүйесімен өзара байланысы да көрініс тапқан. Авторлар қазақ қоғамындағы дәстүрлі нормалардың уақыт өте келе трансформацияға ұшырағанымен, олардың негізгі мазмұны сақталғанын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, мерзімді басылымдар қазақ қоғамындағы әдет пен шариғат нормаларының өзара ықпалын зерттеуде маңызды тарихи-этнографиялық дереккөз ретінде бағаланады [7; 190].

Н. Калмаковтың зерттеулерінде Сырдария облысының солтүстік өңіріндегі қазақтардың отбасылық әдет-ғұрыптары қоғамдық өмірдің маңызды реттеуші тетігі болғанын көрсетеді. Әсіресе үйлену, құдалық, той өткізу дәстүрлері кең ауқымды әлеуметтік байланыстарды нығайтатын институт ретінде қызмет атқарған [6; 92]. Той рәсімдері тек отбасылық сипатта емес, бүкіл ру-тайпалық қауымның қатысуымен жүзеге асырылып, әлеуметтік бірлікті қамтамасыз етудің маңызды құралына айналған. Қалыңмал, жасау, құдалар арасындағы алмасу сияқты дәстүрлер әдеттік құқық нормаларының нақты көрінісін және қоғамдық қатынастарды реттеудің қалыптасқан жүйесін айқындайды.

Зерттеу барысында өмірлік циклге байланысты әдет-ғұрыптардың, соның ішінде жерлеу және ас беру рәсімдерінің қоғамдағы рухани-әлеуметтік тұтастықты сақтауда маңызды орын алғаны анықталды. Марқұмды жерлеу, ас беру мерзімдері мен тәртібі, оған қауымның қатысуы дәстүрлі нормалардың тұрақтылығын көрсетеді. Бұл рәсімдерде исламдық элементтердің болғанына қарамастан, олардың орындалуында әдеттік құқық нормаларының басымдығы сақталған.

Экзогамиялық некелік қатынастардың сақталуы, жеті атаға дейін қыз алыспау қағидасы қазақ қоғамындағы әлеуметтік реттеудің негізгі тетіктерінің бірі болған. Дегенмен XX ғ. соңына қарай әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты кейбір дәстүрлер трансформацияға ұшырап, олардың мазмұны мен орындалу формасы өзгеріске ұшырады. Қазақ қоғамында әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер тарихи сабақтастықты сақтай отырып, сыртқы мәдени ықпалдар мен діни факторлардың әсерінен күрделі эволюциялық дамудан өтті [15; 209].

Э. Телеуова қазақ әдеттік құқығына шариғаттың ықпалы анық болғанын атап көрсетті. Шариғат — барлық мұсылмандар үшін орындалуы тиісті, исламда көрсетілген адамгершілік заң құрылымдары. Басқа құрамына білім және діни талаптар енеді. Ислам заңын тануда шариғаттың негізгі мазмұны Құран, Сунна, Иджма және Қияс деп танылады. Шариғатты жетілдіру үдерісінде кез келген жағдайға байланысты негізгі категориялар жасалған. Ондай категориялардың қатары бесеу: оның екеуі мұсылмандардың міндеттеріне байланысты: парыз — қатаң міндетті бұйрықтар; мандуб — мақұлданатын, бірақ міндетті емес бұйрық. Екеуі шектеу салатын категориялар: харам — тыйым салынатын әрекеттер және макрух — тыйым салынбаған, бірақ мақұлданбайтын әрекет. Соңғы категорияға мухаб, бұл әрекетке ислам бейтарап қарайды. Шариғаттың өзіне тән көптеген әдет ғұрыптық талаптары бар [17; 26].

Халқымыздың бойында ғасырлар бойы жинақталған қасиеттердің айнасы іспеттес болған наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар — бір бүтіннің бірін-бірі толықтырып тұратын екі жартысы секілді. Әдет-ғұрып — халықтың өмір салтына сай әрекет-амалы болса, наным-сенім — халықтың ойлау жүйесін құрайды. Бірақ, наным-сенім елдің тұрмыс-тіршілігін бір ретке келтіретін күш қуат ретінде әрдайым іс әрекеттің алдында тұрады [18; 65].

Шариғатта да, әдет нормаларында да қарапайым адамның күнделікті іс әрекетіндегі міндеттер мен талаптар, ережелер орнатылған. Шариғатта қоғамдық қатынастардың барлық жақтары қарастырылады. Далалық заңдардан шариғаттың айырмашылығы әр мұсылманның өз іс-әрекеті үшін

жауаптылығы. Шариғатта жеке адамгершілік құқығы жоқ, бірақ дінге сенушілердің моралі бар. Бұл ортағасырлық құқықтық қатынастардың дамуының белесі болды. Мұндағы азаматтық, қылмыстық, отбасылық, шаруашылық құқықтары жинақталып, оның басты нормасы ретінде мұсылманның адал өмір сүру заңын құрады. Шариғат заңдары қоғамдық қатынас тарды күшейтіп, нығайтуға жол ашты.

Шариғат нормаларының бірқатары «Жеті жарғы» заңдар жинағында көрініс тауып, кейбір әдет-ғұрып ережелері құқықтық норма деңгейіне көтерілді. Әсіресе отбасылық құқық саласында неке қию, талақ ету, қалыңмал беру сияқты дәстүрлер шариғатпен ұштасып отырды. Жалпы алғанда, шариғат Құран мен Сүннетке негізделген моральдық-құқықтық жүйе ретінде қоғамның рухани және әлеуметтік қатынастарын реттеуде маңызды рөл атқарды. Қазақ қоғамы оны өз ерекшеліктеріне бейімдеп, әдет-ғұрып нормаларымен үйлесімді түрде қолданды, соның нәтижесінде дәстүрлі құқық жүйесінің тұтастығы сақталды.

Сонымен орта ғасырларда қазақ қоғамы ислам дінінің барлық қағидаларын толық сақтай бермегенімен, олардың іс-әрекеттері шариғатқа қайшы келмеді. Даулы мәселелерді шешу мен құқық бұзушылықтарды жазалау барысында әдет-ғұрып нормаларымен қатар шариғат заңдары да қолданылды. Шариғат істері билер соты сияқты көпшілік алдында ауызша түрде жүргізілді. Қарыз беру мен алу, өзара көмек көрсету ислам қағидаларына сәйкес маңызды орын алды. Мұрагерлік қатынастарда ер адамға толық, әйелге жарты үлес беру тәртібі сақталды, ал жеке меншікке қол сұғу ауыр қылмыс ретінде қатаң жазаланды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ қоғамындағы қоғамдық және әлеуметтік қатынастарды реттеу жүйесі әдет-ғұрып нормалары мен шариғат заңдарының өзара ықпалдастығы негізінде қалыптасқан. Осыған байланысты қазақ қоғамының құқықтық жүйесін біржақты тек әдет-ғұрыпқа немесе тек шариғатқа негізделген жүйе ретінде емес, керісінше осы екі құқықтық жүйенің синтезі ретінде қарастыру орынды. Біріншіден, егер құқықтық жүйені тек әдет-ғұрып нормаларына негізделген дербес жүйе деп қарастырсақ, зерттеу нәтижелері шариғат нормаларының да тікелей және жанама ықпал еткенін көрсетті. Сондықтан бұл тұжырым толық негізді бола алмайды. Екіншіден, құқықтық жүйені шариғат заңдарының толық көрінісі деп бағалау да дұрыс емес, өйткені қоғамдық қатынастардың басым бөлігі әдет нормалары арқылы реттелген. Үшіншіден, ең негізді тұжырым — қазақ қоғамындағы құқықтық жүйе әдет-ғұрып нормалары мен шариғат заңдарының өзара ықпалдасуы нәтижесінде қалыптасқан синкреттік жүйе. Бұл жүйеде әдет нормалары жетекші рөл атқарып, шариғат оларды толықтырып отырған. Соның нәтижесінде қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне бейімделген, тұрақты әрі икемді құқықтық жүйе қалыптасты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Зиманов С. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариғаттың әсері / С. Зиманов. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 126 б.
- 2 Құдайбергенова А. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының әдет-ғұрып мен салт-дәстүр ерекшеліктері / А. Құдайбергенова, Қ. Бекбалақ; құраст. С. Әжіғали // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары [2 томдық]. — Алматы: Арыс, 2005. — 1-том. — Б. 202–210.
- 3 Әжіғали С. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары / С. Әжіғали, Н. Байғабатова; құраст. С. Әжіғали // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары [2 томдық]. — Алматы: Арыс, 2005. — 1-том. — Б. 176–201.
- 4 Әжіғали С. Қазақтардың дінге сенгіштігі / С. Әжіғали, Е. Оразбек // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары [2 томдық]. — Алматы: Арыс, 2005. — 1-том. — Б. 37–72.
- 5 Герн фон В.К. Характер и нравы казахов / В.К. Герн фон. — Павлодар: ЭКО, 2006. — 138 с.
- 6 Калмаков Н. Сырдария облысының солтүстік уездері қазақтарының кейбір отбасылық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері / Н. Калмаков; ауд. Е.Ержанов; құраст. С.Әжіғали // Қазақ халқының дәстүрі мен әдет-ғұрыптары [2 томдық]. — Алматы: Арыс, 2006. — 2-том. — Б. 87–94.
- 7 Смагулова С. Қазақ мерзімді басылымдардағы қазақтың салт-дәстүр, әдет-ғұрып мәселесі / С. Смагулова // Отан тарихы. — 2008. — № 3. — Б. 185–193.
- 8 Мустафина Р. Бытовой ислам в Казахстане / Р. Мустафина // Обычай и обряды казахов в прошлом и настоящем: сб. статей. — Алматы: Ғылым, 2001. — 428 с.
- 9 Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х. / С.Е. Ажигали // Обычай и обряды казахов в прошлом и настоящем = Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері = Kazakh Customs and Rites in the Past and Present: сб. статей. — Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. — С. 35–95

- 10 Тойшанұлы А. Түрік халықтарының әдет-ғұрыптары: монография / А. Тойшанұлы. — Алматы: [б. ж.], 2024. — 366 б.
- 11 Уалиханов Ш.Ш. Собрание сочинения [в 5-т-х] / Ш.Ш. Уалиханов. — Алма-Ата, 1961. — Т. 1. — 432 с.
- 12 Радлов В.В. К вопросу об Уйгурах. Приложение к 72 тому Записок Императорской Академии наук № 2 / В.В. Радлов. — СПб., 1893. — 130 с.
- 13 Вамбери А. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего: [в 2-х т-х] / А. Вамбери. — СПб.: Типография Скарятин, 1873. — Т. 1. — 555 с.
- 14 Бартольд В.В. Тюрки. 12 лекций по истории тюркских народов Средней Азии / В.В. Бартольд. — Москва: Издательство Юрайт, 2026. — 154 с.
- 15 Бернштам А.Н. Археологические работы в Казахстане и Киргизии / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. — 1934. — № 4. — С. 169–172.
- 16 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары: [14 том] / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — Т. 1. — 608 б.
- 17 Телеуова Э.Т. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері / Э.Т. Телеуова. — Алматы: Қазақ университеті, 2007. — 106 б.
- 18 Илесбеков Б.І. Қазақтың көне әдет-ғұрып нормаларының ислам құқығымен сабақтас тұстары / Б.І. Илесбеков, Н. Анарбаев, Н. Маукен // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. — 2019. — № 3 (69). — Б. 59–68.

А.Б. Альдибаева, К.О. Сейтказина

Исторические особенности взаимовлияния норм шариата и обычного права в казахском обществе в конце XIX — начале XX вв.

В статье рассматриваются особенности взаимовлияния норм шариата и обычного права в казахском обществе конца XIX — начала XX века, их воздействие на духовную культуру, а также роль в регулировании общественных отношений. Актуальность темы обусловлена необходимостью научного осмысления основ формирования духовной культуры традиционного общества, ее исторической преемственности и путей развития. В статье на основе научного анализа материалов, введенных в научный оборот, рассмотрены функции норм обычного права в регулировании общественных отношений, их связь с социальной структурой, мировоззренческими ценностями и правовым сознанием. Кроме того, проанализированы особенности адаптации традиционных норм к изменяющимся историко-политическим условиям. Традиционные нормы обычного права казахского народа, сформировавшиеся как неотъемлемая часть кочевой цивилизации, играли важную роль в регулировании общественных отношений. Они обеспечивали внутреннюю устойчивость общества и выступали эффективным механизмом поддержания социальной гармонии. Наряду с этим нормы обычного права способствовали формированию правового сознания и обеспечивали преемственность духовных ценностей, передаваемых из поколения в поколение. В ходе исследования раскрыто содержание духовной культуры, сформировавшейся на основе взаимодействия норм обычного права и шариата, а также выявлено их влияние на общественное сознание, правовую практику и повседневный уклад жизни. Показаны особенности ценностных ориентиров и культурной преемственности, сформировавшихся в результате данного взаимодействия. В результате исследования установлено, что нормы обычного права казахского общества не противоречили нормам шариата, а развивались в соответствии с их основными принципами, сохраняя при этом связь с особенностями кочевой цивилизации. Обычное право играло ведущую роль в регулировании повседневной жизни, социальных отношений и моральных норм, тогда как шариат дополнял данную систему в духовно-религиозном аспекте. Такое взаимодействие определило специфику правового сознания казахского общества и обеспечило его внутреннюю целостность. Также установлено, что значительное влияние на формирование традиционной правовой системы оказали правовые традиции и нормы древнетюркского общества. Правовые нормы, структура власти и практика регулирования общественных отношений, сложившиеся в тюркскую эпоху, были сохранены в казахской системе обычного права как проявление исторической преемственности и получили дальнейшее развитие в новых исторических условиях.

Ключевые слова: казахское общество, нормы шариата, нормы обычного права, правовая система, духовная культура, историческая преемственность, кочевая цивилизация.

A.B. Aldibaeva, K.O. Seitkazina

Historical Features of the Interaction between Sharia and Customary Law Norms in Kazakh Society in the late 19th — early 20th Century

The article examines the features of the mutual influence of Sharia norms and customary law in Kazakh society in the late nineteenth- and early twentieth-century, their impact on spiritual culture, and their role in regulating social relations. The relevance of the topic is determined by the need for a scholarly understanding of the foundations of the formation of the spiritual culture of traditional society, its historical continuity, and its development paths. Based on a scientific analysis of materials introduced into scholarly circulation, the article examines the functions of customary law norms in regulating social relations, their connection with social structure, worldview values, and legal consciousness. In addition, the features of the adaptation of traditional norms to changing historical and political conditions are analyzed. The traditional norms of Kazakh customary law, formed as an integral part of nomadic civilization, played an important role in regulating social relations. They ensured the internal stability of society and served as an effective mechanism for maintaining social harmony. Along with this, customary law norms contributed to the formation of legal consciousness and ensured the continuity of spiritual values transmitted from generation to generation. In the course of the study, the content of spiritual culture formed on the basis of the interaction between customary law norms and Sharia was revealed, and their influence on public consciousness, legal practice, and everyday life was identified. The features of value orientations and cultural continuity formed as a result of this interaction are also shown. As a result of the study, it was established that the norms of customary law in Kazakh society did not contradict Sharia norms, but developed in accordance with their basic principles, while maintaining a connection with the features of nomadic civilization. Customary law played a leading role in regulating everyday life, social relations, and moral norms, whereas Sharia complemented this system in the spiritual and religious aspect. This interaction determined the specificity of legal consciousness in Kazakh society and ensured its internal integrity. It was also established that the legal traditions and norms of ancient Turkic society had a significant influence on the formation of the traditional legal system. The legal norms, structure of power, and practices of regulating social relations that developed during the Turkic period were preserved in the Kazakh system of customary law as a manifestation of historical continuity and were further developed under new historical conditions.

Keywords: Kazakh society, Sharia norms, customary law, legal system, Southern Kazakhstan, spiritual culture, historical continuity, nomadic civilization.

References

- 1 Zimanov, S. (1998). *Qazaq adet-guryp zandaryna shariattyn aseri* [The influence of Sharia on Kazakh customary law]. Almaty: Zheti zhargy [in Kazakh].
- 2 Kudaibergenova, A., & Bekbalak, Q. (2005). Ontustik Qazaqstan qazaqtarynyn adet-gurpy men salt-dastur erekshelikteri [Features of customs and traditions of Kazakhs of Southern Kazakhstan]. *Qazaq khalkynyn dasturleri men adet-guryp tury — Traditions and customs of the Kazakh people* (pp. 202–210). S. Azhigali (Comp). Vols. 1-2. Vol. 1. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 3 Azhigali, S., & Baigabatova, N. (2005). Zhetisu qazaqtarynyn salt-dasturleri men adet-guryp tury [Traditions and customs of Kazakhs of Zhetysu]. *Qazaq khalkynyn dasturleri men adet-guryp tury — Traditions and customs of the Kazakh people* (pp. 176–201). S. Azhigali (Comp). Vols. 1-2. Vol. 1. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 4 Azhigali, S., & Orazbek, E. (2005). Qazaqtardyn dinge sengishtigi [Religiosity of Kazakhs]. *Qazaq halkynyn dasturleri men adet-guryp tury — Traditions and customs of the Kazakh people* (pp. 37–72). S. Azhigali (Comp). Vols. 1-2. Vol. 1. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Gern fon, V.K. (2006). *Kharakter i nruy kazakhov* [Character and customs of the Kazakhs]. Pavlodar: EKO [in Russian].
- 6 Kalmakov, N. (2006). Syrdariia oblysynyn soltustik uezderi qazaqtarynyn keibir otbasylyq adet-guryp tury men salt-dasturleri [Some family customs and traditions of Kazakhs of the northern districts of Syrdarya region]. *Qazaq khalkynyn dasturleri men adet-guryp tury — Traditions and customs of the Kazakh people* (pp. 87–94). S. Azhigali (Comp); Ye.Yerzhanov (Trans). Vols. 1-2. Vol. 2. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 7 Smagulova, S. (2008). Qazaq merzimdi basylymdardagy qazaqtyn salt-dastur, adet-gurpy maselesi [Issues of Kazakh traditions and customs in periodicals]. *Otan tarikh — History of the homeland*, 3, 185–193 [in Kazakh].
- 8 Mustafina, R. (2001). Bytovoi islam v Kazakhstane [Everyday Islam in Kazakhstan]. *Obychai i obriady kazakhov v proshlom i nastoiashchem — Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present*. Almaty: Gylm [in Russian].
- 9 Azhigali, S.E. (2001). Religioznost i obriadnost selchan Kazakhstana v blizhaishei retrospektive: Zhetysu, seredina 80-kh [Religiosity and rituals of rural population of Kazakhstan in recent retrospect: Zhetysu, mid-1980s]. *Obychai i obriady kazakhov v proshlom i nastoiashchem = Qazaqtyn adet-guryp tury men salt-dasturleri = Kazakh Customs and Rites in the Past and Present* (pp. 35–95). Sbornik statei — Articles-book. Almaty: Gylm [in Russian, in Kazakh, in English].

- 10 Toishanuly, A. (2024). *Turik khalyktarynyn adet-guryp tury: monografiia* [Customs and traditions of Turkic peoples: monograph]. Almaty [in Kazakh].
- 11 Ualikhanov, Sh.Sh. (1961). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Vols. 1-5. Vol. 1. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Radlov, V.V. (1893). *K voprosu ob Uigurakh. Prilozhenie k 72 tomu Zapisok Imperatorskoi Akademii nauk № 2* [To the question of the Uighurs. Supplement to volume 72 of the Notes of the Imperial Academy of Sciences No. 2]. Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk [in Russian].
- 13 Vamberi, A. (1873). *Istoriia Bokhary ili Transoksanii s drevneishikh vremen do nostoiashchego: v 2-kh tomakh* [History of Bohara or Transoxania from ancient times to the present]. Vols. 1-2. Vol. 1. Saint Petersburg: Tipografiia Skariatina [in Russian].
- 14 Bartold, V.V. (2026). *Tiurki. 12 lektzii po istorii tiurkskikh narodov Srednei Azii* [The Turks. 12 lectures on the history of Turkic peoples of Central Asia]. Moscow: Yurait [in Russian].
- 15 Bernshtam, A.N. (1934). *Arkheologicheskie raboty v Kazakhstane i Kirgizii* [Archaeological works in Kazakhstan and Kyrgyzstan]. *Vestnik drevnei istorii — Bulletin of Ancient History*, 4, 169–172 [in Russian].
- 16 Margulan, A.Kh. (2007). *Shygarmalary* [Collected works]. Vols. 1-14. Vol. 1. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 17 Teleuova, E.T. (2007). *Dasturli qazaq qogamynyn aleumettik-quyqytyq erekshelekteri* [Socio-legal features of traditional Kazakh society]. Almaty: Qazaq University [in Kazakh].
- 18 Ilesbekov, B.I., Anarbaev, N., & Mauken, N. (2019). Qazaqtyn kone adet-guryp normalarynyn islam quqygymen sabaqtas tustary [Aspects of ancient Kazakh customary norms in connection with Islamic law]. *Qazaq Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filosofiia, Madeniettanu, Saiasattanu Seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, Cultural Studies, Political Science Series*, 3 (69), 59–68 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Аида Б. Альдибаева — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-3903-7007>

Куралай О. Сейтказина — т.ғ.к., қауымдастырылған професор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>

Information about the authors

Aida B. Aldibaeva — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-3903-7007>

Kuralay O. Seitkazina — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>

Э.Ж. Мухамедиева^{1*} , А.Б. Байгапанова¹ , Н.Е. Сайлаубаева²

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0005-7161-4282>

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aigul_bol@mail.ru; mukhamediyeva93@bk.ru; n76l@mail.ru)

Тарих ғылымындағы ұлттық нарратив: теориялық-әдіснамалық ұстанымдар және өткенді репрезентациялау тәжірибелері

Мақалада тарих ғылымындағы ұлттық нарратив ұлттың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын, мемлекеттілік дәстүрін және ұжымдық жадын белгілі бір мағыналық жүйе арқылы түсіндіретін тарихи-танымдық модель ретінде қарастырылады. Ұлттық нарратив тарихи оқиғаларды жай ғана баяндау емес, өткенді іріктеу, жүйелеу, мағыналандыру және қоғамдық санаға жеткізу арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын күрделі теориялық-әдіснамалық категория ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан мақалада ұлттық нарративтің тарихи сана, тарихи жады, мәдени жады, ұлттық бірегейлік және өткенді репрезентациялау үдерістерімен байланысы талданады. Теориялық тұрғыдан ұлттық нарратив Х. Уайт, Ф. Анкерсмит, М. Фуко және басқа да зерттеушілердің тарихи баяндау, репрезентация және дискурс туралы тұжырымдарымен сабақтастырыла қарастырылады. Бұл ұстанымдар ұлттық нарративтің тарихи білімді ұйымдастыратын, өткенге мағына беретін және оны қоғамдық құндылықтар жүйесіне енгізетін қызметін ашуға мүмкіндік береді. Қазақстан жағдайында ұлттық нарратив тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи сананы жаңғырту, кеңестік идеологиялық түсіндірулерден арылу, ұлттық мемлекеттілік сабақтастығын негіздеу және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үдерістерімен тығыз байланыстырылады. Қазақ хандығы, Алаш қозғалысы, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, тәуелсіздік тарихы, білім беру жүйесі және цифрлық орта ұлттық нарративтің негізгі репрезентациялық кеңістіктері ретінде талданады. Бұл тақырыптар ұлттық тарихтың мазмұнын ғана емес, қоғамның өткенді қабылдау тәсілін, тарихи сабақтастық туралы түсінігін және болашаққа бағытталған құндылықтық бағдарын да айқындайды. Мақалада ұлттық нарративтің үш деңгейде қызмет ететіні негізделеді: біріншіден, ол тарихи оқиғаларды мағына беретін теориялық-әдіснамалық модель; екіншіден, ұлттық жады мен бірегейлікті қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени тетік; үшіншіден, білім беру, саяси дискурс және цифрлық коммуникация кеңістігінде өткенді репрезентациялайтын практикалық құрал. Сонымен қатар ұлттық нарративтің идеологиялану, мифологизациялану және тарихи процестерді біржақты түсіндіру қаупі көрсетіліп, оны ғылыми негізде қарастыруда дереккөздік дәлдік, сыни пайымдау, көпқырлы интерпретация және тарихи объективтілік қағидаларының маңызы айқындалады. Авторлар ұлттық нарратив тарих ғылымы мен қоғамдық сананың тоғысқан тұсында қалыптасатын, өткенді түсіндірумен қатар ұлттық жадыны жүйелейтін және қазіргі ұлттық бірегейліктің символдық негіздерін айқындайтын динамикалық ғылыми-танымдық жүйе деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: ұлттық нарратив, ұлттық тарих, ұлт, тарихи жады, ұлттық бірегейлік, тарихнама, теория, тәжірибе, интерпретация, мәдени жады.

Kipicne

Қазіргі жаһандану, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі және тарихи білімнің қоғамдық санаға ықпалы артып отырған жағдайда тарихи сананы қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті сақтау және ұлттық тарихты ғылыми негізде қайта пайымдау мәселелері ерекше маңызға ие болуда. Әсіресе тәуелсіз мемлекеттер үшін тарихи өткенді түсіндіру, ұлттық жадыны жүйелеу және тарихи тәжірибені қазіргі қоғамдық даму үдерістерімен сабақтастыра қарастыру маңызды ғылыми әрі әлеуметтік міндеттердің біріне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, тарих ғылымындағы ұлттық нарратив ұғымы қазіргі гуманитарлық зерттеулердің өзекті теориялық-әдіснамалық категорияларының бірі ретінде қарастырылады.

Ұлттық нарратив белгілі бір халықтың тарихи өткенін жүйелеу, түсіндіру және оны қоғамдық санада орнықтыру тәсілі ретінде тарихи білімнің мазмұны мен бағытын айқындайды. Ол тек тарихи оқиғаларды хронологиялық ретпен баяндау емес, сонымен қатар ұлттың өзін-өзі тануын, мәдени құндылықтарын, тарихи тәжірибесін, мемлекеттілік дәстүрін және болашаққа бағытталған дүниетанымдық бағдарын қалыптастыратын күрделі танымдық әрі дискурсивтік жүйе. Сондықтан ұлттық нарратив тарих ғылымында өткенді репрезентациялаудың, тарихи жадыны қалыптастырудың

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aigul_bol@mail.ru

және ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды құралы ретінде қызмет атқарады. Осы зерттеуде ұлттық нарратив ұлттың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын, мемлекеттілік дәстүрін және ұжымдық жадын белгілі бір мағыналық жүйе арқылы түсіндіретін әрі қоғамға жеткізетін тарихи-танымдық модель ретінде қарастырылады.

Ұлттық нарративтің ғылыми маңызы оның тарихи деректерді белгілі бір құндылықтық және мағыналық жүйе аясында түсіндіруімен байланысты. Тарихи оқиғалар өздігінен ұлттық сананың құрамдас бөлігіне айнамайды, олар белгілі бір баяндау үлгісі, интерпретациялық тәсіл және қоғамдық мағына беру үдерісі арқылы ғана ұлттық жадыда орнығады. Осы себепті ұлттық нарратив тарихи фактілерді іріктеу, жүйелеу, түсіндіру және оларды ұлттың өткені, бүгіні мен болашағын байланыстыратын ортақ мағыналық кеңістікке енгізу арқылы қалыптасады. Бұл тұрғыдан ұлттық нарративті тарихи білімнің жай ғана баяндау формасы емес, ұлттық тарихты мағыналандырудың теориялық-әдіснамалық моделі ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі кезеңде Отан тарихында ұлттық нарратив мәселесінің өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады.

Біріншіден, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы тарихи өткенді ұлттық мүдде, мемлекеттілік сабақтастығы және тарихи әділеттілік тұрғысынан қайта пайымдауды қажет етті. Кеңестік кезеңде орныққан таптық-формациялық, еуроцентристік және идеологиялық түсіндірулер көптеген тарихи құбылыстардың ұлттық мазмұнын толық ашуға мүмкіндік бермеді. Сондықтан тәуелсіздік жағдайында ұлттық тарихты қайта зерделеу, бұрынғы әдіснамалық шектеулерден арылу және тарихи оқиғаларды ұлттық көзқарас тұрғысынан түсіндіру қажеттілігі күшейді.

Екіншіден, қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында тарихи білім тек академиялық ортада ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер, деректі фильмдер, тарихи публицистика, музейлік экспозициялар және цифрлық платформалар арқылы да кең таралуда. Бұл жағдай ұлттық нарративтің қалыптасу алаңын кеңейтіп, тарихи өткенді түсіндірудің әртүрлі формалары мен балама интерпретацияларының пайда болуына ықпал етті. Бір жағынан, бұл тарихи білімнің бұқаралық сипат алуына және қоғамның ұлттық тарихқа қызығушылығының артуына мүмкіндік берсе; екінші жағынан, дереккөздік негізі әлсіз, эмоциялық немесе мифологизацияланған тарихи түсіндірулердің таралу қаупін де күшейтті. Сондықтан ұлттық нарративті ғылыми тұрғыдан зерттеу тарихи ақпараттың сапасын, дереккөздік негізін және қоғамдық санаға ықпал ету тетіктерін анықтау үшін маңызды.

Үшіншіден, посткеңестік кеңістікте тарихи білімді деколонизациялау, ұлттық тарихты империялық және кеңестік түсіндірулерден арылту, жергілікті тарихи тәжірибені жаңа әдіснамалық тұрғыдан қарастыру үрдісі күшейіп отыр. Қазақстан тарихнамасында бұл үдеріс Қазақ хандығының мемлекеттілік тарихындағы орны, отаршылдық кезеңнің салдары, ұлт-азаттық қозғалыстар, Алаш қозғалысы, саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, депортациялар және тәуелсіздік тарихы сияқты мәселелерді жаңаша пайымдаудан көрінеді. Осы тақырыптардың әрқайсысы ұлттық нарративтің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұлттық жадыны, тарихи жауапкершілікті және қоғамдық бірегейлікті қалыптастыруда ерекше орын алады.

Ұлттық нарративтің қалыптасуы тарихи сана, ұжымдық жады, мәдени жады және ұлттық бірегейлік категорияларымен тығыз байланысты. Тарихи сана қоғамның өткенді қалай түсінетінін, қандай оқиғаларды маңызды деп қабылдайтынын және сол өткеннен қандай құндылықтық қорытынды шығаратынын көрсетеді. Ұжымдық жады белгілі бір тарихи тәжірибенің әлеуметтік топтар, ұрпақтар және институттар арқылы сақталуын қамтамасыз етеді. Мәдени жады тарихи оқиғалардың рәміздер, ескерткіштер, мәтіндер, салт-дәстүрлер, тарихи тұлғалар мен символдық бейнелер арқылы ұзақ мерзімді сақталуына ықпал етеді. Ал ұлттық бірегейлік осы тарихи сана мен жадының негізінде ұлттың өзіндік болмысын, тарихи тәжірибесін және ортақ құндылықтарын айқындайды. Демек ұлттық нарратив осы категориялардың тоғысқан тұсында қалыптасатын күрделі ғылыми-танымдық құбылыс.

Тарих ғылымындағы ұлттық нарратив мәселесін зерттеу тек теориялық маңызға ғана емес, практикалық маңызға да ие. Себебі ұлттық нарратив білім беру жүйесінде, тарихи оқулықтарда, ғылыми зерттеулерде, қоғамдық дискурста және мемлекеттік идеологияда кеңінен көрініс табады. Мектеп пен жоғары оқу орындарындағы тарих пәні жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Оқулықтарда қандай тарихи оқиғалардың басым көрсетілетіні, қандай тұлғалардың үлгі ретінде ұсынылатыны, мемлекеттілік пен тәуелсіздік идеяларының қалай түсіндірілетіні ұлттық нарративтің мазмұнын айқындайды. Сондықтан білім беру кеңістігіндегі

ұлттық нарративті зерттеу тарихи білімнің тәрбиелік, дүниетанымдық және азаматтық қызметін түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар ұлттық нарративті зерттеуде ғылыми объективтілік мәселесі де ерекше маңызға ие. Ұлттық тарихты жазу барысында тарихи оқиғаларды тек қаһармандық немесе идеалдандырылған сипатта баяндау тарихи процестердің күрделілігін толық ашуға кедергі келтіруі мүмкін. Ұлттық нарратив ұлттық бірегейлікті нығайтатын маңызды құрал болғанымен, ол дереккөздік дәлдікке, сыни талдауға және әртүрлі көзқарастарды салыстыруға негізделуі тиіс. Тарихи оқиғалардың көпқырлылығы, ішкі қайшылықтары, әлеуметтік салдары және аймақтық ерекшеліктері ескерілген жағдайда ғана ұлттық нарратив ғылыми негізді әрі қоғамдық тұрғыдан орнықты сипатқа ие болады. Осы себепті ұлттық нарративті қалыптастыруда ұлттық мүдде мен ғылыми объективтіліктің үйлесімділігі маңызды әдіснамалық мәселе ретінде қарастырылады.

Мақаланың өзектілігі ұлттық нарративтің тарих ғылымындағы теориялық мәнін, оның тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін және қазіргі Қазақстан жағдайындағы репрезентациялану тәжірибелерін кешенді түрде талдау қажеттілігінен туындайды. Қазіргі тарихнамада ұлттық нарратив туралы зерттеулер бар болғанымен, оны Отан тарихын зерделеудің дербес теориялық-әдіснамалық категориясы ретінде жүйелі қарастыру әлі де тереңдетуді қажет етеді. Әсіресе ұлттық нарративтің құрылымдық элементтерін, қалыптасу факторларын, тарихи білімдегі қызметін және цифрлық ортадағы трансформациясын өзара байланыста қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды.

Осыған байланысты мақаланың мақсаты — тарих ғылымындағы ұлттық нарративтің теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау және оның өткенді репрезентациялау тәжірибелеріндегі көріністерін талдау. Бұл мақсатқа жету үшін бірнеше міндет қойылады: ұлттық нарратив ұғымының мәнін ашу; оның тарихи сана, тарихи жады, мәдени жады және ұлттық бірегейлікпен байланысын көрсету; ұлттық нарративтің қалыптасуына ықпал ететін саяси, мәдени, идеологиялық және білім беру факторларын саралау; Қазақстан тарихнамасындағы ұлттық нарративтің негізгі көріністерін анықтау; білім беру жүйесі мен цифрлық ортадағы ұлттық нарративтің репрезентациялану ерекшеліктерін талдау; ұлттық нарративті зерттеудің теориялық және әдіснамалық мүмкіндіктерін жүйелеу.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ұлттық нарративті Отан тарихын зерделеудің дербес теориялық-әдіснамалық категориясы ретінде қарастыруымен сипатталады. Мақалада ұлттық нарратив тарихи өткенді түсіндірудің құралы ғана емес, тарихи таным, қоғамдық жады және ұлттық бірегейлік арасындағы байланысты айқындайтын ғылыми ұстаным ретінде негізделеді. Сонымен қатар ұлттық нарративтің мазмұндық құрылымы, қоғамдық санаға ықпал ету тетіктері және қазіргі Қазақстан тарихнамасындағы қызметі жүйеленеді. Бұл тәсіл ұлттық тарихты біржақты идеологиялық баяндау ретінде емес, дереккөздік негізге, тарихи интерпретацияға, мәдени жадыға және қоғамдық құндылықтарға сүйенетін күрделі репрезентациялық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша ұлттық нарратив тарих ғылымында өткенді түсіндірудің, ұлттық жадыны сақтаудың, мемлекеттілік сабақтастығын негіздеудің және ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды теориялық әрі практикалық құралы. Қазіргі Қазақстан жағдайында бұл мәселе тарихи білімді деколонизациялау, кеңестік идеологиялық түсіндірулерден арылу, ұлттық тарихтың ғылыми негізін күшейту және тарихи сананы жаңғырту міндеттерімен тікелей байланысты. Сондықтан ұлттық нарративті теориялық-әдіснамалық тұрғыдан зерттеу Отан тарихының қазіргі даму бағыттарын тереңірек түсінуге және өткенді репрезентациялаудың ғылыми негізделген үлгісін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Материалдар және әдістер

Тақырыпты зерттеу барысында әртүрлі сипаттағы ғылыми және дереккөздік материалдар кешені пайдаланылды. Негізгі материалдар қатарына ұлттық тарих, тарихи сана, ұжымдық жады, мәдени жады, ұлттық бірегейлік, тарихи репрезентация және нарратив теориясы мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер енгізілді. Бұл еңбектер ұлттық нарративтің теориялық негіздерін, оның тарих ғылымындағы әдіснамалық қызметін және қоғамдық санадағы көріністерін талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық негізін ұлт пен ұлтшылдық теориясына, тарихи жады мен мәдени жады концепцияларына, тарихи баяндау мен репрезентация мәселелеріне арналған еңбектер құрайды. Атап айтқанда, Б. Андерсонның тұжырымдары ұлттың символдық және мәдени негізде қалыптасуын

түсіндіруге мүмкіндік береді, ал Э. Хобсбаумның ұлт пен ұлттық дәстүрлердің тарихи тұрғыдан құрылымдалуы жөніндегі көзқарастары ұлттық нарративтің әлеуметтік және саяси контексте қалыптасатынын айқындауға негіз болды.

Ұлттық нарративтің тарихи жадымен байланысын талдау үшін П. Нора мен Я. Ассманнның еңбектері әдіснамалық негіз ретінде қарастырылды. П. Нораның тұжырымдамасы тарихи оқиғалардың, тұлғалардың, ескерткіштердің және символдық кеңістіктердің ұлттық жадыны қалыптастырудағы орнын түсіндіруге мүмкіндік берсе, Я. Ассманнның мәдени жады туралы концепциясы ұлттық нарративтің ұзақ мерзімді тарихи естелікпен, мәтіндермен, рәміздермен және мәдени тәжірибелермен байланысын ашуға негіз болды. Бұл теориялық ұстанымдар ұлттық нарративті тек тарихи мәтін емес, ұжымдық есте сақтау мен мәдени мағыналандыру жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Тарихи баяндау мен репрезентация мәселелерін түсіндіруде Х. Уайт, Ф. Анкерсмит және М. Фуконың теориялық тұжырымдары маңызды орын алды. Х. Уайттың тарихи мәтіннің нарративтік құрылымы туралы көзқарастары тарихи оқиғалардың белгілі бір сюжет, риторикалық үлгі және интерпретациялық жүйе арқылы мағыналанатынын көрсетуге мүмкіндік береді, Ф. Анкерсмиттің тарихи репрезентация туралы идеялары өткеннің тікелей көшірме түрінде емес, тарихшының тілдік және мағыналық құрылымы арқылы қайта ұсынылатынын түсіндіреді. Ал М. Фуконың дискурс, білім және билік байланысы туралы тұжырымдары ұлттық нарративтің саяси-идеологиялық қызметін, оның қоғамдық сана мен тарихи білімді ұйымдастырудағы рөлін талдауға негіз болды.

Мақалада отандық тарихнама материалдары да кеңінен пайдаланылды. Қазақстан тарихнамасындағы ұлттық тарих, тарихи жады, кеңестік кезеңді қайта пайымдау, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, Алаш қозғалысы, тәуелсіздік және тарихи білім мәселелеріне арналған еңбектер ұлттық нарративтің Қазақстан жағдайындағы ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл қатарда М. Қозыбаевтың тарихи ақтандақтар мен ұлттық тарихты қайта зерделеуге арналған еңбектері, С.А. Асанованың тарихи нарратив пен ұлттық бірегейлік мәселелеріне қатысты зерттеулері, сондай-ақ Қазақстандағы тарихи жады мен білім беру кеңістігін талдаған қазіргі ғылыми мақалалар қарастырылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихнамалық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, тарихи-генетикалық әдіс, дискурстық талдау, контент-талдау және нарратологиялық талдау тәсілдері құрады. Бұл әдістер ұлттық нарративті көпқырлы құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Себебі ұлттық нарратив бір мезгілде тарихи білімнің формасы, қоғамдық жадының көрінісі, ұлттық бірегейліктің символдық негізі және өткенді репрезентациялаудың әдіснамалық моделі.

Тарихнамалық талдау әдісі ұлттық нарратив мәселесінің отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде қарастырылу деңгейін анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс арқылы ұлттық нарративке қатысты негізгі теориялық бағыттар, ғылыми мектептер, зерттеу ұстанымдары және пікірталастық мәселелер сараланды. Тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі кезеңдердегі ұлттық тарихты баяндау үлгілерін салыстыру үшін пайдаланылды. Бұл әдіс кеңестік кезеңдегі тарихи түсіндірулер мен тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық тарихты қайта пайымдау арасындағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау арқылы тарихи оқиғаларды интерпретациялау тәсілдерінің өзгеруі, ұлттық мүдде мен мемлекеттілік идеясының күшеюі, тарихи тұлғалар мен оқиғаларға берілетін бағалардың трансформациясы қарастырылды. Контент-талдау әдісі ғылыми еңбектер, оқулықтар, публицистикалық мәтіндер және цифрлық материалдардағы ұлттық нарратив элементтерін анықтауда қолданылды. Бұл әдіс арқылы мәтіндердегі негізгі тақырыптық желілер, жиі қайталанатын тарихи бейнелер, тұлғалар, символдар, мемлекеттілік идеясы, тәуелсіздік ұғымы, ұлттық трагедиялар мен тарихи сабақтастық мотивтері жүйеленді. Контент-талдау ұлттық нарративтің мазмұндық құрылымын, оның білім беру жүйесіндегі және қоғамдық дискурстағы көріністерін анықтауға мүмкіндік береді. Нарратологиялық талдау әдісі ұлттық нарративтің құрылымдық ерекшеліктерін ашу үшін пайдаланылды. Бұл тәсіл тарихи оқиғалардың қалай іріктелетінін, қандай реттілікпен баяндалатынын, қандай тұлғалар негізгі кейіпкер ретінде ұсынылатынын және тарихи оқиғалардың қандай мағыналық сюжетке біріктірілетінін анықтауға бағытталды. Нарратологиялық талдау ұлттық тарихты баяндаудағы оқиға, кейіпкер, уақыт, кеңістік, символ және идеялық бағдар сияқты элементтердің өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Жүргізілген теориялық және тарихнамалық талдау тарих ғылымындағы ұлттық нарративтің теориялық негіздері мен тәжірибелік көріністерін айқындауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер ұлттық нарративтің тек тарихи баяндау формасы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сананы қалыптастыруға, тарихи жадыны жүйелеуге, ұлттық бірегейлікті нығайтуға және қоғамның құндылықтық бағдарларын орнықтыруға ықпал ететін күрделі феномен екенін көрсетеді [1; 9]. Ұлттық нарратив саяси және мәдени үдерістермен тығыз байланыста дамып, белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамның өзін-өзі тану ерекшеліктерін, өткенге берген бағасын және болашаққа бағытталған дүниетанымдық ұстанымдарын бейнелейді. Сондықтан оны тек тарихи мәтіндердің жиынтығы ретінде емес, тарихи білім, қоғамдық жады және ұлттық идеология тоғысындағы маңызды теориялық-әдіснамалық категория ретінде қарастыру қажет.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық нарративтің бірнеше негізгі құрылымдық элементтен тұратыны анықталды. Олардың қатарына тарихи оқиғалар, тарихи тұлғалар, мемлекеттілік идеясы, мәдени жады, ұлттық рәміздер, жарақаттық жады, тәуелсіздік құндылығы және болашаққа бағытталған қоғамдық бағдар жатады. Бұл элементтер жеке-жеке өмір сүрмейді, керісінше, біртұтас мағыналық жүйе құрап, ұлттың өткенін түсіндіру мен қазіргі ұлттық бірегейлікті негіздеудің маңызды тетігіне айналады. Осы тұрғыдан ұлттық нарратив тарихи деректерді іріктеу, жүйелеу және оларды ұлттық мағынамен байланыстыру арқылы қалыптасатын репрезентациялық модель ретінде көрінеді.

Нақты тарихнамалық зерттеулерді талдау ұлттық нарративтің қалыптасуы көбінесе саяси трансформация кезеңдерімен сәйкес келетінін айқындады [2; 23]. Әсіресе мемлекеттік тәуелсіздік, саяси жүйенің өзгеруі, идеологиялық бағдарлардың жаңаруы және тарихи жадыны қайта пайымдау үдерістері ұлттық тарихты баяндаудың мазмұны мен әдіснамасына тікелей ықпал етеді. Мысалы, Қазақстан тарихнамасында тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық тарихты қайта пайымдау, бұрынғы әдіснамалық ұстанымдарды қайта қарау және тарихи өткенді ұлттық көзқарас тұрғысынан зерделеу үдерісі белсенді түрде жүрді [3; 15]. Бұл кезеңде тарих ғылымы кеңестік идеологиялық шектеулерден арылып, ұлттық мемлекеттілік, тарихи сабақтастық, отаршылдық тәжірибе, саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, ұлт-азаттық қозғалыстар және ұлттық элита тарихы сияқты мәселелерді жаңаша бағалауға бет бұрды. Осы нәтиже ұлттық нарративтің тарихи санадағы орны саяси жағдайлармен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Тәуелсіздік кезеңінде ұлттық тарихты қайта қарау тек жаңа фактілерді ғылыми айналымға енгізумен ғана шектелмей, тарихи оқиғаларға берілетін мағынаның өзгеруімен де сипатталды. Кеңестік кезеңде шеттетілген немесе идеологиялық тұрғыдан біржақты түсіндірілген тақырыптар тәуелсіздік жағдайында ұлттық жадыны қалпына келтірудің және тарихи әділеттілікті орнықтырудың маңызды бөлігіне айналды. Сондықтан Қазақстан жағдайындағы ұлттық нарративті кеңестік түсіндіру үлгілерінен ұлттық-мемлекеттік интерпретацияға өту үдерісі ретінде қарастыруға болады.

Кеңестік кезеңде үстем болған таптық-формациялық тәсілдің орнына өркениеттік, ұлттық-мемлекеттік, мәдени-тарихи және деколониялық бағыттағы интерпретациялар қалыптаса бастады. Атап айтқанда, Қазақ хандығының құрылуы, жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес, ұлт-азаттық қозғалыстар және Алаш қозғалысы сияқты тақырыптар жаңа мазмұнда қайта қарастырылуда. Бұл өзгерістер архивтік деректерді қайта саралаумен, бұрын жабық болған немесе ғылыми айналымға толық енгізілмеген құжаттардың зерттеушілер назарына ұсынылуымен және тарихи оқиғаларды ұлттық мүдде тұрғысынан бағалау үрдісінің күшеюімен байланысты болды. Сонымен қатар бұл үдеріс ұлттық тарихты кеңестік орталықтандырылған түсіндіру үлгісінен ажыратып, оны жергілікті тарихи тәжірибе, ұлттық құндылықтар және мемлекеттілік дәстүрі негізінде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Мұндай өзгерістер ұлттық нарративтің деколониялық мазмұнын күшейтеді. Деколониялық тұрғыдан алғанда, ұлттық тарихты қайта пайымдау бұрынғы үстем идеологиялық дискурстарды жай ғана жоққа шығару емес, тарихи субъектілікті қалпына келтіру, жергілікті тарихи тәжірибенің маңызын көрсету және ұлттық тарихтың ішкі логикасын ашу дегенді білдіреді. Осы себепті ұлттық нарратив Қазақстан тарихнамасында тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің, ұлттық мемлекеттілік дәстүрін негіздеудің және тарихи сананы жаңғыртудың маңызды әдіснамалық құралы ретінде көрінеді. Мысалы, Қазақ хандығының құрылуы Қазақстанның ұлттық тарихында мемлекеттіліктің бастауы ретінде қарастырылады. Бұл оқиға отандық зерттеушілер тарапынан қазақ халқының дербес этнос және саяси қауымдастық ретінде қалыптасуының маңызды кезеңі ретінде сипатталады. Ұлттық

нарративте бұл кезең ұлттық бірлік, тәуелсіздікке ұмтылыс, саяси дербестік және тарихи сабақтастық идеяларымен тығыз байланыстырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақ хандығы туралы тарихи баяндау қазіргі ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды символдық және мазмұндық негіздерінің бірі ретінде көрініс табады. Сонымен бірге Қазақ хандығының тарихын ұлттық нарратив аясында қарастыру қазақ мемлекеттілігінің тамырын терең тарихи кезеңдерден іздеуге, қазіргі Қазақстан мемлекеттілігін тарихи сабақтастық желісінде түсіндіруге және ұлттық тарихтағы саяси дербестік идеясын күшейтуге мүмкіндік береді. Бұл мысал ұлттық нарративтің мемлекеттілік тарихын репрезентациялаудағы қызметін айқын көрсетеді. Қазақ хандығы туралы баяндау тарихи оқиғаны ғана емес, қазіргі мемлекеттілік идеясының тарихи негізін де білдіреді. Яғни ұлттық нарратив өткендегі саяси құрылымдарды қазіргі ұлттық мемлекетпен сабақтастырып, тарихи уақыттың үздіксіздігін қалыптастырады. Осы арқылы ұлттың өткені, бүгіні және болашағы біртұтас тарихи кеңістік ретінде түсіндіріледі. Ашаршылық тақырыбына қатысты ғылыми еңбектер мен тарихи жады мәселесін қарастырған зерттеулерді талдау ұлттық нарративтің көпдеңгейлі құрылымын көрсетуге мүмкіндік береді [4]. XX ғасырдағы ашаршылық тақырыбын қарастыру барысында бұл оқиға бір жағынан кеңестік әлеуметтік-экономикалық саясаттың салдары ретінде түсіндірілсе, екінші жағынан ұлттық тарихи санада ұжымдық жарақат, ұлттық трагедия және тарихи әділетсіздік ретінде қабылданатыны байқалады. Осы ерекшелік ұлттық нарративтің тек ғылыми реконструкция ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жадымен, мәдени тәжірибемен және ұрпақаралық естелікпен тығыз байланысты екенін көрсетеді [5; 7]. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық нарратив ресми тарихи түсіндірулер мен халық жадындағы моральдық-эмоциялық қабылдаудың өзара тоғысуынан қалыптасады. Ашаршылық тақырыбы ұлттық нарративтің жарақаттық жадымен байланысын айқын көрсететін мысалдардың бірі. Жарақаттық жады тарихи оқиғаның тек өткенде болған факт ретінде емес, кейінгі ұрпақтардың тарихи санасына, отбасылық естеліктеріне және ұлттық өзіндік түсінігіне ықпал ететін ұзақ мерзімді тәжірибе ретінде сақталатынын көрсетеді. Сондықтан мұндай тақырыптарды зерттеу барысында ресми тарихи түсіндірулер мен тарихи жадыға қатысты материалдарды бір-біріне қарсы қою емес, оларды өзара толықтыратын ғылыми бағыттар ретінде қарастыру маңызды. Бір жағынан, ашаршылыққа қатысты тарихи зерттеулер оқиғаның әкімшілік, экономикалық және саяси себептерін анықтауға мүмкіндік береді; екінші жағынан, тарихи жадыға арналған еңбектер бұл оқиғаның адам тағдырына, отбасылық естелікке, ұрпақаралық жадыға және ұлттық санаға тигізген ықпалын ашып көрсетеді.

Сонымен қатар Қазақстанның тәуелсіздік алуы қазіргі ұлттық бірегейліктің негізгі тіректерінің бірі ретінде ұсынылады. Бұл оқиға көбінесе ғасырлар бойғы азаттық күресінің заңды нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Зерттеулерде тәуелсіздік кезеңі мемлекеттілікті жаңғырту, ұлттық мәдениетті қайта жандандыру, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және халықаралық қауымдастықтағы дербес орынды қалыптастыру кезеңі ретінде бағаланады. Мұндай түсіндіру ұлттық тарихты үздіксіздік, сабақтастық және мемлекеттілік идеялары арқылы пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар тәуелсіздік туралы нарратив өткен тарихи тәжірибені қазіргі мемлекеттік даму үдерісімен байланыстырып, қоғамда ортақ тарихи жауапкершілік пен азаматтық бірегейлік сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Тәуелсіздік нарративі ұлттық тарихтағы шешуші мағыналық негіз ретінде қызмет атқарады. Ол бұрынғы тарихи кезеңдерді бір-бірінен оқшау қарастырмай, оларды азаттық, мемлекеттілік және тарихи сабақтастық идеялары арқылы біріктіреді. Осы тұрғыдан тәуелсіздік ұлттық нарративте тек саяси оқиға ретінде емес, тарихи жадының, ұлттық мақсаттың және қоғамдық келісімнің символдық негізі ретінде көрінеді. Бұл нәтиже ұлттық нарративтің дереккөздік және теориялық базасы көпқабатты болуы қажет екенін дәлелдейді. Тарихи зерттеулер оқиғалардың әкімшілік, саяси және әлеуметтік-экономикалық механизмдерін ашса, тарихи жадыға арналған еңбектер сол оқиғалардың адам өміріндегі, әлеуметтік тәжірибедегі және ұжымдық санадағы орнын көрсетеді. Осылайша, ұлттық нарратив деректік дәлдік пен әлеуметтік жадыны біріктірген жағдайда ғана тарихи өткенді толық әрі терең репрезентациялай алады.

Цифрлық ортадағы тарихи контенттер ұлттық нарративтің жаңа коммуникациялық кеңістікте таралып отырғанын көрсетуге мүмкіндік береді [6; 54]. YouTube және Instagram сияқты әлеуметтік платформаларда тарихқа қатысты балама интерпретациялардың кеңінен таралуы тарихи білімнің академиялық кеңістіктен бұқаралық коммуникация алаңына шыққанын байқатады. Жас зерттеушілер мен блогерлер тарихи оқиғаларды жаңа форматта ұсынып, дәстүрлі академиялық дискурстан тыс көзқарастардың қалыптасуына ықпал етуде [7; 13]. Бұл құбылыс ұлттық нарративтің

плюрализациясына алып келіп, қоғамда тарихи мәселелер бойынша пікір алуандығын арттырады. Сонымен қатар цифрлық платформалар тарихи білімнің таралу аясын кеңейтіп, ұлттық тарихты қоғамдық талқылаудың белсенді нысанына айналдырады. Цифрлық орта ұлттық нарративтің таралу формасын түбегейлі өзгертті. Егер дәстүрлі жағдайда ұлттық тарих негізінен ғылыми еңбектер, оқулықтар, архивтік зерттеулер және ресми дискурс арқылы ұсынылса, қазіргі кезеңде тарихи білім әлеуметтік желілер, бейнеплатформалар, подкасттар, қысқа бейнероликтер және визуалды контент арқылы кең таралуда. Бұл тарихи білімді демократияландыруға мүмкіндік бергенімен, ұлттық нарративтің ғылыми негізділігі мен дереккөздік сенімділігі мәселесін де күрделендіреді.

Дегенмен цифрлық ортадағы ұлттық нарративтің дамуы бірқатар әдіснамалық және ғылыми мәселелерді де туындатады. Бір жағынан, әлеуметтік желілер тарихи тақырыптарға қызығушылықты арттырып, жастардың ұлттық тарихқа назар аударуына ықпал етеді. Екінші жағынан, цифрлық кеңістікте дереккөздерге сүйенбейтін, эмоционалдық әсерге құрылған, мифологизацияланған немесе саясиленген интерпретациялар да таралуы мүмкін. Сондықтан цифрлық кеңістіктегі тарихи ақпараттың таралуы дереккөздердің сенімділігі, ғылыми негізділік, тарихи интерпретациялардың жауапкершілігі және көпшілікке ұсынылатын тарихи білімнің сапасы мәселелерін өзекті етеді. Бұл жағдай қазіргі тарих ғылымының алдында ұлттық нарративті тек академиялық мәтіндерден ғана емес, сонымен қатар цифрлық дискурс, визуалды контент және көпшілік коммуникация кеңістігі арқылы да зерттеу міндетін қояды.

Осыған байланысты цифрлық ұлттық нарративті зерттеу қазіргі тарих ғылымының жаңа бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Цифрлық кеңістіктегі тарихи контент қоғамдық санаға жылдам әсер етеді, тарихи оқиғаларға қатысты эмоциялық қабылдауды күшейтеді және кейде академиялық тарихнамадағы тұжырымдармен бәсекеге түсетін балама түсіндірулерді қалыптастырады. Сондықтан тарихшылар үшін цифрлық ортадағы тарихи репрезентацияларды талдау, олардың дереккөздік негізін бағалау және ғылыми жауапкершілік өлшемдерін қалыптастыру маңызды міндетке айналып отыр.

Зерттеу барысында ұлттық нарративтің саяси дискурспен байланысы мемлекеттілік тарихын ұзақ тарихи сабақтастық аясында түсіндіру тәжірибесінен байқалады. Кейбір жағдайларда тарихи оқиғалар қазіргі саяси мақсаттарға сәйкес интерпретацияланатыны байқалды. Мысалы, мемлекеттілік тарихын ұзақ тарихи кезеңдермен байланыстыру арқылы қазіргі ұлттық бірегейлікті күшейту стратегиясы қолданылады. Бұл үрдіс тек Қазақстанға ғана емес, басқа да көптеген посткеңестік елдерге тән құбылыс. Мұндай жағдайда ұлттық нарратив тарихи білімнің ғана емес, саяси легитимацияның, қоғамдық консолидацияның және символдық саясаттың да маңызды құралы ретінде қызмет етеді. Сондықтан ұлттық нарративті зерттегенде оның ғылыми-танымдық мазмұнымен қатар, саяси және идеологиялық қызметін де назардан тыс қалдырмау қажет.

Бұл нәтиже ұлттық нарративтің қосарлы табиғатын көрсетеді. Бір жағынан, ол тарихи білімді жүйелеуге және ұлттық жадыны қалыптастыруға қызмет етеді; екінші жағынан, қоғамдық консолидация, саяси легитимация және символдық саясат құралы ретінде де қолданылады. Алайда ұлттық нарративті зерттеуде оның тек біріктіруші және тәрбиелік қызметін ғана емес, сонымен бірге таңдамалы, идеологиялық және саяси сипат алу мүмкіндігін де ескеру қажет.

Жалпы алғанда, жүргізілген нақты зерттеулер ұлттық нарративтің динамикалық, көпқырлы және контекстке тәуелді құбылыс екенін көрсетті. Оның қалыптасуы тарихи деректермен қатар, әлеуметтік жады, саяси факторлар, мәдени тәжірибелер, білім беру жүйесі және қазіргі ақпараттық кеңістіктегі өзгерістер арқылы анықталады. Сондықтан ұлттық нарративті зерттеу барысында пәнаралық әдістерді қолдану, әртүрлі дереккөздерді салыстыру, ресми және бейресми тарихи дискурстарды қатар қарастыру және сыни талдау жүргізу аса маңызды. Бұл тәсілдер тарих ғылымының объективтілігін арттырып, ұлттық тарихты терең әрі жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері ұлттық нарративтің тұрақты әрі өзгермейтін құрылым емес екенін көрсетті. Ол тарихи жағдайларға, қоғамдық сұраныстарға, саяси өзгерістерге, білім беру мазмұнына және коммуникациялық технологиялардың дамуына қарай үнемі өзгеріп, жаңарып отырады. Осы тұрғыдан ұлттық нарративті динамикалық жүйе ретінде қарастыру оның қазіргі қоғамдағы қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, ұлттық нарративті күшейтілген ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан қарастыру оның тек өткенді баяндау формасы емес, тарихи білімнің мазмұнын, қоғамдық жадтың құрылымын, ұлттық бірегейліктің символдық негіздерін және саяси-мәдени тәжірибенің бағытын айқындайтын күрделі

құбылыс екенін дәлелдейді. Мұндай түсінік ұлттық тарихты зерттеуде біржақтылықтан арылып, тарихи процестерді көпқырлы, салыстырмалы және сыни тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелерді жинақтай келе, ұлттық нарративтің тарих ғылымындағы маңызын үш деңгейде көрсетуге болады. Біріншіден, ол тарихи оқиғаларды мағыналандыратын теориялық-әдіснамалық модель ретінде қызмет етеді. Екіншіден, ол ұлттық жадыны, тарихи сананы және бірегейлікті қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени құрал. Үшіншіден, ол білім беру, саяси дискурс және цифрлық коммуникация кеңістігінде өткенді репрезентациялаудың нақты тәжірибелері арқылы жүзеге асады. Осы үш деңгейдің өзара байланысы ұлттық нарративті қазіргі тарих ғылымындағы маңызды зерттеу нысаны ретінде қарастыруға негіз береді.

Талқылау

Тарих ғылымындағы ұлттық нарратив мәселесі соңғы онжылдықтарда кеңінен зерттеліп, әртүрлі теориялық бағыттар мен әдіснамалық тәсілдер аясында талданып келеді. Ұлттық нарративтің теориясы мен тәжірибесі мәселесін талқылауда ұлттық нарративтің мәнін, құрылымын, қоғамдық қызметін және тарих ғылымындағы әдіснамалық маңызын айқындау маңызды. Осы бағыттағы зерттеулерді шартты түрде екі ірі топқа бөліп қарастыруға болады: біріншісі — ұлттық нарративтің теориялық және эпистемологиялық негіздерін түсіндіретін батыстық теориялық мектеп өкілдерінің еңбектері; екіншісі — посткеңестік кеңістік пен ұлттық тарихнама аясында қалыптасқан зерттеулер. Мұндай жіктеу ұлттық нарративті бір ғана қырынан емес, бірнеше деңгейде талдауға мүмкіндік береді. Батыстық теориялық еңбектер ұлттық нарративтің қалай құрылатынын, тарихи фактілердің қандай баяндау формалары арқылы мағыналанатынын және өткеннің тілдік-репрезентациялық сипатта ұсынылатынын түсіндіреді. Ал посткеңестік және қазақстандық зерттеулер ұлттық нарративтің нақты қоғамдық қызметіне, яғни тарихи жадыны қалпына келтіру, ұлттық бірегейлікті нығайту, мемлекеттілік сабақтастығын негіздеу және тарихи әділеттілікті орнықтыру мәселелеріне көбірек назар аударады. Осы екі бағытты өзара байланыстыра қарастыру ұлттық нарративтің теориялық және практикалық мәнін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, ұлттық нарративтің теориялық негіздерін қалыптастырған зерттеушілердің бірі ретінде Хейден Уайттың еңбектерін атап өту қажет. Оның пікірінше, тарихи білім объективті шындықтың тікелей әрі бейтарап көрінісі емес, керісінше, белгілі бір әдеби және риторикалық құрылым арқылы ұйымдастырылатын баяндау формасы. Х. Уайт тарихшы өткен оқиғаларды романдық, трагедиялық, комедиялық және сатиралық сюжет үлгілері арқылы мағыналандыратынын атап көрсетеді [8]. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық нарратив тарихи фактілердің жай ғана жиынтығы емес, оларды белгілі бір идеологиялық, мәдени және құндылықтық контексте қайта құрастырудың нәтижесі ретінде көрінеді.

Х. Уайттың бұл тұжырымы ұлттық тарихты зерттеуде ерекше маңызды, өйткені ұлттық нарративте оқиғалардың өзі ғана емес, олардың қандай сюжетке біріктірілетіні, қандай кейіпкерлер арқылы ұсынылатыны және қандай құндылықтық мағынаға ие болатыны шешуші рөл атқарады. Мысалы, бір тарихи оқиға әртүрлі кезеңде қаһармандық күрес, ұлттық трагедия, саяси сабақ немесе тарихи әділеттілікке ұмтылыс ретінде баяндалуы мүмкін. Демек ұлттық нарратив тарихи фактілерді бейтарап тізбектеу емес, оларды белгілі бір тарихи сана мен қоғамдық сұранысқа сәйкес мағыналандыру үдерісі болып табылады.

Осы бағыттағы маңызды зерттеушілердің бірі Франклин Анкерсмит тарихи нарративті «репрезентация» ұғымымен байланыстырып, тарих өткеннің өзі емес, оның тілдік және мағыналық бейнесі екенін атап көрсетеді. Ф. Анкерсмиттің тұжырымынша, тарихшының міндеті фактілерді жинақтаумен ғана шектелмейді; ол сол фактілерді белгілі бір мағыналық жүйеге енгізіп, тарихи оқиғалар арасындағы байланыстарды түсіндіруі қажет [9; 6]. Демек ұлттық нарратив тарихи шындықтың толық әрі түпкілікті бейнесі емес, оны түсіндірудің, жүйелеудің және қоғамдық санаға жеткізудің бір нұсқасы. Ф. Анкерсмиттің репрезентация туралы көзқарасы ұлттық нарративтің тақырыптық өзегін тереңдетеді. Өткенді репрезентациялау тәжірибелері дегеніміз — тарихи оқиғаларды ғылыми мәтіндерде, оқулықтарда, саяси дискурста, музейлік кеңістікте, бұқаралық ақпарат құралдарында және цифрлық ортада белгілі бір мағынамен ұсыну. Осы мағынада ұлттық нарратив өткеннің дайын көшірмесі емес, қоғамның тарихи тәжірибені түсіну, таңдау, жүйелеу және жеткізу тәсілі ретінде көрінеді. Сондықтан ұлттық нарративті зерттеу барысында тарихи деректердің мазмұнымен қатар, олардың қандай тілдік, символдық және институционалдық арналар арқылы ұсынылатынын да ескеру қажет.

Мишель Фуко және дискурс теориясы өкілдерінің көзқарасы ұлттық нарративті билік пен білім қатынастарының аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағытта тарих белгілі бір кезеңде үстемдік ететін дискурстар, әлеуметтік құрылымдар және саяси институттар арқылы қалыптасатын білім түрі ретінде түсіндіріледі. Осы негізде ұлттық нарратив белгілі бір саяси және әлеуметтік құрылымдар арқылы қалыптасатын дискурс ретінде қарастырылады. Мұнда нарратив тек ғылыми баяндау ғана емес, сонымен қатар идеологиялық, тәрбиелік және саяси құрал ретінде де қызмет атқарады. Посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілер ұлттық нарративтің қоғамдағы әлеуметтік және саяси қызметіне көбірек назар аударады [10; 12]. Мысалы, А.В. Фененко ұлттық тарихи нарративті ұлттық мемлекет қалыптастырудың маңызды құралы ретінде қарастырады. Оның пікірінше, тарихи нарратив ұлттық бірегейлікті қалыптастырып қана қоймай, мемлекеттің халықаралық қатынастардағы орнын, сыртқы саяси бейнесін және тарихи легитимациясын да айқындайды. Сонымен қатар зерттеуші ұлттық тарихтың әртүрлі типтерін — проблемалық, конструкцияланған және таңдалған нарративтерді бөліп көрсетіп, әр елдің тарихи нарративі оның саяси, мәдени және өркениеттік даму ерекшеліктеріне тәуелді екенін дәлелдейді [11].

М. Фуко мен А.В. Фененконың көзқарастарын байланыстыра қарастырғанда, ұлттық нарративтің билік, тарихи білім және қоғамдық легитимациямен тығыз байланысты екені айқындалады. Ұлттық тарих белгілі бір қоғамда тек өткен туралы білім беріп қана қоймайды, сонымен қатар мемлекеттің тарихи негізін, халықтың саяси субъектілігін және қоғамдық тұтастық идеясын бекітуге қызмет етеді. Сондықтан ұлттық нарративтің саяси қызметін жоққа шығаруға болмайды. Алайда бұл оның ғылыми мазмұнын әлсіретуі тиіс дегенді білдірмейді. Керісінше, ұлттық нарратив дереккөздік дәлдікке, сыни талдауға және көпқырлы интерпретацияға сүйенген жағдайда ғана қоғамдық санаға оң әрі ғылыми негізді ықпал ете алады.

Қазақстандық зерттеуші С.А. Асанова ұлттық нарративті этникалық және мәдени бірегейліктің негізі ретінде қарастырады. Оның еңбегінде тарихи нарратив халықтың ұлттық мінезін, дүниетанымын, құндылықтық бағдарын және тарихи өзіндік санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны көрсетіледі [12; 46]. Бұл көзқарас бойынша, ұлттық нарратив тек ғылыми конструкция ғана емес, қоғамның өзін-өзі тану, өткенін түсіну және болашақ даму бағдарын айқындау құралы. Бұл тұжырым Қазақстан жағдайында ерекше мәнге ие. Өйткені тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының алдында ұлттық тарихты кеңестік идеологиялық шектеулерден арылту, тарихи ақтаңдақтарды қайта қарау, ұлттық мемлекеттілік пен мәдени сабақтастықты негіздеу міндеті тұрды. Осы тұрғыдан ұлттық нарратив Қазақстан қоғамының тарихи өзіндік санасын қалыптастыратын және ұлттық бірегейлікті орнықтыратын маңызды ғылыми-мәдени құрал ретінде көрінеді.

Аталған авторлардың көзқарастарын салыстыра отырып, бірнеше маңызды қорытынды жасауға болады. Біріншіден, батыстық теориялық мектеп өкілдері — Х. Уайт, Ф. Анкерсмит, М. Фуко және басқа да зерттеушілер ұлттық нарративті негізінен эпистемологиялық және әдіснамалық мәселе ретінде қарастырады. Олар үшін негізгі сұрақ тарихтың қалай жазылатыны, тарихи оқиғалардың қандай тілдік, риторикалық және дискурстық құрылымдар арқылы мағыналанатындығы. Бұл бағытта ұлттық нарратив субъективті интерпретацияның, тілдік репрезентацияның және мағыналық құрылымдаудың нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Екіншіден, посткеңестік және отандық зерттеулерде ұлттық нарративтің әлеуметтік-функционалдық рөліне басымдық беріледі. А.В. Фененко, С.А. Асанова және басқа да зерттеушілер ұлттық нарративті бірегейлікті қалыптастыру, тарихи жадыны сақтау, қоғамдық тұтастықты нығайту және саяси легитимацияны қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырады. Осы бағытта ұлттық нарратив тек мәтіндік немесе теориялық құрылым ғана емес, нақты қоғамдық қызмет атқаратын әлеуметтік-мәдени институт ретінде бағаланады. Үшіншіден, сыншыл бағыттағы зерттеулер ұлттық нарративтің идеологиялық сипатына назар аударады. Бұл көзқарас бойынша, ұлттық тарих көбінесе саяси мақсаттарға қызмет етеді және белгілі бір дәрежеде таңдалған оқиғаларға, символдық бейнелерге, ұжымдық мифтерге және қаһармандық сюжеттерге сүйенеді. Сондықтан ұлттық нарративті зерттеу барысында оның біріктіруші қызметімен қатар, идеологиялық шектеулерін, таңдамалы сипатын және тарихи шындықты ықшамдау мүмкіндігін де ескеру қажет. Бұл салыстыру ұлттық нарративті үш өлшемде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Бірінші өлшем — теориялық-эпистемологиялық өлшем: мұнда ұлттық нарратив тарихи білімнің қалай құрылатынын және өткеннің қандай баяндау формалары арқылы ұсынылатынын түсіндіреді. Екінші өлшем — әлеуметтік-мәдени өлшем: мұнда ұлттық нарратив тарихи жадыны, ұлттық бірегейлікті және қоғамдық тұтастықты қалыптастыратын құрал ретінде көрінеді. Үшінші өлшем — сыни-әдіснамалық өлшем: мұнда ұлттық нарративтің идеологиялық ықпалын, таңдамалы

сипатын және мифологизация қаупін талдау қажет болады. Осы үш өлшемнің өзара байланысы ұлттық нарративті тарих ғылымындағы күрделі әрі көпқырлы зерттеу нысаны ретінде негіздейді.

Бұл тұрғыда Н. Абдинасир мен С. Ковальскаяның «Қазақстантану: жаһандық зерттеу дискурсы және жергілікті нарративтер» атты мақаласы маңызды. Аталған еңбекте Қазақстан тарихнамасының жаһандық және жергілікті нарративтік тәсілдері салыстырылып, ұлттық тарихтың халықаралық зерттеу контексіндегі орны қарастырылады [13; 29]. Бұл зерттеу ұлттық нарративтің тек ішкі академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар жаһандық ғылыми дискурста да қалыптасатынын және сыртқы зерттеу парадигмаларымен өзара байланыста дамитынын көрсетеді. Бұл көзқарас Қазақстан тарихын зерттеуде ішкі және сыртқы нарративтердің арақатынасын ескерудің маңызын көрсетеді. Жаһандық ғылыми дискурста Қазақстан тарихы көбіне империялық, кеңестік, посткеңестік, отаршылдық немесе аймақтық зерттеулер аясында қарастырылуы мүмкін. Ал жергілікті нарративтер ұлттық тарихи тәжірибені, мемлекеттілік сабақтастығын, тарихи жадыны және мәдени өзіндік ерекшелікті алдыңғы қатарға шығарады. Осы екі деңгейдің өзара байланысын талдау ұлттық нарративтің халықаралық зерттеу кеңістігіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ Г. Жұмағалиқызы мен М. Мұқановтың еңбегінде Қазақстанда тарихи есте сақтаудың қалыптасуы және оның ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлі талданады [14]. Бұл мәселе ұлттық нарративтік процестермен тікелей байланысты, өйткені тарихи жады ұлттық өткеннің қалай қабылданатынын, қандай оқиғалардың маңызды деп танылатынын және қандай тарихи бейнелердің қоғамдық санада орнығатынын анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи жады мен ұлттық нарратив бір-бірін толықтыратын құбылыстар ретінде қарастырылады.

Тарихи жады ұлттық нарративтің мазмұндық негіздерінің бірі. Ұлттық нарратив тарихи жадыны жүйелейді, ал тарихи жады ұлттық нарративке эмоционалдық, символдық және құндылықтық мазмұн береді. Мысалы, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, Алаш қозғалысы, тәуелсіздік сияқты тақырыптар тек тарихи оқиға ретінде емес, қоғамдық жадыда сақталған мағыналық және моральдық тәжірибе ретінде қабылданады. Сондықтан тарихи жадыны зерттеу ұлттық нарративтің қалай қалыптасатынын және қоғамда қалай орнығатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлттық нарратив мәселесі шетел зерттеушілерінің еңбектерінде де кеңінен қарастырылған. Атап айтқанда Г.К. Гизатова мен О.Г. Иванованың тарихи дискурс пен ұлттық нарративтер арасындағы өзара байланысты талдаған зерттеуін атап өтуге болады [15]. Бұл зерттеуде тарихи дискурс ұлттық нарративтің қалыптасу алаңы ретінде қарастырылып, тарихи мәтіндердегі мағыналық құрылымдар, құндылықтық бағдарлар және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тетіктері талданады. Г.К. Гизатова мен О.Г. Иванованың тарихи дискурс туралы көзқарастары ұлттық нарративтің тілдік және мағыналық құрылымын талдау үшін маңызды. Себебі ұлттық нарратив нақты сөздер, ұғымдар, символдар және бағалауыш категориялар арқылы жасалады. «Мемлекеттілік», «тәуелсіздік», «тарихи әділеттілік», «ұлттық жаңғыру», «мәдени мұра», «отаршылдық», «қасірет», «ерлік» сияқты ұғымдар ұлттық тарихты баяндауда жай термин емес, белгілі бір тарихи мағына мен құндылықтық бағдарды жеткізетін дискурстық құралдар ретінде қызмет етеді.

Келесі зерттеуші О. Мишалованың мақаласында ұлттық тарихи нарративтердің құрылуы, олардың әлеуметтік рөлі және украин тарих жазуындағы нарратив мәселелері қарастырылған [16; 47]. Бұл еңбек ұлттық нарративтердің өзара бәсекелес, кейде қайшылықты сипатта болатынын және тарихи білім кеңістігінде әртүрлі интерпретациялардың қатар өмір сүретінін көрсетуімен маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық нарративті зерттеу тек бір елдің тарихнамасымен шектелмей, салыстырмалы және трансұлттық талдауды да қажет етеді. Сесар Лопес Родригестің мақаласында ұлттық нарративтің білім беру мен тарих оқытудағы көріністері қарастырылады [17; 149]. Бұл зерттеу ұлттық нарративтің мектеп оқулықтары, оқушылардың тарихи әңгімелері және білім беру бағдарламалары арқылы қалай қалыптасатынын талдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық нарратив тек академиялық тарихнамада ғана емес, білім беру жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Ол жас ұрпақтың тарихи санасын, азаматтық ұстанымын және ұлттық бірегейлік туралы түсінігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша О. Мишалова мен Лопес Родригестің зерттеулері ұлттық нарративтің білім беру кеңістігіндегі қызметін түсіндіруге мүмкіндік береді. Ұлттық нарратив оқулықтарда тек тарихи ақпарат түрінде берілмейді, ол оқушылардың өткенді қабылдауына, тарихи тұлғаларды бағалауына, ұлттық құндылықтарды түсінуіне және азаматтық өзіндік санасының қалыптасуына ықпал етеді. Сондықтан тарихты оқытудағы ұлттық нарративті талдау білім беру мазмұнын ғана емес, тарихи сананың ұрпақаралық берілу механизмдерін де түсіндіреді.

Сонымен бірге ұлттық нарративтердің бәсекелес сипатын ескеру қажет. Бір қоғамның ішінде де тарихи оқиғаларға қатысты әртүрлі түсіндірулер қатар өмір сүруі мүмкін. Мысалы, белгілі бір оқиға ресми тарихнамада мемлекеттілік сабақтастығының белгісі ретінде түсіндірілсе, қоғамдық жадыда ол трагедия, әділетсіздік немесе қарсылық тәжірибесі ретінде қабылдануы мүмкін. Бұл ұлттық нарративтің біртұтас әрі өзгермейтін құрылым емес, әртүрлі әлеуметтік топтар, институттар және дискурстар арасындағы өзара әрекет нәтижесінде қалыптасатын динамикалық құбылыс екенін көрсетеді.

Ұлттық нарратив мәселесін тереңірек түсіну үшін нарратология теориясына да тоқталу қажет. Нарратологияны ұлттық нарративті зерттеуге қолдану тарихи мәтіндегі оқиға, кейіпкер, уақыт, кеңістік, символ және идеялық бағдар сияқты элементтердің өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық тарихта белгілі бір тұлғаның батыр, реформатор, құрбан немесе мемлекет қайраткері ретінде ұсынылуы кездейсоқ емес; ол ұлттық нарративтің ішкі сюжетіне, қоғамдық сұранысына және құндылықтық жүйесіне тәуелді. Сондықтан нарратологиялық тәсіл ұлттық тарихтың мазмұнын ғана емес, оның құрылымдық ұйымдасуын да түсіндіреді.

Нарративтілік туралы Батыс ғалымдарының пікірінше, бұл ұғым структуралистік нарратологияда ерекше мәнге ие болды. Бұл концепцияға сәйкес, баяндауда шешуші фактор коммуникация құрылымы ғана емес, баяндалатын материалдың ішкі құрылымы. «Нарративті» термині «дескриптивті» немесе «сипаттамалық» терминіне қарсы қойылып, делдалдық баяндау инстанциясының бар-жоғын емес, баяндалатын материалдың нақты құрылымын көрсетеді. Структуралистік мағынада нарративті деп аталатын мәтіндер бейнеленген әлем деңгейінде уақыттық құрылымға ие болып, белгілі бір күйдің өзгерісін, оқиғаның дамуын немесе мағыналық қозғалысты баяндайды [18; 71]. Бұл тұжырым ұлттық нарративті түсіндіруде маңызды, өйткені ұлттық тарих та белгілі бір уақыттық құрылым арқылы беріледі: бастау кезеңі, дағдарыс немесе сынақ кезеңі, күрес кезеңі, жаңғыру кезеңі және болашаққа бағдар. Осы құрылым арқылы тарихи оқиғалар кездейсоқ фактілер жиынтығы емес, белгілі бір мағыналық қозғалысқа ие тұтас баяндау ретінде қабылданады. Мысалы, Қазақстан тарихындағы мемлекеттілік, отаршылдық, ұлт-азаттық қозғалыстар, кеңестік кезең және тәуелсіздік туралы баяндаулар көбіне тарихи сабақтастық пен жаңғыру логикасы арқылы біріктіріледі.

Қазіргі нарратология ғылымының көрнекті өкілі, американдық тарихшы әрі әдебиет сыншысы Х. Уайт нарративті құрылым түсінігін, оның ішінде тарихнамалық дискурстың мәнін кеңейтіп, оның құрамына интрига ұғымын енгізді. Ол интрига құрылымы тарих мағынасының қалыптасуында маңызды рөл атқаратынын, өйткені тарихи оқиғалар «тұтас, бәрін қамтитын немесе архетиптік пішінде» түзілетін баяндау арқылы біріктірілетінін атап көрсетеді [8]. Француз-литва лингвисті және әдебиеттанушысы А. Ж. Греймас пен Ж. Курте нарративтілікті «кез келген дискурстың суреттеу ғана емес, ұйымдастырушы принципі» ретінде айқындайды [19; 47]. Бұл тұжырым ұлттық нарративті тарихи оқиғаларды жай сипаттайтын мәтін емес, оларды белгілі бір идеялық және құрылымдық жүйеге біріктіретін ұйымдастырушы тетік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан ұлттық нарративтің басты қызметі тарихи оқиғаларды біртұтас мағыналық желіге біріктіру. Тарихи фактілердің өзі ұлттық сананы автоматты түрде қалыптастырмайды; олар белгілі бір сюжеттік құрылым, символдық бейне және құндылықтық түсіндіру арқылы ғана қоғамдық мағынаға ие болады. Сондықтан ұлттық нарратив тарихи білімді ұйымдастыратын, өткенді түсіндіретін және оны қазіргі қоғамның өзін-өзі тану жүйесіне енгізетін маңызды тетік ретінде қарастырылады.

Осылайша ұлттық нарратив тарих ғылымында көпқырлы және күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Әртүрлі авторлардың көзқарастары нарративті бірде мәтіндік-конструктивті феномен, бірде әлеуметтік-мәдени институт, бірде идеологиялық құрал ретінде сипаттайды. Алайда аталған айырмашылықтарға қарамастан, зерттеушілердің басым бөлігі ұлттық нарративтің қоғамдағы маңызы зор екенін мойындайды. Ұлттық нарратив тарихи сананы қалыптастыруда, тарихи жадыны жүйелеуде, ұлттық бірегейлікті нығайтуда және қоғамның өткенге қатысты ортақ түсінігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Жалпы талқылау нәтижесі ұлттық нарративтің тарих ғылымындағы маңызын бірнеше бағытта негіздеуге мүмкіндік береді. Біріншіден, ұлттық нарратив тарихи білімнің нарративтік және репрезентациялық табиғатын көрсетеді. Екіншіден, ол ұлттың тарихи жады мен мәдени бірегейлігін қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени тетік ретінде қызмет етеді. Үшіншіден, ұлттық нарратив саяси дискурс, білім беру жүйесі және цифрлық орта арқылы қоғамдық санаға ықпал ететін практикалық құрал. Төртіншіден, оны зерттеу барысында ғылыми объективтілік, дереккөздік дәлдік, көпқырлы

интерпретация және мифологизациядан сақтану қағидалары сақталуы тиіс. Осы тұрғыдан ұлттық нарративті теориялық-әдіснамалық категория ретінде қарастыру тарих ғылымындағы өткенді репрезентациялау тәжірибелерін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының нәтижелері ұлттық нарративтің тарих ғылымы жүйесіндегі теориялық және практикалық маңызын жан-жақты ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында ұлттық нарратив тарихи оқиғаларды жай ғана баяндау формасы емес, ұлттың тарихи жадын, мәдени кодын, құндылықтық бағдарын және бірегейлігін қалыптастыратын күрделі дискурсивтік құрылым екені айқындалды.

Теориялық талдау ұлттық нарративтің постмодернистік, конструктивистік және дискурстық бағыттар аясында қарастырылатынын көрсетті. Бұл бағыттар тарихи шындықтың бір ғана тұрақты және өзгермейтін нұсқасы болмайтынын, керісінше, тарихи білімнің әртүрлі интерпретациялар, репрезентациялар және мағыналық құрылымдар арқылы қалыптасатынын негіздейді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық нарратив тарихи деректерді іріктеу, жүйелеу және оларды белгілі бір құндылықтық бағдар аясында түсіндіру арқылы қалыптасатын ғылыми-танымдық құрал ретінде сипатталды.

Практикалық талдау нәтижесінде ұлттық нарративтің қалыптасуына саяси, әлеуметтік және мәдени факторлардың тікелей ықпал ететіні анықталды. Мемлекеттік идеология, білім беру жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары және қазіргі цифрлық коммуникация кеңістігі тарихи оқиғаларды баяндаудың мазмұны мен құрылымына әсер етіп, оны қоғамдық санаға бағытталған маңызды құралға айналдырады. Сонымен қатар тарихи тұлғаларды дәріптеу, символдық бейнелерді қолдану, тарихи оқиғаларды ұлттық бірегейлікпен байланыстыру ұлттың өзін-өзі тануы мен тарихи сабақтастық идеясын нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Дегенмен зерттеу ұлттық нарративті қалыптастыру барысында тарихи деректерді біржақты түсіндіру қаупі бар екенін де көрсетті. Ұлттық тарихты баяндау барысында белгілі бір оқиғалар мен тұлғаларды алдыңғы қатарға шығару, ал кейбір күрделі немесе қайшылықты мәселелерді екінші кезекке ысыру тарихи білімнің толықтығы мен объективтілігіне әсер етуі мүмкін. Сондықтан ұлттық нарративті зерттеу мен қалыптастыруда ғылыми объективтілік, дереккөздерді сыни талдау, әртүрлі көзқарастарды салыстыру және плюралистік интерпретацияларды ескеру қажеттілігі айқындалды.

Сонымен қатар нарратологиялық талдау ұлттық нарративтің мазмұндық қана емес, құрылымдық сипатын да ашуға мүмкіндік берді: тарихи оқиғалардың іріктелуі, жүйеленуі, кейіпкерлер арқылы берілуі және белгілі бір сюжетке біріктірілуі ұлттық тарихты мағыналандырудың маңызды тетігі ретінде көрінді.

Қорытындылай келе, ұлттық нарратив тарих ғылымы мен қоғамдық сананың тоғысқан тұсында қалыптасатын маңызды ғылыми-әдіснамалық категория. Ол тек өткенді түсіндіру құралы ғана емес, сонымен бірге қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын, тарихи жадыны жүйелейтін және қоғамның болашаққа бағытталған құндылықтық бағдарын айқындайтын динамикалық жүйе ретінде танылады.

Әдебиеттері тізімі

- 1 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / B. Anderson. — London; New York: Verso, 1991. — 224 p.
- 2 Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality / E.J. Hobsbawm. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 214 p.
- 3 Гутнер Г.Б. Национальный нарратив и национальная ответственность / Г.Б. Гутнер // Этическая мысль. — 2017. — Т. 17, № 1. — С. 94–109.
- 4 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты: оқу құралы / М. Қозыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 5 Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination / J. Assmann. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- 6 Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire / P. Nora // Representations. — 1989. — No. 26. — P. 7–24.
- 7 Castells M. Communication Power / M. Castells — Oxford: Oxford University Press, 2009. — 559 p.
- 8 White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe / H. White. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973. — 448 p.

- 9 Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф. Анкерсмит; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова; под науч. ред. Л.Б. Макеевой. — Москва: Идея-Пресс, 2003. — 360 с.
- 10 Фуко М. Порядок дискурса. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. — М.: Касталь, 1996. — С. 47–96.
- 11 Фененко А.В. Исторический нарратив как вызов для национальных государств / А.В. Фененко // Анализ и прогноз. Журнал ИМЭМО РАН. — 2023. — № 3. — С. 14–34.
- 12 Асанова С.А. Исторический нарратив — источник идентичности в современном Казахстане [Электронный ресурс] / С.А. Асанова. — 2016. — № 4 (8). — Режим доступа: <http://edu.e-history.kz>.
- 13 Abdinassir N. Kazakhstan Studies: Global Research Discourse and Local Narratives / N. Abdinassir, S. Kovalskaya // *Turkic Studies Journal*. — 2025. — Vol. 7, No. 1. — P. 26–48. DOI: 10.32523/2664-5157-2025-1-26-48
- 14 Zhumagaliyzy G. The Main Stages of the Formation of Historical Memory in Kazakhstan / G. Zhumagaliyzy, M. Mukanov // *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*. — 2025. — Vol. 152, No. 3. — P. 159–170. DOI: 10.32523/2616-6887-2025-152-3-159-170
- 15 Гизатова Г.К. Исторический дискурс и национальные нарративы / Г.К. Гизатова, О.Г. Иванова // *Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки*. — 2019. — Т. 161, кн. 5–6. — С. 166–173. DOI: 10.26907/2541-7738.2019.5-6.166-173
- 16 Mishalova O. Narrative Tolerance: Overcoming the Maze of National Historical Narratives / O. Mishalova // *Actual Problems of Mind*. — 2019. — No. 20. — P. 46–71. DOI: 10.31812/apd.v0i20.2780
- 17 López Rodríguez C. National Narratives in History Teaching and Learning: A Review on History Textbooks and Students' Narratives / C. López Rodríguez // *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*. — 2020. — Vol. 14, No. 2. — P. 149–166. DOI: 10.6018/pantarei.445731
- 18 Косикова Г.К. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: трактаты, статьи, эссе / Г.К. Косикова. — Москва: Изд-во Московского университета, 1987. — 514 с.
- 19 Greimas A.J. Semiotics and Language: An Analytical Dictionary / A.J. Greimas, J. Courtés; transl. by L. Crist, D. Patte et al. — Bloomington: Indiana University Press, 1982. — 409 p.

Э.Ж. Мухамедиева, А.Б. Байгапанова, Н.Е. Сайлаубаева

Национальный нарратив в исторической науке: теоретико-методологические подходы и практики репрезентации прошлого

В статье национальный нарратив в исторической науке рассматривается как повествовательная и интерпретационная модель, объясняющая процессы формирования и развития государства, нации, этнической общности и национальной идентичности через определённую систему ценностей. В теоретическом плане национальный нарратив направлен на формирование национального и исторического сознания, а в практическом плане он выступает важным инструментом конструирования исторической памяти и общественного сознания в контексте интересов государства и общества. В ходе исследования установлено, что источниковая база и научные методы, применяемые при изучении национального нарратива, позволяют выявить особенности формирования национальной истории, идентичности, коллективной памяти и исторического сознания. В статье всесторонне проанализированы теоретические основы и практические проявления национального нарратива, его связь с историческими, политическими и культурными факторами, особенностями его функционирования в различных странах, отражение в системе образования и цифровой среде, а также роль в формировании общественного сознания. Особое внимание уделяется тому, что теоретическую основу национального нарратива составляют категории национального сознания, исторического сознания, исторической и культурной памяти. Национальный нарратив формирует общую память, связывающую прошлое, настоящее и будущее нации. В этой связи историческое сознание рассматривается как важное условие философского переосмысления прошлого и укрепления духа независимости. В статье показано, что историографический подход к национальному нарративу предполагает переосмысление исторических событий с точки зрения национального интереса на основе анализа источников и научных интерпретаций. Национальный нарратив представлен как система общих представлений, формирующих идентичность народа, его исторический опыт, культурные ценности и коллективные цели, передаваемые через различные формы исторического повествования. В контексте современного Казахстана национальный нарратив рассматривается как средство сохранения исторической памяти, укрепления идеологической основы государства и осмысления пути независимости через преемственность культурного наследия и ориентиры будущего развития. В ходе исследования определено, что основными составляющими национального нарратива являются исторический нарратив, история государственности, ключевые события национальной истории, а также культурно-этнографический нарратив, включающий язык, традиции, мировоззрение и символы. Кроме того, подчёркивается значение личностного направления, в рамках которого

история осмысливается через деятельность выдающихся исторических личностей, национальных героев и государственных деятелей.

Ключевые слова: национальный нарратив, национальная история, нация, историческая память, национальная идентичность, историография, теория, практика, интерпретация, культурная память.

E.Zh. Mukhamediyeva, A.B. Baigapanova, N.E. Saylaubaeva

National Narrative in Historical Scholarship: Theoretical and Methodological Approaches and Practices of Representing the Past

The article examines the national narrative in historical scholarship as a narrative and interpretative model that explains the processes of formation and development of the state, the nation, the ethnic community, and national identity through a specific system of values. From a theoretical perspective, the national narrative is aimed at shaping national and historical consciousness, while from a practical perspective, it functions as an important instrument for constructing historical memory and public consciousness within the framework of the interests of the state and society. The study establishes that the source base and scientific methods applied in the study of the national narrative make it possible to identify the specific features of the formation of national history, identity, collective memory, and historical consciousness. The article comprehensively analyzes the theoretical foundations and practical manifestations of the national narrative, its connection with historical, political, and cultural factors, the specific features of its functioning in various countries, its reflection in the education system and the digital environment, as well as its role in shaping public consciousness. Particular attention is paid to the fact that the theoretical foundation of the national narrative is formed by the categories of national consciousness, historical consciousness, historical memory, and cultural memory. The national narrative forms a shared memory that connects the past, present, and future of the nation. In this regard, historical consciousness is considered an important condition for the philosophical reinterpretation of the past and the strengthening of the spirit of independence. The article demonstrates that the historiographical approach to the national narrative involves rethinking historical events from the standpoint of national interest on the basis of source analysis and scholarly interpretations. The national narrative is presented as a system of shared representations that shape the identity of the people, their historical experience, cultural values, and collective goals, transmitted through various forms of historical narration. In the context of contemporary Kazakhstan, the national narrative is considered as a means of preserving historical memory, strengthening the ideological foundation of the state, and interpreting the path of independence through the continuity of cultural heritage and the guidelines for future development. The study identifies the main components of the national narrative as the historical narrative, the history of statehood, key events of national history, as well as the cultural and ethnographic narrative, which includes language, traditions, worldview, and symbols. In addition, the significance of the personal dimension is emphasized, within which history is interpreted through the activities of outstanding historical figures, national heroes, and statesmen.

Keywords: national narrative, national history, nation, historical memory, national identity, historiography, theory, practice, interpretation, cultural memory.

References

- 1 Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso.
- 2 Hobsbawm, E.J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 3 Gutner, G.B. (2017). Natsionalnyi narrativ i natsionalnaia otvetstvennost [National narrative and national responsibility]. *Eticheskaiia mysl — Ethical Thought*, 17 (1), 94–109 [in Russian].
- 4 Kozybayev, M. (1992). *Aqtandaqtar aqiqaty: oqu quraly* [The truth of the white spots: a textbook]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 5 Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 6 Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
- 7 Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- 8 White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- 9 Ankersmit, F. (2003). *Narrativnaia logika. Semanticheskii analiz yazyka istorikov* [Narrative logic. A semantic analysis of the language of historians]. O. Gavrishin, A. Oleinikova (Trans); L.B. Makeeva (Ed.). Moscow: Ideia-Press [in Russian].

- 10 Fuko, M. (1996). *Poriadok diskursa. Volia k istine: po tu storonu znaniia, vlasti i seksualnosti. Raboty raznykh let* [The order of discourse. The will to truth: beyond knowledge, power and sexuality. Works of different years]. Moscow: Kastal [in Russian].
- 11 Fenenko, A.V. (2023). Istoricheskii narrativ kak vyzov dlia natsionalnykh gosudarstv [Historical narrative as a challenge for national states]. *Analiz i prognoz. Zhurnal IMEMO RAN — Analysis and Forecasting. IMEMO Journal*, 3, 14–34 [in Russian].
- 12 Asanova, S.A. (2016). Istoricheskii narrativ — istochnik identichnosti v sovremennom Kazakhstane [Historical narrative — a source of identity in modern Kazakhstan]. *edu.e-history.kz*. Retrieved from <http://edu.e-history.kz> [in Russian].
- 13 Abdinassir, N., & Kovalskaya, S. (2025). Kazakhstan Studies: Global Research Discourse and Local Narratives. *Turkic Studies Journal*, 7 (1), 26–48. DOI: 10.32523/2664-5157-2025-1-26-48.
- 14 Zhumagalikyzy, G., & Mukanov, M. (2025). The Main Stages of the Formation of Historical Memory in Kazakhstan. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 152 (3), 159–170. DOI: 10.32523/2616-6887-2025-152-3-159-170.
- 15 Gizatova, G.K., & Ivanova, O.G. (2019). Istoricheskii diskurs i natsionalnye narrativy [Historical discourse and national narratives]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki — Proceedings of Kazan University. Humanities Series*, 161 (5–6), 166–173. DOI: 10.26907/2541-7738.2019.5-6.166-173 [in Russian].
- 16 Mishalova, O. (2019). Narrative Tolerance: Overcoming the Maze of National Historical Narratives. *Actual Problems of Mind*, 20, 46–71. DOI: 10.31812/apd.v0i20.2780.
- 17 López Rodríguez, C. (2020). National Narratives in History Teaching and Learning: A Review on History Textbooks and Students' Narratives. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia Panta Rei — Digital Journal of History and Didactics of History*, 14 (2), 149–166. DOI: 10.6018/pantarei.445731 [in Spanish].
- 18 Kosikova, G.K. (1987). *Zarubezhnaia estetika i teoriia literatury XIX–XX vv.: traktaty, stati, esse* [Foreign aesthetics and theory of literature of the 19th–20th centuries: treatises, articles, essays]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 19 Greimas, A. J., & J. Courtés. (1982). *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*. Transl. by L. Crist, D. Patte et al. Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Авторлар туралы мәліметтер

Эльмира Ж. Мухамедиева — PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-7161-4282>

Айгуль Б. Байгапанова — PhD, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Нұргүл Е. Сайлаубаева — т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>.

Information about the authors

Elmira Zh. Mukhamediyeva — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-7161-4282>

Aigul B. Baigapanova — PhD, Senior Lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Nurgul E. Saylaubaeva — Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>

U.A. Agulykova¹ , B.K. Isabek¹ , G.U. Akhmetshina^{2*}

¹U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan;

²Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan

(E-mail: agulykova.ulzhanat@okmpu.kz; barsha73@mail.ru; guldena_82@mail.ru)

The 1928 Confiscation of Bai Households in Kazakhstan: Theoretical and Methodological Approaches to Studying the Social Transformation of Kazakh Society

The article examines the confiscation of *bai* households in Kazakhstan in 1928 as an independent historical phenomenon and as an object of theoretical and methodological analysis. The focus is placed not on the formal description of property seizure, but on revealing the social meaning of the confiscation campaign in the context of early Soviet transformation of the Kazakh aul. Under the conditions of nomadic and semi-nomadic pastoral economy, the *bai* were not merely a wealthy group. They were embedded in a system of clan, economic, labor, and patron-client relations that structured authority, dependency, mutual assistance, and resource distribution within the aul. Therefore, Soviet intervention in the position of *bai* households affected the foundations of traditional social organization. The article argues for the need to combine several research approaches in the study of confiscation. The class approach is considered as the official Soviet explanatory scheme of the campaign and is subjected to critical analysis. The social-historical approach makes it possible to identify real social ties within the Kazakh aul; the institutional approach reveals the role of the state, law, and administrative apparatus; and the concept of social engineering helps interpret confiscation as an attempt by the Soviet authorities to classify, simplify, and restructure the complex social reality of traditional society. The article shows that the confiscation of 1928 combined legal formalization, administrative implementation, ideological justification, and social restructuring. The decree of August 27, 1928, and the instruction of August 30, 1928, gave the campaign a normative form; however, its actual significance went beyond legal regulation. Confiscation was aimed at weakening the influence of the traditional elite, dismantling previous mechanisms of local authority, transforming relations of dependency, and establishing new forms of Soviet control in the aul. Particular attention is paid to interpreting confiscation not as a secondary episode of collectivization, but as an independent political and administrative campaign. This perspective makes it possible to clarify its place in the history of early Soviet transformations in Kazakhstan. The article concludes that the confiscation of *bai* households became one of the first major instruments for the forced incorporation of the Kazakh aul into the Soviet system of power and administration, while its consequences were manifested in the transformation of social structure, forms of authority, local hierarchies, and relations between the state and traditional society.

Keywords: confiscation, *bai* households, Kazakhstan, Kazakh aul, theoretical and methodological approaches, Soviet agrarian policy, social transformation, social engineering.

Introduction

The confiscation of *bai* households in Kazakhstan in 1928 occupies a special place in the history of early Soviet transformations of Kazakh society. This campaign was associated not only with the seizure of property from large livestock owners, but also with the Soviet authorities' attempt to change the social structure of the traditional aul. Under the conditions of a nomadic and semi-nomadic economy, the *bai* stratum was not merely a wealthy property-owning group. It was embedded in a system of clan, economic, labor, and patron-client relations through which issues of employment, mutual assistance, resource distribution, local authority, and social dependency were regulated. Therefore, state intervention in the position of *bai* households affected not only the economic sphere, but also the deeper foundations of the social organization of the Kazakh aul.

The relevance of the topic is determined by the need for a deeper understanding of the confiscation campaign of 1928 as an independent historical phenomenon. In historical literature, this problem is often examined in the context of Soviet agrarian policy, the Sovietization of the aul, the limitation of the influence of the *bai* stratum, and subsequent socio-economic transformations. However, within such an approach, confiscation is often perceived as one element of broader processes, whereas the 1928 campaign itself had its own logic, legal framework, administrative mechanisms, and social consequences.

* Corresponding author's e-mail: guldena_82@mail.ru

In Soviet historiography, the confiscation of bai households was explained mainly within the framework of the class approach. It was presented as an inevitable and historically justified measure of struggle against feudal-bai elements and as a means of strengthening the social base of Soviet power in the aul. In post-Soviet Kazakhstani historiography, greater attention has been paid to the repressive nature of the campaign, its coercive methods, administrative pressure, and consequences for traditional society. At the same time, there remains a need for a research perspective that would make it possible to combine the analysis of the legal foundations, social content, and theoretical and methodological interpretations of the 1928 confiscation.

The scholarly problem of the article lies in the fact that the confiscation of bai households cannot be fully explained only through the description of decrees, statistical indicators, and administrative measures. Formally, it was framed as a campaign for the seizure of property and the exile of the largest bai and semi-feudal elements. However, in terms of its content, it was connected with deeper changes: the limitation of the influence of the traditional elite, the disruption of former mechanisms of social regulation, the weakening of clan and patron-client ties, and the establishment of new forms of political control in the aul. Therefore, the study of confiscation requires attention not only to factual material, but also to theoretical and methodological approaches that make it possible to reveal its social nature.

The purpose of the article is to examine the confiscation of bai households in Kazakhstan in 1928 as an object of theoretical and methodological analysis and as a mechanism of social transformation of Kazakh society. To achieve this purpose, the following objectives are defined: to reveal the historical prerequisites of the 1928 confiscation campaign; to characterize its legal and administrative foundations; to analyze the main research approaches to the study of the confiscation of bai households; to identify the social content of the campaign in the context of changes in the traditional structure of the Kazakh aul; and to determine the significance of the 1928 confiscation for understanding early Soviet policy in Kazakhstan.

The scholarly novelty of the article lies in the fact that the confiscation of bai households is considered not only as a political, administrative, and economic measure of Soviet power, but also as a complex social process connected with the transformation of the traditional institutions of the Kazakh aul. The article emphasizes that the confiscation of 1928 was aimed not only at the redistribution of property, but also at changing social relations, local hierarchies, and forms of authority in Kazakh society.

Thus, turning to the confiscation of bai households in 1928 makes it possible to understand more deeply the specific character of early Soviet policy in Kazakhstan. Of particular importance is not only the factual side of the campaign, but also its theoretical interpretation, since methodological analysis reveals confiscation as a complex process of interaction among the state, law, ideology, and traditional social relations.

Materials and Methods

The source base of the study consists of normative legal acts, documents of Soviet party and state bodies, archival materials on the history of agrarian policy in Kazakhstan, as well as scholarly works devoted to the early Soviet transformations of Kazakh society.

Particular importance is attached to the documents that defined the legal and administrative foundations of the confiscation campaign of 1928. These include the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928, "On the Confiscation and Exile of the Largest Bai Households and Semi-Feudal Elements," as well as the instruction of August 30, 1928, which regulated the procedure for implementing this campaign. The use of these materials made it possible to identify the official logic of confiscation, the criteria for determining the households subject to confiscation, the mechanisms of property seizure, and the exile of representatives of the upper bai stratum.

As archival material, the study uses an informational and statistical report of the Kazakh Regional Party Committee dated October 14, 1928, containing data on the confiscation of bai property in the districts of the Syr-Darya okrug. This document is held in the National Archive of the Republic of Kazakhstan (Fund 141). The use of this archival material made it possible to specify the regional features of the implementation of the confiscation campaign, identify quantitative indicators of confiscated livestock, and demonstrate the administrative mechanism of confiscation in southern Kazakhstan.

The study also uses published documentary materials and research devoted to the Sovietization of the Kazakh aul, the agrarian policy of Soviet power, the confiscation of bai households, collectivization, and the social consequences of the transformations of the 1920s–1930s. This group of materials is necessary for identifying the place of the 1928 confiscation in the system of early Soviet policy, as well as for comparing

different interpretations of its causes, content, and consequences. At the same time, confiscation is considered not as a secondary episode of collectivization, but as an independent political and administrative campaign that had its own legal basis, social orientation, and mechanism of implementation.

The article employs general scientific and special historical methods corresponding to the analysis of the confiscation of bai households in Kazakhstan in 1928 as an independent political and administrative campaign and as a mechanism of social transformation of the Kazakh aul.

The social-historical method was applied to reveal the social content of confiscation. With its help, the campaign was considered not only as the seizure of property from large livestock owners, but also as state intervention in the system of clan, economic, labor, and patron-client relations. This method made it possible to show that the bai performed not only economic but also social-regulatory functions in the aul, and that the weakening of their influence meant a transformation of former forms of dependency, local authority, and social organization.

The historical-genetic method was used to identify the prerequisites of the confiscation campaign of 1928. It made it possible to trace which political, social, and economic conditions preceded the adoption of the decree of August 27, 1928, why the Soviet authorities regarded the bai as an obstacle to the Sovietization of the aul, and how confiscation was connected with the general logic of early Soviet transformations in Kazakhstan.

The institutional method was applied in analyzing the legal and administrative foundations of confiscation. With its help, the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928, the instruction of August 30, 1928, the activities of party, Soviet, and local executive bodies, as well as the mechanisms of implementing the campaign at the local level, were examined. This method made it possible to identify how legal decisions were transformed into concrete administrative actions: determining the categories of households subject to confiscation, compiling lists, recording and seizing property, exiling representatives of the upper bai stratum, and redistributing confiscated resources.

The problem-chronological method was used for the systematic development of the article's topic. The material was considered according to the main research blocks: the historical prerequisites of confiscation, its legal formalization, administrative implementation, regional manifestations, social content, and consequences for the Kazakh aul. This approach made it possible to preserve the internal logic of the study and to present the confiscation of 1928 as a process that had its own stages, mechanisms, and social results.

The historical-comparative method was applied to compare different interpretations of the confiscation of bai households. With its help, Soviet explanations of the campaign through class struggle, post-Soviet assessments of its coercive and administrative-repressive character, and contemporary theoretical and methodological approaches that consider confiscation as a form of state intervention, social engineering, and forced restructuring of traditional society were compared. This made it possible to substantiate the need for a comprehensive study of confiscation as an independent historical phenomenon that cannot be reduced merely to the prehistory of collectivization.

Results

Historical Prerequisites, Legal Foundations, and Social Content of the Confiscation of Bai Households in 1928. The confiscation of bai households in Kazakhstan in 1928 was prepared by the entire course of early Soviet policy toward the Kazakh aul. After the establishment of Soviet power, one of the main tasks of the new state was to subordinate traditional society to administrative and political control. The Kazakh aul preserved a complex system of social relations in which clan ties, economic interdependence, patron-client relations, and local forms of authority played an important role. Under these conditions, the bai stratum was perceived by the Soviet authorities not only as a wealthy property-owning group, but also as a social force that retained influence over the life of the aul [1]. In traditional Kazakh society, bai households performed not only economic functions. They were connected with the organization of labor, the distribution of livestock, support for dependent and poor households, and the regulation of relations within the aul. Therefore, the social role of the bai was not limited only to the possession of property. The bai acted as a figure of economic and social influence, and his position was determined not only by the number of livestock, but also by his place in the system of clan and patron-client ties [2]. For the Soviet authorities, such a structure represented a serious problem. The state sought to create new forms of administration in the aul, relying on the poor, village soviets, party organizations, and administrative bodies. However, the influence of the bai hindered the direct impact of the state on the rural population. In official Soviet rhetoric,

the bai stratum was portrayed as an exploitative and feudal group that obstructed the Sovietization of the aul and the strengthening of new institutions of power.

The immediate preparation of the confiscation campaign began even before the adoption of the decree of August 27, 1928. During this period, the political, legal, and administrative foundations of the future campaign were developed. On August 27, 1928, the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR adopted the decree "On the Confiscation and Exile of the Largest Bai Households and Semi-Feudal Elements" [3; 288].

This decree became the legal basis of the confiscation campaign. It defined the main aims of the campaign, the categories of households subject to confiscation, as well as the procedure for the seizure of property and the exile of representatives of the upper bai stratum. The very title of the document indicates that confiscation was regarded by the Soviet authorities not only as a property-related measure, but also as a political action against a social group declared hostile to the new regime. The decree was followed by the instruction of August 30, 1928, which specified the procedure for applying this decree [4; 290]. It defined the practical mechanisms for implementing the decisions of the authorities: identifying households subject to confiscation, compiling lists, registering property, organizing exile, and distributing confiscated livestock and other property. Thus, confiscation acquired not only political justification, but also an administrative and legal form.

The instruction of August 30, 1928, established the property and social criteria of confiscation. It stated that bai who owned, in cattle-equivalent terms, more than 400 head in nomadic districts and more than 300 head in semi-nomadic districts were subject to confiscation and exile. In addition, persons recognized by local authorities as socially dangerous because of their position and influence over the local population could also fall under the scope of the campaign [4; 290], [5; 183–184]. This indicates that the confiscation policy had not only a property-related, but also a political and social character.

Thus, the prerequisites and legal foundations of the confiscation campaign were connected not only with property inequality, but also with the struggle for power and influence in the Kazakh aul. The Soviet authorities sought to weaken traditional mechanisms of social regulation and replace them with new institutions of administration. For this reason, the confiscation of 1928 became not only an economic measure, but also an important stage in changing the social structure of Kazakh society.

Administrative Implementation and Social Content of the Campaign. The implementation of confiscation required the active participation of party, Soviet, and local executive bodies. In practice, the campaign included the identification of bai households, the compilation of lists, the description of property, the seizure of livestock, the exile of owners, and the transfer of confiscated resources to other categories of the population or to economic structures. Each of these stages was connected with administrative pressure and the strengthening of control over the rural population.

Local commissions played a key role in implementing the campaign. They had to determine which households fell under the decree, what property was subject to seizure, and how exile would be organized. However, under the conditions of the Kazakh aul, such decisions could not be purely technical. They affected relations within clans, between rich and poor households, and between dependent groups and former patrons. Therefore, administrative measures inevitably interfered with the social fabric of the aul.

The documents on the preparation and implementation of confiscation included the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928, the instruction of August 30, 1928, as well as materials of party and Soviet bodies that determined the procedure for implementing the campaign at the local level. This shows that confiscation was carried out as an organized administrative campaign based on a system of official decisions, instructions, and local execution [3; 288], [4; 390].

Archival data on the Syr-Darya okrug make it possible to specify the scale and regional features of confiscation in southern Kazakhstan. The informational and statistical report of the Kazakh Regional Party Committee dated October 14, 1928 contains data on the confiscation of bai property in the Aulie-Ata, Merke, Turkestan, Badam, Talas, Kyzylkum, and Shayan districts of the Syr-Darya okrug. Thus, in the Merke district, 5,701 head of livestock were confiscated from 22 households; in the Badam district, 1,238 head from 6 households; in the Talas district, 1,200 head were confiscated from Tavaliev's household; and in the Kyzylkum district, 6,625 head of livestock were confiscated from 22 households [6]. These indicators confirm that confiscation had a specific regional mechanism of implementation connected with the registration, seizure, and redistribution of property.

Additional published materials on southern Kazakhstan make it possible to see the mechanism of confiscation at the level of individual households. The published text of Protocol No. 8 of the closed meeting of the Aulie-Ata district commission for the confiscation of bai and semi-feudal households considered the division of the households of the bai Mainakov, Sultanbekov, and Kalabaev from the auls of the Talas volost. The commission decided to leave 16 head of livestock for the use of the bai, allocate 6 head toward the unpaid tax amounting to 424 rubles 7 kopecks, and divide the remaining 52 head among the batraks; yurts were transferred to the disposal of the district executive committee, and European-style buildings were proposed for use as a school [7].

Another example is connected with the Karaspan district of the Syr-Darya okrug. The published materials present the case of the bai Itayak Babirov, who had 556 head in cattle-equivalent terms. Livestock from five Karaspan bai was confiscated and transferred to shepherds and a state farm, and was partly sold to cover the agricultural tax; 7 yurts and 11 felt mats were transferred to the district department of public education, 3 felt mats to batraks, wool was handed over to “Kazsherst,” and the remaining funds after settlements, amounting to 624 rubles 18 kopecks, were transferred to the district union “Koshchi” [8]. These materials confirm that confiscation had not only a punitive but also a redistributive character, affecting economic, family, and social relations within the aul. The data presented show that the redistribution of property was not only an economic procedure, but also an instrument for changing the social structure of the aul. The seizure of livestock weakened the economic basis of traditional authority, while the transfer of property to the poor, batraks, Soviet institutions, and economic organizations contributed to the formation of new dependencies and channels of administrative control.

The social content of confiscation consisted in changing the system of social relations in the Kazakh aul. The bai stratum was part of a complex social structure in which economic wealth was closely connected with clan authority, patron-client obligations, and influence over dependent households. Therefore, confiscation destroyed not only the property base of individual households, but also habitual ties between different groups of the aul [2].

Poor and dependent households that had previously been connected with bai households through labor or patron-client relations became included in a new system of dependency, now on Soviet bodies, cooperative structures, and administrative decisions. The exile of the largest bai and semi-feudal elements was of particular importance. It removed from the aul those individuals who possessed not only property, but also local authority. As a result, the very structure of power at the local level changed: where traditional forms of influence had previously played a significant role, the Soviet authorities sought to establish new political and administrative institutions.

The instruction of August 30, 1928 is especially indicative in this respect. It took into account, as a basis for confiscation, not only the number of livestock, but also the recognition of a person as socially dangerous because of his position and influence over the local population [5; 183–184]. This shows that the object of the campaign was not simply a wealthy household, but a social group perceived by the authorities as a bearer of former forms of authority and dependency. The campaign of 1928 also contributed to the growth of social tension. Officially, it was carried out under the slogan of protecting the poor and limiting exploitation. In practice, however, it involved the local population in processes of identifying, condemning, and isolating representatives of the bai stratum. This changed the nature of relations between different social groups and contributed to the formation of new political loyalty.

Published materials on the Zhambyl region make it possible to specify manifestations of social tension caused by the confiscation policy. A publication on the work to rehabilitate victims of political repression states that armed clashes between residents and the authorities followed the beginning of the campaign to confiscate the property of 297 wealthy families. In the same context, 78 participants in the Kordai uprising and 28 participants in the events in the Sarysu district are named [8]. These data show that confiscation affected not only the property interests of individual households, but also broader social ties, causing tension between the population and Soviet power.

Consequently, the administrative implementation of confiscation showed that the legal decisions of 1928 were used as an instrument for restructuring the Kazakh aul. The campaign affected property relations, local hierarchies, clan ties, and forms of authority, which makes it possible to consider it as one of the early mechanisms of forced social transformation of Kazakh society.

Confiscation as a Mechanism of Social Transformation of the Kazakh Aul. The confiscation campaign of 1928 became an important instrument for changing the traditional structure of the Kazakh aul. It marked a transition from the indirect influence of Soviet power on rural society to direct administrative intervention,

and was aimed at limiting the property power of the bai stratum, destroying former mechanisms of influence, redistributing resources, and strengthening new institutions of power. Through confiscation, the Soviet state sought to create a new social base in the aul, primarily among the poor and dependent strata of the population. However, this process was coercive in nature and was accompanied by the destruction of established forms of social organization.

The connection between confiscation and subsequent transformations was manifested in the fact that the campaign of 1928 prepared the conditions for the further strengthening of state control over the agrarian sphere. Although confiscation should not be subsumed under the history of collectivization, it became one of the stages preceding a larger-scale state intervention in economic life. After the weakening of the bai stratum, the Soviet authorities gained more opportunities to promote new forms of agricultural organization and governance of the population [9]. At the same time, confiscation had its own historical logic. It was aimed primarily at eliminating the social group that the authorities considered an obstacle to the Sovietization of the aul. Its immediate goal was not the creation of the collective farm system, but the limitation of the influence of the bai stratum, the seizure of its economic base, and the destruction of the former system of local authority. For this reason, the campaign of 1928 should be considered an independent historical phenomenon.

Confiscation changed relations between the state and Kazakh society. If previously many processes within the aul had been regulated through traditional norms, clan ties, and the authority of influential households, after the campaign an increasing role began to be played by state decisions, administrative structures, and political criteria. A person's social status was increasingly determined not only by his place in the traditional system, but also by the assessment of the Soviet authorities. The confiscation of 1928 reveals an important feature of early Soviet policy: the combination of legal decisions, ideological rhetoric, and administrative coercion. On the one hand, the campaign was formalized through a decree and an instruction. On the other hand, its implementation was accompanied by class mobilization, political pressure, and coercive intervention in the life of the aul. This combination makes it possible to consider confiscation as an example of how the Soviet state used law to carry out social transformations.

Thus, the confiscation of bai households became one of the ways of incorporating the Kazakh aul into the system of Soviet administration. It contributed to the destruction of former social supports, the transformation of local hierarchies, and the establishment of new forms of control. Consequently, the significance of the confiscation of 1928 lies in the fact that it makes it possible to see early Soviet policy in Kazakhstan as a process of forced social transformation. For this reason, the confiscation of bai households should be considered not only as an episode of agrarian policy, but also as an independent historical phenomenon that had profound social consequences.

Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Confiscation of Bai Households

The study of the confiscation of bai households in Kazakhstan in 1928 requires attention not only to normative acts, archival materials, and factual data, but also to theoretical and methodological approaches that make it possible to reveal the social nature of this campaign. Confiscation cannot be explained only as a measure of property seizure. It affected a broader range of issues: the position of the traditional elite, the transformation of the social structure of the aul, changes in forms of dependency, the strengthening of state control, and the restructuring of local mechanisms of power. One of the first approaches to explaining confiscation was the class approach. In the Soviet interpretation, the confiscation of bai households was regarded as a measure of struggle against feudal-bai elements and as a means of strengthening the social base of Soviet power in the aul. Within this approach, the bai stratum was represented primarily as an exploitative group that hindered the Sovietization of Kazakh society. However, the limitation of the class approach lies in the fact that it simplified the social structure of the aul and reduced complex clan, economic, and patron-client relations to the opposition between the "bai" and the "poor." Therefore, in this study the class approach is considered not as a ready-made explanatory scheme, but as an object of critical analysis.

For a deeper analysis of the topic, the social-historical approach is significant, as it is oriented toward the study of real relations within rural society. In this respect, foreign studies of the peasantry are productive, since they consider rural society not as a passive object of state policy, but as a complex social environment with its own forms of dependency, authority, adaptation, and resistance. T. Shanin regarded the peasantry as a special social group with a complex internal structure and its own political logic [10]. This approach makes it possible to analyze the Kazakh aul not only through the official categories of Soviet power, but also through the real social ties that existed within traditional society.

The institutional approach is also of great importance. It makes it possible to consider confiscation as the result of the activity of the Soviet state, party structures, legal bodies, and local administration. From this point of view, the decree of August 27, 1928, and the instruction of August 30, 1928 appear not simply as legal documents, but as instruments of state intervention in the social structure of the aul. The application of the institutional approach helps to identify how a political decision was transformed into administrative practice: through commissions, lists, property registration, exile, redistribution of livestock, and control over the local population.

A comparative context of studies on Soviet agrarian policy and collectivization is of substantial importance for the analysis of confiscation. Although the confiscation of bai households in 1928 cannot be subsumed under the history of subsequent collectivization, foreign studies of the Soviet countryside help to view it as one of the early stages in the intensification of state pressure on rural society. M. Lewin regarded collectivization as a profound social rupture connected with the crisis in relations between Soviet power and the peasantry [11]. S. Fitzpatrick studied survival strategies and everyday practices in the countryside after collectivization, showing that rural society was not a passive object of policy, but developed its own forms of adaptation [12]. These approaches make it possible to consider confiscation as a process in which state coercion encountered stable social ties and local forms of behavior.

The approach to the study of peasant resistance and adaptation is of particular importance. L. Viola showed that peasant resistance to Stalinist policy could take various forms, ranging from open protests to everyday methods of evasion and the defense of economic interests [13]. Applied to the problem of confiscation, this approach makes it possible to consider the Kazakh aul as an active social environment that reacted to property seizure, exile, administrative pressure, and the destruction of habitual forms of life. In this context, confiscation appears not only as an action of the state, but also as a process of interaction between power and local society.

The concept of state social engineering is especially productive for revealing the coercive nature of the campaign. J. Scott shows that a modernizing state seeks to make complex local societies more “legible,” classifiable, and manageable; such projects often ignore local knowledge and real social interconnections [14]. His work on everyday forms of resistance is also important for understanding how rural populations can react to pressure from above not only through open protest, but also through hidden practices of evasion, resource preservation, and adaptation [15]. In the context of Kazakhstan in 1928, this approach makes it possible to interpret confiscation as an attempt by the Soviet state to administratively simplify the social reality of the aul: to single out the “bai stratum” as a politically dangerous category, legally formalize its removal from the social structure, and replace former forms of authority with institutions of Soviet power.

Thus, the most productive approach to the study of the confiscation of bai households is the combination of several methodological perspectives. The class approach is important as an object of critical analysis, since it reflects the official Soviet logic of explaining the campaign. The social-historical approach makes it possible to identify real ties within the Kazakh aul. The institutional approach reveals the role of the state, law, and the administrative apparatus. Studies of Soviet agrarian policy and peasant resistance help to view confiscation as part of a broader policy of pressure on rural society, but without subsuming it under the subsequent processes of collectivization. The concept of social engineering makes it possible to consider the campaign as an attempt by the state to restructure traditional society through classification, seizure, exile, and administrative control.

Discussion

The analysis carried out shows that the confiscation of bai households in Kazakhstan in 1928 affected not only the property sphere, but also the deeper foundations of the social organization of the aul. The seizure of livestock, the exile of the largest bai, and the redistribution of property influenced traditional forms of authority, clan and patron-client ties, economic interdependence, and relations between different groups of the rural population.

In Kazakhstani historiography, this problem has been interpreted primarily in the context of the coercive agrarian transformations of the late 1920s and early 1930s. In the works of T. Omarbekov, emphasis is placed on the tragic consequences of early Soviet policy, deprivation of property, forced collectivization, and the destruction of the traditional foundations of Kazakh society [1]. Zh. B. Abylkhozhin analyzes socio-economic changes in twentieth-century Kazakhstan through the prism of the transformation of economic structures, property relations, and state intervention in social life [2]. These approaches make it possible to

consider confiscation as part of a broader process of changing the economic and social foundations of the Kazakh aul.

M.K. Kozybayev, Zh. B. Abylkhozhin, and K.S. Aldazhumanov connect confiscation with the subsequent processes of collectivization, emphasizing the tragic nature of agrarian transformations and the pressure exerted by Soviet power on the peasantry [9]. At the same time, the confiscation of 1928 should not be subsumed under the history of collectivization. It had its own legal foundations, administrative mechanisms, and direct social consequences. The historical and legal aspect of this policy is examined in the article by I. Sh. Borchashvili and B.M. Kurmanbayev, where attention is paid to the decree of August 27, 1928, the instruction of August 30, 1928, and the legal mechanisms of coercive agrarian transformations [5].

Studies of the regional features of collectivization also make it possible to clarify the consequences of early Soviet agrarian policy. A.I. Ongarbayeva and Z.G. Saktaganova, examining collectivization in Central Kazakhstan, emphasize the need to study this process on the basis of the principles of objectivity, documentary evidence, and the use of archival materials [16]. Their approach is important for the present study because it shows that the agrarian transformations of the late 1920s and early 1930s had not only a republicwide, but also a pronounced regional specificity. In this context, the confiscation of bai households in 1928 can be considered one of the early stages of the subsequent intensification of administrative pressure on rural society.

S. Mamraimov examines collectivization and the confiscation of bai-kulak households in Kazakhstan in the broader context of Soviet agrarian policy in 1928–1933. In his interpretation, confiscation policy was connected not only with the seizure of property, but also with command-administrative methods of governing rural society. The author emphasizes that the implementation of the campaign was accompanied by pressure from local authorities, an expansive interpretation of the category of “bai-kulak” households, and the inclusion of broader strata of the rural population in repressive practices. This approach makes it possible to understand more deeply that the confiscation of 1928 was not only an economic measure, but also a means of political control over the aul and the village [17].

Of particular importance in S. Mamraimov’s position is the conclusion about the destructive impact of confiscation on the economic and social potential of rural society. In his assessment, the seizure of property weakened the productive capacities of households, intensified social tension, and contributed to popular discontent, migration processes, and resistance at the local level [17]. For the present study, this conclusion is important because it confirms the understanding of confiscation as a mechanism of forced social transformation: through the seizure of property, the destruction of former economic foundations, the change in the status of social groups, and the strengthening of the population’s dependence on Soviet administrative structures.

The theoretical and methodological significance of the topic is revealed through the combination of Kazakhstani historiography with foreign studies of the peasantry, Soviet agrarian policy, resistance, and social engineering. T. Shanin considers the peasantry as a social group with a complex internal structure, its own political logic, and forms of adaptation [10]. This approach makes it possible to analyze the Kazakh aul not only through official Soviet categories, but also through real mechanisms of interdependence, authority, and local behavior.

The studies of M. Lewin and S. Fitzpatrick help to place the confiscation of 1928 in the comparative context of relations between the state and rural society [11], [12]. Although these works are devoted mainly to the Soviet countryside and collectivization, they make it possible to better understand the logic of increasing administrative pressure and changes in the everyday life of the rural population. The approaches of L. Viola and J. Scott, focused on the study of resistance, adaptation, and hidden practices of protecting resources, are important for explaining why confiscation was accompanied by social tension, property disputes, and various forms of reaction at the local level [13]; [14].

J. Scott’s concept of state social engineering makes it possible to interpret confiscation as an attempt by the Soviet authorities to make the complex social structure of the aul more “legible,” classifiable, and manageable [15]. From this perspective, the identification of the bai stratum as a politically dangerous category, the legal formalization of property seizure, exile, and redistribution of resources were elements of administrative simplification and the forced restructuring of traditional society.

Thus, the confiscation of bai households in 1928 occupies an independent place in the history of early Soviet transformations in Kazakhstan. It was connected with collectivization and subsequent agrarian changes, but it cannot be reduced to them. Its significance lay in the weakening of the traditional elite, the

destruction of former forms of dependency and authority, the redistribution of resources, the strengthening of direct state control, and the formation of new social relations in the Kazakh aul.

Conclusions

The confiscation of *bai* households in 1928 became one of the turning points of early Soviet policy in Kazakhstan. Its significance went beyond the seizure of property: through this campaign, Soviet power began to deliberately transform the social architecture of the Kazakh *aul*, dismantling former mechanisms of authority, dependency, and economic interconnection. The study shows that confiscation had a complex character. It combined legal decisions, administrative coercion, ideological rhetoric, and social restructuring. It is precisely this combination that makes it possible to consider the campaign of 1928 not as a separate economic measure, but as an instrument of early Soviet state intervention in traditional society.

Of particular importance is the conclusion about the independent character of the confiscation campaign. It was connected with subsequent collectivization, but it cannot be reduced to it. Confiscation had its own logic, its own legal foundations, and its own social consequences. Therefore, its study makes it possible to understand more precisely the transitional stage of early Soviet policy: from limiting the influence of the traditional elite to establishing direct administrative control over the *aul*.

The theoretical and methodological analysis confirmed that confiscation cannot be fully explained only through the class scheme or through the description of normative acts. A combination of social-historical, institutional, and comparative approaches is more productive. This perspective reveals confiscation as a process in which the state not only seized property, but also reshaped social relations, changed criteria of status, and subordinated local ties to a new political logic.

Thus, the confiscation of *bai* households in Kazakhstan in 1928 was one of the early mechanisms of the forced social transformation of Kazakh society. It became an important stage in the incorporation of the *aul* into the Soviet system of power and administration, and its consequences were manifested not only in the economic sphere, but also in changes in social structure, forms of authority, and relations between the state and traditional society. For this reason, without analyzing the confiscation of 1928, it is impossible to fully understand the character of early Soviet transformations in Kazakhstan.

References

- 1 Омарбеков Т. 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 2 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Университет «Туран», 1997. — 360 с.
- 3 Постановление ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов» // Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. Том 1: 1928–1929. — Алматы: Атамұра, 2021. — С. 288.
- 4 Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов» от 30 августа 1928 г. // Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. Том 1: 1928–1929. — Алматы: Атамұра, 2021. — С. 290.
- 5 Борчашвили И.Ш. Историко-правовые подходы в исследовании насильственной коллективизации и других политических кампаний в отношении крестьянства / И.Ш. Борчашвили, Б.М. Курманбаев // Отан тарихы. — 2022. — № 2 (98). — С. 180–189.
- 6 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ГА РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 165. — Л. 157–165.
- 7 Возвращённые имена. Жертвы политических репрессий подлежат реабилитации // Знамя труда. — 2022. — 21 декабря.
- 8 «Борьба за хлеб — классовая борьба!» // Южный Казахстан. — 2022. — 29 июня.
- 9 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата: [Б.и.], 1992. — 35 с.
- 10 Shanin T. The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925 / T. Shanin. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — XVIII, 253 p.
- 11 Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization / M. Lewin; transl. by I. Nove. — Evanston: Northwestern University Press, 1968. — 539 p.
- 12 Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization / S. Fitzpatrick. — New York: Oxford University Press, 1994. — 386 p.

- 13 Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance / L. Viola. — New York: Oxford University Press, 1996. — XII, 312 p.
- 14 Scott J.C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed / J.C. Scott. — New Haven; London: Yale University Press, 1998. — 464 p.
- 15 Scott J.C. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance / J.C. Scott. — New Haven; London: Yale University Press, 1985. — 389 p.
- 16 Онгарбаева А.И. Страницы истории коллективизации Центрального Казахстана / А.И. Онгарбаева, З.Г. Сактаганова // Современные проблемы науки и образования. — 2011. — № 1. — С. 15–18.
- 17 Мамраймов С. Коллективизация и конфискация байско-кулацких хозяйств в Казахстане в контексте советской аграрной политики (1928–1933 гг.) / С. Мамраймов // Отан тарихы. — 2026. — Т. 29, № 1. — С. 40–53.

У.А. Агулыкова, Б.К. Исабек, Г.У. Ахметшина

Қазақстандағы 1928 жылғы бай шаруашылықтарын тәркілеу: қазақ қоғамының әлеуметтік трансформациясын зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері

Мақалада 1928 жылғы Қазақстандағы бай шаруашылықтарын тәркілеу науқаны дербес тарихи құбылыс және теориялық-әдіснамалық талдау нысаны ретінде қарастырылады. Негізгі назар мүлікті тәркілеудің формалды сипаттамасына емес, ерте кеңестік кезеңдегі қазақ ауылын қайта құру жағдайындағы тәркілеу науқанының әлеуметтік мазмұнын ашуға аударылады. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жағдайында байлар тек экономикалық жағынан ауқатты топ ғана емес, сонымен қатар рулық, шаруашылық, еңбек және патронаттық байланыстар жүйесінің маңызды бөлігі болды. Сондықтан кеңес билігінің бай шаруашылықтарына араласуы дәстүрлі әлеуметтік ұйымның негіздеріне әсер етті. Мақалада тәркілеуді зерттеуде бірнеше зерттеу тәсілдерін ұштастыру қажеттілігі негізделді. Таптық тәсіл науқанды түсіндірудің ресми кеңестік үлгісі ретінде сыни тұрғыдан қарастырылады. Әлеуметтік-тарихи тәсіл қазақ ауылы ішіндегі нақты байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді, институционалдык тәсіл мемлекет, құқық және әкімшілік аппараттың рөлін ашады, ал әлеуметтік инженерия тұжырымдамасы тәркілеуді кеңес билігінің дәстүрлі қоғамның күрделі әлеуметтік шындығын жіктеуге, оңайлатуға және қайта құруға бағытталған әрекеті ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мақалада 1928 жылғы тәркілеудің құқықтық рәсімдеуді, әкімшілік орындауды, идеологиялық негіздеуді және әлеуметтік қайта құруды біріктіргені көрсетіледі. 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулы мен 30 тамыздағы нұсқаулық науқанға нормативтік сипат бергенімен, оның нақты мәні құқықтық реттеу шеңберінен әлдеқайда кең болды. Тәркілеу дәстүрлі элитаның ықпалын әлсіретуге, жергілікті беделдің бұрынғы тетіктерін бұзуға, тәуелділік қатынастарын өзгертуге және ауылда кеңестік бақылаудың жаңа формаларын орнықтыруға бағытталды. Тәркілеуді ұжымдастырудың қосалқы кезеңі ретінде емес, дербес саяси-әкімшілік науқан ретінде қарастыруға ерекше мән беріледі. Мұндай көзқарас Қазақстандағы ерте кеңестік өзгерістер тарихындағы оның орнын нақтылауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде бай шаруашылықтарды тәркілеу қазақ ауылын кеңестік билік пен басқару жүйесіне күштеп қосудың алғашқы негізгі құралдарының бірі болды және оның салдары қоғамдық құрылымның, билік нысандарының, жергілікті иерархияның және мемлекет пен дәстүрлі қоғам арасындағы қарым-қатынастардың өзгеруінен көрінді деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: тәркілеу, бай шаруашылықтары, Қазақстан, қазақ ауылы, теориялық-әдіснамалық тәсілдер, кеңестік аграрлық саясат, әлеуметтік трансформация, әлеуметтік инженерия.

У.А. Агулыкова, Б.К. Исабек, Г.У. Ахметшина

Конфискация байских хозяйств в Казахстане в 1928 году: теоретико-методологические подходы к изучению социальной трансформации казахского общества

В статье рассматривается конфискация байских хозяйств в Казахстане в 1928 году как самостоятельное историческое явление и как объект теоретико-методологического анализа. Основное внимание уделяется не формальному описанию имущественного изъятия, а раскрытию социального содержания конфискационной кампании в контексте раннесоветского преобразования казахского аула. В условиях кочевого и полукочевого хозяйства байство являлось не только экономически состоятельной группой, но и важным элементом системы родовых, хозяйственных, трудовых и патронатных связей. Поэтому вмешательство советской власти в положение байских хозяйств

затрагивало основы традиционной социальной организации. В статье обосновывается необходимость сочетания нескольких исследовательских подходов к изучению конфискации. Классовый подход рассматривается как официальная советская схема объяснения кампании, требующая критического анализа. Социально-исторический подход позволяет выявить реальные связи внутри казахского аула, институциональный подход раскрывает роль государства, права и административного аппарата, а концепция социальной инженерии помогает интерпретировать конфискацию как попытку советской власти классифицировать, упростить и перестроить сложную социальную реальность традиционного общества. Показано, что конфискация 1928 года соединяла правовое оформление, административное исполнение, идеологическое обоснование и социальное переустройство. Постановление от 27 августа 1928 года и инструкция от 30 августа 1928 года придали кампании нормативную форму, однако её фактическое значение выходило за рамки правового регулирования. Конфискация была направлена на ослабление влияния традиционной элиты, разрушение прежних механизмов локального авторитета, изменение отношений зависимости и утверждение новых форм советского контроля в ауле. Особое значение придаётся рассмотрению конфискации не как второстепенного эпизода коллективизации, а как самостоятельной политико-административной кампании. Такой ракурс позволяет уточнить её место в истории раннесоветских преобразований Казахстана. Делается вывод, что конфискация байских хозяйств стала одним из первых крупных инструментов принудительного включения казахского аула в советскую систему власти и управления, а её последствия проявились в изменении социальной структуры, форм авторитета, локальных иерархий и отношений между государством и традиционным обществом.

Ключевые слова: конфискация, байские хозяйства, Казахстан, казахский аул, теоретико-методологические подходы, советская аграрная политика, социальная трансформация, социальная инженерия.

References

- 1 Omarbekov, T. (1997). *20–30-zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [The 20th–30th Century Kazakh History]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Abylkhozhin, Zh. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan. 20th Century]. Almaty: Universitet «Turan» [in Russian].
- 3 (2021). *Postanovlenie TsIK i SNK Kazakhskoi ASSR ot 27 avgusta 1928 g. «O konfiskatsii i vyselenii krupneishikh baiskikh khoziaistv i polufeodalov»* [Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928 “On the Confiscation and Eviction of the Largest Bai Farms and Semi-Feudal Lords”]. *Asharshylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika. Sbornik dokumentov. 1928–1929 — Asharshylyk. Holod. 1928–1934. Documentary Chronicle. Collection of Documents. Vol. 1.* Almaty: Atamura [in Russian].
- 4 (2021). *Instruktsiia po primeneniiu postanovleniia TsIK i SNK Kazakhskoi ASSR ot 27 avgusta 1928 g. «O konfiskatsii i vyselenii krupneishikh baiskikh khoziaistv i polufeodalov» ot 30 avgusta 1928 g.* [Instructions for the application of the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928 “On the confiscation and eviction of the largest rich farms and semi-feudal lords” of August 30, 1928]. *Asharshylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika. Sbornik dokumentov — Asharshylyk. Holod. 1928–1934. Documentary Chronicle. Collection of Documents, Vol. 1.* Almaty: Atamura [in Russian].
- 5 Borchashvili, I.Sh., & Kurmanbayev, B.M. (2022). *Istoriko-pravovye podkhody v issledovanii nasilstvennoi kollektivizatsii i drugikh politicheskikh kampanii v otnoshenii krestianstva* [Historical and legal approaches in the study of forced collectivization and other political campaigns against the peasantry]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 2 (98), 180–189 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 165. — L. 157–165 [in Russian].
- 7 (2022). *Vozvrashchennye imena. Zhertyvy politicheskikh repressii podlezat reabilitatsii* [Names Recovered: Victims of Political Repression Subject to Rehabilitation]. *Znamia truda — Banner of Labor* [in Russian].
- 8 (2022). «Borba za khleb — klassovaia borba!» [“The Fight for Bread Is a Class Struggle!”]. *Yuzhnyi Kazakhstan — South Kazakhstan* [in Russian].
- 9 Kozybayev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata [in Russian].
- 10 Shanin, T. (1972). *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925*. Oxford: Clarendon Press
- 11 Lewin, M. (1968). *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*. I. Nove (Trans.). Evanston: Northwestern University Press.
- 12 Fitzpatrick, S. (1994). *Stalin’s Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York: Oxford University Press.
- 13 Viola, L. (1996). *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York: Oxford University Press.

- 14 Scott, J.C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven; London: Yale University Press.
- 15 Scott, J.C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven; London: Yale University Press.
- 16 Ongarbayeva, A.I., & Saktaganova, Z.G. (2011). Stranitsy istorii kollektivizatsii Tsentralnogo Kazakhstana [Pages of the History of Collectivization of Central Kazakhstan]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia — Modern Problems of Science and Education*, 1, 15–18 [in Russian].
- 17 Mamraimov, S. (2026). Kollektivizatsiia i konfiskatsiia baisko-kulatskikh khoziaistv v Kazakhstane v kontekste sovetsskoi agrarnoi politiki (1928–1933 gg.) [Collectivization and Confiscation of Bai-Kulak Farms in Kazakhstan in the Context of Soviet Agrarian Policy (1928-1933)]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 29, 1, 40–53 [in Russian].

Information about the authors

Ulzhanat A. Agulykova — PhD student, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-2862-4606>

Barshagul K. Isabek — Candidate of Historical Sciences, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Gulden U. Akhmetshina — PhD, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Academy of Physical Culture and Mass Sports, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>